

Dariusz Zajęc

**Znaczenie pozarolniczej
działalności gospodarczej rolników
w procesie rozwoju
wielofunkcyjności rolnictwa
i obszarów wiejskich**

**Prace Naukowe Wydziału Ekonomii
Uniwersytetu Rzeszowskiego
Seria: Monografie i Opracowania nr 17**

Dariusz Zając

**Znaczenie pozarolniczej działalności
gospodarczej rolników
w procesie rozwoju wielofunkcyjności
rolnictwa i obszarów wiejskich**

**WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU RZESZOWSKIEGO
RZESZÓW 2014**

Rada Programowa

*prof. dr hab. Mariusz Bratnicki (UE Katowice), prof. SGH dr hab. Jacek Brdulak (SGH Warszawa),
prof. dr hab. Marian Gorynia (UE Poznań), prof. dr hab. Eugeniusz Kwiatkowski (UŁ Łódź),
prof. dr hab. Sylwester Makarski (UR Rzeszów), prof. dr hab. Janusz Neider (UG Gdańsk),
prof. dr hab. Edward Nowak (UE Wrocław), prof. dr hab. Jerzy Węclawski (UMCS Lublin),
prof. dr hab. Michał Gabriel Woźniak (UE Kraków)*

Redaktor serii

prof. UR dr hab. *Jerzy Kitowski*

Recenzowali

prof. zw. dr hab. MIECZYŚLAW ADAMOWICZ
prof. dr hab. ALEKSANDER GRZELAK

Opracowanie redakcyjne i korekta

PIOTR CYREK

Opracowanie techniczne

EWA KUC

Łamanie

ANDRZEJ LEWANDOWSKI

Projekt okładki

WOJCIECH PĄCZEK

Na okładce wykorzystano zdjęcie autorstwa Damiana S. Pyrkosza

Praca naukowa przygotowana w ramach realizacji habilitacyjnego projektu badawczego
nr N N114 191240 finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w Krakowie

© Copyright by

Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2014

ISBN 978-83-7996-080-4

1072

WYDAWNICTWO UNIwersytetu Rzeszowskiego
35-959 Rzeszów, ul. prof. S. Pigoń 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <http://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I; format B5; ark. wyd. 25,5; ark. druk. 24,125; zlec. red. 60/2014

Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Moim Rodzicom

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział I	
Zagadnienia metodyczne	14
1. Problem badawczy – cele pracy i hipotezy	14
2. Zakres pracy, materiał empiryczny i metody badań	23
Rozdział II	
Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich na tle wybranych teorii ekonomii	29
1. Wielofunkcyjność rolnictwa i gospodarstw rolnych oraz ich znaczenie dla obszarów wiejskich	29
2. Wybrane teorie ekonomii oraz ich związek z problematyką wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich	41
Rozdział III	
Klasyfikacja i cechy obszarów wiejskich w kontekście ich wielofunkcyjnego rozwoju	67
1. Typy obszarów wiejskich i kryteria ich wyodrębniania	67
2. Podział obszarów wiejskich objętych badaniami	76
3. Wybrane cechy charakteryzujące wydzielone typy obszarów wiejskich objętych badaniami	81
4. Zróżnicowanie funkcjonalne wydzielonych typów obszarów wiejskich objętych badaniami	134
Rozdział IV	
Pozarolnicza działalność gospodarcza rolników jako forma wielofunkcyjności gospodarstw rolnych i obszarów wiejskich	148
1. Przesłanki i uwarunkowania rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich	148
2. Charakterystyka indywidualnych gospodarstw rolnych FADN z pozarolniczą działalnością gospodarczą w Polsce i w badanym regionie	168
3. Pozarolnicza działalność gospodarcza w badanych gospodarstwach rolnych	191
Rozdział V	
Relacje między pozarolniczą działalnością gospodarczą rolników a rolnictwem i obszarami wiejskimi	205
1. Pozarolnicza działalność gospodarcza a rolnictwo i obszary wiejskie	205
2. Wykorzystanie składników majątku trwałego z gospodarstwa rolnego do działalności pozarolniczej i zatrudnianie pracowników	213
3. Dofinansowanie gospodarstwa rolnego z dochodów uzyskiwanych przez rolników z działalności pozarolniczej	220
4. Korzyści (efekty) uzyskiwane przez rolników z pozarolniczej działalności gospodarczej	223

Rozdział VI

Relacje między działalnością rolniczą i pozarolniczą rolników a innymi formami wielofunkcyjnego rolnictwa 237

1. Wielofunkcyjność badanych gospodarstw rolnych i jej uwarunkowania 237
2. Korzyści z prowadzenia przez rolników dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej 267

Rozdział VII

Uwarunkowania i kierunki rozwoju gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w kontekście wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich 276

1. Czynniki sprzyjające i bariery funkcjonowania oraz dalszego rozwoju gospodarstw rolnych i pozarolniczej działalności gospodarczej rolników 276
2. Kierunki restrukturyzacji badanych gospodarstw rolnych 298
3. Kierunki zmian w pozarolniczej działalności gospodarczej rolników 321

Podsumowanie i wnioski 341

Bibliografia 353

Wykaz tabel, rysunków i wykresów 376

Summary 384

Wstęp

W historii swojego rozwoju polska wieś przechodziła przez różne okresy, charakteryzujące się odmiennym zakresem, skalą i tempem zmian. Jedną z największych przemian na polskiej wsi zapoczątkowane zostały jednak transformacją systemu społeczno-ekonomicznego w kraju i trwają do dziś. Proces ten przejawiał się między innymi w przekształceniach struktur własnościowych (dynamiczny rozwój sektora prywatnego), liberalizacji cen, otwarciu na rynki zewnętrzne (wzrost konkurencji, napływ kapitału), rozwoju instytucjonalnej sfery gospodarki, zmianach na rynku pracy, ograniczeniu redystrybucyjnej i socjalnej funkcji państwa, a także wprowadzeniu samorządności na szczeblu regionalnym i lokalnym. Początkowy okres transformacji był trudny dla rolnictwa i obszarów wiejskich¹, przy czym wraz z upływem czasu oraz w związku z pojawieniem się nowych impulsów i możliwości rozwojowych (przystąpienie Polski do Unii Europejskiej), polska wieś zaczęła podlegać i nadal podlega w miarę szybkim, ale także i bardzo złożonym przekształceniom². Należy

¹ Od początku transformacji systemowej do momentu wejścia Polski do Unii Europejskiej występowała w Polsce w zasadzie niekorzystna sytuacja dla obszarów wiejskich i rolnictwa, przy czym dominująca w tym okresie opcja restrykcyjna w polityce gospodarczej prowadziła między innymi do powiększania się dysparytetu dochodów rolniczych. Potwierdzają to również opinie samych rolników, którzy na ogół negatywnie oceniali politykę rolną państwa od momentu transformacji, a poprawa ocen w tym zakresie nastąpiła dopiero z chwilą objęcia polskiego rolnictwa instrumentami WPR UE. Dodatkowo pomimo tego, że sektor rolny był zdominowany przez gospodarstwa prywatne, to jednak większość z nich okazała się słabym partnerem dla bezpośredniego otoczenia rynkowego oraz nieefektywnym ogniwem polskiej gospodarki. Por. A. Woś, *W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 158; M. Kłodziński, W. Dzun (red.), *Rolnictwo a rozwój obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2005, s. 11; A. Czyżewski, Ł. Wawrzyniak, A. Poczta, *Interesy europejskiego rolnictwa w świetle globalnych uwarunkowań polityki gospodarczej*, „*Ekonomista*”, nr 3, 2006, s. 347–369; S. Sokołowska, *Ewolucja opinii rolników o polityce rolnej państwa od początku gospodarki rynkowej do wejścia Polski w struktury Unii Europejskiej* [w:] *Wieś i rolnictwo w procesie zmian*, red. S. Sokołowska, Uniwersytet Opolski, Opole 2006, s. 26–28; A. Grzelak, *Związki gospodarstw rolnych z rynkiem w Polsce po roku 1990. Próba określenia intensywności i efektywności*, AE w Poznaniu, Poznań 2008, s. 121–136; A. Czyżewski, P. Kułyk, *Relacje między otoczeniem makroekonomicznym a rolnictwem w krajach wysokorozwiniętych i w Polsce w latach 1991–2008*, „*Ekonomista*”, nr 2, 2010, s. 189–214.

² S. Ciok, *Nowe trendy w procesie transformacji obszarów wiejskich stref podmiejskich dużych miast (przykład strefy wrocławskiej)* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czyn-*

przy tym zauważyć, że pomimo ogromnego wsparcia finansowego z Unii Europejskiej, w pierwszej dekadzie XXI wieku przemiany w polskim rolnictwie przebiegały zbyt wolno. Wobec tego niezmiennymi cechami rolnictwa w Polsce nadal pozostają: relatywnie wysoki poziom zatrudnienia, niska wydajność pracy i ziemi, rozdrobniona struktura agrarna oraz wciąż relatywnie niskie dochody z działalności rolniczej. Dodatkowo wolne tempo przemian w strukturze agrarnej spowalnia procesy modernizacyjne warunkujące poprawę efektywności gospodarowania w rolnictwie³.

Dodać należy, iż obiektywną prawidłowością procesu transformacji ustrojowej w Polsce jest wzrost wszelkich różnicowań, w tym także regionalnych i lokalnych⁴. Jednakże zbyt szybkie i głębokie narastanie dysproporcji rozwojowych obniża przeciętną sprawność gospodarki narodowej oraz prowadzi do wielu negatywnych zjawisk przestrzennych o charakterze demograficznym, społecznym i ekonomicznym⁵.

Polska gospodarka stoi przed problemem rozwiązania wielu wyzwań rozwojowych. Jednym z nich jest likwidacja ukrytego bezrobocia, którego rezerwuary stanowią wieś i rolnictwo. Dla powstrzymania narastania dystansu między obszarami wiejskimi a zurbanizowanymi, nie wystarczą już tylko zmiany w samym rolnictwie, zatrudniającym coraz mniej ludzi oraz posiadającym coraz

niki progresji, czynniki peryferyzacji, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011, s. 183–199.

³ P. Chechelski, *Ocena potencjału polskiego rolnictwa oraz wpływu nowych programów Wspólnej Polityki Rolnej w latach 2014–2020 na zwiększenie jego konkurencyjności w Unii Europejskiej i na świecie* [w:] *Nowa polityka rolna UE – kontynuacja czy rewolucja?*, red. A. Kowalski, M. Wigier, M. Dudek, Raport Programu Wieloletniego 2011–2014 „*Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej*”, nr 99, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 16–37.

⁴ Jest to tendencja ogólnosiwiatowa, albowiem ogólnemu wzrostowi poziomu rozwoju gospodarczego towarzyszy coraz bardziej dostrzegane zróżnicowanie poziomu tego rozwoju w skali międzykontynentalnej, międzynarodowej i w ramach poszczególnych państw. Por. G. Kołodko, *Wędrujący świat*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2008; E. Niedzielski, *Cywilizacyjne podstawy zmian w zarządzaniu*, Zeszyty Naukowe XXV, red. J. Gołota, Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika, Ostrołęka 2011, s. 797–804.

⁵ Por. J. Szlachta, *Programowanie rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej*, Studia KPZK PAN, t. CV, PWN, Warszawa 1997, s. 131; J. Brdulak, T. Kucharuk, *Lokalne uwarunkowania przedsiębiorczości w regionach gospodarczo słabo rozwiniętych* [w:] *Lokalne uwarunkowania przedsiębiorczości*, red. K. Kuciński, Seria: Monografie i Opracowania, SGH, Warszawa 1999; K. Meredyk (red.), *Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych*, Seria: *Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej, Analiza II*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007, s. 5–7; H. Wnorowski, *Aktywność mikroekonomiczna a potencjał gospodarczy regionu* [w:] *Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych*, Seria: *Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej, Analiza II*, red. K. Meredyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007, s. 136–153.

mniej znaczenie w strukturze gospodarki wiejskiej, ale konieczne jest otwarcie tej gospodarki na przedsiębiorczość. W związku z tym nadrzędnym priorytetem polityki wobec wsi i rolnictwa w Polsce i w innych krajach Unii Europejskiej powinna być aktywizacja gospodarcza i rozwój oprócz rolnictwa wszelkich pozarolniczych funkcji obszarów wiejskich, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej⁶.

W wyniku transformacji ustrojowo-systemowej okazało się, że w Polsce powinien nastąpić wzrost pozarolniczego zatrudnienia na wsi. Podobnie, jak w wielu krajach europejskich, także na polskiej wsi powinna rozwijać się pozarolnicza gospodarka wiejska, zdolna do zatrudniania ludności wiejskiej, w tym również rolniczej⁷. Sprzyjać temu może i powinna wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich.

Z uwagi na to, że obszary wiejskie w Polsce zamieszkuje wysoki odsetek ludności oraz, że stanowią zdecydowaną większość powierzchni kraju, mają one bardzo duże znaczenie z punktu widzenia społecznego, ekonomicznego i środowiskowego⁸.

Przeobrażenia społeczno-gospodarcze spowodowały, że obszary wiejskie w Polsce przestają być postrzegane tylko jako producent żywności, a coraz częściej stają się miejscem świadczenia usług i działalności handlowej. Malejący udział rolnictwa w tworzeniu PKB oraz zmniejszające się jego znaczenie jako źródła dochodów dla mieszkańców wsi powodują, że rozwój ekonomiczny obszarów wiejskich musi uwzględniać tworzenie nowych wartości koniecznych dla ich ożywienia i aktywizacji. Dotyczy to między innymi wzrostu znaczenia dywersyfikacji bazy ekonomicznej na wsi oraz poszukiwania alternatywnych możliwości wykorzystania zasobów gospodarstw rolnych i wsi, a także pomocy społecznościom lokalnym w rozpoznaniu sposobów działania i uruchamiania działalności przyczyniających się do wzrostu liczby miejsc pracy oraz docho-

⁶ M. Kłodziński, *Rozwój przedsiębiorczości wiejskiej* [w:] *Aktywizacja społeczno-gospodarcza gmin wiejskich i małych miast*, IRWiR PAN, Warszawa 2006, s. 65–98; M. Zwoleńska-Ligaj, *Funkcje przedsiębiorstw w środowisku lokalnym na przykładzie wybranych gmin wiejskich województwa lubelskiego* [w:] *Społeczno-ekonomiczne aspekty rozwoju polskiej wsi*, red. M. Błąd, D. Klepacka-Kołodziejska, IRWiR PAN, Warszawa 2007, s. 53–63; S. Paszkowski, B. Naglak, *Konkurencyjność międzynarodowa małych przedsiębiorstw środkiem rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 4, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 298–304.

⁷ W. Michna, *Zróżnicowanie funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym*, Raport Programu Wieloletniego 2005–2009 „*Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*”, nr 9, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 10.

⁸ A. Łapińska, *Przedsiębiorczość jako element wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 163–168.

dów. Te z kolei sprzyjają rozwijaniu dalszych inicjatyw gospodarczych oraz zatrzymaniu odpływu ludzi ze wsi i utrzymaniu społeczności wiejskich w stanie ciągłej aktywności. Podstawowym warunkiem rozwoju obszarów wiejskich jest bowiem wzrost ich różnorodności, przede wszystkim poprzez wzbogacanie struktury funkcji społeczno-gospodarczych⁹.

Dodać należy, iż – jak wynika z badań¹⁰ – rozwój europejskiego rolnictwa nie przekłada się na rozwój obszarów wiejskich, ponieważ wzrostowi jego przychodów często towarzyszy zmniejszanie się liczby ludności rolniczej, a to z kolei prowadzi do wyludniania się obszarów wiejskich. Zatem malejące znaczenie rolnictwa w gospodarce, a także proces wyludniania się obszarów wiejskich osłabiają możliwości rozwojowe wsi. Wobec tego wskazuje się na potrzebę wielofunkcyjnego podejścia w planowaniu rozwoju obszarów wiejskich, a także podkreśla się znaczenie powiązań międzysektorowych między różnymi dziedzinami działalności gospodarczej i między politykami sektorowymi, w tym także między rolnictwem i innymi sferami gospodarki wiejskiej.

Dotychczasowe doświadczenia wskazują zatem na potrzebę wypracowania takiego modelu rozwoju wsi i rolnictwa, który zapobiegałby nasilaniu negatywnych efektów i równocześnie nie byłby barierą rozwoju rolnictwa. Warunek taki spełnia koncepcja zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa, zakładająca, że najważniejszych problemów rolnictwa nie można rozwiązać wyłącznie przy pomocy instrumentów polityki rolnej. Potrzebne jest natomiast podejście holistycznie do kształtowania programów rozwoju obszarów wiejskich, będące przeciwieństwem sektorowości i rozpatrywania różnych aspektów pracy i życia na wsi w oderwaniu od siebie¹¹.

⁹ R. Koch, *Strategia. Jak opracować i wprowadzić w życie najskuteczniejszą strategię?*, Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, Kraków 1998, s. 41; E. Tyran, *Dywersyfikacja jako proces dostosowawczy gospodarstw województwa małopolskiego*, „Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G – Ekonomia rolnictwa”, t. 97, z. 4, Warszawa 2010, s. 200–209; W. Musiał, *Teraźniejszość i przyszłość drobnych gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej*, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2011, s. 11–12.

¹⁰ Y. Leon, *Rural Development in Europe: a research frontier for agricultural economist*, „European Review of Agricultural Economics”, vol. 32/3, 2005, s. 301–315; S. Paszkowski, *Rozwój zrównoważony w ujęciu europejskiej konferencji nt. rozwoju wiejskiego w Cork*, „Rural Europe – Future Perspectives”, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 4, Warszawa–Poznań–Zamość 2000, s. 18–25; A. Czudec, R. Kata, T. Miś, D. Zając, *Rola lokalnych instytucji w przekształcaniach rolnictwa o rozdrobnionej strukturze gospodarstw*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008.

¹¹ J. Wilkin (red.), *Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2003; J. Wilkin, *Dlaczego potrzebujemy długookresowej strategii zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce*, „Wies i Rolnictwo”, nr 2 (123), 2004, s. 154–169.

Istota tej koncepcji sprowadza się do¹²:

- podkreślania potrzeby rozwoju obszarów wiejskich nie tylko w interesie mieszkańców wsi, ale całego społeczeństwa, albowiem na wsi są zgromadzone ważne z ogólnospołecznego punktu widzenia zasoby kapitału ludzkiego, rzeczowego i naturalnego, których wykorzystanie przynosi korzyści wykraczające poza wymiar lokalny czy regionalny,
- traktowania mocnego wewnątrznie zróżnicowania obszarów wiejskich pod względem cech przyrodniczych, ekonomicznych i społecznych jako ich waloru, który należy rozwijać i wspierać przy uwzględnianiu zasady subsydiarności,
- traktowanie rolnictwa nie tylko jako ogniwa agrobiznesu, ale także jako dostarczyciela dóbr publicznych w postaci czystego środowiska przyrodniczego i atrakcyjnego krajobrazu, tj. spełniającego ważne funkcje środowiskowe i społeczne.

Wobec powyższego polityka regionalna odnosząca się do obszarów wiejskich i rolnictwa powinna być prowadzona w dwóch płaszczyznach. W mikro-skali powinna dotyczyć konkretnych rozwiązań lokalnych, kształtowania wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich oraz wkomponowania w wiejską przestrzeń nowych działalności niezwiązanych z produkcją rolniczą. Natomiast w skali makro powinna być ukierunkowana na kształtowanie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich z uwzględnieniem specyficznych cech poszczególnych regionów. Ponadto powinna być odpowiedzialna za wspomaganie regionów gospodarczo zdegradowanych i dążyć do zrównoważenia rozwoju ekonomicznego w skali kraju. Powinna również integrować ekonomiczne, społeczne i środowiskowe cele, a także pobudzać aktywność gospodarczą, stymulować lokalną współpracę, zapewniać partnerstwo i efektywną partycypację społeczności lokalnej w tworzeniu wizji i strategii rozwoju¹³.

¹² A. Czudec, R. Kata, T. Miś, D. Zając, *Rola lokalnych instytucji...*

¹³ R. Camagni, *Policies for spatial development* [w] *Territorial Outlook*, OECD, Paris 2001, 149–174; W. Poczta, J. Hadyński, *Podstawowe problemy polityki regionalnej Unii Europejskiej* [w:] *Zróżnicowanie regionalne gospodarki żywnościowej w Polsce w procesie integracji z Unią Europejską*, red. W. Poczta, F. Wysocki, Wydawnictwo AR w Poznaniu, Poznań 2002, s. 13.

ROZDZIAŁ I

Zagadnienia metodyczne

1. Problem badawczy – cele pracy i hipotezy

Obszary wiejskie Europy uznaje się za unikalną, wymagającą ochrony i charakteryzującą się ogromnym zróżnicowaniem wartości kulturową, ekonomiczną i społeczną. W związku z tym, że tereny te to niemal wyłącznie ziemia użytkowana rolniczo i lasy, to okoliczność ta wywiera silny wpływ na krajobraz europejski. Rolnictwo europejskie jest zatem podstawowym łącznikiem między społeczeństwem a środowiskiem, a rolnicy mają do spełnienia misję „strażników przyrody” na obszarach wiejskich. Misja ta staje się coraz ważniejsza, ponieważ Europejczycy coraz większą wagę przywiązują do jakości życia, w tym ochrony zdrowia, bezpieczeństwa, rozwoju osobistego i wypoczynku. Tereny wiejskie mogą więc zaspokoić wiele z tych oczekiwań i stanowić podstawę nowoczesnego modelu jakości życia. Równocześnie rolnictwo i leśnictwo nie są już dziedzinami o dużym znaczeniu ekonomicznym dla gospodarki europejskiej, a dodatkowo ich relatywnie niewielkie znaczenie gospodarcze nadal maleje. W związku z tym, jeżeli obszary wiejskie mają się rozwijać, to ich rozwój musi obejmować wszystkie występujące na ich obszarze działalności społeczno-ekonomiczne¹.

Rolnictwo europejskie spełnia zatem wiele ważnych funkcji dla społeczeństwa, a rolnicy europejscy powinni być równocześnie producentami, produkującymi zgodnie z potrzebami rynku oraz „strażnikami wartości wiejskich”². Istotnym problemem w Unii Europejskiej jest więc kwestia znaczenia rolnictwa nie tylko jako działu gospodarki produkującego żywność i surowce rolnicze, ale również wypełniającego szereg innych funkcji pozaprodukcyjnych (środowiskowych, społecznych czy kulturowych). W związku z czym poszukuje się nowych koncepcji rozwoju rolnictwa, które by to uwzględniały.

Taką koncepcją jest Europejski Model Rolnictwa, zakładający funkcjonowanie i rozwój, obok „rolnictwa towarowego”, wysoce konkurencyjnego oraz

¹ J. Rowiński, *Miejsce rolnictwa polskiego w rolnictwie europejskim*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 1 (306), 2006, s. 105–128.

² Tamże, s. 105–128.

mocno powiązanego z rynkiem i z nierolniczymi ogniwami agrobiznesu, także „rolnictwa wielofunkcyjnego”, dostarczającego zarówno dóbr rynkowych (sprzedaż bezpośrednia, przetwórstwo surowców rolniczych, pozarolnicza działalność gospodarza), jak i dóbr pozarynkowych w postaci walorów krajobrazowych, bioróżnorodności, przywracania równowagi w środowisku przyrodniczym³.

W Europejskim Modelu Rolnictwa, który wytycza również kierunki dla długookresowego rozwoju polskiego rolnictwa, uwzględniane są dwie strategie. Jedną z nich stanowi przesłanie koncepcji zrównoważonego rozwoju i dotyczy „konkurencyjności społecznej”, a więc muszą w niej być brane pod uwagę czynniki środowiskowe. Natomiast druga stanowiąca podstawowy cel Strategii Lizbońskiej, dotyczy „konkurencyjności ekonomicznej”⁴, gdzie czynniki środowiskowe też muszą być uwzględniane, ale w mniejszym zakresie. W związku z tym w strategii przebudowy polskiego rolnictwa należy zakładać dualny model jego rozwoju. Ma on być oparty na nowoczesnych, zdolnych do rozwoju i konkurencyjnych na rynku międzynarodowym gospodarstwach farmerskich, zaś pozostałe gospodarstwa powinny oprzeć swój rozwój na metodach bardziej przyjaznych dla ekosystemu, które umożliwiają wykorzystanie posiadanych atutów środowiskowych i społeczno-kulturowych⁵.

Potrzeba budowy Europejskiego Modelu Rolnictwa wynikała z kilku ważnych przyczyn, do których należą⁶:

- nowe oczekiwania społeczne wobec rolnictwa, które poza zaspokajaniem potrzeb żywnościowych nie tylko w aspekcie ilościowym, ale także przez poprawę jakości, powinno dostarczać ponadto dóbr publicznych, co z kolei wymaga zachowania równowagi między konkurencyjnością i spójnością,

³ J. Niemczyk, J. Niemczyk, *Europejski model rolnictwa a tendencje globalizacyjne w sektorze rolno-żywnościowym*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 3 (112), 2001, s. 33–48; M.-C. Maurel, *Jaką rolę ma odgrywać rolnictwo w społeczeństwie europejskim?*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 1 (126), 2005, s. 23–36; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa*, Prace Naukowe Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria: Monografie i Opracowania nr 6, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.

⁴ Pojęcia konkurencyjności ekonomicznej i społecznej wyjaśnia między innymi J.St. Zegar w opracowaniu: J.St. Zegar, *Konkurencyjność rolnictwa zrównoważonego. Zarys problematyki badawczej* [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (11)*, red. J.St. Zegar, Raport Programu Wieloletniego 2011–2014 „Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej”, nr 3, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 11–42.

⁵ P. Chechelski, *Ocena potencjału...*, s. 16–37.

⁶ G. Durand, G. van Huylenbroeck, *Multifunctionality and rural development: a general framework* [w:] *Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*, red. G. van Huylenbroeck, G. Durand, Ashgate Publishing Company, Hampshire 2003, s. 19–36; C. Daugbjerg, A. Swinbank, *The CAP and EU Enlargement: Prospects for an Alternative Strategy to Avoid the Lock-in of CAP Support*, „Journal of Common Market Studies”, vol. 42, no. 1, 2004, s. 99–119; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

między nowoczesnością i społeczną solidarnością, a także między społeczeństwem i przestrzenią;

- negatywne skutki dotychczasowego wspierania rolnictwa przejawiające się w nadmiernej intensyfikacji i koncentracji produkcji rolniczej, powodującej narastającą degradację środowiska przyrodniczego, a także postępującą migrację z rolnictwa, co prowadzi do wyludniania się i pauperyzacji obszarów wiejskich;
- potrzeba poszukiwania innych niż mechanizm interwencji rynkowej metod wspierania dochodów rolniczych, dla zwiększania konkurencyjności europejskiego rolnictwa na globalnym rynku, zwłaszcza w kontekście negocjacji z WTO.

W tworzeniu koncepcji Europejskiego Modelu Rolnictwa ważne znaczenie odegrało nowe podejście do rozwoju sektora rolnego w Unii Europejskiej zwane postproduktywizmem, na które składają się trzy kierunki transformacji, a mianowicie⁷:

- od intensyfikacji do ekstensyfikacji jako droga do zmniejszania presji na środowisko przyrodnicze i odbudowy naturalnego krajobrazu;
- od koncentracji do zachowania zróżnicowanej struktury obszarowej i zahamowania procesu polaryzacji gospodarstw;
- od specjalizacji do zróżnicowania źródeł dochodów rodzin rolniczych dla zapewnienia wielokierunkowego użytkowania ziemi rolniczej jako sposobu na zachowanie jej walorów produkcyjnych i środowiskowych.

Dodać trzeba, że wymienione kierunki postproduktywistycznej transformacji rolnictwa Unii Europejskiej były niejako wymuszone koniecznością wypracowania stanowiska państw UE w negocjacjach handlowych w ramach WTO oraz wymagały zmian Wspólnej Polityki Rolnej w kierunku coraz szerszego uwzględniania instrumentów odnoszących się do relacji między produkcją rolniczą i środowiskiem przyrodniczym⁸.

Kolejne etapy reformowania i ewolucji Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej stworzyły zatem podstawy do kształtowania się specyficznej dla krajów UE struktury gospodarstw rolnych, wpisującej się w Europejski Model Rolnictwa, którego najbardziej charakterystyczne segmenty to⁹:

⁷ J.R. Bowler, B.W. Ilbery, *Agricultural land – use and landscape change under post – productivity transition – examples from the United Kingdom* [w:] *Land – use changes and their environmental impact in rural areas in Europe*, red. R. Kronert, J. Baudry, I.R. Bowler, A. Reenberg, UNESCO, Paris 1999, s. 121–125; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

⁸ Tamże.

⁹ C. Potter, *Multifunctionality as an agricultural and rural Policy concept* [w:] *Sustaining Agriculture and the Rural Environment*, red. F. Brouwer, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2004, s. 15–35; W. Coleman, W. Grant, T. Josling, *Agriculture in the New Global Economy*, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2004, s. 95–110; W. Poczta,

- gospodarstwa rolne zdolne do konkurowania na coraz bardziej otwartym globalnym rynku i integralnie włączone w rozwinięty agrobiznes, niewymagające w związku z tym stałego subsydiowania środkami publicznymi;
- gospodarstwa wytwarzające produkty rolnicze wysokiej jakości i dostarczające społeczeństwu dóbr publicznych w postaci walorów przyrodniczych i krajobrazowych;
- rolnictwo dobrze wpisujące się w strukturę środowiska wiejskiego przez kultywowanie tradycyjnej wspólnoty mieszkańców wsi, zachowanie specyficznych dla lokalnego środowiska produktów rolniczych i zapobiegające destrukcji sieci osadniczej na obszarach wiejskich.

Istota Europejskiego Modelu Rolnictwa sprowadza się zatem do rozszerzenia jego tradycyjnej, produkcyjnej funkcji o zadania polegające na dbałości o jakość żywności, poprawę stanu środowiska przyrodniczego i aktywizację gospodarczą oraz społeczną obszarów wiejskich. Tak rozumiany model rolnictwa powinien realizować cele ekonomiczne, społeczne i środowiskowe, stając się w ten sposób bliski koncepcji rolnictwa zrównoważonego¹⁰.

Za wdrażaniem tej koncepcji przemawia także to, że tylko część gospodarstw rolnych jest na tyle silna ekonomicznie, aby stanowić trwałe ogniwo w strukturze agrobiznesu, zwłaszcza w warunkach ciągłej presji na poprawę konkurencyjności europejskiego rolnictwa oraz w perspektywie liberalizacji rynku i zmniejszenia interwencjonizmu państwowego w rolnictwie, co może jeszcze zmniejszyć liczbę takich jednostek. Pozostałe gospodarstwa mogą natomiast funkcjonować na rynku pod warunkiem, że znajdą dla siebie adekwatną formę wielofunkcyjnego rolnictwa¹¹.

Należy przy tym zaznaczyć, że gospodarstwa towarowe, stanowiące ogniwo agrobiznesu, powinny być specjalistyczne i nie mogą być wielofunkcyjne, bo muszą się koncentrować na produkcji towarowej. Natomiast gospodarstwa nietowarowe, funkcjonujące obok towarowych oraz niejako w symbiozie z nimi, powinny być z reguły wielofunkcyjne, a co za tym idzie – produkować artykuły rolne na samozaopatrzenie i tworzyć pozarolnicze miejsca pracy¹². Ważną formą wielofunkcyjnego rolnictwa i obszarów wiejskich może więc być pozarolnicza działalność gospodarza prowadzona przez rolników oraz członków ich rodzin.

K. Pawlak, E. Kiryluk-Dryjska, P. Siemiński, *Perspektywy polskich gospodarstw rolnych w Europejskim Modelu Rolnictwa*, Roczniki Naukowe SERiA, t. IX, z. 2, Warszawa–Poznań–Kraków 2007, s. 288–300; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

¹⁰ M. Rizov, *Rural Development Perspectives in Enlarging Europe: The Implications of CAP Reforms and Agricultural Transition in Accession Countries*, „European Planning Studies”, vol. 14, no. 2, 2006, s. 219–238; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

¹¹ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

¹² W. Michna, *Zróżnicowanie funkcji gospodarstw...*, s. 10.

Europejski Model Rolnictwa sytuuje się więc bardzo mocno w koncepcjach rozwoju rolnictwa w Unii Europejskiej i jest ważnym problemem dla Wspólnoty, poszczególnych państw członkowskich oraz regionów. Dodatkowo przegląd literatury przedmiotu dowodzi, że problem ten jest wciąż dość słabo rozpoznany zarówno od strony metod badawczych, jak też skali, potrzeb i efektów w różnych państwach członkowskich Unii Europejskiej, a tym bardziej w różnych regionach. Pomimo tego, że uwarunkowania rozwoju tej koncepcji, ze względu na jej ważny aspekt przestrzenny i społeczny, powinny być rozpatrywane przy uwzględnieniu różnic regionalnych¹³.

Celem głównym pracy jest ocena znaczenia pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w procesie rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich, przy uwzględnieniu lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą.

Celowi głównemu pracy podporządkowane zostały cele szczegółowe (zadania badawcze) sprowadzające się do:

- ustalenia, co skłania rolników do podejmowania działalności pozarolniczej i jaka jest to działalność, a także czy rolnicy (oprócz gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej) angażują się jeszcze w inny rodzaj działalności, będący przejawem wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich, np. wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych, sprzedaż bezpośrednia, ochrona środowiska przyrodniczego i krajobrazu itd.;
- zbadania związku pomiędzy działalnością pozarolniczą a gospodarstwem rolnym i obszarami wiejskimi oraz ustalenia wpływu działalności pozarolniczej na gospodarowanie w rolnictwie i na obszary wiejskie w kontekście możliwości ich wielofunkcyjnego rozwoju;
- identyfikacji i oceny korzyści (efektów), uzyskiwanych z prowadzenia działalności pozarolniczej, zarówno dla gospodarstwa rolnego i rodziny rolniczej, jak też dla obszarów wiejskich;
- identyfikacji i oceny czynników sprzyjających oraz ograniczających podejmowanie i prowadzenie działalności pozarolniczej, zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych (w tym przede wszystkim lokalnych);
- ustalenia zakresu, skali, kierunków i dynamiki zmian, jakie nastąpiły w gospodarstwach rolnych i w działalności pozarolniczej rolników po przystąpieniu Polski do UE, a także zamierzeń rolników na najbliższą przyszłość

¹³ T. Mardsen, J. Murdoch, K. Morgan, *Sustainable agriculture, food supply chains and regional development*, „International Planning Studies”, no. 4, 1999, s. 295–301; D. Goodman, *Rural Europe Redux? Reflections on Alternative Agro-Food Networks and Paradigm Change*, „Sociologia Ruralis”, no. 44 (1), 2004, s. 16–17; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

odnośnie do gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej w kontekście wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich;

- ustalenia, czy badane zjawiska i procesy są zróżnicowane w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą?

Poza tym praca ma umożliwić także realizację celów praktycznych badań obejmujących:

- wskazanie rolnikom i rodzinom rolniczym z jednej strony możliwości poprawy ich sytuacji materialnej, a z drugiej strony szansy pełniejszego wykorzystania posiadanych zasobów czynników wytwórczych (w tym zwłaszcza zasobów pracy), w wyniku podjęcia i prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej;
- wskazanie instrumentów dla polityki regionalnej i lokalnej odnoszącej się do wsi i rolnictwa, które powinny dynamizować i odpowiednio ukierunkowywać rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej rolników, w tym również takich, które będą uwzględniać lokalizację w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego.

W realizacji tych celów badawczych pomocna będzie zwłaszcza identyfikacja korzyści oraz barier rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników, co z jednej strony może przekonać niezdecydowanych do podjęcia tego rodzaju działań, a z drugiej strony pozwoli określić możliwości i sposoby łagodzenia występujących ograniczeń, w tym wskazać skuteczne instrumenty oddziaływania w ramach polityki regionalnej i lokalnej.

W oparciu o analizę literatury przedmiotu oraz w kontekście sformułowanego celu i zadań badawczych w pracy przyjęto do weryfikacji następujące hipotezy badawcze, które zakładają, że:

- H1. Prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej przez rolników powoduje ekstensyfikację produkcji rolniczej i sprzyja realizacji funkcji rolnictwa związanej z ochroną środowiska przyrodniczego i krajobrazu, wpisując się tym samym w koncepcję rolnictwa wielofunkcyjnego.
- H2. Forma i rodzaj podejmowanej i prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej oraz jej znaczenie dla utrzymania rodziny rolniczej, zależą od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują ich gospodarstwa rolne.
- H3. Lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy) determinują możliwości i bariery wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej rolników.
- H4. Lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością

gospodarczą, a także znaczenie gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny rolniczej, wpływają na decyzje rolników odnośnie do gospodarowania w rolnictwie.

Dodać należy, iż z uwagi na złożoność zagadnień zawartych w postawionych hipotezach badawczych są one weryfikowane w różnych częściach pracy.

Zakres głównej problematyki badawczej (teoretycznej i empirycznej) podjętej w niniejszej pracy przedstawiono w formie graficznej na rysunku 1.1.

Niniejsza praca ma ważne znaczenie poznawcze w dziedzinie ekonomii rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej. Rolnictwo i działalność pozarolnicza są bowiem ściśle i trwale powiązane z obszarami wiejskimi, przy czym funkcjonują niejako obok siebie (równolegle), ale z natury rzeczy zachodzą między nimi różnego rodzaju zależności. Dobrym przykładem jest tu właśnie pozarolnicza działalność gospodarza rolników oraz ich rodzin, która odgrywa istotną rolę społeczno-ekonomiczną na obszarach wiejskich. Ekonomiczne znaczenie tej działalności polega głównie na tym, że sprzyja ona poprawie wykorzystania zasobów gospodarstwa rolnego, zwłaszcza pracy, zmniejszając tym samym bezrobocie ukryte oraz polepsza sytuację materialną ludności rolniczej poprzez wzrost dochodów. Społeczne znaczenie tej działalności przejawia się natomiast przede wszystkim w poprawie warunków i jakości życia rodzin rolniczych.

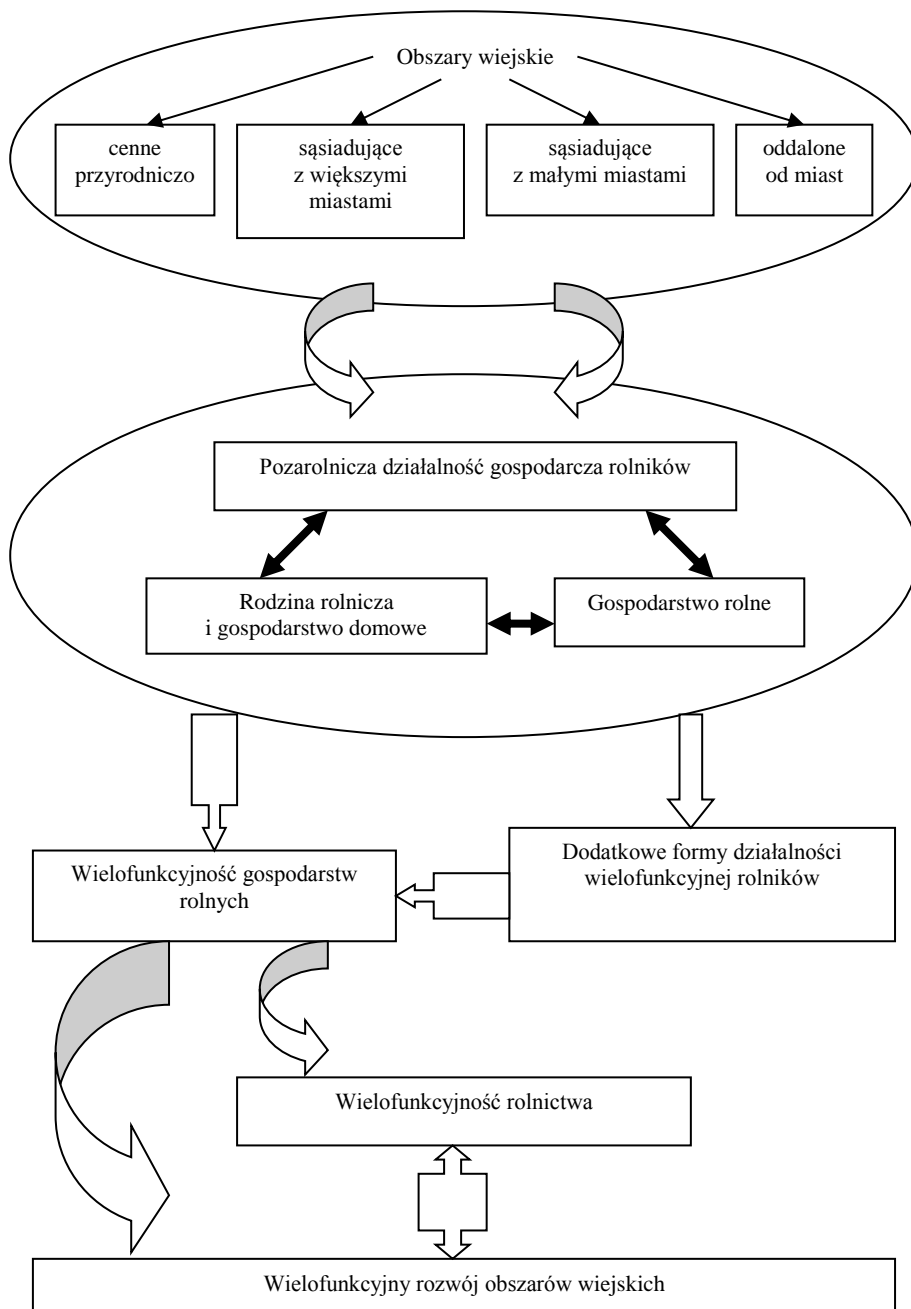
Stąd też istotne i uzasadnione są badania różnych zjawisk i problemów związanych z pozarolniczą działalnością gospodarzą rolników, prowadzące do dokładniejszego ich rozpoznania i zrozumienia, a w konsekwencji także do wskazania ewentualnych możliwości ich rozwiązania.

Istotne znaczenie niniejszej pracy wynika także z analizy podjętej problematyki w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą. Pozwoliło to bowiem poznać uwarunkowania, mechanizmy oraz tendencje rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w różnych, zasadniczo odmiennych typach obszarów wiejskich.

Jako nową wartość pracy należy podkreślić wieloaspektową ocenę znaczenia cech gospodarczych i społecznych środowiska lokalnego (w nawiązaniu do teorii lokalizacji i koncepcji zrównoważonego rozwoju) w podejmowaniu przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej, a tym samym w kształtowaniu procesów wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich.

Dodać należy, że pozarolnicza działalność gospodarza rolników związana z rolnictwem jest przejawem wielofunkcyjności rolnictwa i gospodarstw rolnych, zaś pozarolnicza działalność gospodarza niezwiązana z rolnictwem jest przejawem wielofunkcyjności obszarów wiejskich.

Rysunek 1.1. Schemat problematyki zawartej w pracy

Źródło: opracowanie własne.

Niniejsza praca ma również duże znaczenie dla praktyki gospodarczej poprzez realizację celów praktycznych badań.

Chodzi bowiem o to, że rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej rolników jest procesem bardzo pożądanym, ale jednak przebiega zbyt wolno, w związku z czym należy dokładać wszelkich starań, aby go przyspieszać.

Podjęcie tego rodzaju badań jest uzasadnione z uwagi na to, iż:

- pozarolnicza działalność gospodarza, w tym także działalność rolników, jest ważna dla obszarów wiejskich z punktu widzenia możliwości ich dalszego rozwoju społeczno-gospodarczego, bowiem zarówno poziom, jak i dynamika tego rozwoju w coraz mniejszym stopniu są wyznaczane przez rolnictwo, a coraz bardziej przez działalność pozarolniczą;
- po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej zmianie uległy warunki rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich, w tym także działalności rolników, a jej społeczno-gospodarcze znaczenie jest coraz bardziej dostrzegane w polityce wobec wsi i rolnictwa, zarówno na szczeblu krajowym, jak i Unii Europejskiej;
- pozarolnicza działalność gospodarza rolników oraz zależności występujące między nią a rolnictwem i obszarami wiejskimi, zwłaszcza w kontekście ich wielofunkcyjności są zagadnieniem wciąż względnie mało rozpoznany. W związku z tym takie badania posiadają istotny walor poznawczy i praktyczny, bowiem ich wyniki mogą być wykorzystane w kreowaniu polityki wobec wsi i rolnictwa;
- nowym podejściem jest badanie tych zagadnień w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą.

Oczekiwany rezultatem przeprowadzonych badań i prezentowanej pracy jest między innymi próba uporządkowania (usystematyzowania) w sposób modelowy, teoretyczny, występujących w praktyce rozmaitych form gospodarowania rolników-przedsiębiorców, które to wpisują się zarówno w koncepcję wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, jak i w koncepcję rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa, a także wskazania właściwych kierunków dla polityki regionalnej, a zwłaszcza lokalnej, odnoszącej się do wsi i rolnictwa, które powinny je wspierać (organizacyjnie, prawnie, finansowo itd.), przyczyniając się tym samym do ich dalszego swobodnego rozwoju.

Poza tym realizacja założonych celów badawczych i weryfikacja postawionych hipotez powinny się przyczynić do lepszego rozpoznania i zrozumienia badanych zjawisk i problemów, pogłębiając tym samym istniejący stan wiedzy z zakresu pozarolniczej działalności gospodarczej oraz jej związków z rolnictwem i obszarami wiejskimi, a także do wypracowania ważnych i użytecznych wniosków, zaleceń i wskazówek dla praktyki gospodarczej.

2. Zakres pracy, materiał empiryczny i metody badań

Przedmiotem badań jest pozarolnicza działalność gospodarcza prowadzona przez rolników oraz zależności występujące pomiędzy nią a rolnictwem i obszarami wiejskimi w kontekście ich wielofunkcyjności, przy uwzględnieniu kryterium lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą.

Badania zostały przeprowadzone w latach 2011–2012. Natomiast zakres czasowy rozpatrywanych w pracy zagadnień dotyczy zasadniczo lat 2004–2010¹⁴. Dodać należy, że dla zilustrowania niektórych tendencji o charakterze ogólnym i przeprowadzenia analizy dynamiki niektórych procesów zastosowano szerszy horyzont czasowy sięgający do połowy lat 90. XX wieku. W tym celu wykorzystane zostały dane z GUS w Warszawie oraz z US w Kielcach, Krakowie i Rzeszowie. Dodatkowo w pracy analizowano również zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość (tj. do 2015 roku) odnośnie do gospodarstwa rolnego i pozarolniczej działalności gospodarczej.

Zakres przestrzenny badań obejmuje region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie. Województwa te wraz z województwem śląskim tworzą region rolniczy FADN pod nazwą Małopolska i Pogórze. Obszar badań wytypowano na podstawie podziału Polski na regiony rolnicze za W. Michną¹⁵. Obejmuje on megaregion I, subregion b, tj. region przeludnionej wsi i rozdrobnionej struktury agrarnej rolnictwa. Taki zakres przestrzenny podyktowany jest chęcią ujęcia badanej problematyki w obszarze rolnictwa o rozdrobnionej strukturze gospodarstw, gdzie szczególnie konieczny i pożądany jest wielofunkcyjny rozwój wsi i rolnictwa, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej rolników.

Obszary wiejskie regionu południowo-wschodniej Polski stanowią jego istotny potencjał rozwojowy, zajmują bowiem 92,4% jego powierzchni całkowitej, a zamieszkuje na nich 54,2% ogółu ludności (w kraju odsetki te wynoszą odpowiednio 93,2% oraz 38,9%¹⁶).

Region południowo-wschodniej Polski odznacza się dominacją rolnictwa indywidualnego – rodzinnego. Gospodarstwa indywidualne są jednak przeważ-

¹⁴ Rok 2004 został wybrany jako otwierający przedział czasowy badań ze względu na przystąpienie Polski do Unii Europejskiej i objęcie rolnictwa instrumentami Wspólnej Polityki Rolnej, co miało istotne znaczenie dla tego sektora gospodarki, a także dla obszarów wiejskich. Rok 2010 jest natomiast ostatnim, dla którego udało się autorowi uzyskać dane (za pełny rok) do analizy niektórych zjawisk.

¹⁵ W. Michna, *Zróżnicowanie regionalne wsi i rolnictwa a poziom subsydiowania kredytów*, IERiGŻ, Warszawa 1998; W. Michna, *Założenia do polityki regionalnej państwa w sferze rolnictwa i obszarów wiejskich w pierwszej dekadzie XXI wieku*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 1, Rzeszów 1999, s. 25–35.

¹⁶ Dane z GUS w Warszawie.

nie małe obszarowo i słabe ekonomicznie i występuje w nich nadwyżka zasobów siły roboczej. Często są też niedoinwestowane. Wszystko to sprawia, że w rolnictwie indywidualnym tego regionu niska jest wydajność ziemi i kapitału, a zwłaszcza pracy. Występuje tu zwykle mała skala produkcji (ograniczana przez obszar użytków rolnych w gospodarstwie) oraz niska jej towarowość (produkcja wytwarzana jest głównie na samozaopatrzenie). Niski jest również dochód rolnicy. Wobec powyższego ludność rolnicza tego regionu zwykle poszukuje dodatkowych źródeł dochodów i utrzymania. Jednak z uwagi na dużą trudność znalezienia pracy zawodowej poza rolnictwem, poszukuje ona możliwości wykorzystania posiadanych zasobów w alternatywny sposób (sprzedaż bezpośrednia, wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych, ochrona środowiska przyrodniczego i kształtowanie krajobrazu, odnawialne źródła energii, pozarolnicza działalność gospodarcza, np. handel, rzemiosło, agroturystyka, usługi sprzętem rolniczym itd.). To z kolei sprzyja wielofunkcyjnemu rozwojowi obszarów wiejskich i rolnictwa w tym regionie¹⁷.

Potrzeba rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa w regionie południowo-wschodniej Polski wynika głównie z tego, iż niewielką grupę stanowią tu gospodarstwa powiązane z rynkiem oraz posiadające na tyle duże zasoby ziemi rolnej, aby mogły stać się trwałym elementem rozwiniętego agrobiznesu. Pozostałe gospodarstwa mogą mieć szansę na funkcjonowanie pod warunkiem znalezienia dla siebie najlepszych form wielofunkcyjnego rolnictwa. W przeciwnym razie proces przejmowania ziemi przez sektory nierolnicze będzie się nasilał, a cena ziemi użytkowanej rolniczo będzie kształtowała się głównie przez popyt tworzony przez te sektory. Utrzymywanie się takiej tendencji w długim okresie bardzo utrudni przepływ ziemi z gospodarstw likwidowanych do gospodarstw potencjalnie rozwojowych, co z kolei będzie skutkowało marginalizacją produkcyjnych i pozaprodukcyjnych funkcji rolnictwa w gospodarce. Wielofunkcyjność rolnictwa tego regionu może być zatem jednym ze sposobów hamowania procesu dezagryzacji wsi. Poza tym jest to region o bardzo dużych walorach przyrodniczych (obszary górskie i Pogórze Karpackie), gdzie rolnictwo ma do spełnienia ważną rolę środowiskową i społeczną, której sprzyjać oraz służyć może właśnie jego wielofunkcyjność¹⁸.

¹⁷ Szerzej na ten temat między innymi w: A. Czudec, R. Kata, T. Miś, D. Zając, *Rola lokalnych instytucji...*; A. Ostromecki, D. Zając, *Ekonomiczne i społeczne bariery rozwoju rolnictwa w południowo-wschodniej Polsce* [w:] *Możliwości i bariery rozwoju regionu*, red. A. Czudec, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 51–66; T. Miś, *Instytucje doradcze w rozwoju obszarów wiejskich w regionach rozdrobnionego rolnictwa w warunkach integracji europejskiej*, Prace Naukowe Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria: Monografie i Opracowania nr 12, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2011.

¹⁸ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

Wydaje się więc, że przyszłość rolnictwa w regionie południowo-wschodniej Polski tkwi właśnie w wielofunkcyjnym wykorzystaniu zasobów, w tym także w działalności pozarolniczej, przy czym nie należy pomniejszać jego znaczenia w produkcji żywności i surowców rolniczych. Rezultatem tego powinna być poprawa wykorzystania zasobów pracy w rolnictwie indywidualnym tego regionu, a także stworzenie warunków sprzyjających do odejścia przynajmniej części zasobów pracy z rolnictwa do zajęć pozarolniczych w ramach wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Skutkowałoby to zmniejszeniem zatrudnienia w gospodarstwach rolnych, prowadząc do poprawy relacji między czynnikami produkcji, a może nawet likwidacją części gospodarstw i przekazaniem ziemi tym rolnikom, dla których rolnictwo ma być głównym źródłem dochodów.

W związku z powyższym należy stwierdzić, iż region południowo-wschodniej Polski jest dobrym i właściwym obszarem dla prowadzenia tego typu badań, które wydają się być aktualne, potrzebne i uzasadnione.

Do realizacji założonych celów pracy oraz do weryfikacji postawionych hipotez wykorzystano następujące metody badawcze:

1. Metody ogólne:

a) metoda indukcji i dedukcji, jako typ rozumowania naukowego.

Metoda indukcji znalazła zastosowanie przy ustalaniu prawidłowości i wyprowadzaniu wniosków ogólnych na podstawie szczegółowej analizy zgromadzonego materiału empirycznego.

Metoda dedukcji znalazła zastosowanie na etapie formułowania hipotez badawczych oraz ich weryfikacji, a także w poszukiwaniu zależności pomiędzy cechami i zdarzeniami składającymi się na przedmiot badań;

b) metoda analityczno-syntetyczna, jako tok postępowania metodycznego, przy wykorzystaniu: analizy elementarnej (opisowej), czynnikowej, wskaźnikowej oraz porównawczej (w czasie i przestrzeni), a także syntezy opisowej.

Należy zaznaczyć, iż metoda ta była bardzo przydatna do realizacji wszystkich założonych celów badawczych oraz weryfikacji postawionych hipotez.

2. Metody szczegółowe:

➤ Gromadzenie materiału empirycznego:

a) metoda ankietowa: wywiad z kwestionariuszem przeprowadzony z rolnikami, tj. właścicielami indywidualnych gospodarstw rolnych, którzy prowadzą dodatkowo pozarolniczą działalność gospodarczą w badanym regionie;

b) metoda statystyki gospodarczej (informacje i dane z IERiGŻ-PIB w Warszawie oraz z urzędów gmin objętych badaniami, a także z innych instytucji, np. z IUNG w Puławach);

- c) metoda statystyki powszechnej (opracowania statystyczne GUS w Warszawie oraz Urzędu Statystycznego w Kielcach, Krakowie i Rzeszowie).
- Studia materiału empirycznego:
 - a) analiza struktury zbiorowości i dynamiki (metody te były bardzo przydatne do realizacji większości założonych celów badawczych oraz weryfikacji postawionych hipotez);
 - b) metody statystyki opisowej i matematycznej: analiza współzależności zmiennych oraz metody statystycznej weryfikacji hipotez (korelacja prostoliniowa Pearsona, test t-Studenta, regresja wieloraka, test chi-kwadrat, wielowymiarowa analiza korespondencji, test ANOVA Kruskala-Wallisa).

Dodać należy, iż metody te były bardzo przydatne między innymi do weryfikacji trzeciej hipotezy badawczej i są one szczegółowo omawiane w dalszych częściach pracy, gdzie są wykorzystywane.

- c) opinie rolników dotyczące korzyści z prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej oraz innych dodatkowych form ich działalności wielofunkcyjnej, a także czynników stymulujących i barier funkcjonowania i rozwoju gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej były analizowane z punktu widzenia wartości wskazań poszczególnych cech (czynników) oraz skali ich różnicowania. Wartość wskazań oznacza sumę punktów przyznanych dla danej cechy (czynnika) przez poszczególnych respondentów (np. w skali od 0 do 10 punktów). Ma ona charakter analizy jakościowej i ukazuje istotność (wagę) danej cechy (czynnika) na tle innych. Skala różnicowania wskazań była z kolei analizowana pod względem liczby punktów przyznawanej poszczególnym cechom (czynnikom) przez każdego respondenta. W ramach tej analizy była oceniana średnia liczba przydzielonych punktów poszczególnym cechom (czynnikom), a także współczynnik zmienności¹⁹.

Należy zaznaczyć, że metoda ta była bardzo przydatna między innymi do realizacji trzeciego i czwartego celu szczegółowego badań, a także do weryfikacji trzeciej hipotezy badawczej.

- Tabelaryczne, graficzne i statystyczne metody prezentacji wyników badań.

3. Dobór próby do badań ankietowych:

Badania ankietowe przeprowadzone w latach 2011–2012 (tj. wywiad z kwestionariuszem wśród rolników, czyli właścicieli indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących dodatkowo pozarolniczą działalność gospodarczą) miały charakter badań częściowych – reprezentatywnych (dobór celowo-

¹⁹ Por. Z. Pierścioneck, S. Jurek-Stępień (red.), *Czynniki sukcesu polskich przedsiębiorstw na rynkach Unii Europejskiej*, SGH, Warszawa 2006.

-losowy). Jednostką próby były indywidualne gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą, z terenu południowo-wschodniej Polski, tj. z trzech województw: świętokrzyskiego, małopolskiego i podkarpackiego. Badania ankietowe przeprowadzono we wszystkich indywidualnych gospodarstwach rolnych uczestniczących w Polskim FADN²⁰, których właściciele prowadzą dodatkowo pozarolniczą działalność gospodarczą w regionie objętym badaniami. We współpracy z IERiGŻ-PIB w Warszawie do badań wytypowano 242 jednostki. Po przeprowadzonych badaniach okazało się jednak, iż część rolników nie udzieliła kompletnych odpowiedzi na pytania zawarte w kwestionariuszu wywiadu, w związku z czym po dokonaniu weryfikacji zgromadzonego materiału empirycznego ostatecznie do dalszej analizy przyjęto 180 ankiet – wypowiedzi respondentów (wywiad z kwestionariuszem wśród rolników), a pozostałe odrzucono ze względu na niekompletność. Wobec tego postanowiono dokonać dodatkowego doboru gospodarstw rolnych do badań (poza obserwacją FADN), przy czym miał on charakter doboru celowo-losowego. Kryterium doboru celowego był fakt, że w indywidualnym gospodarstwie rolnym jest prowadzona pozarolnicza działalność gospodarcza oraz to, że jednostki te znajdują się na terenie tych samych gmin, co gospodarstwa rolne będące pod obserwacją FADN, których właściciele nie udzielili kompletnych odpowiedzi na pytania zawarte w kwestionariuszu wywiadu. Następnie wykorzystując metodę wyboru losowego w każdej takiej gminie wylosowano po 2 gospodarstwa rolne do badań.

Dodać należy, iż dotyczyło to 15 gmin i w każdej z nich przeprowadzono dodatkowe badania w 2 losowo wybranych gospodarstwach, czyli razem daje to 30 jednostek. Zatem łącznie do dalszej analizy ostatecznie przyjęto 210 ankiet – wypowiedzi respondentów (wywiad z kwestionariuszem wśród rolników). Podkreślić zatem należy, że próbę badawczą stanowią badane gospodarstwa rolne, czyli takie indywidualne gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą w badanym regionie (razem 210 jednostek, w tym 180 uczestniczących w Polskim FADN i 30 będących poza obserwacją FADN, znajdujących się na terenie 123 gmin), w których z powodzeniem przeprowadzono wywiad z kwestionariuszem wśród ich właścicieli i na tej podstawie uzyskano rzetelny, wiarygodny i wyczerpujący materiał empiryczny, przy czym sprawdzany on był między innymi poprzez zastosowanie tzw. pytań kontrolnych zawartych w kwestionariuszu wywiadu.

Materiał empiryczny pracy stanowią zatem informacje i dane pierwotne oraz wtórne. Pierwotny materiał empiryczny stanowią wyniki badań uzyskane

²⁰ FADN (*Farm Accountancy Data Network*) – Sieć Danych Rachunkowych Gospodarstw Rolnych – europejski system zbierania danych rachunkowych z gospodarstw rolnych, którego formalne kształtowanie rozpoczęło się w 1965 roku.

w drodze wywiadu z kwestionariuszem, przeprowadzonego z rolnikami, tj. właścicielami badanych gospodarstw rolnych. Natomiast informacje i dane wtórne, stanowiące uzupełnienie pierwotnych, uzyskano przede wszystkim z:

- IERiGŻ-PIB w Warszawie, przy czym dotyczą one indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN w Polsce i w badanym regionie;
- GUS w Warszawie, w tym z Banku Danych Lokalnych oraz z PSR 2010;
- Urzędu Statystycznego w Kielcach, Krakowie i Rzeszowie;
- urzędów gmin objętych badaniami, czyli takich, w których znajdują się badane gospodarstwa rolne²¹.

²¹ Badania przeprowadzono w ramach realizacji habilitacyjnego projektu badawczego nr N N114 191240 finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w Krakowie.

ROZDZIAŁ II

Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich na tle wybranych teorii ekonomii

1. Wielofunkcyjność rolnictwa i gospodarstw rolnych oraz ich znaczenie dla obszarów wiejskich

Współczesna wieś „produkuje” szeroką gamę dóbr i usług, które w ekonomii nazywa się dobrami prywatnymi, z których większość ma charakter dóbr rynkowych. Na wsi wytwarzane są także dobra publiczne, a więc takie, które cechuje niewykluczalność i niekonkurencyjność. Ponadto wieś dostarcza dobra, których nie można jednoznacznie zaliczyć ani do dóbr prywatnych, ani też do dóbr publicznych. Na wsi wytwarzane są również dobra, będące na ogół dobrami prywatnymi i rynkowymi, ale znajdujące się w kręgu oddziaływania państwa, ze względu na szczególnie pozytywne, czy szczególnie negatywne skutki tych dóbr dla jednostek i społeczeństwa¹.

Powszechne jest przekonanie, że rolnicy wytwarzają dobra szczególne, zasługujące na uwagę i wsparcie całego społeczeństwa. Jest ono fundamentem polityki rolnej, przy czym zmienia się jednak pogląd na to, co powinno być przedmiotem wsparcia. W polityce rolnej i w polityce wobec obszarów wiejskich ponownie dostrzeżona została wielofunkcyjność rolnika. Rolnik-gospodarz, to nie tylko jednostka ekonomiczna, która gospodaruje zasobami produkcyjnymi w celu maksymalizacji zysku czy dochodu, to także gospodarz zasobów naturalnych, powierzonych jego władaniu, a także powiernik tradycji kulturalnych narodu. Rolnik produkuje nie tylko dobra rynkowe, ale jest na ogół także producentem dóbr publicznych bądź też dóbr prywatnych o szczególnych walorach społecznych. To przeświadczenie wyznacza kierunek ewolucji polityki rolnej, zwłaszcza w krajach europejskich².

¹ J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich* [w:] *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*, red. M. Kłodziński, IRWiR PAN, Warszawa 2008, s. 9–20.

² Tamże, s. 9–20.

Stabilizujące funkcje polskiej wsi oraz jej nadal istotne znaczenie w funkcjonowaniu społeczeństwa i gospodarki wynikają z historycznie ukształtowanych więzi Polaków z ziemią i produkcją rolną. Prawie ¼ polskich rodzin (łącznie na wsi i w mieście) korzysta bezpośrednio z dochodów oraz produktów z gospodarstwa lub działki rolnej. Blisko połowa gospodarstw rolnych produkuje głównie na własne potrzeby, a nie na sprzedaż. Takie rolnictwo nie może więc być efektywne i konkurencyjne, biorąc pod uwagę klasyczne miary efektywności gospodarstw (wydajność pracy, jednostkowe koszty produkcji, rentowność produkcji itp.). Jest to jednakże rolnictwo wielofunkcyjne, a wiele z tych funkcji nie znajduje odzwierciedlenia w statystykach obrazujących efekty rolników i ludności wiejskiej³.

Rolnictwo spełnia ważne funkcje w gospodarce i społeczeństwie, zarówno produkcyjne oraz pozaprodukcyjne, jak i rynkowe (komercyjne) oraz pozarynkowe (pozakomercyjne). Biorąc pod uwagę te ostatnie można wśród nich wyróżnić⁴:

- funkcje zielone, tj. zarządzanie zasobami ziemi w celu utrzymania jej wartościowych właściwości, stwarzanie warunków dla dziko żyjących zwierząt i roślin, ochrona dobrostanu zwierząt, utrzymanie bioróżnorodności i poprawa obiegu substancji chemicznych w systemach produkcji rolnej;
- funkcje błękitne, tj. zarządzanie zasobami wodnymi, poprawa jakości wód, zapobieganie powodziom, wytwarzanie energii wodnej i wiatrowej;
- funkcje żółte, tj. utrzymywanie spójności i żywotności obszarów wiejskich⁵, podtrzymywanie i wzbogacanie tradycji kulturalnej oraz tożsamości wsi i regionów, rozwój agroturystyki i myślistwa;
- funkcje białe, tj. zapewnianie bezpieczeństwa żywnościowego i zdrowej żywności.

³ J. Wilkin, *Pozarolnicze funkcje obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. I, z. 3, Rzeszów 1999, s. 27–36.

⁴ Por. G. van Huylenbroeck, V. Vandermeulen, E. Mettepenningen, A. Verspecht, *Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Institutions*, „Living Reviews in Landscape Research”, nr 3, 2007; J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa...*, s. 9–20; J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie roli rolnictwa w gospodarce i społeczeństwie* [w:] *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, red. J. Wilkin, IRWiR PAN, Warszawa 2010, s. 17–40.

⁵ Chodzi tu o żywotność demograficzną, ekonomiczną, środowiskową i społeczno-kulturową. Podkreślić trzeba, że dla należytego pełnienia tych funkcji bardzo ważna jest rola poszczególnych gospodarstw rolnych, w tym zwłaszcza drobnych obszarowo. Albowiem nadmierna koncentracja w rolnictwie prowadząca do likwidacji zbyt dużej liczby gospodarstw rolnych powoduje naruszenie żywotności obszarów wiejskich (hipoteza Waltera Goldschmidta). Por. J.St. Zegar, *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, s. 36; J.St. Zegar, *Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich* [w:] *Teraźniejszość i przyszłość drobnych gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej – materiały konferencyjne*, Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego z siedzibą w Uniwersytecie Rolniczym w Krakowie, Kraków 2011, s. 54–55.

Dodać należy, że funkcje pozakomercyjne rolnictwa są na ogół powiązane z jego funkcjami produkcyjnymi. Zjawisko to określa się jako nierozdzielność tych dwóch rodzajów funkcji, zatem aby mogły być realizowane te pierwsze, muszą być realizowane te drugie. Rolnictwo musi więc istnieć i produkować, aby możliwe było korzystanie z wielu pożytecznych dostarczanych przez niego funkcji⁶.

Współczesne rolnictwo wytwarza zatem nie tylko żywność, ale także dobra i użyteczności środowiskowe oraz staje się istotnym składnikiem równowagi ekologicznej i nowych funkcji wsi⁷. Z kolei problem ilości ustępuje miejsca problemowi jakości i bezpieczeństwa żywności oraz ochronie środowiska przyrodniczego, bowiem na te właśnie aspekty zaczyna się ukierunkowywać walka konkurencyjna. Poza tym rolnictwo staje w obliczu nowej sytuacji ekonomicznej, wręcz nowej ekonomiki – rolnictwa zrównoważonego. Rolnictwo zrównoważone to metody gospodarowania zapewniające równoczesną realizację celów społecznych, ekonomicznych i środowiskowych, ukierunkowane na wykorzystanie zasobów ziemi w taki sposób, aby nie niszczyć ich naturalnych źródeł oraz stwarzać możliwość zaspokajania potrzeb dla przyszłych producentów i konsumentów⁸.

Wielofunkcyjność rolnictwa jest zagadnieniem społeczno-ekonomicznym i kategorią analityczną, która stosunkowo niedawno stała się przedmiotem badań ekonomicznych zarówno w Polsce, jak i w innych krajach. W polskiej literaturze naukowej od wielu lat dyskutuje się o wielofunkcyjności wsi czy obszarów wiejskich, natomiast wielofunkcyjność rolnictwa była zagadnieniem mało rozpoznawym i niedostatecznie uwzględnianym w badaniach. Wielofunkcyjność rolnictwa, jako problem badawczy, silnie wiąże się ze zrównoważonym rozwojem rolnictwa i obszarów wiejskich oraz z nowym podejściem do analizy gospodarowania w krajach wysoko rozwiniętych, nazywanym postproduktywizmem⁹.

W ostatnich dekadach wielofunkcyjność urosła do rangi podstawowej w kreowaniu rozwoju i stała się istotną cechą strategii rozwoju rolnictwa, zwłaszcza w warunkach nasycenia rynku żywności, rosnących cen środków produkcji oraz słabnącej pozycji rolników w łańcuchu żywnościowym. W tej sytuacji rolnictwo ma znacznie więcej funkcji do realizacji, w tym także związanych z zarządzaniem, czy też racjonalizacją gospodarki nieodnawialnymi zasobami ziemi. Zasoby te są niezbędne zarówno dla wytwarzania żywności, jak też dla dostarczania dóbr pu-

⁶ J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa...*, s. 9–20; J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie...*, s. 17–40.

⁷ A. Woś, *Spoleczne funkcje rolnictwa i nowa równowaga*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 1, 2005, s. 3–16.

⁸ H. Runowski, *Gospodarstwo ekologiczne w zrównoważonym rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 3 (124), 2004, s. 27; J.St. Zegar, *Globalny problem żywnościowy a polskie rolnictwo*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 3 (136), 2007, s. 19; J.St. Zegar, *Przesłanki nowej ekonomiki rolnictwa*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 4, 2007, s. 5–27.

⁹ J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa...*, s. 9–20.

blicznych, wobec czego w znacznie większym stopniu należałoby wspierać działania prowadzące do zmniejszania nakładów w rolnictwie, albowiem ich systematyczne zwiększanie przynosi ujemne efekty zewnętrzne w postaci degradacji środowiska przyrodniczego. Podkreślić należy przy tym podstawowe znaczenie wielofunkcyjności rolnictwa dla procesu zrównoważonego rozwoju, w którym różne jej formy mogą odgrywać bardzo ważną rolę¹⁰. Dodać trzeba, że wdrożenie zasad wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich stało się warunkiem wdrożenia zasad zrównoważonego rozwoju, a to z kolei zwróciło większą uwagę teoretyków i polityków na znaczenie rolnictwa i obszarów wiejskich oraz na konieczność zachowania, a niekiedy nawet wzmocnienia niektórych, realizowanych przez nie funkcji. Wobec tego miejsce wsi i rolnictwa w strukturach kraju w coraz większym zakresie jest efektem wyboru publicznego dokonywanego przez instytucje polityczne, w celu realizacji ważnych celów publicznych. Nowością w spojrzeniu na rolnictwo jest przy tym rozpatrywanie jego znaczenia w sferach wykraczających poza tradycyjne jego funkcje produkcyjno-wyżywieniowe, a więc obejmujących sferę środowiskową, społeczną i kulturową¹¹.

Wielofunkcyjne rolnictwo jest komponentem Europejskiego Modelu Rolnictwa, który powinien zapewnić równowagę między realizowanymi przez sektor rolny w Unii Europejskiej celami związanymi z zapewnieniem bezpieczeństwa żywnościowego, a coraz wyraźniej artykułowaną przez konsumentów potrzebą dostarczania przez rolnictwo produktów wysokiej jakości w powiązaniu z dbałością o środowisko przyrodnicze, rozwój gospodarki wiejskiej i budowanie optymalnej struktury społecznej na wsi¹².

Istota wielofunkcyjnego rolnictwa sprowadza się do¹³:

¹⁰ Por. H. Wiggering, K. Muller, A. Werner, K. Helning, *The Concept of Multifunctionality in Sustainable Land Development* [w:] *Sustainable Development of Multinational Landscapes*, red. K. Helning, H. Wiggering, Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, 2003, s. 3–15; R. Brunstad, J. Gearland, E. Vardal, *Multifunctionality of Agriculture: an inquiry into complementary between landscape preservation and food security*, „European Review of Agricultural Economics”, vol. 32 (4), 2005, s. 469–488; H. Daly, *Ecological Economics and Sustainable Development, Selected Essays of Herman Daly*, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2007; J.St. Zegar, *Konkurencyjność rolnictwa zrównoważonego...*, s. 11–42; J.St. Zegar, *Współczesne wyzwania rolnictwa*, PWN, Warszawa 2012.

¹¹ J. Wilkin, *Wieś i rolnictwo w strukturach współczesnej Polski* [w:] *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa*, red. M. Drygas, K. Zawalińska, IRWiR PAN, Warszawa 2012, s. 19–39.

¹² A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

¹³ G. Durand, G. van Huylenbroeck, *Multifunctionality and rural development: a general framework* [w:] *Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*, red. G. van Huylenbroeck, G. Durand, Ashgate Publishing Company, Hampshire 2003, s. 19–36; H. Oostindie, H. Renting, *Multifunctionality of activities, plurality of identities and new institutional arrangements*, Wageningen University, 2005, s. 1–18; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

- wytwarzania produktów żywnościowych metodami, które nie degradują środowiska przyrodniczego;
- poprawy stanu środowiska przyrodniczego przez ograniczenie zagrożeń wywoływanych nadmiernym poziomem nakładów pochodzenia przemysłowego, czy trudnościami z utylizacją odpadów produkcyjnych;
- ograniczania erozji gleb czy ryzyka powodzi przez racjonalizowanie wykorzystania zasobów ziemi rolniczej i regulowanie zasobów wodnych;
- skracania drogi od rolnika do konsumenta przez eliminowanie niektórych ogniw agrobiznesu (przetwórstwo, handel) i przejmowanie ich funkcji przez gospodarstwa rolne;
- racjonalnego zagospodarowania przestrzennego wsi i zapobiegania w ten sposób migracji z rolnictwa i obszarów wiejskich;
- wzrostu znaczenia rolnictwa w rozwoju obszarów wiejskich przez tworzenie miejsc pracy na wsi, zachowanie dziedzictwa kulturowego wsi i integrowanie lokalnych społeczności;
- zwiększania walorów turystycznych wsi przez wzbogacanie atrakcyjności krajobrazu i rozwój agroturystyki.

Koncepcja rolnictwa wielofunkcyjnego jest niejako syntezą niektórych cech rolnictwa naturalnego, zrównoważonego, czy modelu indukowanego rozwoju. Zasadnicze różnice występują natomiast między rolnictwem wielofunkcyjnym a industrialnym. Należy zatem stwierdzić, że różne formy wielofunkcyjnego rolnictwa mogą być alternatywą dla tych rolników, których gospodarstwa z różnych względów nie spełniają warunków rolnictwa industrialnego. Z kolei ich wdrażanie powinno prowadzić do zmniejszenia negatywnego oddziaływania rolnictwa na otoczenie, a rolnictwo powinno stać się sektorem gospodarki wiejskiej coraz pełniej realizującym nowe i ważne funkcje, wpisując się tym samym w koncepcję wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich¹⁴.

W literaturze odróżnia się pojęcie wielofunkcyjności rolnictwa od pojęcia wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego, przy czym można również spotkać utożsamianie tych dwóch pojęć¹⁵. Wielofunkcyjność rolnictwa odnosi się do zespołu funkcji związanych z działalnością rolniczą i realizowanych przez rolnictwo, na które składają się funkcje produkcyjne (rynkowe i nierynkowe) oraz funkcje pozaprodukcyjne (środowiskowe, społeczne i kulturowe). Wielofunkcyjność gospodarstwa rolnego związana jest z kolei z wielozawodowością rolnika i jego rodziny oraz z dywersyfikacją ekonomiczną gospodarstwa¹⁶.

¹⁴ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

¹⁵ W. Michna, *Zróżnicowanie funkcji gospodarstw...*, s. 12; M. Błąd, *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych. Przyczyny, uwarunkowania i tendencje rozwoju*, IRWiR PAN, Warszawa 2011.

¹⁶ J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie...*, s. 17–40; M. Błąd, *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych...*

Dywersyfikacja to rozgałęzienie, urozmaicenie produkcji, rozszerzenie jej na różne odległe od siebie dziedziny. Dywersyfikację określa się także jako wprowadzenie nowych, dotychczas niewytwarzanych wyrobów realizowanych z wykorzystaniem dotychczasowych lub odmiennych technologii, zaspokajających inne potrzeby niż obecne. Dywersyfikacja może dotyczyć produktów i usług, rynków zbytu, technologii, dostawców, odbiorców, źródeł finansowania, struktury działalności (produkcji) oraz inwestycji (portfel inwestycyjny), a także wykorzystania zasobów czynników wytwórczych (ziemi, pracy i kapitału) do prowadzenia działalności innej niż rolnicza, co oznacza wprowadzanie do gospodarstwa rolnego dodatkowych pozarolniczych aktywności¹⁷. Ponadto dywersyfikacja określana jest jako metoda zarządzania ryzykiem, szczególnie w otoczeniu globalnym, polegająca na rozszerzaniu i różnicowaniu asortymentu wyrobów (dywersyfikacja produktowa), rodzajów działalności (dywersyfikacja branżowa, sektorowa), obszarów aktywności gospodarczej (dywersyfikacja geograficzna) w celu rozłożenia ryzyka na nowe grupy klientów i dostawców. Dywersyfikacja zmniejsza ryzyko strat i sprawia, że spadek wpływów z jednego źródła może być zrekompensowany wpływami z innych źródeł¹⁸. Nieodłączną cechą działalności gospodarczej jest bowiem ryzyko utraty wartości, którą już osiągnięto, a także niepewność związana z przebiegiem przyszłych zdarzeń¹⁹. Współcześnie przyjęła się idea zintegrowanego zarządzania ryzykiem w działalności gospodarczej, przy czym powinno się dążyć nie tyle do jego minimalizowania, co też do jego optymalizowania. Wobec tego zarządzanie ryzykiem powinno polegać na podejmowaniu takich decyzji i realizacji takich działań, które będą zmierzać do osiągnięcia akceptowalnego jego poziomu²⁰.

Do korzyści z dywersyfikacji można zaliczyć: osiągnięcie wysokich efektów wynikających z połączenia zasobów, pomysłów czy umiejętności, stwarzanie gospodarstwu rolnemu szans na rozwój, zapewnienie bezpieczeństwa finansowego i stabilności jego dochodów, unikanie negatywnych skutków starzenia się sektora, w którym funkcjonuje, wymuszanie postępu gospodarstwa rolnego

¹⁷ D. Majewski, E. Radzikowska, *Znaczenie działań dywersyfikacyjnych dla polskiego rolnictwa* [w:] *Różnicowanie produkcji rolniczej ze szczególnym uwzględnieniem obszarów o trudnych warunkach rolniczych, Polska Wieś 2000. Raport o stanie wsi*, FDPA, Warszawa 2001, s. 1–8; E. Tyran, *Dywersyfikacja jako proces...*, s. 200–209.

¹⁸ E.F. Bringham, L.C. Gapenski, *Zarządzanie finansami*, PWE, Warszawa 2000, s. 51; E. Tyran, *Dywersyfikacja jako proces...*, s. 200–209.

¹⁹ K. Meredyk, *Teleologiczne aspekty działalności gospodarczej* [w:] *Ekonomia ogólna*, red. K. Meredyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007, s. 42.

²⁰ K. Jajuga (red.), *Zarządzanie ryzykiem*, PWN, Warszawa 2007, s. 15; J. Monkiewicz, *Przedsiębiorstwo jako podmiot ryzyka – rozwój koncepcji zarządzania ryzykiem* [w:] *Zarządzanie ryzykiem działalności organizacji*, red. J. Monkiewicz, L. Gąsiorkiewicz, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 64–65.

w celu uzyskania przewagi konkurencyjnej, zmniejszenie ryzyka prowadzenia działalności gospodarczej poprzez jej wielokierunkowe rozproszenie. Przedsięwzięcia dywersyfikacyjne są wyrazem aktywizacji ludności wiejskiej, rozwoju przedsiębiorczości, tworzenia nowych idei i pomysłów, ograniczają bezrobocie oraz zwiększają dochody mieszkańców wsi. Dywersyfikacja działalności powoduje ożywienie społeczno-ekonomiczne regionów, poszukiwanie nowych miejsc pracy przy jednoczesnym zachowaniu woli mieszkańców do utrzymania specyfiki terenów wiejskich oraz odrębności regionalno-kulturowej. Z kolei do negatywnych efektów dywersyfikacji należą: możliwość zatrącenia pierwotnej specjalizacji gospodarstwa rolnego oraz trudności w prowadzeniu takiego zdywersyfikowanego gospodarstwa²¹.

W funkcjonowaniu gospodarstwa rolnego można wyróżnić trzy aspekty, tj.: rolniczy, wiejski oraz odnoszący się do organizacji jego zasobów, w tym do ich mobilizacji, wykorzystania i zastosowania. Precyzyjna koordynacja wszystkich tych trzech aspektów funkcjonowania gospodarstwa rolnego stanowi niewątpliwie prawdziwą sztukę gospodarowania. Wdrażanie wielofunkcyjności w gospodarstwie rolnym powoduje zmiany we wszystkich wymienionych aspektach. Biorąc pod uwagę rolniczą stronę gospodarowania, to zmiana w kierunku wielofunkcyjności polega na pogłębianiu istniejących aktywności związanych z produkcją rolniczą. Przykładami takiego procesu mogą być: produkcja organiczna, wytwarzanie produktów wysokiej jakości, przetwórstwo w gospodarstwie, czy też sprzedaż bezpośrednia produktów rolnych i żywności z gospodarstwa. Zmiany w wiejskim aspekcie funkcjonowania gospodarstwa rolnego polegają na poszerzeniu jego aktywności, przy czym chodzi tu o podejmowanie nowych (pozarolniczych) działalności bazujących na zasobach gospodarstwa, np.: pozarolnicza działalność gospodarcza, zarządzanie zasobami przyrody i krajobrazem itp. Zmiany dotyczące trzeciego aspektu gospodarowania polegają na tym, że gospodarstwo zmienia grunt, umocowuje swoją działalność w nowych zasobach i/lub korzysta z istniejących zasobów, ale jednak w inny sposób²².

Dodać trzeba, że wielofunkcyjność gospodarstwa rolnego implikuje postrzeganie gospodarowania jako przedsiębiorczości, a rolników jako przedsię-

²¹ E. Tyran, *Dywersyfikacja jako proces...*, s. 200–209.

²² J.D. van der Ploeg, A. Long, J. Banks, *Living countryside. Rural development process in Europe: the state of the art*, Elsevier, Doetinchem 2002; J.D. van der Ploeg, D. Roep, *Multifunctionality and rural development: the actual situation in Europe* [w:] *Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*, red. G. van Huylenbroeck, G. Durand, Ashgate Publishing Company, Hampshire 2003; K.H. Knizkel, H. Renting, J.D. van der Ploeg, *Multifunctionality in European agriculture* [w:] *Sustaining Agriculture and the Rural Environment*, red. F. Brouwer, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2004; M. Bład, *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych...*; J.St. Zegar, *Konkurencyjność rolnictwa zrównoważonego...*, s. 11–42.

biorców, którzy poprzez swoją różnorodną działalność wytwarzają szeroki wachlarz produktów i usług, zarówno o wartości rynkowej, jak i pozarynkowej. W związku z tym następuje zmiana granic, zasięgu i skali oddziaływania gospodarstwa na otoczenie i odwrotnie, a także zaangażowanie w większą liczbę i rodzaje rynków zarówno na poziomie lokalnym, jak i ponadlokalnym – regionalnym, krajowym, międzynarodowym, czy nawet globalnym. Poza tym po przekształceniu się gospodarstwa rolnego w wielofunkcyjne z jednej strony zwykle wzrasta poziom dochodów rodziny rolniczej oraz następuje ożywienie gospodarki wiejskiej i wzrasta atrakcyjność obszarów wiejskich, a z drugiej zaś zaspokajany jest popyt na dobra i usługi, za które społeczeństwo gotowe jest płacić. Wdrażanie wielofunkcyjności w gospodarstwie rolnym jest reakcją rolników i ich rodzin na zmiany zachodzące w otoczeniu oraz przykładem sposobów adaptacji do zmieniających się warunków. Wielofunkcyjność ta wyraża się w uznanych przez rolnika-przedsiębiorcę wartościach, które są z kolei wyrażone w jego działaniach i dzięki jego wiedzy²³.

Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich nie tylko są efektem naturalnych procesów rozwojowych w gospodarce, ale także w znacznym stopniu są kształtowane przez instrumenty polityki wobec rolnictwa i obszarów wiejskich i to zarówno na szczeblu Unii Europejskiej, jak i kraju. Z koncepcją wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich związane są przy tym instrumenty oddziałujące na zwiększenie jakości produktów rolniczych, na poprawę stanu środowiska przyrodniczego oraz odnoszące się do poprawy jakości życia na obszarach wiejskich i różnicowania ich gospodarki²⁴.

Potrzeba zewnętrznego wspierania wielofunkcyjności rolnictwa wynika przede wszystkim z faktu, że dostarcza ono oprócz dóbr prywatnych, także dóbr publicznych, które nie są wyceniane przez rynek, a których dostarczanie jest ważne dla społeczeństwa²⁵.

Ze względu na dwie cechy, czyli możliwość wyłączenia z konsumpcji oraz konkurencyjność w konsumpcji, dobra dzieli się na cztery kategorie, tj.: dobra prywatne, publiczne, wspólne zasoby oraz dobra klubowe. Dobra publiczne to takie, których nie można wyłączyć z konsumpcji, a przy tym brakuje konkurencyjności w ich konsumpcji. Dodać należy, że w rzeczywistości tzw. czyste dobro publiczne nie istnieje, a jako przykłady tzw. dóbr „quasi-publicznych” podawana jest obrona narodowa, bezpieczeństwo publiczne, system ochrony zdrowia, sys-

²³ M. Błąd, *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych...*

²⁴ M. Adamowicz, *Wielofunkcyjność rolnictwa jako podstawa przewartościowań w polityce rolnej*, „Wież i Rolnictwo”, nr 4 (125), 2004, s. 9–30; *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2007; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*; *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2014.

²⁵ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

tem sądowniczy, system edukacji itd. Przeciwne cechy posiadają z kolei dobra prywatne. Poza tym można wskazać dwie kategorie dóbr mieszanych, czyli takich, które spełniają tylko jedną z wyżej wymienionych cech. W przypadku dóbr klubowych istnieje możliwość wyłączenia z konsumpcji, jednak ich spożywanie nie umniejsza ilości dostępnej dla innych. Wspólne zasoby stanowią przypadek dóbr, dla których niemożliwe bądź trudne jest wyłączenie z konsumpcji, przy czym kolejni użytkownicy zmniejszają ich ilość lub jakość dostępną dla innych. Ponadto możliwy jest również bardziej ogólniejszy podział dóbr na dwie kategorie, a mianowicie na dobra prywatne oraz wspólne. Cechą tych ostatnich jest współposiadanie i należy do nich zaliczyć: dobra publiczne, wspólne zasoby i dobra klubowe. Problematyka dóbr wspólnych ściśle jest powiązana z występowaniem efektów zewnętrznych, które mogą być zarówno pozytywne, jak i negatywne. Efekty zewnętrzne występują wtedy, gdy produkcja lub konsumpcja jednej firmy czy osoby wpływa na użyteczność innej w taki sposób, który nie jest uwzględniony w transakcji rynkowej między nimi. Efekty zewnętrzne, podobnie jak dobra publiczne, charakteryzuje brak możliwości wykluczenia z ich konsumpcji. Dodać należy, że w przypadku efektów zewnętrznych nie istnieje rynek, który umożliwiałby wyznaczenie ich optymalnego poziomu i ceny za wzrost lub zmniejszenie ich ilości, a z kolei wyznaczając optymalny poziom produkcji lub konsumpcji dobra wywołujące efekty zewnętrzne należy brać pod uwagę zarówno koszty prywatne, jak i społeczne²⁶.

Podobnie, jak wszyscy obywatele, także rolnicy mają dostęp do dóbr publicznych czy też do dóbr prywatnych dostarczanych ze źródeł publicznych (takich, jak np.: badania naukowe, system doradztwa rolniczego, system ubezpieczeń społecznych), z tym, że udział rolnictwa w ich konsumowaniu jest znaczny, przy jednoczesnym minimalizowaniu jego obciążeń (takich, jak np.: podatki, ubezpieczenia społeczne). Wynika to przede wszystkim ze specyfiki dóbr, jakie dostarcza rolnictwo, albowiem oprócz produktów żywnościowych i surowców dla przemysłu przetwórczego, są nimi również pozytywne efekty zewnętrzne w postaci wiejskiego krajobrazu, zachowania bioróżnorodności itp. W związku z tym, że mechanizm rynkowy nie zapewnia wystarczającego poziomu produkcji tych dóbr, państwo wspiera ich proces wytwórczy na różnych etapach (tj. np.:

²⁶ Por. J.M. Buchanan, *The Demand and Supply of Public Goods*, Rand-McNally, Chicago 1968; M. Błaug, *Teoria ekonomii. Ujęcie retrospektywne*, PWN, Warszawa 1994, s. 600–601; M. Jakubowski, *Dobra publiczne i dobra wspólne [w:] Teoria wyboru publicznego. Wstęp do ekonomicznej analizy polityki i funkcjonowania sfery publicznej*, red. J. Wilkin, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2005, s. 159–183; R. Przygodzka, *Fiskalne instrumenty wspierania rozwoju rolnictwa – przyczyny stosowania, mechanizmy i skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006, s. 42–43; M. Jakubowski, *Dobra publiczne i dobra wspólne [w:] Teoria wyboru publicznego. Główne nurty i zastosowania*, red. J. Wilkin, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012, s. 42–65.

zakup środków do produkcji rolniczej, kredytowanie inwestycji, interwencja rynkowa, otoczenie instytucjonalne itp.)²⁷.

Dobra publiczne dostarczane przez rolnictwo można podzielić na dwie grupy, tj.²⁸:

1. posiadające wartość użytkową, np. walory środowiska przyrodniczego;
2. nieposiadające wartości użytkowej, na które składają się trzy kategorie, tj.:
 - dobra, których wartość wynika z samego faktu ich istnienia,
 - dobra, których ochrona ma służyć następnym pokoleniom,
 - dobra, których wartość jest wyznaczona potrzebą ich ochrony z myślą o możliwości ich wykorzystania w przyszłości.

W związku z powyższym następuje ewolucja we Wspólnej Polityce Rolnej Unii Europejskiej od preferowania aspektów produkcyjnych w kierunku podtrzymywania funkcji pozaprodukcyjnych europejskiego rolnictwa. Istotne zmiany zostały wprowadzone reformą MacSharry'ego, a polegały na poszerzaniu instrumentów polityki rynkowej (I filar) o płatności bezpośrednio kosztem zmniejszenia interwencji rynkowej oraz na włączaniu do polityki strukturalnej (II filar) środków na rozwój obszarów wiejskich (środki towarzyszące). Był to więc pierwszy etap przekształcania polityki rolnej w politykę rozwoju obszarów wiejskich, promującą poprawę jakości produktów rolniczych, ochronę środowiska i pozarolniczą działalność na wsi, tj. wspierającą wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich²⁹. Podejście takie znalazło rozwinięcie w Agendzie 2000 i źródłach finansowania WPR w latach 2000–2006, gdzie do filaru II zaliczono już tylko wspieranie rozwoju obszarów wiejskich. Z kolei od 2007 roku wprowadzono nowy podział funduszy finansujących rolnictwo i obszary wiejskie przez rozdzielenie dotychczasowego Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej na dwa odrębne fundusze, tj.: Europejski Fundusz Gwarancji Rolnej – finansujący instrumenty interwencji na europejskim rynku rolnym i wspierający dochody rolników oraz Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich – finansujący działania wspierające wielofunkcyjność rolnictwa i wsi w krajach Unii Europejskiej³⁰.

Cele, kierunki i instrumenty wspierania wielofunkcyjności rolnictwa zostały doprecyzowane Decyzją Rady Unii Europejskiej z 20 lutego 2006 roku w sprawie strategicznych wytycznych Wspólnoty dla rozwoju obszarów wiejskich w latach 2007–2013. Działania i instrumenty wspierające wielofunkcyjne rolnic-

²⁷ R. Przygodzka, *Fiskalne instrumenty wspierania...*, s. 44–45.

²⁸ J. Cooper, *Global Agricultural Policy and Trade*, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2005, s. 17–21; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

²⁹ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*; B. Kutkowska, *Rola doradztwa rolniczego we wdrażaniu programów rolnośrodowiskowych*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XIII, z. 4, Warszawa–Poznań–Wrocław 2011, s. 96–100.

³⁰ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

two w Polsce zostały znacznie rozbudowane w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, a następnie także w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020. Stwarza to bardzo dobre warunki dla rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa w Polsce, bo niemal każda z jego form może znaleźć wsparcie instrumentami finansowymi, przy czym charakterystyka tych instrumentów zarówno od strony merytorycznej, jak i finansowej daje podstawy do wnioskowania o wypracowaniu bardzo dobrych podstaw dla zdynamizowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa i osiągnięcia ogólnospołecznych korzyści z takiego kierunku zmian funkcji polskiego rolnictwa³¹.

Kolejne etapy reformowania i ewolucji WPR spowodowały zatem, że w coraz większym zakresie wspierane są obszary wiejskie, jak również środowiskowe i społeczne funkcje rolnictwa, co tworzy podstawy do ich wielofunkcyjnego rozwoju, który z kolei dobrze wpisuje się w idee rozwoju zrównoważonego. Jednocześnie następuje obniżanie cen produktów rolnych do światowych przez odchodzenie od wsparcia cenowego, a głównym instrumentem stają się płatności bezpośrednie. Obecnie pełnią one głównie funkcję dochodową w rolnictwie Unii Europejskiej, albo też ewentualnie socjalną w gospodarstwach najmniejszych obszarowo i najsłabszych ekonomicznie. W przyszłości ich znaczenie ewoluować będzie jednak w kierunku oddziaływania na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, wynagradzania rolnictwa za dostarczanie dóbr publicznych dla całego społeczeństwa, co związane będzie jednak z obowiązkiem spełnienia określonych standardów przez gospodarstwo rolne, tj. zasady współzależności produkcji i ochrony dobrostanu zwierząt i środowiska przyrodniczego (*cross-compliance*)³².

Rozważania nad wielofunkcyjnością rolnictwa zwróciły uwagę badaczy i polityków na znaczenie potrójnego zakorzenienia rolnictwa, tj.: zakorzenienia terytorialnego (przestrzennego), przyrodniczego oraz społeczno-kulturowego. To zakorzenienie jest ważnym czynnikiem odróżniającym produkcję rolną od większości innych rodzajów produkcji, które na ogół je utraciły pod wpływem konkurencji, wymuszającej ich wielką mobilność. Produkcja przemysłowa i usługi przenoszą się coraz częściej i szybciej w skali światowej. Sprzyja temu liberalizacja obrotów towarowych i handlowych, otwieranie się gospodarek i rosnąca konkurencja. Podmioty gospodarcze, które mają takie możliwości i są skłonne do wysokiej mobilności, należą do najważniejszych beneficjentów globalizacji.

³¹ Por. *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013...*; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*; *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020...*

³² M. Kozłowska-Burdziak, *Polityka rolna [w:] Obszary integracji Unii Europejskiej. Wybrane zagadnienia*, red. E. Sulima, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006, s. 184–186; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*; A. Grzelak, *Rolnictwo wobec wybranych wyzwań ekonomicznych*, Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, *Ekonomika i organizacja gospodarki żywnościowej*, nr 85, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2010, s. 5–18.

Rolnicy i gospodarstwa rolne mają natomiast bardzo ograniczone możliwości przenoszenia się w przestrzeni, a zakres adaptacji do zmieniających się warunków gospodarki globalnej przebiega w rolnictwie nieco inaczej niż w większości innych działów gospodarki. Występujące w różnej formie i zakresie „przywiązanie do ziemi” w rolnictwie sprawia, iż w większości krajów rolnicy należą do biedniejszej części społeczeństwa i w niewielkim zakresie korzystają z efektów globalizacji³³. Ograniczona mobilność i niepodzielność zasobów czynników produkcji w rolnictwie (zwłaszcza ziemi i zasobów kapitałowych trwale z nią związanych) sprawiają, że rolnicy są pozbawieni korzyści alokacyjnych, jakie mogliby osiągnąć w wyniku swobodnego przemieszczania swoich zasobów do sektorów bardziej efektywnych³⁴.

Poza tym dotychczasowe badania nad wielofunkcyjnością rolnictwa mogą być podstawą do sformułowania następujących tez³⁵:

- wielofunkcyjność rolnictwa jest niezbędnym warunkiem zrównoważonego rozwoju kraju;
- wiele funkcji realizowanych przez rolnictwo jest słabo rozpoznanych, skwantyfikowanych i opisanych;
- pozakomercyjne (nieprodukcyjne) funkcje rolnictwa stają się podstawą legitymizacji i głównym celem publicznego wsparcia dla rolnictwa;
- zjawisko nierozłączności pozakomercyjnych (nieprodukcyjnych) funkcji rolnictwa z jego funkcjami produkcyjnymi, a więc powiązanie pozytywnych efektów zewnętrznych rolnictwa z produkcją dóbr rynkowych, uniemożliwia wyłączenie elementów protekcjonizmu z polityki rolnej. Problem polega na tym, że utrzymania np. walorów przyrodniczych i kulturowych na pewnych obszarach wiejskich nie da się zrealizować bez uchronienia na nich działalności rolniczej. Pewne funkcje produkcyjne, społeczne czy ekologiczne są nierozdzielne. To jest podstawą tej nierozłączności w odniesieniu do wielofunkcyjności rolnictwa. Dostrzeżenie i docenienie wielofunkcyjności rolnictwa skłania zatem do ochrony i wspierania rolnictwa jako szczególnego działu gospodarki. Rolnictwo musi istnieć i produkować po to, aby możliwe było korzystanie z wielu pozytywnych (pozytywnych) pozakomercyjnych (nieprodukcyjnych) funkcji rolnictwa, mających charakter produktu ubocznego czy efektu zewnętrznego działalności produkcyjno-komercyjnej.

³³ J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa...*, s. 9–20; J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie...*, s. 17–40; J. Wilkin, *Wieś i rolnictwo w strukturach...*, s. 19–39.

³⁴ A. Czyżewski, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora rolnego* [w:] *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej. Ujęcie makro- i mikroekonomiczne*, red. A. Czyżewski, AE w Poznaniu, Poznań 2007, s. 16.

³⁵ J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa...*, s. 9–20.

Wielofunkcyjność rolnictwa ma zatem rzeczywiste znaczenie dla nauki i dla praktyki, w tym także dla kilku rodzajów polityki, wspierających zrównoważony rozwój kraju i UE³⁶.

2. Wybrane teorie ekonomii oraz ich związek z problematyką wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich

Badania związane z wielofunkcyjnością rolnictwa i obszarów wiejskich wzbogacają dorobek między innymi takich nurtów współczesnej ekonomii, jak³⁷: ekonomia złożoności (czy też ekonomia układów złożonych), ekonomia instytucjonalna (w klasycznej i nowej postaci), ekonomia rozwoju (zwłaszcza trwałego i zrównoważonego), ekonomia rolnictwa i gospodarki żywnościowej, ekonomia ekologiczna, teoria polityki (rolnej, środowiskowej, spójności, regionalnej, rozwoju obszarów wiejskich), teoria wyboru publicznego (nazywana też ekonomiczną teorią polityki), ekonomia usług, a także niektórych teorii rozwoju regionalnego, np. teoria lokalizacji, teorie rozwoju „od góry” (w tym teorie polaryzacji) oraz teorie rozwoju „od dołu” (w tym teoria rozwoju i wykorzystania potencjału endogenicznego).

Problematyka wzrostu i rozwoju gospodarczego znajduje się w kręgu zainteresowań teorii i praktyki gospodarczej. Analizie poddawane są przede wszystkim ich źródła, przyczyny odmiennego tempa, zróżnicowanie przestrzenne, zależność od innych zjawisk i procesów społeczno-gospodarczych oraz metody pomiaru. Wzrost gospodarczy ma charakter ilościowy i związany jest ze zwiększaniem ilości wytwarzanych dóbr i usług. Następuje wówczas, gdy zwiększa się granica możliwości produkcyjnych danej gospodarki³⁸. Pojęcie rozwoju gospodarczego można interpretować na dwa zasadnicze sposoby. Pierwszy z nich koncentruje się na zmianach jakościowych w obrębie czynnika praca, drugi koncentruje się na zmianach jakościowych zachodzących w gospodarce wskutek rozwoju. Tak więc rozwój gospodarczy może być definiowany jako proces, w wyniku którego rośnie systematycznie produktywność pracy oraz jeśli zwiększa się liczba pracobiorców, czyli podaż pracy, to rośnie także liczba produktywnych miejsc pracy bądź też jako zmiana jakości wytwarzanych dóbr i usług oraz zmiany strukturalne, organizacyjne i własnościowe podmiotów gospodarczych. Rozwój gospodarczy jest więc pojęciem szerszym od wzrostu gospodar-

³⁶ Tamże, s. 9–20.

³⁷ Por. J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie...*, s. 17–40.

³⁸ M. Majchrzak, *Nowoczesne tendencje wzrostu i rozwoju gospodarczego w krajach Unii Europejskiej* [w:] *Polityka przemian w gospodarce Polski w warunkach integracji europejskiej*, red. M. Majchrzak, Wydawnictwo CeDeWu Sp. z o.o., Warszawa 2007, s. 39.

czego. Obejmuje on bowiem nie tylko wszystkie składniki wpływające na wzrost dochodu narodowego, ale także jakościowe przemiany zachodzące w dłuższym okresie w rzeczowej, własnościowej i instytucjonalnej strukturze gospodarki narodowej oraz wiąże się ze wzrostem zamożności i jakościową poprawą warunków życia społeczeństwa³⁹.

Spośród teorii wzrostu gospodarczego należy wymienić między innymi koncepcje: A. Smitha, D. Ricardo, T.R. Malthusa, R.F. Harroda i E.D. Domara, M. Kaleckiego, R.M. Solowa, M. Friedmana, T. Schulza, G. Beckera oraz E.S. Phelps'a. Z kolei teoriami rozwoju gospodarczego zajmowali się między innymi: J.A. Schumpeter, A.H. Hansen, B. Higgins, A.C. Pigou, F.H. Knight, K.J. Arrow, J.K. Galbraith, G. Myrdal, R. Nurkse, W.W. Rostow, J.H. von Thünen, A. Weber, W. Christaller, M. Friedman, a także T. Hägerstrand, C. Weaver i W. Stöhr⁴⁰.

Rozwój społeczno-gospodarczy to proces obejmujący całokształt korzystnych zmian o charakterze ilościowym i jakościowym, których atrybutem jest trwałość oraz wpływ na poziom życia ludności. Powinien być on rozpatrywany w aspekcie społecznym, ekonomicznym i kulturowym, a jego nieodzownymi komponentami są: środowisko przyrodnicze i ład przestrzenny. Rozwój społeczno-gospodarczy jest procesem złożonym, wielowątkowym oraz zróżnicowanym w czasie i przestrzeni. Wobec tego trudno mówić o uniwersalnym zestawie jego czynników, przy czym generalnie dzieli się je na dwie grupy, tj. endogeniczne i egzogeniczne⁴¹.

Nowe podejście do rozwoju, przeciwstawiające się wąsko rozumianemu rozwojowi gospodarczemu, stanowi koncepcja rozwoju zrównoważonego, będąca jedną ze współczesnych teorii rozwoju świata. Koncepcja ta jest przedmiotem wielu badań, rozważań teoretycznych oraz działań praktycznych. Na obecnym etapie wiedzy, zaawansowania cywilizacyjnego, stanu środowiska i rosnącej świadomości zagrożeń, jej pojawienie się jest odpowiedzią na rosnące wyzwania globalne. Jest to koncepcja bardzo obiecująca, wychodząca naprzeciw zagrożeniom środowiskowym i obawom społeczeństw, zwłaszcza państw wysoko roz-

³⁹ L. Balcerowicz, *Wolność i rozwój. Ekonomia wolnego rynku*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1995, s. 51; Z. Sadowski, *Rozwój gospodarczy* [w:] *Encyklopedia biznesu*, t. 2, Fundacja Innowacja, Warszawa 1995, s. 809; W. Grzywacz, *Polityka społeczno-gospodarcza*, WSK „Oeconomicus” PTE w Szczecinie, Szczecin 2003, s. 6; M. Nasiłowski, *System rynkowy. Podstawy mikro- i makroekonomii*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 2003, s. 349; M. Majchrzak, *Nowoczesne tendencje wzrostu...*, s. 54.

⁴⁰ T.G. Grosse, *Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 1 (8), 2002; M. Majchrzak, *Nowoczesne tendencje wzrostu...*, s. 39–70.

⁴¹ J. Szlachta, *Główne problemy rozwoju regionalnego Polski na przełomie XX i XXI wieku* [w:] *Strategiczne wyzwania dla polityki rozwoju regionalnego Polski*, Wydawnictwo Friedrich Ebert-Stiftung, Warszawa 1996; S. Korenik, *Dysproporcje w rozwoju regionów Polski – wybrane aspekty*, AE we Wrocławiu, Wrocław 2003; H. Łabędzki, *Wybrane endogeniczne uwarunkowania poziomu rozwoju obszarów wiejskich Dolnego Śląska*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 154–162.

winiętych. Wiele faktów wskazuje na to, iż będzie ona silnie wpływała na politykę i gospodarkę światową w dłuższej perspektywie czasowej⁴². Koncepcjami zrównoważonego rozwoju zajmują się między innymi: T. Borys, H. Daly, B. Fiedor, K. Górka, S. Kozłowski, K. Malik, L. Maxey, E. Neumayer, B. Poskrobko, H. Rogall, J. Śleszyński, J.St. Zegar i T. Żylicz, przy czym ich podstawą jest systemowe ujmowanie zjawisk społecznych, ekonomicznych i środowiskowych oraz przedstawienie zachodzących między nimi relacji⁴³.

Rozwój zrównoważony można określić jako prowadzenie wszelkiej działalności gospodarczej w harmonii z przyrodą tak, aby nie spowodować w niej nieodwracalnych zmian lub jako gospodarowanie dopuszczalne ekologicznie, pożądane społecznie i uzasadnione ekonomicznie bądź też jako rozwój społeczno-gospodarczy zharmonizowany ze środowiskiem. Pod pojęciem rozwoju zrównoważonego można rozumieć ideę społeczno-filozoficzną, nowoczesny kierunek rozwoju gospodarki oraz nowy kierunek badań naukowych. Rozwój zrównoważony musi uwzględniać istniejące w rzeczywistości powiązania między społeczeństwem, gospodarką, a środowiskiem przyrodniczym. Jego istotą jest w miarę wyrównany – zrównoważony – rozwój wszystkich trzech sfer⁴⁴.

⁴² B. Klepacki, *Zrównoważony rozwój terenów wiejskich – wybrane aspekty teoretyczne*, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 1, Warszawa–Poznań–Zamość 2000, s. 8–13.

⁴³ S. Kozłowski, *W drodze do ekorozwoju*, PWN, Warszawa 1997; B. Poskrobko, *Teoretyczne aspekty ekorozwoju*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 1, Białystok 1997; J. Śleszyński, *Wskaźniki trwałego rozwoju*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 2, Białystok 1997; T. Borys, *Wskaźniki ekorozwoju*, „Ekonomia i Środowisko”, Białystok 1999; T. Borys, *Planowanie ekorozwoju na poziomie regionalnym i lokalnym*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 2, Białystok 2001; T. Żylicz, *Trwały rozwój jako podstawa polskiej polityki ekologicznej*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 1, Białystok 2001; H. Daly, *Sustainable development: definitions, principles, policies*, *Invited address*, World Bank, Washington 2002; B. Fiedor, *Teoria trwałego rozwoju (ekorozwoju) jako krytyka neoklasycznej ekonomii środowiska i wzrostu gospodarczego [w:] Podstawy ekonomii środowiska i zasobów naturalnych*, red. S. Czaja, A. Graczyk, Z. Jakubczyk, B. Fiedor, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2002; E. Neumayer, *Weak versus Strong Sustainability*, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2003, s. 18–30; J.St. Zegar, *Kierowanie zrównoważonym rozwojem społeczno-gospodarczym (ekorozwojem)*, Warszawa 2003; K. Malik, *Efektywność zrównoważonego i trwałego rozwoju w wymiarze lokalnym i regionalnym*, Instytut Śląski, Opole 2004; L. Maxey, *Can we sustain sustainable agriculture? Learning from small scale producer-suppliers in Canada and the UK*, „The Geographical Journal”, vol. 172, no. 3, 2006, s. 230–244; K. Górka, *Wdrażanie koncepcji rozwoju zrównoważonego i trwałego*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 2, Białystok 2007; H. Rogall, *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo ZYSK I S-KA, Poznań 2010; B. Poskrobko (red.), *Ekonomia zrównoważonego rozwoju w świetle kanonów nauki*, WSE w Białymstoku, Białystok 2011; B. Poskrobko, *Paradygmat zrównoważonego rozwoju jako wiodący kanon w badaniu nowych obszarów ekonomii*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 3, Białystok 2013.

⁴⁴ A. Hopfer, *Funkcje obszarów wiejskich z perspektywy ekorozwoju*, „Ekorozwój obszarów wiejskich”, Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych, nr 401, Warszawa 1992; T. Borys, *Wskaźniki ekorozwoju...*, s. 64–67; B. Klepacki, *Zrównoważony rozwój...*, s. 8–13.

Rozwój zrównoważony opisywany jest przez trzy cechy, tj. zrównoważoność, trwałość i samopodtrzymywanie się, które są mocno skorelowane i charakteryzują trzy jego aspekty: strukturalny (cecha zrównoważoności), czasowy (cecha trwałości) oraz stwarzania rezerw i bodźców dla dalszego rozwoju (cecha samopodtrzymywania rozwoju)⁴⁵.

Rozwój zrównoważony polega na maksymalizacji korzyści netto z rozwoju ekonomicznego, chroniąc jednocześnie oraz zapewniając odtwarzanie się użyteczności i jakości zasobów naturalnych w okresie długim. Rozwój gospodarczy musi wówczas oznaczać nie tylko wzrost dochodów *per capita*, ale także poprawę innych elementów dobrobytu społecznego oraz obejmować niezbędne zmiany strukturalne w gospodarce i w całym społeczeństwie⁴⁶. Dodać trzeba, że w koncepcji zrównoważonego rozwoju dobrobyt utożsamiany jest z jakością życia w wymiarze sensytywnym i osobowym⁴⁷.

Zrównoważony rozwój skierowany jest na harmonizowanie celów społecznych, ekonomicznych i ekologicznych prowadzących do poprawy jakości życia ludzi w teraźniejszości i przyszłości. Powinien on więc zagwarantować harmonijną koegzystencję człowieka i gospodarki w środowisku przyrodniczym tak, aby można było racjonalnie wykorzystywać jego zasoby dla potrzeb obecnych i przyszłych pokoleń. Tej harmonii i racjonalności nie można jednak osiągnąć wyłącznie przez mechanizm rynkowy, niezbędne jest zatem w tej kwestii zaangażowanie i ingerencja państwa. Zrównoważony rozwój staje się w związku z tym samoistnym przedmiotem polityki państwa, a polityka ekonomiczna i polityki branżowe uwzględniają coraz częściej i szerzej aspekty środowiskowe w przedmiocie i metodzie swoich działań. Zapewnienie równowagi celów społecznych, ekonomicznych i środowiskowych ukierunkowanych na rozwój w długim okresie oznacza także oparcie funkcjonowania układów regionalnych i lokalnych na zasadzie rozwoju trwałego i zrównoważonego. Koncepcja kojarzenia wzrostu ekonomicznego z rozwojem społecznym przy zachowaniu walorów środowiska przyrodniczego została również włączona w obszar zainteresowań współczesnych kierunków myśli ekonomicznej, tj. neoklasycznej teorii

⁴⁵ Por. T. Borys, *Wskaźniki ekorozwoju...*, s. 69–70; M. Adamowicz, *Rola polityki agrarnej w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 1, Warszawa–Poznań–Zamość 2000, s. 69–81; B. Klepacki, *Zrównoważony rozwój...*, s. 8–13; A. Kurzynowski, *Rozwój zrównoważony – idea i perspektywy*, Warszawa 2000; M. Smoczyńska, *O niektórych definicjach rozwoju zrównoważonego [w:] Zarządzanie w sektorze publicznym, rozwój zrównoważony, metody wyceny*, red. P. Jeżowski, Warszawa 2002, s. 39–47; J.St. Zegar, *Kierowanie zrównoważonym rozwojem...*

⁴⁶ D. Pearce, R.K. Turner, *Economics of Natural Resources and the Environment*, Harvester Wheatsheaf, New York 1990.

⁴⁷ B. Piontek, *Jakość życia i sposoby jej mierzenia w strategii wzrostu gospodarczego i w zrównoważonym rozwoju*, „Problemy Ekologii”, nr 6, 1999, s. 220.

ekonomii, ekonomii dobrobytu, ekonomii postkeynesowskiej oraz nowej ekonomii instytucjonalnej. W ramach tych kierunków wyrażone zostały także poglądy na rolę państwa i polityki gospodarczej w zrównoważonym rozwoju⁴⁸.

Wdrażanie idei zrównoważonego rozwoju jest także ważnym wyzwaniem dla Unii Europejskiej, wiążącym się ze wspieraniem gospodarki bardziej przyjaznej środowisku⁴⁹. Z kolei globalizacja niesie za sobą zmiany w wielu dziedzinach gospodarczych, przy czym dotyczy to również obszarów wiejskich, których naczelną przesłanką rozwoju jest wielofunkcyjność silnie powiązana z rozwojem zrównoważonym. Ten ostatni jest postrzegany jako kierunek rozwoju społeczno-gospodarczego umożliwiający utrzymanie właściwego stanu środowiska⁵⁰.

Zrównoważony rozwój może być również ujmowany jako harmonizacja czterech ładów, tj.: społecznego, ekonomicznego, ekologicznego i przestrzennego, co wskazuje na to, że należy go traktować jako proces wymagający kontroli i sterowania różnymi czynnikami, a zatem kwestią zasadniczą jest wybór linii rozwoju opartej na minimalizowaniu strat oraz maksymalizowaniu korzyści⁵¹.

Pomostem do realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju jest zasada ładu zintegrowanego, który można rozpatrywać w czterech wymiarach, tj.: etycznym, ekonomicznym, ekologiczno-przestrzennym oraz społeczno-instytucjonalnym⁵².

Kategorię zrównoważonego rozwoju można rozpatrywać w wąskim lub szerokim ujęciu, przy czym w tym pierwszym jest to rozwój zapewniający trwałe gospodarowanie zasobami środowiska przyrodniczego, zaś w drugim spełniający cele pożądane przez społeczeństwo w warunkach trwałości gospodarowania kapitałem przyrodniczym, rzeczowym i ludzkim⁵³.

Równowaga między systemem społecznym, ekonomicznym i przyrodniczym jest szczególnie istotna w tych obszarach działalności ludzkiej, gdzie styka się ona bezpośrednio z przyrodą, od której zależy forma tej działalności oraz jej wyniki. Taką działalnością jest rolnictwo, a obszarem jej występowania są tereny wiejskie. Powiązanie rolnictwa ze środowiskiem ma złożony charakter, przy czym zarówno korzysta ono z walorów środowiskowych, jak również im szko-

⁴⁸ M. Adamowicz, *Rola polityki agrarnej...*, s. 69–81; M. Adamowicz, *Sieci współpracy, grona i terytorialne systemy produkcyjne jako koncepcja rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. IX, z. 2, Warszawa–Poznań–Kraków 2007, s. 13–21.

⁴⁹ Por. *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, Komunikat Komisji Europejskiej, Bruksela 2010.

⁵⁰ K. Kokoszka, *Społeczny wymiar zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, nr 3 (13), 2009, s. 105–112.

⁵¹ T. Borys, *Teoretyczne aspekty konstruowania wskaźników ekorozwoju* [w:] *Sterowanie ekorozwojem*, red. B. Poskrobko, Politechnika Białostocka, Białystok 1998, s.176.

⁵² K. Malik, *Efektywność zrównoważonego...*

⁵³ D. Kielczewski, *Zrównoważony rozwój – istota, interpretacje, związek ze społeczeństwem wiedzy* [w:] *Ekonomia zrównoważonego rozwoju*, red. B. Poskrobko, WSE w Białymstoku, Białystok 2010, s. 15.

dzi. Rolnictwo i obszary wiejskie należą jednak do tych, które w ogólnym bilansie są bardziej narażone na skutki zanieczyszczenia środowiska niż są miejscem wytwarzania tych zanieczyszczeń. Słabość infrastruktury wiejskiej w Polsce oraz niedorozwój pozarolniczych form gospodarowania na wsi sprawiają, że spośród trzech aspektów zrównoważonego rozwoju, tj. środowiskowego, społecznego i gospodarczego, zwłaszcza ten ostatni pozostaje w dysproporcji w odniesieniu do tej koncepcji⁵⁴. Kluczowym problemem obszarów wiejskich jest głęboki brak równowagi między ich potencjałem produkcyjnym mierzonym zasobami czynników produkcji a stopniem jego wykorzystania, przy czym dotyczy to zwłaszcza rolnictwa⁵⁵. W rolnictwie polskim występują dysproporcje między obfitymi zasobami pracy a zasobami ziemi. Wyrażają się one w rozdrobnionej strukturze gospodarstw, niepełnym wykorzystaniu zasobów pracy i ukrytym bezrobociu. Ponadto producenci rolni, a także cała ludność wiejska należą do tej części społeczeństwa, która ma najniższe dochody. To wszystko stanowi główne bariery zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce i sprawia, że ich mieszkańcy nie są w stanie sami stworzyć warunków do takiego rozwoju. W związku z tym szanse na taki rozwój upatrują w polityce wobec rolnictwa i obszarów wiejskich⁵⁶.

Możliwości redukcji powyżej zasygnalizowanych dysproporcji występujących na obszarach wiejskich tkwią w ich wielofunkcyjnym rozwoju.

Rozwój wielofunkcyjny obszarów wiejskich to umiejętne wkomponowanie w wiejską przestrzeń coraz większej liczby nowych funkcji pozarolniczych. Jego istotą jest odejście od monofunkcyjności terenów wiejskich i większe niż dotychczas zróżnicowanie ich gospodarki, a co za tym idzie – także zawodów i zajęć, czyli dywersyfikacja ekonomiczna wsi, a więc zwiększanie możliwości zatrudnienia w działalności pozarolniczej na obszarach wiejskich. Głównym celem wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich jest poprawa warunków życia i pracy ludności wiejskiej oraz przybliżenie ich do poziomu ludności miejskiej. Zakłada się, że przejmowanie przez wieś nowych funkcji, coraz liczniejszych i bardziej wyspecjalizowanych, pozwoli lepiej zagospodarować i wykorzystać jej zasoby, zwłaszcza pracy oraz stworzyć warunki do wzrostu dochodów ludności wiejskiej poprzez uzyskiwanie ich z różnych źródeł. Ponadto przyspieszy przemiany strukturalne na wsi, stwarzając przymus (konieczność) stałego lub częściowego odchodzenia ludzi od rolnictwa do zajęć pozarolniczych, a także zaowocuje jej aktywizacją ekonomiczną i modernizacją, powstaniem nowej infrastruktury, zmniejszeniem bezrobocia

⁵⁴ M. Adamowicz, *Rola polityki agrarnej...*, s. 69–81.

⁵⁵ W. Ziętara, *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 1, Warszawa–Poznań–Zamość 2000, s. 5–7.

⁵⁶ M. Adamowicz, *Rola polityki agrarnej...*, s. 69–81.

i rozwojem przedsiębiorczości, która jest warunkiem każdego wzrostu gospodarczego⁵⁷.

Pod pojęciem „wielofunkcyjny rozwój wsi” kryje się polityka wspierania procesu tworzenia pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich i zmniejszenia uzależnienia mieszkańców wsi od dochodów rolniczych. Należy jednak pamiętać o tym, że to już dawna (tradycyjna) wieś była wielofunkcyjna, tylko w nieco innym znaczeniu niż obecnie. Dawna wielofunkcyjność wsi polegała na tym, że poza wytwarzaniem produktów rolnych, wieśniacy wytwarzali też dużą część środków produkcji, sami zapewniali sobie również większość potrzebnych im środków konsumpcji oraz usług produkcyjnych i bytowych. Wielofunkcyjność ta koncentrowała się jednak przede wszystkim wokół spraw gospodarstwa rolnego. Tradycyjny rolnik musiał więc być z konieczności bardzo wszechstronny, czyli wielofunkcyjny⁵⁸.

Postęp techniczny, specjalizacja, koncentracja produkcji oraz konieczność szybkiego wzrostu wydajności pracy, aby utrzymać się w konkurencyjnej gospodarce rynkowej spowodowały ograniczenie funkcji produkcyjnych i społecznych rolnika. Chłop stopniowo przekształcał się w wyspecjalizowanego producenta rolnego, a większość wykonywanych przez niego funkcji przejmowali inni wyspecjalizowani producenci dóbr i usług. Tendencje te doprowadziły do ukształtowania współczesnej struktury agrobiznesu, w której rolnik stanowi niewielką i stale zmniejszającą się część. W związku z tym rolnicy, bądź osoby zamieszkujące gospodarstwa chłopskie czy farmerskie podejmowali zajęcia

⁵⁷ K. Duczowska-Małysz, *Strategia wielofunkcyjnego rozwoju wsi*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 2, 1996; K. Duczowska-Małysz, *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich [w:] Encyklopedia Agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 919–928; K. Duczowska-Małysz, *Rola programu SAPARD w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej [w:] Rozwój przedsiębiorczości wiejskiej w warunkach integracji z Unią Europejską*, red. M. Kłodziński, IRWiR PAN, AR w Szczecinie, Warszawa 2000, s. 18–29; M. Kłodziński, *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej*, SGGW, Warszawa 1997; M. Kłodziński, *Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Centrum Naukowo-Wdrożeniowe SGGW, Warszawa 1999; M. Zarębski, *Bariery i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie regionu konińskiego)*, UMK w Toruniu, Toruń 2002; J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa...*, s. 9–20; A. Czarnecki, *Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2009. Dodać trzeba, że wzajemne powiązania między poszczególnymi elementami składowymi koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju zaprezentowali między innymi: H. Oostindie, D. Roep i H. Renting oraz V. Hocevar i L. Juvancic. Zob. H. Oostindie, D. Roep, H. Renting, *Definitions, references and interpretations of the concept of multifunctionality in The Netherlands*, „European Series on Multifunctionality”, nr 10, 2006, s. 41–81; V. Hocevar, L. Juvancic, *A Concept Of Multifunctionality And Its Dissemination To Some New Undefined Areas*, „Journal of Central European Agriculture”, vol. 7, no. 3, 2006, s. 587–593.

⁵⁸ J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa...*, s. 9–20. Zob. także: J. Szpak, *Historia gospodarcza powszechna*, PWE, Warszawa 2003; J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, PWN, Warszawa 2004.

poza gospodarstwem rolnym i poza wsią. W ten sposób upowszechniła się kategoria chłopów-robotników, czy robotników-chłopów, a w strukturze dochodów przeciętnej rodziny chłopskiej wzrastał udział dochodów pozarolniczych⁵⁹.

Aktywność zawodowa rolników i członków ich rodzin wynika z potrzeby uzyskiwania dochodów, które decydują o poziomie i jakości życia, a także o możliwościach zaopatrzenia gospodarstwa rolnego w środki produkcji. Można wyróżnić trzy główne źródła dochodów ludności rolniczej, tj. praca rolnika i członków jego rodziny w gospodarstwie rolnym i poza nim, dochody z tytułu posiadania środków produkcji (czynsz dzierżawny, pozarolnicza działalność gospodarcza, w tym np. świadczenie usług rolniczych własnym sprzętem, agroturystyka itp.) oraz świadczenia społeczne (renty, emerytury, zasiłki itp.). Łączenie dochodów z pracy we własnym gospodarstwie rolnym z dochodami z innych źródeł jest przy tym charakterystyczną cechą współczesnego rolnictwa, zwłaszcza w krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo⁶⁰.

Poszukując przyczyn wielozawodowości rolników i rodzin rolniczych w teoriach ekonomicznych, dotykamy zjawiska nazywanego w literaturze *kwestią agrarną*⁶¹, czyli sytuacją, w której rolnictwo ze względu na swoje specyficzne cechy nie nadąża za rozwojem społeczno-gospodarczym bądź też nawet staje się jego hamulcem. *Kwestia agrarna* jest powszechnym problemem obejmującym kraje o różnym poziomie rozwoju gospodarczego⁶², a jednym z jej symptomów jest dysparytet dochodów rolniczych względem dochodów w innych działach gospodarki i to on stanowi główną przyczynę wielozawodowości ludności rolniczej. Dodać trzeba, iż kwestią agrarną zajmowali się między innymi Y. Hayami i V. Ruttan⁶³, którzy przyjęli założenie o rynkowej orientacji rolników oraz o ich stosunkowo wysokiej innowacyjności. Ich zdaniem rolnik dążąc do maksymalizacji dochodu rolniczego oraz zysku podporządkowuje temu

⁵⁹ J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa...*, s. 9–20.

⁶⁰ S. Kowalczyk, *Rolnictwo – rozwój – struktura*, Wydawnictwo Spółdzielcze, Warszawa 1991; A. Radwan, S. Sarat, *Regionalne zróżnicowanie zasobów pracy w gospodarstwach chłopskich*, „Studia Małopolskie”, nr 3, 1997, s. 161–177; A. Radwan, *Zasoby pracy w rolnictwie polskim (analiza przestrzenno-czasowa)*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 216–222.

⁶¹ Zob. J. Wilkin, *Współczesna kwestia agrarna*, PWN, Warszawa 1986.

⁶² *Kwestia agrarna* ma różne oblicza w zależności od systemu społeczno-gospodarczego i poziomu rozwoju ekonomicznego, przy czym np. w krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo z systemem gospodarki rynkowej jej istotą jest problem niedostosowań strukturalnych rolnictwa do istniejącej na jego zewnątrz sytuacji. Por. A. Czyżewski, *Polityka gospodarcza i jej wpływ na kształtowanie cen i dochodów w rolnictwie* [w:] *Ekonomiczne uwarunkowania wykorzystania rynkowych narzędzi stabilizacji cen i zarządzania ryzykiem w rolnictwie*, red. M.A. Jerzak, A. Czyżewski, AR w Poznaniu, Poznań 2006, s. 23.

⁶³ Y. Hayami, V. Ruttan, *Agricultural Development: An International Perspective*, Johns Hopkins, University Press, Baltimore and London 1985.

celowi strukturę produkcji i metody jej wytwarzania. W tym świetle podejmowanie przez rolników działalności pozarolniczej jest wyrazem ich innowacyjności oraz reakcją na zmiany zachodzące w otoczeniu. Zachowania rolników za racjonalne uznaje T.W. Schultz⁶⁴ (laureat Nagrody Nobla w dziedzinie nauk ekonomicznych). Według niego rolnicy są skłonni zaakceptować zmiany i wprowadzać nowe czynniki produkcji, pod warunkiem, że będzie to dla nich dostępne z punktu widzenia ceny oraz technicznego zastosowania, a także opłacalne. Twierdzi on również, że zmianę zachowania rolników należy jednak wspomóc odpowiednimi bodźcami. Podobne aspekty występują w teorii gospodarki chłopskiej A.W. Chayanova⁶⁵, wg której gospodarstwa dążą do pewnej równowagi między potrzebami utrzymania rodziny a subiektywną niechęcią do pracy fizycznej determinującą intensywność uprawy ziemi. Chayanov pokazuje gospodarstwo rolne jako aktywny podmiot adaptacji do zmian poprzez wybór określonych strategii. Według niego zmiany podejmowane w gospodarstwie dotyczą przede wszystkim rozszerzenia działalności rolniczej głównie poprzez wzrost jego obszaru, a także uruchomienia działalności pozarolniczej, przy czym główną tego przyczyną czy też powodem jest zwiększenie potrzeb konsumpcyjnych rodziny rolniczej, które należy zaspokoić poprzez uzyskiwanie dodatkowych dochodów. Dodać należy, że różnicowanie działalności gospodarczej (w tym wielozawodowość oraz działalność pozarolnicza rolników i członków ich rodzin), a więc także różnicowanie źródeł utrzymania rodziny rolniczej jest nie tylko sposobem na maksymalizację dochodów, ale także na minimalizację ryzyka dochodowego i jest to zjawisko trwałe oraz powszechnie występujące między innymi zarówno w USA, jak i w krajach Unii Europejskiej⁶⁶. Wobec powyższego należy przyjąć rynkową orientację rolnika i jego skłonność do innowacji, a także traktować go podobnie jak przedsiębiorcę, który dąży do osiągnięcia stanu równowagi oraz do maksymalizacji dochodu albo zysku i temu celowi podporządkowuje swoje działania. Objawia się to w różnego rodzaju dostosowaniach do ekonomicznych warunków gospodarowania oraz do zmian zachodzących w otoczeniu, a jednym z nich może być podejmowanie pozarolniczej działalności gospodarczej, co wpisuje się w koncepcję rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa i obszarów wiejskich⁶⁷.

⁶⁴ T.W. Schultz, *Transforming Traditional Agriculture*, Yale University Press, New Haven and London 1964.

⁶⁵ A.W. Chayanov, *The theory of peasant economy* [w:] *Published for American Economic Association by Richard D. Irwin*, red. D. Thorner, B. Kerblay, R.E. Smith, Homewood, Illinois 1966.

⁶⁶ Por. *Other gainful activities: pluriactivity and farm diversification in EU-27*, European Commission, Directorate General for Agriculture and Rural Development, Brussels 2008; M. Błąd, *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych...*; M. Błąd, *Znaczenie wielozawodowości w rodzinach rolniczych* [w:] *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa*, red. M. Drygas, K. Zawalińska, IRWiR PAN, Warszawa 2012, s. 135–155.

⁶⁷ M. Błąd, *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych...*

Analizując zatem długookresowe tendencje zmian między produkcyjnymi i konsumpcyjnymi funkcjami obszarów wiejskich należy zauważyć, że jeszcze kilkadziesiąt lat temu główną funkcją obszarów wiejskich było wytwarzanie żywności i surowców rolniczych. Natomiast uzupełniającą funkcją produkcyjną było wytwarzanie towarów i usług niezbędnych do produkcji rolnej (rzemiosło wiejskie) i na potrzeby wiejskich gospodarstw domowych. Obecnie produkcja rolna zmniejsza swój udział w zestawie funkcji realizowanych przez obszary wiejskie na rzecz funkcji konsumpcyjnych i pozarolniczych funkcji produkcyjnych. Wpływ na taką tendencję mają zarówno czynniki popytowe, jak i podażowe. Zwiększenie produktywności rolnictwa pozwoli na wyłączenie z produkcji rolnej znacznego odsetka ziemi, zwłaszcza mniej urodzajnej, na inne cele. Wzrasta bowiem zapotrzebowanie na ziemię przeznaczaną na cele rekreacyjne, rezydencjalne i na zalesienia. Mieszkańcy wsi, zarówno przebywający tam od dawna, jak i nowi przybysze, oczekują zwiększonej oferty produktów i usług. Pojawiają się zatem nowe potrzeby i oczekiwania, kierowane pod adresem obszarów wiejskich, traktowanych jako wspólne dobro, zarówno tych, którzy tam mieszkają, jak i tych, którzy korzystają z nich sporadycznie, np. jako turyści. Wszystko to jest przejawem wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich⁶⁸.

Wielofunkcyjny rozwój wsi i rolnictwa na terenie Unii Europejskiej, w tym także w Polsce, pozostaje pod silnym wpływem uwarunkowań regionalnych, a nawet lokalnych. Stąd też jego różnorodne warianty w dużej mierze zależą od specyfiki regionu czy też środowiska lokalnego (np. gminy), ukształtowanej przez szereg cech oraz czynników, które z kolei mogą stanowić zarówno atuty, jak i bariery w tym zakresie⁶⁹. Każdy region czy też środowisko lokalne (np. gmina), charakteryzuje się bowiem konkretną przestrzenią o określonych zasobach, a także pewnymi emocjami oznaczającymi płytszą bądź głębszą identyfikację ludności z miejscem zamieszkania. Utożsamianie się ludzi z miejscem zamieszkania może natomiast stać się ważną formą realizowania się wspólnot skupionych przestrzennie, a tym samym źródłem inicjatywy i przedsiębiorczości oraz wielką siłą sprawczą w zakresie rozwoju⁷⁰.

⁶⁸ J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa...*, s. 9–20.

⁶⁹ Por. M. Zarębski, *Bariery i możliwości wielofunkcyjnego...*; A. Czarnecki, *Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym...*; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*; J. Neuwirth, K. Wagner (red.), *Multifunctional Territories: Importance of Rural Areas beyond Food Production*, Rural areas and development, vol. 6, European Rural Development Network, Warsaw 2009; T. Grosse, L. Hardt, *Sektorowa czy zintegrowana, czyli o optymalnej strategii rozwoju polskiej wsi*, „Pro Oeconomica” Fundacja Ewaluacji i Badań Ekonomicznych, Warszawa 2011; M. Kłodziński, *Dyweryfikacja gospodarki ważnym celem polityki wiejskiej* [w:] *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa*, red. M. Drygas, K. Zawalińska, IRWiR PAN, Warszawa 2012, s. 95–115.

⁷⁰ J. Wilkin, *Globalizm i lokalizm we współczesnym rozwoju gospodarczym* [w:] *Rozwój gospodarczy i zmiany strukturalne w ujęciu regionalnym*, t. 1, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok

Proces przekształcania się wsi monofunkcyjnej w wielofunkcyjną przebiega na różnych płaszczyznach i ma różne aspekty. W pierwszej kolejności należy podkreślić rolę gospodarstw domowych w jego pobudzeniu, albowiem to właśnie na tym poziomie, w wielu środowiskach wiejskich, zaczynają się jego pierwsze symptomy. Proces ten polega na przekształceniu gospodarstwa domowego powiązanego wyłącznie z działalnością rolniczą w podmiot gospodarczy, który zaczyna działać jak typowe przedsiębiorstwo realizujące poza rolnictwem inne ważne funkcje społeczne, ekonomiczne i środowiskowe. Dodatkowo powiększanie się grupy ludności wiejskiej niezwiązanej z rolnictwem oraz poprawa zamożności mieszkańców wsi uruchamiają sprzężenia zwrotne, co przekłada się na wzrost popytu konsumpcyjnego i przyczynia do poprawy koniunktury na rynku lokalnym, a nawet regionalnym i krajowym, prowadząc w konsekwencji do pomnażania korzystnych zjawisk⁷¹.

Dynamika przejmowania przez wieś nowych funkcji zależy również od kierunku i nasilenia procesów migracyjnych. Napływ ludności na wieś (charakterystyczny dla obszarów wiejskich podmiejskich) przyspiesza tempo rozwoju wielofunkcyjności, bo sami mieszkańcy tworzą dodatkowy popyt na dobra oferowane przez gospodarkę wiejską, a niektórzy z nich tworzą nowe instytucje, przebudowujące strukturę gospodarki wiejskiej. Natomiast na wyludniających się obszarach wiejskich utrwała się proces stagnacji, prowadzący do pogorszenia wykorzystania zasobów i pogłębiający dysproporcje dochodowe między mieszkańcami takich obszarów a pozostałymi grupami społecznymi⁷².

Czynnikami przyspieszającymi rozwój wielofunkcyjności na obszarach wiejskich mogą być ponadto szczególne walory środowiska przyrodniczego, dogodne położenie wzdłuż szlaków komunikacyjnych, czy też dziedzictwo kulturowe środowiska wiejskiego⁷³.

Dodać trzeba, że realizacja koncepcji rozwoju zrównoważonego nabiera szczególnego znaczenia na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo, gdzie pojawia się podstawowy dylemat, tzn. jak zachować walory środowiska przyrodniczego, przy równoczesnym wykorzystaniu ich zasobów dla realizacji rozwoju w sferze ekonomicznej i społecznej. W rzeczywistości realizacja rozwoju zrównoważonego powinna bazować na rozwoju wielofunkcyjnym, opierającym

1997, s. 11–18; A.P. Wiatrak, *Polityka rozwoju regionalnego Polski (wybrane aspekty)*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 1, Rzeszów 1999, s. 37–42.

⁷¹ D. Roberts, *The role of households in sustaining rural economics: a structural path analysis*, „European Review of Agricultural Economics”, vol. 32/3, 2005, s. 393–418; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*; A. Sikorska, *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie. Synteza*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

⁷² A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

⁷³ G. Spsychalski, *Mezoeconomiczne aspekty kształtowania rozwoju obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2005.

się na specyfice danego obszaru, a w tym przypadku na walorach środowiska przyrodniczego. Uruchomienie takiego procesu wymaga jednak kompleksowego podejścia (od szczebla międzynarodowego na poziomie Unii Europejskiej po szczebel lokalny) oraz dostosowań strukturalnych, które z kolei nie będą możliwe bez istotnego, celowego wsparcia zewnętrznego. W przeciwnym razie będzie występowała nierównowaga między potencjałem tych obszarów a jego uruchomieniem i wykorzystaniem⁷⁴.

Z uwagi na to, że komponenty sfery społecznej, gospodarczej i środowiskowej są wzajemnie powiązane, to zmiany zachodzące w jednej z nich powodują reakcję i zmiany w innych. Stan i zasoby środowiska przyrodniczego oraz sposób jego zagospodarowania w znacznej mierze decydują o walorach krajo-
brazowych, wobec czego mogą zarówno podnosić, jak i obniżać atrakcyjność danego obszaru pod względem turystycznym, rekreacyjnym, a także gospodarczym oraz innowacyjnym⁷⁵.

Zainteresowanie nauk ekonomicznych zasobami naturalnymi oraz ich wykorzystaniem wynika z faktu, że użytkowanie środowiska przyrodniczego pozostaje w ścisłym związku z wartością wytwarzanych dóbr. Pierwsze poglądy na ten temat pojawiły się już w merkantylistycznej i fizjokratycznej myśli ekonomicznej wraz z czołowymi przedstawicielami tzw. obiektywnej teorii wartości jak W. Petty i R. Cantillon⁷⁶. Twierdzono wówczas, że o wartości produkowanych dóbr materialnych decyduje praca ludzka i ziemia, przy czym fizjokraci przypisywali ziemi funkcję jedynego czynnika tworzenia wartości oraz doszukiwali się w sferze rolnictwa źródeł wartości tworzonych w gospodarce. Dodać należy, że było to pierwsze zasygnalizowanie problemu wyceny elementów środowiska przyrodniczego⁷⁷.

Podstawy klasycznej teorii wykorzystania zasobów środowiska przyrodniczego opracowali A. Smith, D. Ricardo, T. Malthus oraz J. Mill. Zdaniem Smitha poziom rozwoju gospodarczego poszczególnych narodów wynika z zasobności w bogactwa naturalne i zależy od ogólnego rozwoju cywilizacyjnego w połączeniu z kapitałem. Zasoby środowiska przyrodniczego mogą jednak stanowić barierę wzrostu i wtedy warunkiem dalszego postępu gospodarczego jest proces

⁷⁴ G. Ślusarz, *Problemy zrównoważonego rozwoju gospodarstw rolnych na obszarach cennych przyrodniczo województwa podkarpackiego* [w:] *Teraźniejszość i przyszłość drobnych gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej* – materiały konferencyjne, Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego z siedzibą w Uniwersytecie Rolniczym w Krakowie, Kraków 2011, s. 49–50.

⁷⁵ B. Degórska, *Rola środowiska przyrodniczego w zagospodarowaniu polskiej przestrzeni a ekologiczna polityka UE*, Biuletyn KPZK PAN, z. 23, Warszawa 2007, s. 135.

⁷⁶ H. Landreth, D.C. Colander, *Historia myśli ekonomicznej*, PWN, Warszawa 1998.

⁷⁷ S. Czaja, *Polski wkład w rozwój teorii ekonomii środowiskowej*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 1 (3), Białystok 1993, s. 10.

akumulacji kapitału⁷⁸. Ricardo uważa, że wyposażenie w zasoby naturalne nie przesądza o poziomie bogactwa narodowego. Natomiast bariera rozwoju gospodarczego wynika z prawa malejącej produktywności ziemi, którego skutki nie są rekompensowane rosnącymi przychodami w przemyśle przetwórczym, co z kolei ujemnie wpływa na tempo akumulacji i różnicuje poziom produktu społecznego *per capita*⁷⁹. Z kolei Malthus traktuje ograniczoność zasobów i jej ekonomiczne skutki jako aksjomat. Istnieje bowiem pewna absolutna granica dostępności zasobów. Według jego koncepcji liczba ludności rośnie w tempie geometrycznym, zaś ilość dóbr zapewniających ich egzystencję wzrasta w tempie arytmetycznym. Każdy przyrost liczby ludności wymaga więc wzrostu intensywności uprawy, a to pociąga za sobą zmniejszający się przychód⁸⁰. Mill twierdzi, że podstawowym celem działalności ludzkiej powinno być kontynuowanie postępu społecznego, a nie poszukiwanie wzrostu za wszelką cenę. Poza tym zwraca uwagę na znaczenie środowiska przyrodniczego dla jakości życia, eksponując przy tym walory rekreacyjne, estetyczne i psychologiczne⁸¹.

Neoklasyczny kierunek teorii ekonomii również dużo uwagi poświęca problemom zasobów naturalnych i środowisku życia człowieka, przy czym należy wyróżnić w tym zakresie dwie grupy poglądów, tj. konwencjonalne (konserwatywne) oraz alternatywne (rewizjonistyczne)⁸².

Dodać trzeba, że tradycyjne teorie wzrostu zdominowane zostały przez traktowanie zasobów naturalnych jako dóbr wolnych o cenie zerowej, co spowodowało powstanie rozbieżności między kosztami producenta a kosztami społecznymi. Natomiast współczesne teorie propagują przekształcanie dóbr wolnych w dobra ekonomiczne, a także tworzenie specyficznych zysków wynikających z zasobów przyrody oraz przekształcanie tych zasobów w kapitał. W konsekwencji dobra te są waloryzowane⁸³.

Próbie sprecyzowania przedmiotu ekonomii środowiskowej podjęto w Polsce pod koniec lat 80. ubiegłego wieku i wyróżniono trzy podstawowe obszary badań, tj.: ekonomiczną teorię wykorzystania zasobów naturalnych, ekonomiczną teorię zachowania środowiska oraz ekonomiczną teorię zanieczyszczenia i ochrony środowiska. W pierwszym obszarze przyjęto badanie optymalnej alokacji odnawialnych i nieodnawialnych zasobów naturalnych zgodnie z kryterium

⁷⁸ A. Smith, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, PWN, Warszawa 1954, s. 84.

⁷⁹ D. Ricardo, *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania*, PWN, Warszawa 1957, s. 95.

⁸⁰ J. Bremond, M. Salort, *Leksykon wybitnych ekonomistów*, PWN, Warszawa 1997, s. 110–111.

⁸¹ J. Mill, *Zasady ekonomii politycznej i niektóre jej zastosowania do filozofii społecznej*, PWN, Warszawa 1965, s. 45.

⁸² A. Woś, *Ekonomika odnawialnych zasobów naturalnych*, PWN, Warszawa 1995, s. 50.

⁸³ T. Parteka, *Planowanie strategiczne rozwoju zrównoważonego*, UG, Gdańsk 1997, s. 31.

użytecznym lub kryterium Rawlsa⁸⁴. Drugi obszar zajmuje się badaniem optymalnych warunków wykorzystania zasobów środowiskowych z punktu widzenia rekreacji i walorów estetycznych jako alternatywnej metody ich eksploatacji⁸⁵. Trzeci obszar⁸⁶ bada efektywność realizacji określonych celów społeczno-gospodarczych w ujęciu mikro i makroekonomicznym⁸⁷.

W drugiej połowie XX wieku nastąpiło wyraźne poszerzenie zakresu badań ekonomicznych i sfer zastosowania teorii ekonomii. Punktem wyjścia tej ekspansji było przekonanie, że tzw. człowiek ekonomiczny jest użyteczną koncepcją do wyjaśniania jego zachowań i to nie tylko w sferze gospodarowania, ale również w innych dziedzinach aktywności. Człowiek ustawicznie jest zmuszony do konfrontowania swoich potrzeb z ograniczonymi zasobami, które może wykorzystać do ich zaspokojenia. Dokonując wyboru, na jakie cele przeznaczyć ograniczone zasoby, człowiek kieruje się na ogół rozumem i dąży do maksymalnie wysokiego zaspokojenia potrzeb. Tak więc podstawą koncepcji „człowieka ekonomicznego” jest optymalizacja działań, czyli racjonalność, maksymalizacja oraz kierowanie się własnym interesem⁸⁸. Kryterium racjonalności jest przy tym jednoznacznie określone i sprowadza się ono do maksymalizacji nadwyżki w działaniach komercyjnych i maksymalizacji użyteczności w procesie konsumpcji. Proces gospodarczy w takim ujęciu jest więc w zasadzie procesem ilościowym. Klasyczny paradygmat nauk ekonomicznych to jednak nie tylko relacje ilościowe oraz postawy i zachowania indywidualne uczestników życia gospodarczego, ale również konkurencja, jako naturalny system koordynacji działań indywidualnych i niezależnych. Zatem drugą ważną składową paradygmatu klasycznego jest mechanizm rynkowy. Charakteryzuje się on jednak pewną słabością, albowiem sprawnie funkcjonuje w ograniczonym, relatywnie krótkim horyzoncie czasowym i nie uwzględnia sił oraz czynników wywołujących skutki długofalowe. Przykładowo na uboczu pozostają kwestie nadzwyczajnych przewag i osiągnięć gospodarczych, trwałej przewagi wybranych obszarów gospodarczych nad innymi, spektakularnych osiągnięć i postępów gospodarczych niektórych gospodarek w określonym czasie, a także swoistej metamorfozy pewnych obszarów gospodarczych, wcześniej stagnacyjnych, a obecnie nagle

⁸⁴ Tym aspektem ekonomii środowiskowej zajmują się między innymi: A. Białaczewska, A. Bolewski, J. Dembowski, A. Jankowska-Kłapkowska, R. Ney, K. Wanielista.

⁸⁵ Tego rodzaju badania prowadzą między innymi: W. Goetl, A. Kassenberg, J. Kolipiński, S. Kozłowski, A. Kukliński, W. Szafer.

⁸⁶ Tym obszarem ekonomii środowiskowej zajmują się między innymi: A. Budnikowski, B. Fiedor, A. Ginsbert-Gebert, K. Górka, S. Łojewski, B. Poskropko, B. Prandacka, T. Żylicz.

⁸⁷ S. Czaja, *Polski wkład w rozwój...*, s. 15–16.

⁸⁸ J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego – homo oeconomicus w sferze polityki* [w:] *Teoria wyboru publicznego. Główne nurty i zastosowania*, red. J. Wilkin, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012, s. 9–30.

dynamicznych. Wobec tego w ramach klasycznego paradygmatu pomijane są pewne istotne elementy procesu gospodarczego, do których należy także układ instytucjonalny gospodarki⁸⁹.

Ekonomiści zainteresowali się polityką, jej instytucjami i mechanizmami wyboru z dwóch głównych powodów. Mianowicie dlatego, że w sferze tej dzieli się i wykorzystuje dużą część zasobów oraz PKB, a także dlatego, że decyzje polityczne kształtują ład instytucjonalny oraz inne ważne warunki, w jakich prowadzona jest działalność gospodarcza. Teorię wyboru publicznego można zaliczyć do nurtu nowej ekonomii instytucjonalnej, a także do szeroko rozumianej ekonomii politycznej. Teoria wyboru publicznego bada przede wszystkim proces kształtowania instytucji w sferze polityki. Poza tym zajmuje się analizą ludzkich zachowań w politycznych, społecznych i ekonomicznych ramach instytucjonalnych oraz tworzy podstawy do kształtowania się tych ram. Teoria wyboru publicznego próbuje zastosować zasady standardowej analizy ekonomicznej do sfery zjawisk nierynkowych lub quasi-rynkowych, na którą składają się przede wszystkim obszar decyzji politycznych, kształtowanie się porządku publicznego i mechanizm dostarczania dóbr publicznych. Bada ona instytucjonalne uwarunkowania mechanizmu osiągania korzyści ekonomicznych poprzez proces polityczny, przy czym sferę polityki traktuje jak specyficzny rynek, na którym występuje strona podaży i strona popytu, cena, mechanizm równoważący itd.⁹⁰. W związku z tym w teorii wyboru publicznego szczególnie ważna jest problematyka instytucjonalna⁹¹.

O.E. Williamson, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii oraz jeden z czołowych reprezentantów nowej ekonomii instytucjonalnej, twierdzi, że rozwój ekonomii dokonał się w dwóch kierunkach. Pierwszy jest tradycyjnym i najbardziej powszechnym sposobem badania zjawisk ekonomicznych i nazywa się ekonomią wyboru lub nauką o dokonywaniu wyboru, zaś drugi nazywa się nauką kontraktu. Dodać należy, że na tej drugiej osi O.E. Williamson umieszcza również ekonomię konstytucyjną J.M. Buchanana, czyli czołowy nurt teorii wyboru publicznego⁹².

W naukach społecznych poza teorią wyboru publicznego rozwija się również nurt zwany teorią wyboru społecznego, przy czym oba mają wiele wspól-

⁸⁹ K. Meredyk, *Kapitał i mechanizm tworzenia kapitału na obszarze aktywizowanym* [w:] *Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych, Seria: Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej. Analiza II*, red. K. Meredyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007, s. 9–23.

⁹⁰ J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego...*, s. 9–30.

⁹¹ P. Chmielewski, *Homo agens. Instytucjonalizm w naukach społecznych*, Wydawnictwo Poltext, Warszawa 2011, cyt. za: J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego...*, s. 9–30.

⁹² O.E. Williamson, *The theory of the firm as governance structure: From choice to contract*, „Journal of Economic Perspectives”, no. 16 (3), 2002, cyt. za: J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego...*, s. 9–30.

nych elementów i wielu wspólnych przedstawicieli⁹³. Między innymi D. Mueller, autor jednego z najbardziej popularnych podręczników teorii wyboru publicznego, zalicza do tego nurtu znaczną część teorii wyboru społecznego i wyodrębnia część zwaną normatywną teorią wyboru publicznego⁹⁴. Teoria wyboru społecznego jest teorią normatywną, a więc jej celem nie jest opis rzeczywistości, ale analiza modeli idealizacyjnych, w których przyjmuje się takie założenia, których spełnienie uznaje się jedynie za pożądane. Z kolei zadaniem tej teorii jest ustalenie rozwiązań normatywnych: optymalnych, spełniających postulowane warunki itp.⁹⁵ Teoria wyboru publicznego, pomimo że wykorzystuje wiele osiągnięć z zakresu normatywnej teorii wyboru społecznego, rozwija się jednak w kierunku teorii opisowo-wyjaśniającej i predykcyjnej oraz coraz szerzej korzysta z badań empirycznych. Teoria wyboru publicznego jest istotnym źródłem wiedzy o mechanizmach i prawidłowościach funkcjonowania społeczeństwa oraz stanowi ważną podstawę decyzji planistycznych⁹⁶.

Teoria wyboru publicznego rozwinęła się przede wszystkim w Stanach Zjednoczonych, gdzie istnieją trzy najważniejsze jej szkoły, tj.: szkoła Wirginii, szkoła Chicago oraz szkoła Rochester. Za jej prekursorów uznaje się D. Blacka oraz K. Arrowa, a do jej głównych przedstawicieli należą między innymi: P. Aranson, G.A. Becker, J.M. Buchanan, J.S. Coleman, A. Downs, J.P. Gunning, D.S. Landes, J. Miklaszewska, D. Mueller, M. Olson, P.C. Ordeshook, E. Ostrom, S. Peltzman, R.A. Posner, W.H. Riker, C.K. Rowley, K.A. Shepsle, G.J. Stigler, S. Sztaba, G. Tullock, B. Weingast, J. Wilkin, O.E. Williamson⁹⁷.

Teorię wyboru publicznego uważa się za szczególną postać teorii racjonalnego wyboru, której zadaniem jest wyjaśnianie i przewidywanie działań indywidualnych oraz zbiorowych aktorów społecznych, a podstawowym założeniem jest racjonalność aktorów posiadających określoną hierarchię preferencji i podejmujących działania prowadzące w danych warunkach do optymalnych wyników, tj.: maksymalizacji korzyści lub minimalizacji kosztów⁹⁸.

⁹³ J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego...*, s. 9–30.

⁹⁴ D. Mueller, *Public Choice III*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, cyt. za: J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego...*, s. 9–30.

⁹⁵ G. Lissowski, *Problemy i metody teorii wyboru społecznego* [w:] *Elementy teorii wyboru społecznego*, wprowadzenie i wybór tekstów G. Lissowski, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2001, s. 39, cyt. za: J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego...*, s. 9–30.

⁹⁶ J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego...*, s. 9–30.

⁹⁷ Por. J. Wilkin, *Jaki kapitalizm, jaka Polska?*, PWN, Warszawa 1995, s. 53–56; K. Sobiech, B. Woźniak, *Ekonomia alternatywna* [w:] *Współczesne teorie ekonomiczne*, red. M. Ratajczak, AE w Poznaniu, Poznań 2005, s. 154–156; J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego...*, s. 9–30.

⁹⁸ A. Jasińska-Kania, *Teoria racjonalnego wyboru* [w:] *Współczesne teorie socjologiczne*, wybór i opracowanie: A. Jasińska-Kania, L.M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski, Wydawnic-

Rosnący zakres badań i rozwój teorii wyboru publicznego znacznie wzbogacają nauki społeczne, w tym zwłaszcza ekonomię, albowiem pozwalają lepiej zrozumieć mechanizmy działania sfery publicznej (politycznej) oraz wskazują możliwości ekonomizacji (poprawy efektywności) wykorzystania jej zasobów⁹⁹.

Proces polityczny, którego analizą zajmuje się teoria wyboru publicznego bardzo często dotyczy podejmowania decyzji w sprawie regulacji życia społecznego i gospodarki. Problematykę regulacji w ujęciu ekonomicznym podejmuje „ekonomia regulacji”, czy też „ekonomiczna teoria regulacji”, która poszukuje odpowiedzi na pytania: czy i kiedy uzasadniona jest interwencja regulacyjna w gospodarce oraz jakie są jej optymalne formy i jakie skutki? W ramach ekonomii regulacji wyróżnia się nurt normatywny odpowiadający na pytanie, kiedy regulacja jest efektywna bądź też optymalna, a także nurt pozytywny wyjaśniający istniejące regulacje oraz analizujący ich skutki¹⁰⁰.

Ekonomiści zwykle traktują regulację jako interwencję państwa (władzy) w gospodarce¹⁰¹. W literaturze odróżnia się regulację gospodarczą od regulacji społecznej. Celem tej pierwszej jest przeciwdziałanie negatywnemu wpływowi na dobrobyt społeczny wykorzystywania przez firmy silniejszej pozycji na rynku niż konsument i konkurencja oraz stabilizacja procesów rynkowych. W ramach regulacji gospodarczej można wyróżnić regulację strukturalną obejmującą instrumenty wpływające na strukturę rynku (np. bariery wejścia na rynek) oraz regulację zachowań dotyczących producentów i konsumentów na rynku (np. ograniczenia cenowe, wymogi jakościowe). Z kolei regulacja społeczna dotyczy takich obszarów, jak: środowisko przyrodnicze, zdrowie, bezpieczeństwo pracy, ochrona konsumenta itp. oraz obejmuje między innymi reguły utylizacji odpadów, zasady bezpieczeństwa i higieny pracy itp.¹⁰².

Z punktu widzenia sposobów regulacji gospodarczej stosowanych w Unii Europejskiej można wyróżnić trzy kryteria ich podziału, tj.: ze względu na poziom regulacji (regulacje wspólnotowe i krajowe), ze względu na zakres ich oddziaływania (regulacje ogólne i sektorowe) oraz ze względu na moment działania organu regulacyjnego (regulacje *ex ante* oraz regulacje *ex post*). Z kolei najczęściej stosowanymi narzędziami regulacji są: kontrola cen, kontrola ilości

two Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2006, s. 135, cyt. za: J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego...*, s. 9–30.

⁹⁹ J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego...*, s. 9–30.

¹⁰⁰ K. Metelska-Szaniawska, M. Olender-Skorek, *Ekonomia i polityka regulacji* [w:] *Teoria wyboru publicznego. Główne nurty i zastosowania*, red. J. Wilkin, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012, s. 238–272.

¹⁰¹ R. van den Bergh, A. Paccos (red.), *Regulation and Economics*, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2012, cyt. za: K. Metelska-Szaniawska, M. Olender-Skorek, *Ekonomia i polityka regulacji...*, s. 238–272.

¹⁰² K. Metelska-Szaniawska, M. Olender-Skorek, *Ekonomia i polityka regulacji...*, s. 238–272.

oraz regulacje wejścia na rynek, które mogą dotyczyć ograniczeń wejścia, a także pomagają wejść na rynek nowym przedsiębiorstwom¹⁰³.

Istotnym powodem ingerencji państwa w sferze społecznej i gospodarce jest występowanie dóbr publicznych oraz efektów zewnętrznych. Dla tego rodzaju dóbr rozwiązania rynkowe zawodzą, wobec czego niezbędne jest określenie problemów zarządzania tymi dobrami oraz tworzenie zasad korzystania z nich, a to z kolei jest kluczowe dla teorii wyboru publicznego¹⁰⁴.

Nowe kierunki badań w ekonomii, tj. ekonomia behawioralna, wiedzy niedoskonałej, złożoności, środowiskowa, czy instytucjonalna, wydają się wychodzić naprzeciw wyzwaniom związanym z analizą systemów złożonych, takich jak rolnictwo¹⁰⁵. Funkcjonowanie rolnictwa związane jest z powstawaniem efektów zewnętrznych i to zarówno pozytywnych, jak i negatywnych, co także jest związane z problemem złożoności. Mechanizm rynkowy prowadzi na ogół do nadmiaru wytwarzanych ujemnych efektów zewnętrznych i niedoboru dodatków¹⁰⁶. W interesie społecznym jest przeciwdziałanie negatywnym efektom zewnętrznym, a wspieranie pozytywnych. Znalezienie optimum pomiędzy maksymalizacją efektów na poziomie mikroekonomicznym w gospodarstwie rolnym a ograniczeniem negatywnych efektów zewnętrznych, przy jednoczesnym promowaniu efektów pozytywnych wymaga instytucjonalizacji działań zmierzających do internalizacji tych efektów. Chodzi tu o bodźce negatywne, w postaci opłat (np. środowiskowych), kar, limitów, podatków (podatek Pigou), a także pozytywne, czyli premiovanie określonych zachowań prośrodowiskowych, realizacja kodeksu dobrych praktyk rolniczych, ustanowienie i lepsze doprecyzowanie praw własności (teoremat Coase'a) oraz o działania zmierzające do uwzględnienia tych elementów w rachunku ekonomicznym¹⁰⁷.

W rozważaniach teoretycznych ekonomia konwencjonalna nie uwzględniała przestrzeni, bowiem jej główny nurt ograniczał się do badań gospodarki pozbawionej wymiarów przestrzennych¹⁰⁸. Ekonomia przestrzenna powstała i zaczęła się rozwijać niezależnym nurtem od ekonomii klasycznej i neoklasycznej począwszy od XIX wieku. Jej prekursorem był R. Cantillon, który jako pierwszy

¹⁰³ Tamże, s. 238–272.

¹⁰⁴ M. Jakubowski, *Dobra publiczne i dobra wspólne...*, s. 42–65.

¹⁰⁵ B. Arthur, *Increasing Returns and Path Dependence in the Economy*, University of Michigan Press, 1994; R. Frydman, M. Goldberg, *Ekonomia wiedzy niedoskonałej*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2009; A. Grzelak, *Rolnictwo wobec wybranych wyzwań...*, s. 5–18.

¹⁰⁶ W. Samuelson, S. Marks, *Ekonomia menedżerska*, PWE, Warszawa 1998, s. 606; A. Grzelak, *Rolnictwo wobec wybranych wyzwań...*, s. 5–18.

¹⁰⁷ A. Grzelak, *Rolnictwo wobec wybranych wyzwań...*, s. 5–18.

¹⁰⁸ M. Błaug, *Teoria ekonomii...*; J. Siekierski, *Ład przestrzenny i lokalizacja w teorii ekonomii a konkurencyjność regionów*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 234–239.

zwrócił uwagę na czynniki tworzące przestrzeń ekonomiczno-społeczną oraz na jej znaczenie w gospodarce. Jednakże za właściwego twórcę ekonomii przestrzennej oraz teorii lokalizacji uważa się J.H. von Thüнена. Jego teoria była następnie rozwijana przez W. Launhardta, a później własną, nowatorską teorię opracował M. Weber, która z kolei była rozwijana przez T. Polandera. Teorią lokalizacji zajmowali się również W. Christaller, S.J. Dean, E.M. Hoover, H. Hotelling, W. Isard, E. Jonasson, D. Lefeber, A. Lösch, M. Pinto, C. Ponsard, J. Sinclair, a także E. von Böventner i F. von Wieser. Wyniki badań prowadzonych w tym zakresie pozwalają stwierdzić, iż systematycznie dokonuje się proces przenikania ekonomii przestrzennej do ekonomii konwencjonalnej, bowiem rzeczywisty świat ekonomiczny, a więc i przestrzenny jest bardziej złożony aniżeli można sądzić na podstawie teorii ekonomii tradycyjnej. Dodać należy, że entropijność procesów gospodarowania stwarza zagrożenia w postaci zanieczyszczenia środowiska przyrodniczego, zachwiania ekosystemów i homeostazy, w związku z czym działając zgodnie z wymogami racjonalności i optymalności, potężnym wyzwaniem współczesności jest skuteczna ochrona środowiska i zapewnienie zrównoważonego rozwoju¹⁰⁹.

Przestrzeń ekonomiczno-społeczna skupia na określonym obszarze (na którym ma miejsce gospodarka przestrzenna) różnorodną działalność człowieka w gospodarce i społeczeństwie. Rozmieszczenie działalności gospodarczej w przestrzeni można rozpatrywać w układzie punktowym (przedsiębiorstwa), liniowym (sieć komunikacyjna) oraz powierzchniowym (uprawy rolne) z uwzględnieniem czasu. Jeśli w danej przestrzeni ekonomiczno-społecznej istnieje określona organizacja przestrzenna, to ład przestrzenny obejmuje rozmieszczenie poszczególnych jej elementów i wzajemne interakcje ze środowiskiem przyrodniczym¹¹⁰. Tak rozumiany ład przestrzenny uwzględnia realizację celów społeczno-gospodarczych (wzrost i rozwój), funkcjonalność układów przestrzennych (struktura), a także równowagę ekonomiczną i środowiskowo-przestrzenną. Z gospodarczego punktu widzenia ład przestrzenny powinien zapewniać właściwe (optymalne) rozwiązania lokalizacyjne w procesach urbanizacji, uprzemysłowienia, rozmieszczenia sieci komunikacyjnej, obiektów turystycznych oraz jednostek gospodarczych względem rynków, a także urządzeń infrastrukturalnych. Uwzględnienie wymogów ładu przestrzennego w gospodarce powinno z kolei sprzyjać osiągnięciu szeroko rozumianych korzyści oraz ułatwiać podejmowanie decyzji lokalizacyjnych, np. w zakresie inwestycji. Ład przestrzenny powinien być zatem integralną częścią

¹⁰⁹ J. Siekierski, *Ład przestrzenny i lokalizacja...*, s. 234–239.

¹¹⁰ A. Becla, S. Czaja, *Sposoby traktowania przestrzeni w teorii ekonomii* [w:] *Ekonomiczne aspekty gospodarki przestrzennej*, red. T. Łąguna, „Ekonomia i Środowisko”, t. 1, Białystok 2004; J. Siekierski, *Ład przestrzenny i lokalizacja...*, s. 234–239.

koncepcji zrównoważonego rozwoju, rozumianej jako ład zintegrowany, wraz z ładem społecznym, gospodarczym i środowiskowym. Rozwiązania przestrzenne zapewniające ład wymagają uwzględnienia w działalności planistycznej zasady racjonalności oraz optymalności wyboru ekonomicznego, a także wymogów zrównoważonego rozwoju, przy czym prawidłowy proces decyzyjny umożliwia z kolei właściwie zorganizowany ład instytucjonalny. Teoria gospodarki przestrzennej oparta na powyższych przesłankach jest więc teorią ekonomiczną wzbogaconą o wymiary przestrzenne z uwzględnieniem ładu przestrzennego¹¹¹.

Cechami charakteryzującymi przestrzeń są: ograniczoność (w coraz większym stopniu przestrzeń staje się dobrem deficytowym, którym należy przeznaczyć gospodarować), opór, jaki stawia ona działalności ludzkiej (im dalej położone jest dane miejsce, tym więcej czasu lub energii potrzeba, aby do niego dotrzeć), a także zróżnicowanie (pod względem naturalnym i antropogenicznym). Ta ostatnia cecha predysponuje poszczególne obszary do określonego użytkowania, na co nakłada się różnorodność form ich zagospodarowania. Dodać należy, iż polityka władz w tym zakresie może wpływać nie tylko na skuteczność działania podmiotów gospodarczych, a także kształtować samą przestrzeń. W wielu krajach wypracowano systemy zabezpieczające przestrzeń jako dobro wyższe, przy czym służą temu przepisy prawne, instytucje oraz mechanizmy zarządzania przestrzenią. Silnie oddziałują one na jakość życia poprzez wpływ na kształt środowiska geograficznego oraz ukierunkowywanie przebiegu procesów społeczno-gospodarczych¹¹².

Zadania systemu regulującego rozwój przestrzenny dotyczą przede wszystkim:

- utrzymania prawidłowej struktury użytkowania terenów, zarówno w skali lokalnej, regionalnej, jak i całego kraju czy kontynentu;
- zapewnienia warunków do efektywnego działania podmiotów gospodarczych, głównie poprzez rozbudowę infrastruktury;
- alokacji funkcji społeczno-gospodarczych oraz inwestycji z uwzględnieniem interesów inwestora oraz nadrzędnych interesów społecznych;
- kontrolę wykorzystania każdego fragmentu przestrzeni pod kątem jej efektywności, przy przestrzeganiu warunków racjonalnej eksploatacji zasobów oraz zachowania walorów środowiska przyrodniczego;

¹¹¹ T. Borys, *Problem wymierności ładu przestrzennego* [w:] *Ekonomiczne aspekty gospodarki przestrzennej*, red. T. Łaguna, „Ekonomia i Środowisko”, t. 1...; R. Domański, *Gospodarka przestrzenna. Podstawy teoretyczne*, PWN, Warszawa 2006; J. Siekiński, *Ład przestrzenny i lokalizacja...*, s. 234–239.

¹¹² M. Bors, *Polityka przestrzenna w gospodarce regionalnej i lokalnej* [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna*, red. Z. Strzelecki, PWN, Warszawa 2008, s. 174–196.

- nadzoru nad konserwacją istniejącego majątku trwałego i stanem, w jakim utrzymywane są tereny i budynki oraz inne urządzenia zagospodarowania przestrzennego.

Dodać trzeba, iż zadania te stwarzają warunki do racjonalnego organizowania przestrzeni i egzekwowania ładu przestrzennego, a także eliminują bądź też przynajmniej minimalizują konflikty powstające między funkcjami społeczno-gospodarczymi a podmiotami gospodarczymi na tle wykorzystywania ograniczonej przestrzeni i jej zasobów¹¹³.

Lokalizacja produkcji, zakładów, miast wymaga uwzględnienia zarówno czynników ekonomicznych, jak i pozaekonomicznych. W teorii lokalizacji eksponuje się znaczenie rozmieszczeń i przemieszczeń, np. towarów oraz relacji między jednostkami terytorialnymi z punktu widzenia kosztów (transportowych, siły roboczej, podatków itd.)¹¹⁴.

Teoria lokalizacji skupia się na wyjaśnieniu struktur przestrzennych, jej przedmiotem jest szczegółowe omówienie ogólnogospodarczych problemów lokalizacji, zaś celem wskazanie najlepszego miejsca do lokalizacji przedsiębiorstwa lub zakładu pracy przez potencjalnego pracodawcę. Według E. von Böventnera do najważniejszych czynników różnicujących przestrzeń należą: czynniki aglomeracyjne, koszty transportu i zależność gospodarki od zasobów ziemi. To właśnie od nich zależy struktura lokalizacji produkcji, czy szerzej działalności gospodarczej. Z kolei z ekonomicznego punktu widzenia właściwy jest wybór takiej lokalizacji podmiotów gospodarczych, w której łączny koszt zastosowania kombinacji nakładów pracy i kapitału jest najniższy. Teorie lokalizacji przedstawiają więc czynniki wpływające na rozmieszczenie przedsiębiorstw. Należy dodać, że czynniki te determinują również konkurencyjność przedsiębiorstw, a także mają ogromne znaczenie dla rynku pracy i zatrudnienia oraz dla procesu migracyjnego, a co za tym idzie – wpływają na rozwój społeczno-gospodarczy danego obszaru¹¹⁵.

Wraz z postępem technicznym, rozwojem procesów transformacji oraz integracji międzynarodowej i globalizacji okazuje się, że występowanie określonych zasobów przestaje być kluczowym kryterium lokalizacji działalności gospodar-

¹¹³ Tamże, s. 174–196.

¹¹⁴ M. Blaug, *Teoria ekonomii...*; J. Siekierski, *Ląd przestrzenny i lokalizacja...*, s. 234–239.

¹¹⁵ H. Eckey, *Grundlagen der regionalen Strukturpolitik*, Köln 1978, s. 54–65; K. Toepel, *Zusammenwirken von nationaler und europäischer Regionalpolitik in den neuen Bundesländern*, Frankfurt am Main 1997, s. 64–66; K. Głębicka, M. Grewiński, *Polityka spójności społeczno-gospodarczej Unii Europejskiej*, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2005, s. 24–26; K. Kopaczewska, *Renta geograficzna a rozwój społeczno-gospodarczy*, Wydawnictwo CeDeWu Sp. z o.o., Warszawa 2008; W. Musiał, *Demograficzne i społeczne uwarunkowania powstawania wiejskich obszarów problemowych*, Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia, nr 8 (2), Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009, s. 93–102.

cej. Natomiast coraz większego znaczenia nabierają kryteria związane z dostępnością i jakością czynników produkcji, technologii, innowacji, możliwości kooperacji, a także związane z zapleczem instytucjonalnym (jakość władzy lokalnej, instytucje wspierania biznesu) oraz warunki życia (bezpieczeństwo, jakość usług edukacyjnych, zdrowotnych, rekreacja itp.)¹¹⁶.

Według teoretyków lokalizacji wybór przestrzenny działania przedsiębiorstwa wpływa zasadniczo na rozwój aglomeracyjny i procesy urbanizacyjne. Koncentracja przedsiębiorstw i ich kontakty wzajemne, a także z klientami podnoszą atrakcyjność przestrzeni i powodują koncentrację zaludnienia. W ten sposób następuje rozwój przestrzeni (miejskiej), a także następują zmiany strukturalne. Najpierw następuje urbanizacja – do czasu rozwoju aglomeracji napływ ludności z peryferii do centrów. Później jest suburbanizacja – polegająca na uciekaniu z centrów na peryferie w związku z rozwojem komunikacji i tańszą ziemią. Następnie następuje dezurbanizacja – polegająca na przeciążeniu centrów i przenoszeniu się do innych mniejszych miasteczek, które są na etapie urbanizacji¹¹⁷.

Z problematyką lokalizacji działalności gospodarczej w przestrzeni związane jest pojęcie renty geograficznej. Jest ona swoistą premią za położenie geograficzne podmiotu gospodarczego w określonym układzie geopolitycznym uwzględniającym interakcje sąsiedzkie. Jest połączeniem renty gruntowej Thünera dotyczącej kosztów transportu i stąd lokalizacji danego rodzaju produkcji oraz renty miejskiej Wiesera dotyczącej aktywności ekonomicznej ludności zamieszkującej dany teren¹¹⁸.

Teorie polaryzacji dowodzą, że istniejące stany nierównowagi napędzają taki proces rozwoju, który może prowadzić do powstania jeszcze większych zróżnicowań regionalnych. Zróżnicowania te określa się mianem polaryzacji, przy czym można mówić o polaryzacji sektorowej oraz regionalnej. Twórcą teorii polaryzacji sektorowej był J.A. Schumpeter, zaś twórcą teorii polaryzacji regionalnej był G. Myrdal. Z kolei obie te teorie próbował łączyć A.O. Hirschman, który twierdził, że zarówno polaryzacja sektorowa, jak i regionalna istotnie wpływa na rozwarstwienie regionalne¹¹⁹. Do teorii polaryzacji zaliczana jest

¹¹⁶ Z. Gilowska, G. Gorzelak, B. Jałowicki, *Kontrakt dla Ściany Wschodniej*, Municipium S.A., Warszawa 1999, s. 31; M. Adamowicz, *Konkurencyjność jednostek terytorialnych w skali lokalnej*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 7–13.

¹¹⁷ K. Głębicka, M. Grewiński, *Polityka spójności społeczno-gospodarczej...*, s. 26.

¹¹⁸ K. Kopaczewska, *Renta geograficzna a rozwój...*; W. Musiał, *Demograficzne i społeczne uwarunkowania...*, s. 93–102.

¹¹⁹ Por. G. Myrdal, *Ökonomische Theorie und unterentwickelte Regionen*, Stuttgart 1959; J.A. Schumpeter, *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, Berlin 1964; K. Stackelberg, U. Hahne, *Theorie rozwoju regionalnego [w:] Rozwój ekonomiczny regionów. Rynek pracy. Procesy migracyj-*

również teoria centrum i peryferii, która została wypracowana przez R. Prebisch'a i J. Friedmanna. Prebisch bazował przy tym głównie na modelu ekonomicznym złożonym z dwóch regionów, tj. regionu centralnego, w którym dominuje przemysł oraz regionu peryferyjnego, gdzie kultywuje się gospodarkę rolną. Na podstawie analiz doszedł do wniosku, że różnice w elastyczności popytu sprawiają, iż w długim okresie nastąpi przeniesienie produkcji i zatrudnienia z sektora rolniczego do przemysłowego. Prebisch uważał, że podobnie jest między krajami wysoko uprzemysłowionymi a rozwijającymi się, a więc w wyniku zróżnicowania elastyczności popytu i postępu technicznego na peryferiach sytuacja będzie się pogarszać, zaś w centrach poprawiać. Z kolei Friedmann w swoich analizach obok czynników ekonomicznych, uwzględniał również czynniki socjologiczne, psychologiczne i polityczne. Uważał on, że centra i peryferia są ze sobą powiązane relacjami o charakterze autorytarnym, przy czym silne centra uzależniają od siebie peryferia poprzez swoje organizacje i instytucje. W związku z tym centra mają większe szanse i możliwości konsolidacji dominującej pozycji. Dodać należy, że teorie polaryzacji mają duże znaczenie dla zrozumienia współczesnego rozwarstwienia regionalnego oraz dysproporcji sektorowych. Mogą one być pomocne w znalezieniu odpowiedzi na pytanie, dlaczego pomimo ogromnych nakładów finansowych na regiony i sektory poszkodowane w Unii Europejskiej, dysproporcje regionalne wciąż są bardzo duże, a wiele sektorów gospodarczych skazanych jest na upadek¹²⁰.

Teorie polaryzacji opisują proces rozwoju w aspekcie najpierw centrów, gdzie ma się on rozpoczynać, a dopiero później rozszerza się na peryferie. Teorie rozwoju „od dołu” próbują natomiast przedstawiać sytuacje, w których na peryferie inicjują impulsy prorozwojowe. Na uwagę zasługuje tu przede wszystkim teoria rozwoju i wykorzystania potencjału endogenicznego. Główną jej tezą jest to, że możliwości rozwojowe regionów peryferyjnych nie są właściwie wykorzystywane, a często wręcz nawet marnotrawione. Czynniki produkcji i potencjał inwestycyjny peryferii często podporządkowuje się pod potrzeby centrów i odgórnych decyzji. Tymczasem przy zastosowaniu decentralizacji i samorządności oraz przy rozszerzeniu zasobów pracy i kapitału o nowe czynniki (np. infrastruktura, przestrzeń, środowisko przyrodnicze itd.), można byłoby przyczynić się do rozwoju regionów peryferyjnych. Ważną rolę w tym zakresie odgrywają również innowacje, wykorzystanie kapitału ludzkiego i społecznego, rozwój turystyki i przede wszystkim rozwój sektora małych i średnich przedsiębiorstw. Istotną kwestią podnoszoną w teorii rozwoju i wykorzystania potencjału endogenicznego, jest występowanie wielu przeszkód w postawach mentalnych,

ne, Warszawa 1998, s. 68–74; K. Głębicka, M. Grewiński, *Polityka spójności społeczno-gospodarczej...*, s. 29–31.

¹²⁰ K. Głębicka, M. Grewiński, *Polityka spójności społeczno-gospodarczej...*, s. 31.

które niekorzystnie wpływają na wizerunek regionu i świadomość mieszkańców. Problemem są również wadliwe powiązania i nie najlepsza współpraca między regionami peryferyjnymi, w tym także między przedsiębiorstwami. Wobec tego należy rozwijać sieci regionalnych powiązań i współpracę¹²¹.

Teorie rozwoju „od dołu” (w tym teoria rozwoju i wykorzystania potencjału endogenicznego) prezentują zatem różnorodne możliwości postępu w regionach, niezależniając się w dużym stopniu od decyzji i działań podejmowanych na szczeblu centralnym. Według tych koncepcji rozwój jest stymulowany przez potrzeby lokalne, a postęp powinien bazować na umiejętnościach i wiedzy społeczności lokalnych. W związku z tym należy liczyć na własne siły i możliwości oraz opierać rozwój na własnym potencjale endogenicznym, a także rozwijać współpracę z innymi regionami¹²². Dodać należy, iż przyjmuje się, że nawet w skali lokalnej, dynamika procesu rozwojowego oraz jego ciągłość i stabilność zależą głównie od układu społecznych sił wewnętrznych, a także od wiedzy i aktywności¹²³. Zgodnie z modelem neoklasycznym w gospodarkach obficie wyposażonych w zasoby kapitału jego produktywność krańcowa stopniowo maleje. Na obszarach mniej zasobnych w kapitał, z jego jednostki uzyskuje się większe przyrosty produkcji. W warunkach sprawnie funkcjonującego rynku następuje proces przepływów kapitałowych prowadzący do wyrównywania się długookresowych stóp wzrostu gospodarczego. Podstawę teorii „realnej konwergencji” stanowi więc założenie malejącej produktywności czynników produkcji. Jest ono jednak negatywnie weryfikowane przez autorów i zwolenników endogenicznych teorii wzrostu, którzy wykazują, że w miarę względnego nasycania się gospodarki zasobami kapitału, jego produktywność krańcowa wcale nie musi maleć. Dzieje się tak w wyniku poprawy jakościowej czynników produkcji, będącej zwłaszcza efektem lepiej rozwiniętych zasobów kapitału ludzkiego oraz umiejętnego ich spożytkowania¹²⁴. Wobec tego podejmuje się próbę swoistej endogenizacji procesu wzrostu i rozwoju społeczno-gospodarczego na poziomie regionalnym i lokalnym. Natomiast w analizach makroekonomicznych pojawiają się modele wzrostu endogenicznego, próbujące rozszerzyć neoklasyczny model Solowa (wyróżniający trzy czynniki oddziałujące na wzrost gospodarczy, tj.: postęp technicz-

¹²¹ Tamże, s. 32–34.

¹²² Tamże, s. 35.

¹²³ K. Meredyk (red.), *Mechanizm rozwoju gospodarczego...*, s. 5–7.

¹²⁴ Por. A.B. Czyżewski, M. Góralczyk-Modzelewska, E. Saganowska, M. Wojciechowska, *Regionalne zróżnicowanie kapitału ludzkiego w Polsce*, z. 277, GUS, Warszawa 2001; A. Tomanek, *Zasoby kapitału ludzkiego województwa podlaskiego* [w:] *Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych, Seria: Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej, Analiza II*, red. K. Meredyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007, s. 47–67.

ny, akumulację kapitału i nakłady pracy), przy czym endogenizuje się w nich stopę postępu technicznego, a także stopy oszczędności/inwestycji w ujęciu makroekonomicznym. Dodać trzeba, że odejście od myślenia w kategoriach kanonów modelu Solowa stanowi istotny punkt wyjścia w kierunku nowej teorii wzrostu, wg której postęp techniczny ma charakter endogeniczny, za niezwykle ważne uznaje się inwestowanie w akumulację wiedzy, a kluczową rolę w procesie wzrostu odgrywa kapitał ludzki¹²⁵.

Poza tym przy analizie i ocenie problemów rozwoju obszarów wiejskich istotna jest próba identyfikowania znaczenia endogenicznych czynników w tym zakresie, albowiem ich uruchamianie stanowi podstawowy warunek przyspieszenia przemian rozwojowych oraz poprawy spójności regionów¹²⁶. Wykorzystanie endogenicznych czynników rozwoju powinno przy tym prowadzić do podnoszenia ogólnego dobrobytu mieszkańców, który z kolei zależy od wzrostu gospodarczego i stanu środowiska przyrodniczego oraz kształtowania się stosunków społecznych na określonym terytorium¹²⁷.

Uwarunkowania rozwoju endogenicznego dzielone są na dwie grupy, tj. tradycyjne oraz nowoczesne. Tradycyjne uwarunkowania są ściśle powiązane z zasobami wytwórczymi, czyli ziemią, środowiskiem przyrodniczym oraz kapitałem ludzkim i rzeczowym. Natomiast do nowoczesnych zalicza się: zdolność do poprawy jakości posiadanych zasobów, kapitał społeczny, rozwój współpracy oraz sieciowych form organizacyjnych bazujących na lokalnych zasobach, strukturę gospodarki oraz jej zdolność dostosowawczą do zmieniających się warunków zewnętrznych, w tym również innowacyjność, a także uwarunkowania ekologiczne i skuteczność działania lokalnych instytucji¹²⁸. Dodać trzeba, że rozwój społeczno-gospodarczy na poziomie regionalnym czy też lokalnym następuje dopiero wtedy, gdy czynniki rozwojowe przechodzą ze stanu typowych zasobów

¹²⁵ A.F. Bocian, *Metody i sposoby wyznaczania celów rozwojowych regionu* [w:] *Rozwój regionalny. Podstawowe cele i wyzwania*, red. A.F. Bocian, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007, s. 297–313; K. Meredyk (red.), *Mechanizm rozwoju gospodarczego...*, s. 5–7.

¹²⁶ A. Czudec, *Endogeniczne uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich (Przykład Podkarpacia)* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011, s. 161–182.

¹²⁷ M. Adamowicz, *Sieci współpracy, grona...*, s. 13–21.

¹²⁸ Por. Z. Szymła, *Badanie zróżnicowań regionalnych w Polsce* [w:] *Związki polityki gospodarczej z polityką regionalną*, red. R. Roszkiewicz, AE we Wrocławiu, Wrocław 1997, s. 174; I. Pietrzyk, *Paradygmaty rozwoju terytorialnego* [w:] *Gospodarka i polityka regionalna okresu transformacji*, red. W. Kosiedowski, UMK w Toruniu, Toruń 2005, s. 57; W. Kosiedowski, *Regiony Europy Środkowo Wschodniej w procesie integracji ze szczególnym uwzględnieniem wschodniego pogranicza*, UMK w Toruniu, Toruń 2008, s. 46; G. Ślusarz, *Wykorzystanie endogenicznych czynników regionu w kształtowaniu jego konkurencyjności*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 257–262; A. Czudec, *Endogeniczne uwarunkowania rozwoju...*, s. 161–182.

w sytuację rozpoznania i oceny wartości użytkowej i właściwego wykorzystania. Albowiem dopiero uruchomione i wykorzystane zasoby stają się w ten sposób aktywnymi czynnikami rozwoju¹²⁹. Ponadto rozwój endogeniczny niejednokrotnie wymaga również oddziaływania czynników egzogenicznych, wśród których należy wymienić przede wszystkim takie, jak: pojawienie się zewnętrznego popytu na zasoby bądź też na gotowe produkty czy usługi oraz uzyskanie wsparcia zewnętrznego w zakresie przyspieszenia i pogłębienia restrukturyzacji gospodarki (w tym np. w kierunku rozwoju tzw. przemysłów wysokiej techniki) w celu lepszego dostosowania cech do obowiązujących kryteriów lokalizacji¹³⁰.

¹²⁹ Por. K. Heffner, *Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Definicje – Uwarunkowania – Zależności – Czynniki – Skutki. Badania zróżnicowania rozwoju obszarów wiejskich* [w:] *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, red. A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 2007, s. 11–26; G. Ślusarz, *Problemy zrównoważonego rozwoju...*, s. 49–50.

¹³⁰ Por. M. Gurbała, *Rola przemysłu zaawansowanej technologii w rozwoju regionalnym i lokalnym*, Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji, Żyrardów 2004, s. 12; G. Gorzelak, *Strategiczne kierunki rozwoju Polski Wschodniej* [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do 2020 roku*, t. I, MRR, Warszawa 2007, s. 102; K. Turowski, *Przemiany techniczne a poziom i dynamika wydajności pracy* [w:] *Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych, Seria: Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej, Analiza II...*, s. 106–135; A. Czudec, *Endogeniczne uwarunkowania rozwoju...*, s. 161–182.

ROZDZIAŁ III

Klasyfikacja i cechy obszarów wiejskich w kontekście ich wielofunkcyjnego rozwoju

1. Typy obszarów wiejskich i kryteria ich wyodrębniania

Obszary wiejskie to część terytorium kraju funkcjonalnie związana z rolnictwem oraz z innymi formami działalności, dla których podstawą jest korzystanie z zasobów przyrody. Są to zatem tereny służące do prowadzenia produkcji rolniczej, gospodarki leśnej, rybołówstwa śródlądowego, a także do wypoczynku, rekreacji i turystyki. Obszary wiejskie są również terenem zamieszkania znacznej części ludności kraju (w Polsce odsetek ludności wiejskiej wynosi około 38%) oraz prowadzenia wielu jeszcze innych form działalności gospodarczej¹. Dodać należy, że obszary wiejskie w Polsce zwykle są definiowane jako tereny położone poza granicami administracyjnymi miast, co oznacza, iż są to gminy wiejskie oraz części wiejskie gmin miejsko-wiejskich. Powyższa definicja jest oparta na administracyjnym podziale kraju i wg niej obszary wiejskie w Polsce zajmują ponad 90% jej powierzchni. Wielkość ta jest przy tym bardzo zbliżona do wyceny powierzchni obszarów wiejskich zgodnie z metodologią OECD oraz Eurostatu².

W literaturze dotyczącej problematyki rozwoju obszarów wiejskich stosowane są różne kryteria służące wyodrębnianiu typów tych obszarów. W krajach OECD zaproponowano klasyfikację obszarów wiejskich opartą na stopniu ich integracji z gospodarką narodową i wyodrębniono trzy kategorie, różniące się strukturą gospodarki oraz lokalizacją w przestrzeni³, tj.:

¹ J. Wilkin, *Pozarolnicze funkcje...*, s. 27–36.

² A. Łapińska, *Przedsiębiorczość jako element...*, s. 163–168.

³ Por. *Agricultural Adjustment and Diversification: Implications for the Rural Economy*, OECD, Paris 1996; *Rural Developments, CAP 2000 – Working Document*, European Commission, Brussels 1997, s. 8; M. Kłodziński, J. Wilkin, *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce* [w:] *Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce*, red. E. Dzierżawa, FAPA, Warszawa 1998; J. Wilkin, *Pozarolnicze funkcje...*, s. 27–36; W. Poczta, J. Hadyński, *Podstawowe problemy polityki...*, s. 13; J. Wilkin, *Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych* [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego*

- ekonomicznie zintegrowane obszary wiejskie – dobrze rozwijające się demograficznie i ekonomicznie, zlokalizowane w pobliżu większych ośrodków miejskich i silnie powiązane funkcjonalnie z miastami, główne dochody mieszkańców pochodzą ze źródeł pozarolniczych, a rolnictwo odgrywa niewielką rolę w strukturze gospodarki, następuje tam przyrost ludności, w większości znajdującej zatrudnienie w drugim i trzecim sektorze, obszary te tracą swoje wiejskie dziedzictwo społeczne i kulturowe, nasilają się tam zagrożenia dla środowiska przyrodniczego, a wsie w tych regionach są przede wszystkim miejscem zamieszkania, a nie miejscem pracy;
- pośrednie obszary wiejskie – na ogół oddalone od większych ośrodków miejskich oraz słabo rozwijające się demograficznie i ekonomicznie, z niewielką gęstością zaludnienia, zdominowane przez gospodarkę rolną, a więc o dużym znaczeniu rolnictwa, w tym wielkoobszarowego, których integralną częścią są małe miasta spełniające funkcje administracyjne, usługowe i zaopatrzeniowe dla ludności rolniczej;
- peryferyjne, odległe, czy też oddalone obszary wiejskie – leżące na peryferiach odległych od ośrodków miejskich, odznaczają się bardzo niską gęstością zaludnienia, starzejącą się ludnością związaną przede wszystkim z rolnictwem, bardzo niskimi dochodami ludności, dominacją gospodarstw rolnych o niewielkim obszarze i sile ekonomicznej, wysoką stopą bezrobocia ukrytego i ubogim stanem infrastruktury. Bardzo często są to tzw. obszary problemowe, czy obszary o trudnych warunkach rozwoju, charakteryzujące się jednocześnie wysokimi walorami środowiska przyrodniczego⁴.

Polski Wschodniej do 2020 roku, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2007, s. 593–612; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*; A. Rosner, *Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich a pożądane kierunki ich rozwoju [w:] Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność. Migracje. Nowe wizje rozwoju*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXIII, Warszawa 2011, s. 27–42.

⁴ Peryferyjność danego obszaru wynikająca przede wszystkim z niekorzystnego położenia geograficznego łączy się z pojęciem dystansu, odmienności oraz zależności np. od ośrodka stanowiącego centrum. Por. E.J. Malecki, *Technology and Economic Development. The Dynamic of Local, Regional and National Competitiveness*, Longman, London 1997, s. 14; A. Olechnicka, *Współczesne ujęcie problemu peryferyjności [w:] Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*, red. A. Bołtromiuk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2003, s. 28–33. Peryferyjność to brak samodzielności gospodarki albo całkowite jej uzależnienie od świata zewnętrznego. Obszary peryferyjne z tytułu swojego usytuowania ani nie ponoszą dodatkowych kosztów, ani też nie uzyskują nadzwyczajnych korzyści. Zwykle odznaczają się stagnacją i niedorozwojem, a także niestabilnością polityczną i gospodarczą. W związku z tym zasadniczym problemem jest tu tworzenie szeroko rozumianego potencjału gospodarczego, w tym w postaci wartości intelektualnych oraz kapitału. Por. K. Meredyk (red.), *Mechanizm rozwoju gospodarczego...*, s. 5–7.

Według innego podziału (choć podobnego do powyższego) można wyróżnić⁵:

- metropolie i obszary metropolitalne, które w wyniku licznych powiązań funkcjonalnych tworzą układy metropolitalne;
- miasta, z ich strefami oddziaływania określanymi jako strefy podmiejskie;
- pozostałe obszary wiejskie pozostające poza obszarami metropolitalnymi i strefami podmiejskimi.

Siła i zakres powiązań oraz charakter relacji przestrzennych z metropoliami (często rozumianymi jako duże centra regionalne) umożliwia z kolei rozpatrywanie obszarów wiejskich w kategoriach stopnia ich wiejskości oraz dominujących trendów rozwojowych. Na tej podstawie w przestrzeni europejskiej wyróżnia się obszary: przeważająco wiejskie, pośrednie oraz przeważająco zurbanizowane. Dodatkowo biorąc pod uwagę kryterium dostępności do najbliższego miasta, którego założeniem jest pomiar czasu dojazdu co najmniej 50% ludności danego obszaru do najbliższego położonego miasta o liczbie mieszkańców powyżej 50 tys., wyróżnia się obszary: przeważająco miejskie, pośrednie położone blisko miasta, pośrednie oddalone od miasta, przeważająco wiejskie położone blisko miasta oraz przeważająco wiejskie oddalone od miasta⁶.

Kolejny podział obszarów wiejskich⁷ nawiązując do znanych z literatury przedmiotu typologii⁸ i uwzględniając zarówno ich lokalizację, jak i zachodzące procesy demograficzne, wyodrębnia następujące ich typy:

- obszary wiejskie ukształtowane pod wpływem największych miast (stolic) regionu, położone głównie w bezpośrednim ich sąsiedztwie, gdzie zachodzą pozytywne zmiany demograficzne, w tym przede wszystkim napływ ludności;

⁵ Z. Ziolo, *Kierunki przebudowy obszarów wiejskich – zarys koncepcji* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność...*, s. 43–66; Z. Ziolo, *Uwarunkowania procesu kształtowania obszarów wiejskich* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011, s. 77–102.

⁶ Por. A. Baranowski, *Koncepcja Partnerstwa Miasto-Wieś*, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2002; C. Hadjimichalis, *Imagining rurality in the new Europe and dilemmas for spatial policy*, „European Planning Studies”, vol. 11 (2), 2003; M. Shucksmith, *Disintegrated Rural Development? Neo-endogenous Rural Development, Planning and Place-Shaping in Diffused Power Contexts*, „Sociologia Ruralis”, vol. 50 (1), 2010; K. Heffner, *Problemy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej* [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2011, s. 175–194; *Obszary wiejskie w Polsce*, Studia i analizy statystyczne, GUS, US w Olsztynie, Warszawa, Olsztyn 2011, s. 58–60.

⁷ E. Baran, *Wiejskie obszary depopulacji w Polsce. Przykład Polski Południowo-Wschodniej* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność...*, s. 197–213.

⁸ Por. J. Wilkin, *Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych*, Ekspertyza wykonana na zlecenie MRR, Warszawa 2008; W. Kamińska, *Urbanizacja obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego*, IG UJK, Kielce 2010; E. Baran, *Wiejskie obszary depopulacji...*, s. 197–213.

- obszary wiejskie ukształtowane pod wpływem największych miast (stolic) regionu, ale położone od nich w dalszej odległości, których cechą jest dobre połączenie komunikacyjne z tymi miastami, gdzie obserwuje się napływ ludności lub stagnację liczby mieszkańców, a zagrożeniem dla nich jest z reguły zaawansowany proces starzenia się ludności;
- obszary wiejskie ukształtowane pod wpływem miast średniej wielkości głównie o funkcjach przemysłowych i usługowych, odznaczające się zazwyczaj stagnacją liczby mieszkańców, przy czym zauważalne są tu procesy deformacji struktur demograficznych;
- pozostałe obszary wiejskie, tj. depopulacyjne, położone z dala od ponadregionalnych i regionalnych centrów rozwoju, gdzie odpływowi ludności towarzyszą tu bardzo niekorzystne zmiany w strukturze demograficznej.

Podobny podział obszarów wiejskich proponuje K. Heffner⁹ oraz P. Łysoń¹⁰ wyróżniając:

- obszary wiejskie ściśle powiązane funkcjonalnie z dużymi miastami¹¹ lub aglomeracjami;
- obszary wiejskie będące pod wpływem oddziaływania dużych miast ze względu na atrakcyjne położenie względem głównych szlaków komunikacyjnych łączących je z nimi;
- obszary wiejskie peryferyjne o słabej dostępności do największych ośrodków miejskich, a jednocześnie w wielu przypadkach bardzo atrakcyjne turystycznie.

Dodatkowo P. Łysoń zauważa, że o ile dwa ostatnie wydzielone przez niego typy obszarów wiejskich nie budzą kontrowersji, to pierwszy z nich często bywa ich przedmiotem, albowiem są tacy, którzy twierdzą, że nie są to już obszary wiejskie, tylko zurbanizowane i powinny podlegać polityce miejskiej. Jednak, jak się wydaje, Autor ten słusznie dalej zauważa, że z taką tezą nie można się zgodzić, albowiem nie należy dopuścić do tzw. „kolonizacji” obszarów wiejskich podmiejskich przez duże miasta, gdzie w ten sposób na pięknych krajobrazowo terenach powstają miejskie „blokowiska”. W kontekście planowania przestrzennego i strategicznego, alternatywą takiego podejścia, czy rozwiązania powinien być nato-

⁹ K. Heffner, *Problemy zagospodarowania...*, s. 175–194.

¹⁰ P. Łysoń, *Obszary wiejskie w kontekście planowania przestrzennego i strategicznego* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność...*, s. 256–259.

¹¹ W literaturze przedmiotu jako „duże miasta” traktuje się ośrodki o populacji ponad 200 tys. mieszkańców, przy czym w wielu opracowaniach np. strategicznych, dotyczących rozwoju obszarów wiejskich w Polsce, przyjmuje się również wielkość ponad 150 tys. mieszkańców, a nawet ponad 100 tys. mieszkańców. Z kolei w warunkach europejskich ośrodki te traktuje się jako metropolie, w których potencjał ludnościowy przekracza 500 tys. mieszkańców. Por. *Kierunki rozwoju obszarów wiejskich. Założenia do „Strategii zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa”*, MRiRW, Warszawa 2010; K. Heffner, *Problemy zagospodarowania...*, s. 175–194.

miast taki model rozwoju, w którym obszary wiejskie podmiejskie rozwijają powiązania funkcjonalne z miastem, ale zachowują przy tym ważne atrybuty wiejskości, w tym społeczność lokalną, krajobraz, typ zabudowy, obszary cenne przyrodniczo itd.¹² W tym miejscu dodać należy, że w krajach Europy Zachodniej koncepcje rozwoju wsi w strefach oddziaływania miast, zwłaszcza dużych, opierają się na restrykcyjnie przestrzeganych zasadach zachowania ładu przestrzennego, podtrzymywania ciągłości kulturowej, a także równoważenia rozwoju oraz podnoszenia integralności osiedli wiejskich. W związku z tym działania i przedsięwzięcia rozwojowe nie naruszają tożsamości wsi, podtrzymując więzi społeczne i aktywizując lokalne społeczności wiejskie¹³.

Inny podział obszarów wiejskich uwzględnia oprócz struktury ich gospodarki oraz położenia względem miast, także cechy środowiska przyrodniczego, które należą do szczególnie istotnych endogenicznych czynników warunkujących wielofunkcyjny rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej. Z jednej strony mogą one bowiem tworzyć ograniczenia w tym zakresie (obszary prawnie chronione), ale z drugiej strony mogą być również czynnikiem dynamizującym rozwój niektórych sektorów gospodarki wiejskiej (np. turystyka, rekreacja)¹⁴.

Zgodnie z tym podziałem można wyodrębnić:

- obszary wiejskie podmiejskie;
- obszary wiejskie posiadające szczególne walory przyrodnicze, a w związku z tym o dużym potencjale turystycznym, czyli cenne przyrodniczo bądź turystyczne;
- oraz pozostałe, zwykle z dominacją rolnictwa w strukturze gospodarki, a więc rolnicze.

Jednym z kryteriów podziału obszarów wiejskich są również relacje między rolnictwem, turystyką i nierolniczymi dziedzinami gospodarki wiejskiej i w tego można wyróżnić osiem typów obszarów wiejskich (gmin)¹⁵, tj.:

¹² P. Łysoń, *Obszary wiejskie...*, s. 256–259.

¹³ M. Antrop, *Changing patterns in the urbanized countryside of Western Europe*, „Landscape Ecology”, no. 15, 2000, s. 257–270; A.M. Williams, G. Shaw, *Future play: tourism, recreation and land use*, „Land Use Policy”, vol. 26, 2009, s. 326–335; E. Gonda-Soroczyńska, *Przemiany strefy podmiejskiej Wrocławia w ostatnim dziesięcioleciu*, „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, nr 4, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi PAN, Oddział w Krakowie, 2009, s. 149–165; K. Heffner, *Problemy zagospodarowania...*, s. 175–194.

¹⁴ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*; A. Czudec, *Endogeniczne uwarunkowania rozwoju...*, s. 161–182.

¹⁵ K. Duczkowska-Małysz, *Nowe funkcje obszarów wiejskich – usługi publiczne [w:] Wokół trudnych problemów globalnego rozwoju obszarów wiejskich, gospodarki żywnościowej i rolnictwa*, red. K. Duczkowska-Małysz, A. Szymecka, SGH, Warszawa 2009; A. Czudec, *Endogeniczne uwarunkowania rozwoju...*, s. 161–182.

- uprzemysłowione, zdominowane przez wydolne rolnictwo i zagospodarowane turystycznie;
- uprzemysłowione, zdominowane przez wydolne rolnictwo, bez turystyki;
- uprzemysłowione, prawie pozbawione rolnictwa, zagospodarowane turystycznie;
- uprzemysłowione, z dominującym udziałem gospodarstw rolnych prowadzonych przez ludność dwuzawodową, bez turystyki;
- pozbawione przemysłu, zdominowane przez wydolne rolnictwo i zagospodarowane turystycznie;
- pozbawione przemysłu, zdominowane przez wydolne rolnictwo, bez turystyki;
- pozbawione przemysłu, prawie pozbawione rolnictwa, zagospodarowane turystycznie;
- pozbawione przemysłu, prawie pozbawione rolnictwa, bez turystyki.

Z kolei ze względu na zróżnicowanie przestrzenne pozarolniczej działalności gospodarczej można wyodrębnić cztery typy obszarów wiejskich (gmin)¹⁶, tj.:

- gminy zamknięte dla działalności pozarolniczej – charakteryzujące się niskim poziomem dochodów ludności, niekorzystną lokalizacją, dominacją rolnictwa jako miejsca pracy, co przesądza o małym zainteresowaniu pozarolniczą działalnością gospodarczą ze strony mieszkańców gminy jak też inwestorów zewnętrznych, co w sytuacji pogarszania się warunków makroekonomicznych prowadzi do zmniejszania się liczby zarejestrowanych podmiotów gospodarczych;
- gminy otwarte dla przedsiębiorczości zewnętrznej i zamknięte dla rodzimej pozarolniczej działalności gospodarczej – położone w sąsiedztwie miast, które stają się rynkiem zbytu dla towarów i usług oferowanych przez podmioty gospodarcze działające na terenie takich gmin, a ich atrakcyjna lokalizacja przyciąga inwestorów zewnętrznych, którzy tworzą konkurencję dla miejscowych przedsiębiorców, co hamuje powstawanie podmiotów gospodarczych tworzonych przez mieszkańców danej gminy;
- gminy otwarte dla przedsiębiorczości wewnętrznej – mało atrakcyjne dla inwestorów zewnętrznych i charakteryzujące się podejmowaniem pozarolniczej działalności gospodarczej przez ich mieszkańców poza obszarem rodzimej gminy;
- gminy otwarte dla wewnętrznej i zewnętrznej działalności pozarolniczej – o wysokim stopniu atrakcyjności dla przedsiębiorców miejscowych i zewnętrznych.

¹⁶ M. Adamowicz, J. Zając, *Przedsiębiorczość pozarolnicza jako podstawa typologii gmin wiejskich (na przykładzie wybranych gmin województwa mazowieckiego)*, „Acta Agraria et Silvestria”, vol. XL VI/1, 2006, s. 35–48.

Tabela 3.1. Podział obszarów wiejskich na cztery typy w kontekście możliwości ich wielofunkcyjnego rozwoju oraz ich charakterystyka

Centrum		Peryferia
Obszary wiejskie		
I. sąsiadujące z centrum	II. sąsiadujące z mniejszymi ośrodkami miejskimi	III. peryferyjne
migracje stałe i wahadłowe		
migracje stałe (napływ ludności)	stagnacja liczby ludności	migracje stałe (odpływ ludności), procesy depopulacyjne (wyludnianie się tych obszarów)
migracje wahadłowe (często spotykane dojazdy do pracy w mieście)	migracje wahadłowe (rzadziej spotykane dojazdy do pracy w mieście)	migracje wahadłowe (rzadko spotykane dojazdy do pracy w mieście)
inne cechy		
funkcje sypialniane, rezydencjalne, rozwój budownictwa mieszkaniowego, rozwój handlu wielkopowierzchniowego, stopniowy zanik rolnictwa w strukturze gospodarki (zwłaszcza gospodarstw rolnych większych obszarowo i silniejszych ekonomicznie), dobrze rozwinięta pozarolnicza działalność gospodarcza, powolny rozwój placówek z zakresu infrastruktury edukacyjnej (żłobki, przedszkola), medycznej (prywatne przychodnie lekarskie, stomatologiczne, punkty apteczne itp.), sportowo-rekreacyjnej i wypoczynkowej (basen, stadnina koni, place zabaw dla dzieci itd.)	nie zanika rolnictwo na tych obszarach (gospodarstwa rolne są większe obszarowo i silniejsze ekonomicznie), następuje rozwój przetwórstwa rolno-spożywczego, rzemiosła, handlu i usług, w tym np. szkółki roślin ozdobnych, domy weselne, ośrodki szkoleniowo-konferencyjne i SPA, obsługa ruchu turystycznego, zwłaszcza sezonowego, czy weekendowego – zagospodarowanie wokół zbiorników wodnych, wyciągi narciarskie, stadniny koni itp.	wysoki odsetek osób starszych, niska gęstość zaludnienia, niskie dochody mieszkańców, bardzo niski popyt lokalny, przewaga działalności rolniczej (rolnictwa) w strukturze gospodarki (gospodarstwa rolne raczej słabe ekonomicznie, niedoinwestowane), brak kapitału, słabo rozwinięta pozarolnicza działalność gospodarcza, stopniowy zanik placówek z zakresu infrastruktury edukacyjnej (żłobki, przedszkola, szkoły) oraz medycznej (przychodnie lekarskie, stomatologiczne, punkty apteczne itp.)
możliwości wielofunkcyjnego rozwoju		
duże potencjalne szanse na rozwój wielofunkcyjny, ale pod warunkiem istnienia (funkcjonowania) rolnictwa w strukturze gospodarki	duże potencjalne szanse na rozwój wielofunkcyjny	małe potencjalne szanse na rozwój wielofunkcyjny bez wsparcia zewnętrznego

IV. Obszary wiejskie cenne przyrodniczo i atrakcyjne turystycznie		
stagnacja liczby ludności lub jej niewielki wzrost, rzadziej spotykane dojazdy do pracy w mieście, spełniają funkcje środowiskowe – ekologiczne, a także kulturowe, społeczne i ekonomiczne (co jest w pełni zgodne z założeniami zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich)	nie zanika rolnictwo na tych obszarach – produkty regionalne lub lokalne dla turystów, sprzedaż bezpośrednia (sery, miód, pieczywo, np. chleb wiejski, wina itd.), hodowla zwierząt nietypowych, dzikich – minizoo (np. bizona, daniel, strusia itd.)	następuje rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej – rzemiosło, handel, usługi, obsługa ruchu turystycznego – agroturystyka, ośrodki szkoleniowo-konferencyjne i SPA, parki linowe, pola golfowe itd. – w związku z tym na tych obszarach wiejskich istnieją duże potencjalne szanse na rozwój wielofunkcyjny

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie przeglądu literatury przedmiotu¹⁷ oraz obserwacji otaczającej rzeczywistości społeczno-gospodarczej, można pokusić się o wyodrębnienie czterech zasadniczych typów obszarów wiejskich, w kontekście możliwości ich wielofunkcyjnego rozwoju, tj.:

1. obszary wiejskie sąsiadujące z centrum rozwoju społeczno-gospodarczego, tj. z większymi ośrodkami miejskimi o znaczeniu regionalnym;
2. obszary wiejskie oddalone od centrum rozwoju społeczno-gospodarczego, ale sąsiadujące z mniejszymi ośrodkami miejskimi o znaczeniu lokalnym;
3. peryferyjne obszary wiejskie (oddalone od większych i mniejszych ośrodków miejskich o znaczeniu regionalnym i lokalnym);
4. a także obszary wiejskie cenne przyrodniczo i atrakcyjne turystycznie (tab. 3.1.).

Zaprezentowane powyżej możliwe podziały obszarów wiejskich pozwalają stwierdzić, że są one wyraźnie zróżnicowane pod względem endogenicznych uwarunkowań wielofunkcyjnego rozwoju.

W Polsce dystanse dzielące obszary wiejskie lepiej rozwinięte pod względem społeczno-gospodarczym i rozwinięte słabiej ulegają powiększeniu, a polityka spójności zarówno w wymiarze społecznym, ekonomicznym, jak i terytorialnym być może łagodzi tę tendencję, jednak nie jest w stanie jej przełamać. Na dawne zróżnicowanie przestrzenne oparte na kryteriach podziałów historycznych (granice rozbiorowe i powojenne przesunięcia granic) nakłada się

¹⁷ Dodać należy, że w literaturze przedmiotu występuje jeszcze wiele innych klasyfikacji i kryteriów podziału obszarów wiejskich. Interesujący ich przegląd zawiera między innymi praca J. Rakowskiej. Autorka przedstawiła w niej między innymi klasyfikacje i kryteria podziału obszarów wiejskich stosowane w Unii Europejskiej, a także w wybranych państwach pozaeuropejskich, tj. w USA, Kanadzie, Australii i Nowej Zelandii oraz na Filipinach i w Indiach. Zob. J. Rakowska, *Klasyfikacje obszarów – kryteria, definicje, metody delimitacji. Studium metodyczno-statystyczne*, Wydawnictwo Wieś Jutra, Warszawa 2013.

silna tendencja różnicująca obszary wiejskie według położenia w stosunku do centrów miejskich. W rezultacie podziały historyczne coraz bardziej tracą obecnie na znaczeniu, a wzrasta natomiast waga podziału na obszary wiejskie podmiejskie, pośrednie i peryferyjne¹⁸.

Zasięg terytorialny wiejskich obszarów podmiejskich jest zależny od wielkości jednostki centralnej układu (miasta) oraz od poziomu rozwoju komunikacji w rejonie. Gminy podmiejskie odznaczają się wyższym poziomem rozwoju, koncentrują migrantów ze wsi oraz pobliskich miast (napływ ludności – zwykle są to migracje stałe), w wyniku czego charakteryzują się wzrostem zaludnienia, korzystną strukturą demograficzną oraz wysokim kapitałem ludzkim i społecznym. W strukturze ich gospodarki coraz większego znaczenia nabierają funkcje nierolnicze (w tym pozarolnicza działalność gospodarcza), co powoduje wypieranie rolnictwa w kierunku peryferii. Następuje tu szybki rozwój infrastruktury (społecznej, technicznej, instytucjonalnej) oraz lokalnego rynku pracy pozarolniczej. Z kolei gminy o charakterze peryferyjnym zarówno w relacji do ośrodków miejskich, jak i głównych szlaków komunikacyjnych, często tworzą zwarte obszary zlokalizowane wzdłuż granic regionalnych (w obecnym i poprzednim podziale administracyjnym). Wykazują one tendencje depopulacyjne, głównie w wyniku procesów migracyjnych (odpływ ludności – zwykle są to migracje stałe), co osłabia ich potencjał demograficzny, w tym również kapitał ludzki i społeczny (zwykle migrują ludzie młodzi, dobrze wykształceni), a także charakteryzują się słabym rozwojem pozarolniczego rynku pracy. Dlatego też uważa się, iż pożądanym kierunkiem rozwoju dla gmin podmiejskich jest wzrost powiązań z miastem, w tym z jednej strony korzystanie z miejskiego rynku pracy związane z codziennymi dojazdami (migracje wahadłowe), a więc między innymi rozwój funkcji mieszkalnej (sypialnianej, rezydencjalnej) dla ludności pracującej w mieście, ale z drugiej strony także zwiększenie możliwości zbytu produktów i usług pochodzących z takich obszarów wiejskich (w tym także z rolnictwa, z gospodarstw rolnych) i poprzez to rozwój przedsiębiorczości. W miarę oddalania się od miasta coraz większego znaczenia nabiera z kolei rozwój pozarolniczy o charakterze lokalnym. W przypadku gmin położonych w większej odległości od miast rozwój powinien uwzględniać zarówno możliwości dojazdów do pracy w mieście – migracje wahadłowe (co wymaga jednak poprawy sieci komunikacyjnej), jak i tworzenia możliwości pracy pozarolniczej na miejscu (na wsi lub w lokalnych małych ośrodkach miejskich). Natomiast w gminach o cechach peryferyjnych niekorzystne jest dalsze zmniejszanie się ich zaludnienia i z tego po-

¹⁸ A. Rosner, *Zróżnicowanie przestrzenne...*, s. 27–42; A. Rosner, *Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich* [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2011, s. 155–174.

wodu powinny być tu preferowane takie rozwiązania, które nie prowadzą zwłaszcza do migracji stałych, a więc tzw. rozwój wielofunkcyjny. Wobec powyższego w rozważaniach nad kierunkami rozwoju obszarów wiejskich wymienia się najczęściej: migracje stałe, wahadłowe i rozwój wielofunkcyjny. Każda z tych koncepcji ma specyficzne koszty i przynosi określone korzyści. Nie należy jednak traktować ich jako rozwiązań konkurencyjnych, wykluczających się, ale rozważać właściwe ich proporcje w zależności do specyficznych cech danego obszaru wiejskiego¹⁹.

2. Podział obszarów wiejskich objętych badaniami

W oparciu o analizę literatury przedmiotu, a także z uwagi na realizację sformułowanego celu i zadań badawczych oraz weryfikację postawionych hipotez, badane gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą zostaną w dalszej części pracy podzielone między innymi ze względu na dwa kryteria, tj. w zależności od lokalizacji w przestrzeni względem miast oraz w zależności od cech środowiska przyrodniczego gminy, w jakiej funkcjonują, na cztery grupy, reprezentujące cztery odmienne typy obszarów wiejskich, tj. sąsiadujące z większymi miastami, oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami, oddalone od większych i małych miast²⁰ oraz cenne przyrodniczo (tab. 3.2., rys. 3.1., 3.2. i 3.3.).

Tabela 3.2. Podział obszarów wiejskich objętych badaniami

Obszary wiejskie (gminy)	Liczba gmin	Kryterium podziału	Charakterystyka
1	2	3	4
I	34	Cechy środowiska przyrodniczego	Obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej
II	26	Lokalizacja względem miast	Obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.)
III	97	Lokalizacja względem miast	Obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.)

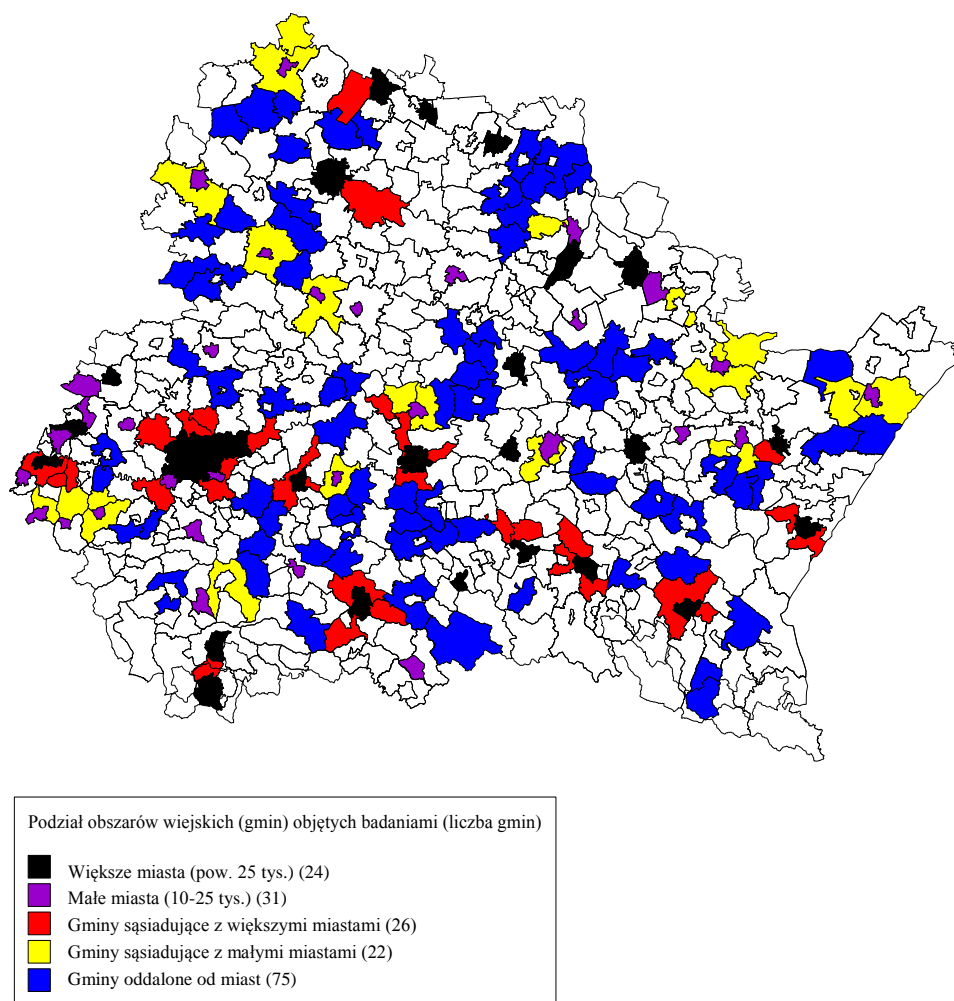
¹⁹ Por. J. Bański, *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, „Studia Obszarów Wiejskich”, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2005, s. 123–131; A. Łapińska, *Przedsiębiorczość jako element...*, s. 163–168; A. Rosner, *Zróżnicowanie przestrzenne...*, s. 27–42; A. Rosner, *Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich...*, s. 155–174.

²⁰ Obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast to obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich oraz gminy wiejskie, które nie posiadają granicy administracyjnej z takimi miastami.

1	2	3	4
A	22	Lokalizacja względem miast	Obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.)
B	75	Lokalizacja względem miast	Obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Rysunek 3.1. Podział obszarów wiejskich (gmin) objętych badaniami ze względu na lokalizację w przestrzeni względem miast (obszary wiejskie w gminach miejsko-wiejskich)

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

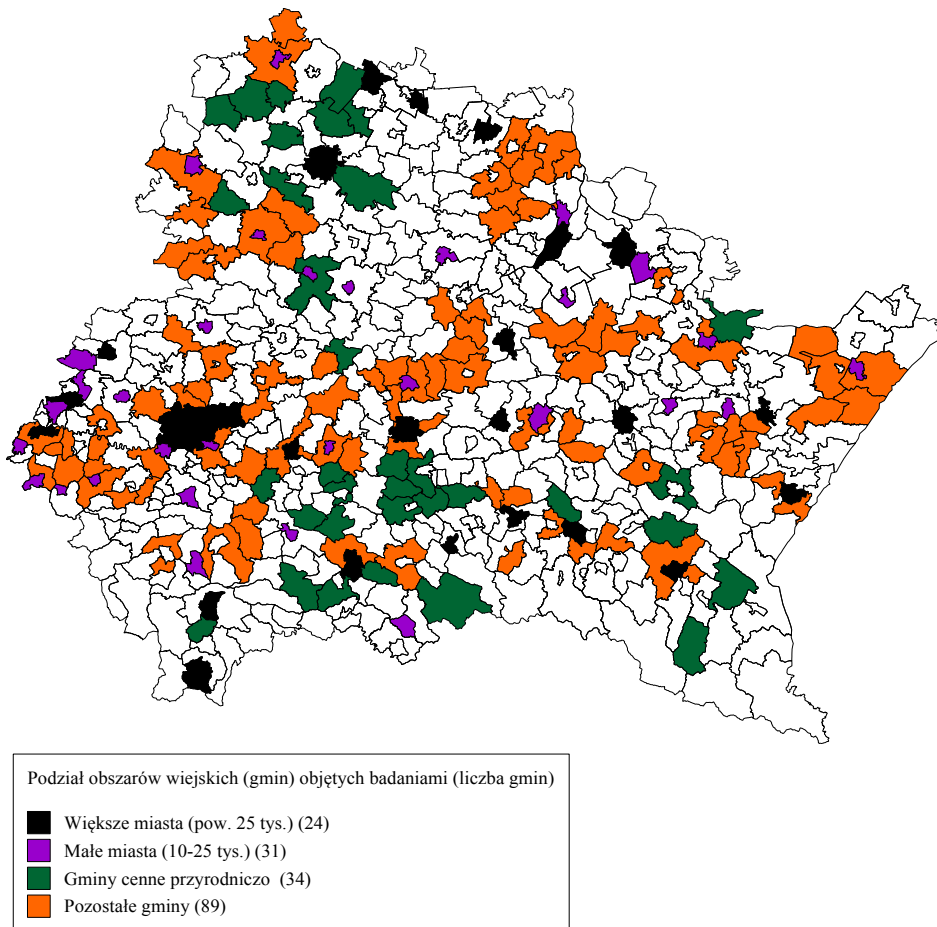
W badanym regionie południowo-wschodniej Polski, obejmującym trzy województwa, tj. świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, podział obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą zaprezentowano poniżej.

Podział obszarów wiejskich na trzy typy, ze względu na pierwsze kryterium, tj. lokalizację w przestrzeni względem miast:

1. Obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami stanowią: obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich Daleszyce, Jedlicze, Kołaczyce, Skawina, Stary Sącz, Wieliczka, Żabno oraz gminy wiejskie Bliżyn, Bochnia, Brzyska, Chelmiec, Igołomia-Wawrzeńczyce, Kamionka Wielka, Michałowice, Miejsce Piastowe, Oświęcim, Pawłosiów, Polanka Wielka, Przeciszów, Przemyśl, Sanok, Szaflary, Tarnów, Wojaszówka, Zabierzów, Zielonki (tab. 3.2., rys. 3.1. i 3.3.).
2. Obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami stanowią: obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich Brzesko, Dąbrowa Tarnowska, Jędrzejów, Kęty, Końskie, Oleszyce, Pińczów, Ropczyce, Rudnik nad Sanem, Wadowice, Włoszczowa oraz gminy wiejskie Gać, Gowarczów, Kuryłówka, Leżajsk, Lubaczów, Mszana Dolna, Obrazów, Olesno, Tomice, Wieprz, Zarzecze (tab. 3.2., rys. 3.1. i 3.3.).
3. Obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast stanowią: obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich Alwernia, Błażowa, Chęciny, Ciężkowice, Czchów, Ćmielów, Kańczuga, Kolbuszowa, Opatów, Ożarów, Proszowice, Radomyśl Wielki, Sędziszów, Słomniki, Tuchów, Zawichost oraz gminy wiejskie Baligród, Bejsce, Borowa, Cmolas, Czermin, Czudec, Dębno, Dobra, Dydnia, Dynów, Dzikowiec, Gdów, Gnojnik, Gołcza, Gromnik, Grybów, Haczów, Imielno, Iwierzyce, Jodłownik, Jordanów, Kamień, Klimontów, Lanckorona, Laskowa, Laszki, Lipnik, Łapanów, Łącko, Łączna, Łososina Dolna, Lubnice, Oksa, Olszanica, Opatowiec, Osiek Jasielski, Pleśna, Pruchnik, Radgoszcz, Radków, Radoszyce, Raniżów, Roźwienica, Rzepiennik Strzyżewski, Słupia (jędrzejowska), Słupia (konecka), Smyków, Sobków, Spytkowice, Stary Dzików, Strawczyn, Stryszów, Szczurowa, Szerzyny, Uście Gorlickie, Wadowice Górne, Wielkie Oczy, Wojciechowice, Zagnańsk (tab. 3.2., rys. 3.1. i 3.3.).

Z kolei czwarty typ, czyli obszary wiejskie cenne przyrodniczo, wyróżnione ze względu na drugie kryterium podziału, tj. cechy środowiska przyrodniczego, a w szczególności udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogólnej, stanowią: obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich Chęciny, Ciężkowice, Czchów, Daleszyce, Pińczów, Stary Sącz, Tuchów oraz gminy wiejskie Baligród, Bliżyn, Dydnia, Dynów, Gnojnik, Gromnik, Kamionka Wielka, Kuryłówka, Laskowa, Łapanów, Łącko, Łączna, Łososina Dolna, Oksa, Olszanica, Opatowiec, Pleśna, Radoszyce, Rzepiennik Strzyżewski, Słupia (konecka), Smyków, Strawczyn, Szaflary, Szerzyny, Uście Gorlickie, Wojaszówka, Zagnańsk (tab. 3.2., rys. 3.2. i 3.3.).

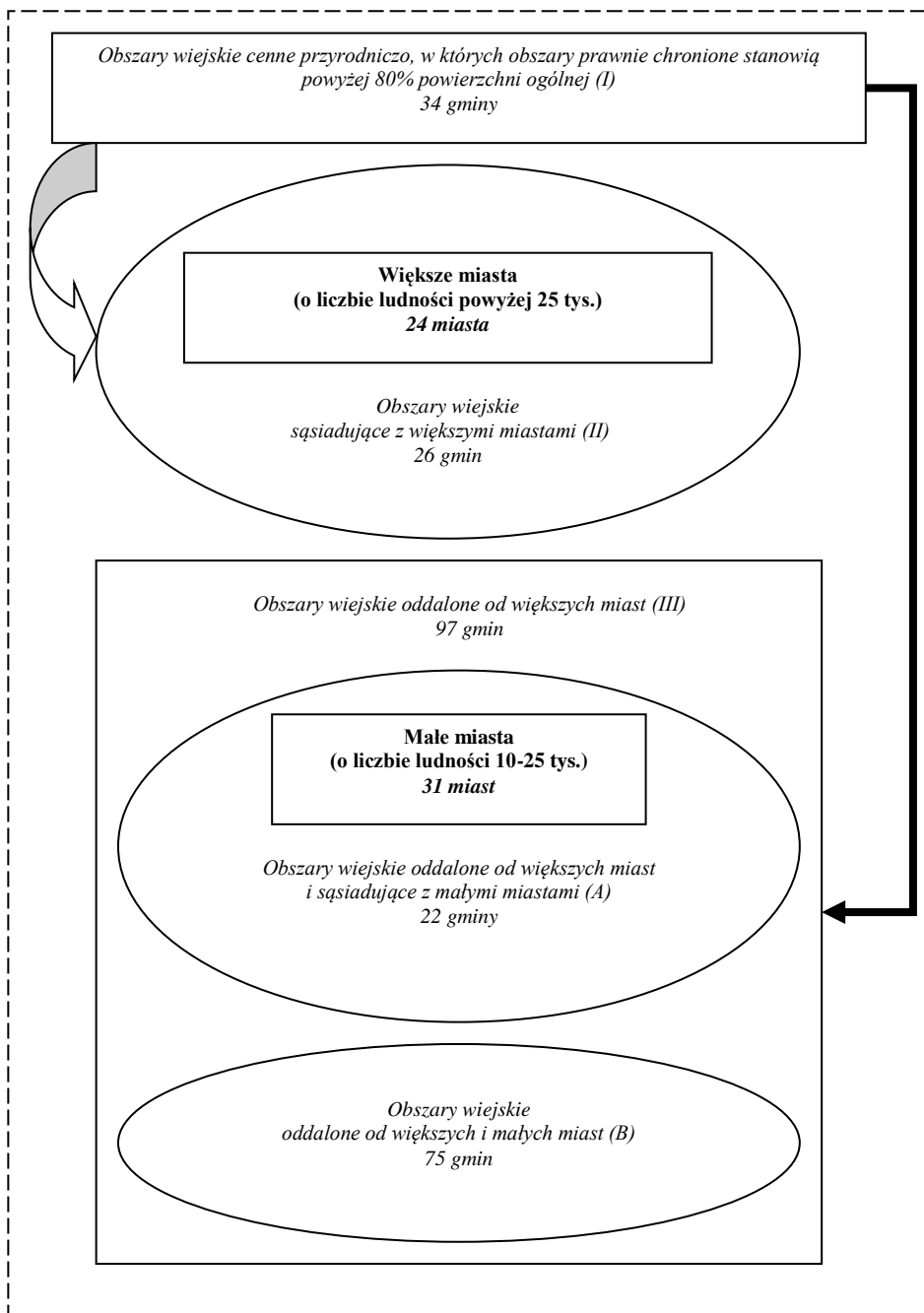
Rysunek 3.2. Podział obszarów wiejskich (gmin) objętych badaniami ze względu na cechy środowiska przyrodniczego (obszary wiejskie w gminach miejsko-wiejskich)

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

W tym miejscu należy dodać, że obszary wiejskie cenne przyrodniczo występują we wszystkich trzech typach obszarów wiejskich wydzielonych ze względu na pierwsze kryterium, tj. lokalizację w przestrzeni względem miast, tylko z różnym nasileniem. Najmniej gmin cennych przyrodniczo występuje w obszarach wiejskich oddalonych od większych miast i sąsiadujących z małymi miastami (zaledwie 2 gminy, co stanowi 5,9% ogółu gmin). W dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, gdzie występuje 6 gmin cennych przyrodniczo (17,6% ogółu gmin). Natomiast zdecydowanie najwięcej takich gmin, bo 26 (76,5% ogółu gmin) jest zlokalizowanych w obszarach wiejskich oddalonych od większych i małych miast (rys. 3.2. i 3.3.).

Rysunek 3.3. Schemat podziału obszarów wiejskich objętych badaniami

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Taki, autorski podział obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą, uwzględnia stosowane w literaturze przedmiotu i analizowane powyżej kryteria wyodrębniania różnych ich typów. Zostanie on wykorzystany w badaniach po to, aby rozpoznać uwarunkowania, mechanizmy i tendencje rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w różnych, zasadniczo odmiennych typach obszarów wiejskich, w kontekście możliwości ich wielofunkcyjnego rozwoju.

3. Wybrane cechy charakteryzujące wydzielone typy obszarów wiejskich objętych badaniami

Mnogość czynników oddziałujących na tempo i kierunek zmian zachodzących na wsi skutkuje znacznym zróżnicowaniem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, potencjału rozwojowego oraz odmienną podatnością na zmiany w skali lokalnej²¹. Obszary wiejskie w Polsce są silnie zróżnicowane pod względem ekonomicznym, społecznym i strukturalnym, rozumianym jako intensywność oraz sposób zagospodarowania i użytkowania przestrzeni zarówno w układzie regionalnym, jak i w relacji centra miejskie, ich wiejskie zaplecze i peryferia. Stan zagospodarowania obszarów wiejskich ma istotne znaczenie dla warunków życia mieszkańców oraz dla możliwości, kierunków i tempa ich dalszego rozwoju²². Perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w dużej mierze zależą

²¹ K. Heffner, *Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich...*, s. 11–26; K. Heffner, *Regionalny wymiar dychotomii rozwoju obszarów wiejskich [w:] Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011, s. 9–34. Dodać należy, że badania i analizy dotyczące czynników rozwoju regionalnego i lokalnego prowadzili między innymi: I. Pietrzyk, *Sterowanie rozwojem lokalnym we Francji*, Studia KPZK PAN, t. XCIV, Warszawa 1992; M. Trojanek, *Oddziaływanie władzy lokalnej na efektywność przedsięwzięć inwestycyjnych*, Zeszyty Naukowe AE w Poznaniu, Seria II, zeszyt 137, Poznań 1994, s. 61; T. Kudłacz, *Programowanie rozwoju regionalnego*, PWN, Warszawa 1999; Z. Szymła, *Determinanty rozwoju regionalnego*, AE w Krakowie, Kraków 2000; J. Adamiak, W. Kosiedowski, A. Potoczek, B. Słowińska, *Zarządzanie rozwojem lokalnym i regionalnym – problemy teorii i praktyki*, UMK w Toruniu, Toruń 2002, s. 29; R. Bról, *Czynniki rozwoju regionalnego [w:] Metody oceny rozwoju regionalnego*, red. D. Strahl, AE we Wrocławiu, Wrocław 2006, s. 18; W. Kosiedowski, *Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym [w:] Gospodarka regionalna i lokalna*, red. Z. Strzelecki, PWN, Warszawa 2008, s. 221–242; A. Gałązka, *Czynniki rozwoju w wybranych teoriach rozwoju regionalnego [w:] Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce. Czynniki i bariery*, red. Z. Strzelecki, SGH, Warszawa 2011, s. 13–47; Z. Strzelecki, *Czynniki i bariery w rozwoju polskich regionów i jednostek lokalnych [w:] Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce. Czynniki i bariery*, red. Z. Strzelecki, SGH, Warszawa 2011, s. 49–79.

²² K. Heffner, *Problemy zagospodarowania przestrzeni...*, s. 175–194. Zob. także: M. Stanny, M. Drygas (red.), *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce*, IRWiR PAN, Warszawa 2010; M. Stanny, *Społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obsza-*

przy tym nie tylko od rodzaju i stanu gospodarki, ale także od ich lokalizacji w szerszej przestrzeni, a co za tym idzie – od ich atrakcyjności, centralności bądź peryferyjności oraz dostępności do ośrodków miejskich i od charakteru powiązań w relacji miasto – wieś²³.

Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich, rozumiany jako tempo i kierunek zmian w społecznościach lokalnych prowadzących do lepszych warunków i jakości życia oraz wynikająca z niego struktura przestrzenna wsi, a co za tym idzie – także formy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej, są pochodną bardzo wielu uwarunkowań. Można je ująć w następujące grupy, dotyczące uwarunkowań: historycznych, związanych z położeniem w przestrzeni geograficznej oraz w strukturach ekonomicznych, środowiska przyrodniczego i jakości środowiska człowieka, poziomowi rozwoju infrastruktury (społecznej, technicznej, ekonomicznej, instytucjonalnej), aktywności i efektywności działań samorządów lokalnych, a także przedsiębiorczości i innowacyjności społeczności lokalnej. W innym ujęciu można wymienić także: uwarunkowania miejsca, uwarunkowania środowiskowe, uwarunkowania wynikające z zagospodarowania przestrzeni oraz uwarunkowania związane z oceną (jakością) lokalnej społeczności²⁴. Bardzo ważnym czynnikiem warunkującym rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich jest przy tym poprawa jakości kapitału ludzkiego i społecznego²⁵, a co za tym idzie – także intelektualnego²⁶.

ów wiejskich [w:] *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, red. J. Wilkin, I. Nurzyńska, FDPA, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012.

²³ Por. J. Bański, *Współczesne i przyszłe zmiany w strukturze przestrzennej obszarów wiejskich – wybrane zagadnienia* [w:] *Współczesne przeobrażenia i przyszłość polskiej wsi*, red. B. Górz, C. Guzik, IGiPZ PAN, Warszawa 2003, s. 11–25; K. Czapiewski, *Wyposażenie infrastrukturalne i potencjał gospodarczy obszarów wiejskich a pozarolnicze funkcje gmin* [w:] *Pozarolnicza działalność gospodarza na obszarach wiejskich*, red. E. Pałka, IGiPZ PAN, Warszawa 2004; J. Wilkin, U. Budzich-Szukała, J. Saloni, *Wizja rozwoju polskiej wsi – elementy wspólne i różnicujące, próba syntezy* [w:] *Polska wieś 2025 – Wizja rozwoju*, red. J. Wilkin, Fundusz Współpracy, Warszawa 2005; K. Heffner, *Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich...*, s. 11–26; K. Kopaczewska, *Renta geograficzna...*; J. Falkowski, *Przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich w strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych Polski* [w:] *Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym*, red. T. Kormornicki, R. Kulikowski, IGiPZ PAN, Warszawa 2009.

²⁴ K. Heffner, *Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich...*, s. 11–26; K. Heffner, *Problemy zagospodarowania przestrzeni...*, s. 175–194; K. Heffner, *Regionalny wymiar dychotomii...*, s. 9–34.

²⁵ Por. M. Kłodziński, *Problemy przekształceń obszarów wiejskich w kierunku wielofunkcyjnym* [w:] *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, red. I. Bukraba-Rylska, A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 2001; A. Radwan, *Zasoby pracy w rolnictwie...*, s. 216–222; W. Kamińska, *Kapitał społeczny jako czynnik różnicujący szanse rozwoju obszarów wiejskich. Próba weryfikacji koncepcji Woolcocka i Narayana na przykładzie województwa świętokrzyskiego* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich?...*, s. 219–250; A. Sikorska, *Procesy przekształceń strukturalnych...*

²⁶ Dodać należy, że prowadzone badania potwierdzają związki przyczynowe między budową oraz stopniem zaawansowania *gospodarki opartej na wiedzy* (GOW) a rozwojem społeczno-gospodarczym. Biorąc pod uwagę podstawowy filar GOW, jakim jest *edukacja i zasoby ludzkie*,

Interpretacją kapitału intelektualnego zajmowali się między innymi: L. Edvinson, R.S. Kaplan, M.S. Malone, D.P. Norton, T.A. Stewart i K.E. Sveiby²⁷. Kapitał intelektualny jest kategorią eklektyczną, obejmującą szerokie spektrum zasobów zaangażowanych w proces tworzenia, rozwoju i wykorzystywania wiedzy na danym obszarze i składa się on z zespołu komponentów, takich jak: kapitał ludzki, społeczny, strukturalny i kapitał relacji, które są z kolei ze sobą powiązane zarówno pośrednio, jak i bezpośrednio. Kategoria kapitału ludzkiego w ekonomii jest rozpatrywana dwojako, tj.: w ujęciu węższym – jako wiedza, poziom wykształcenia, indywidualne kompetencje jednostki niezbędne w osiągnięciu założonych celów oraz w ujęciu szerszym – jako wszystkie cechy wpływające na produktywność jednostki (wiedza, kwalifikacje, umiejętności, zdolności, energia, stan zdrowia, inteligencja itd.), przy czym podejście to akcentuje, że wiedza jest kluczowym składnikiem kapitału ludzkiego, ale uznaje także, iż inne cechy mają istotny wpływ na możliwości i motywacje jednostki do nabywania i wykorzystywania tej wiedzy. Kapitał ludzki jest uznawany jako zasób strategiczny wyznaczający dynamikę oraz kierunki przemian i rozwoju społeczno-gospodarczego, a różnice w jego poziomie i zasobach w dużej mierze określają dysproporcje rozwojowe między poszczególnymi obszarami²⁸. Kapitał społecz-

należy zauważyć, że europejska przestrzeń regionalna jest pod tym względem wyraźnie zróżnicowana. Najwyższy poziom wartości cech ilustrujących ten filar GOW odnotowuje się w regionach takich państw, jak: Wielka Brytania, Belgia, Niemcy, Holandia, Finlandia i Szwecja. Natomiast najniższy w regionach takich państw, jak: Grecja, Portugalia, Czechy, Słowacja i Polska. Stąd też dynamizacja procesów prowadzących do utrwalania GOW powinna należeć do priorytetów polityki regionalnej i to zarówno na szczeblu UE, jak i krajowym oraz regionalnym. Por. P. Coke, K. Morgan, *The Creative Milieu: A Regional Perspective on Innovation* [w:] *The Handbook of Industrial Innovation*, red. M. Dodgson, M. Rothwell, U.K. Aldershot, E. Elgar 1994; P. Howitt, *On some Problems in Measuring Knowledge Based Growth* [w:] *The Implications of Knowledge Based Growth for Micro-economic Policies*, red. P. Howitt, University of Calgary Press, Calgary 1996; *Report of Workshop Enterprise Knowledge: Defining and Measuring Knowledge*, NESIS project Deliverable, Informer S.A.D.1.1.3., 2003; I. Goldberg, *Polska a gospodarka oparta na wiedzy. W kierunku zwiększenia konkurencyjności Polski w Unii Europejskiej*, The World Bank, Washington 2004; D. Strahl, *Gospodarka oparta na wiedzy w europejskiej przestrzeni regionalnej (próba oceny)* [w:] *Nowe paradygmaty gospodarki przestrzennej*, red. K. Miszczak, Z. Przybyła, Biuletyn KPZK PAN, z. 236, Warszawa 2008, s. 175–192.

²⁷ L. Nerdum, *Intellectual capital: a human capital perspective*, „Journal of Intellectual Capital”, vol. 2, no. 2, 2001, s. 127.

²⁸ Por. S.R. Domański, *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, PWN, Warszawa 1993, s. 19; A.B. Czyżewski, M. Góralczyk-Modzelewska, E. Saganowska, M. Wojciechowska, *Regionalne zróżnicowanie kapitału ludzkiego...*; J. Grodzicki, *Rola kapitału ludzkiego w rozwoju gospodarki globalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2003, s. 51–54; A. Sosnowska, *Czynnik ludzki w procesie zarządzania innowacjami*, SGH, Warszawa 2003; N. Bontis, *National Intellectual Capital Index. A United Nations initiative for the Arab region*, „Journal of Intellectual Capital”, vol. 5, no. 1, 2004, s. 20; B. Czerniachowicz, St. Marek, *Wybrane problemy rozwoju kapitału ludzkiego*, Rozprawy i Studia T. (DCXXI) 547, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2004;

ny to potencjał zgromadzony w społeczeństwie (w ludziach, w grupach społecznych, w społecznościach lokalnych itd.) w postaci zespołu wartości, norm, zasad itd. uznawanych i ucieleśnionych w relacjach międzyludzkich, który umożliwia i ułatwia im współpracę, wymianę wiedzy i doświadczeń oraz koordynację podejmowanych działań, zwiększając tym samym sprawność i dobrobyt społeczeństwa²⁹. Zgodnie z definicją Banku Światowego kapitał społeczny to instytucje, relacje społeczne oraz sieci i normy kształtujące ilość i jakość społecznych interakcji. Wartość kapitału społecznego opiera się na wzajemnych relacjach społecznych oraz na zaufaniu jednostek, które dzięki temu mogą osiągnąć więcej korzyści³⁰. Tak więc kapitału społecznego, w odróżnieniu od innych form kapitału, nie można przypisać jednostce, albowiem jest on wynikiem współdziałania oraz tworzenia różnego rodzaju sieci współpracy, dzięki czemu tworzy się atmosfera zaufania. Z kolei oparcie przynajmniej części działań na zaufaniu zmniejsza tzw. koszty transakcyjne³¹ oraz koszty reprodukcji praw własności

M. Majowska, *Problemy badania wpływu kapitału ludzkiego na zachowania przedsiębiorcze* [w:] *Kapitał ludzki a kształtowanie przedsiębiorczości*, red. M. Juchnowicz, Poltext, Warszawa 2004, s. 36; M. Herbst, *Wprowadzenie. O czym jest ta książka* [w:] *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, red. M. Herbst, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2007, s. 11; M. Halamska, *Spoleczna kondycja polskiej wsi. Struktura, kapitały i społeczeństwo obywatelskie w I dekadzie XXI wieku* [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2011, s. 39–55; M. Wosiek, *Kapitał intelektualny w rozwoju regionów Polski Wschodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.

²⁹ Por. J.S. Coleman, *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, Cambridge 1990, s. 300–321; J.S. Coleman, *A rational choice perspective on economic sociology* [w:] *The Handbook of Economic Sociology*, red. N.J. Smelser, R. Swedberg, Princeton University Press, Princeton 1994; R.D. Putnam, *Demokracja w działaniu społecznym*, Instytut Wydawniczy „Znak”, Kraków 1995; F. Fukuyama, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, PWN, Warszawa 1997; A. Matysiak, *Źródła kapitału społecznego*, AE we Wrocławiu, Wrocław 1999; F. Fukuyama, *Wielki wstrząs. Natura ludzka a odbudowa porządku społecznego*, Wydawnictwo Politeja, Warszawa 2000, s. 24; P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2007; *Raport o kapitale intelektualnym Polski*, Zespół Doradców Strategicznych Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 2008, s. 6; M. Wosiek, *Kapitał intelektualny w rozwoju...*

³⁰ Dodać należy, że kapitał społeczny wzmacnia atrakcyjność inwestycyjną regionów, zwłaszcza najwyżej rozwiniętych gospodarczo. Natomiast regiony słabo rozwinięte ekonomicznie mogą przyspieszać zmiany strukturalne poprzez uruchomienie mechanizmu endogenicznego rozwoju wykorzystującego ich kapitał społeczny, por. H. Godlewska-Majkowska, *Kapitał społeczny w polskich regionach* [w:] *Gospodarka regionalna Polski wobec globalnego kryzysu gospodarczego*, red. Z. Strzelecki, SGH, Warszawa 2011, s. 279–298.

³¹ Koszty transakcyjne są związane z funkcjonowaniem rynku, brakiem informacji, negocjowaniem i zawieraniem transakcji oraz zapewnieniem im bezpieczeństwa. W wymianie rynkowej zalicza się do nich: koszty koordynacji, motywacji oraz egzekucji umów. Działalność gospodarza rodzi z kolei koszty poszukiwania informacji, podejmowania decyzji, nadzoru i egzekwowania oficjalnych zarządzeń. Poza tym wyróżnia się publiczne koszty transakcyjne, które dzieli się na:

i koszty sygnalizacji, co poprawia efektywność przedsięwzięć, w tym również gospodarczych³². Dodać należy, iż cechą wspólną kapitału ludzkiego i społecznego jest ich opozycja do kapitału finansowego oraz powiązanie z rozwojem społeczno-gospodarczym, a także i to, że się wzajemnie warunkują. Tak, jak kapitał finansowy – czyli to, co się posiada – był bardzo ważny wcześniej, a kapitał ludzki – czyli to, co się wie i potrafi – okazał się bardzo istotny nieco później, tak też obecnie to kapitał społeczny – czyli to, kogo się zna i z kim się jest związanym – w dużej mierze przesądza o sukcesie jednostek, grup społecznych i społeczeństwa jako całości³³. Ponadto jak wynika z danych Banku Światowego, kapitał ludzki i społeczny są źródłem dwóch trzecich bogactwa narodów³⁴. Kapitał strukturalny to potencjał zgromadzony w elementach infrastruktury społecznej i technicznej, kreujących uwarunkowania wykorzystania i rozwoju nagromadzonego kapitału ludzkiego i społecznego. Kapitał strukturalny ujawnia się przez kapitał infrastrukturalny, kapitał rozwoju (innowacji, technologiczny), kapitał własności intelektualnej i kapitał procesów³⁵. Kapitał relacji określają wartości uzyskiwane dzięki kooperacji oraz sieci powiązań podmiotów z obiektami z otoczenia zewnętrznego. Nawiązuje to do sieciowego charakteru gospodarki informacyjnej i podkreśla znaczenie takich powiązań dla przetwa-

koszty publicznego porządku danego systemu oraz koszty funkcjonowania społeczeństwa. Por. T. Dołęgowski, *Konkurencyjność instytucjonalna i systemowa w warunkach gospodarki globalnej. Implikacje dla sektora usług*, SGH, Warszawa 2002; J. Małysz, *Instytucje a koszty transakcyjne w świetle neoinstytucjonalnej ekonomii*, „*Ekonomista*”, nr 3, 2003, s. 327.

³² J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego...*, s. 9–30, por. także: R.D. Putnam, *Demokracja w działaniu społecznym...*; Z. Przygodzki, *Znaczenie kapitału społecznego w rozwoju* [w:] *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*, red. A. Jewtuchowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004, s. 93–107; A. Gardocka-Jałowiec, *Kultura ekonomiczna na obszarze peryferyjnym i jej ewolucja* [w:] *Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych, Seria: Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej, Analiza II...*, s. 68–88; P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa...*

³³ Por. B. Sosenko, *Konkurencja a współpraca. Rola kapitału społecznego w rozwoju obszarów wiejskich*, Prace Naukowe AE we Wrocławiu, nr 1118, t. 2, Wrocław 2006, s. 325–331; A. Rymsza, *Klasyczne koncepcje kapitału społecznego* [w:] *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, red. T. Kaźmierczak, M. Rymsza, ISP, Warszawa 2007, s. 23; M. Halamska, *Spoleczna kondycja polskiej wsi...*, s. 39–55.

³⁴ St. Kwiatkowski, *Kapitał ludzki jako element kapitału intelektualnego organizacji* [w:] *Pomiar i rozwój kapitału ludzkiego przedsiębiorstwa*, red. D. Dobija, Polska Fundacja Promocji Kadr, Warszawa 2003, s. 15.

³⁵ Por. A. Wodecki, *Kapitał intelektualny Lubelszczyzny*, Lublin 2007, s. 20, 113–118; M. Rószkiewicz, D. Węziak-Białowolska, *Pomiar i modelowanie kapitału intelektualnego na przykładzie Polski*, „*Gospodarka Narodowa*”, nr 10, 2008, s. 46–59; N. Bontis, *National Intellectual Capital...*, s. 8; D.G. Andriessen, C.D. Stam, *Measuring the Lisbon agenda – the intellectual capital of the European Union*, Centre for Research in Intellectual Capital, 2004, s. 14; D. Węziak, *Measurement of national intellectual capital application to UE countries*, „*IRISS Working Paper Series*”, no. 13, 2007, s. 6–7; M. Wosiek, *Kapitał intelektualny w rozwoju...*

rzania informacji, udoskonalania procesu gospodarowania i stymulowania innowacyjności. Współcześnie coraz większego znaczenia nabierają powiązania i relacje sieciowe oraz funkcjonalne powstające w ramach skupień (klastrów, gron) przedsiębiorstw³⁶.

Konkurencyjność jednostki terytorialnej to stan nietrwałej bądź też względnie trwałej przewagi konkurencyjnej nad rywalami, osiągany i utrzymywany np. dzięki wyższym walorom lokalizacji, a także większym zdolnościom i umiejętnościom konkurowania³⁷. W literaturze przedmiotu konkurencyjność w odniesieniu do podstawowej jednostki terytorialnej (gminy) jest postrzegana w dwójaki sposób, tj. ogólny (globalny) lub cząstkowy (sektorowy, profilowy), przy czym ta ostatnia jest łatwiejsza w określeniu i pomiarze i można ją określić jako zdolność gminy do osiągnięcia wysokiej pozycji konkurencyjnej w danej dziedzinie wśród innych gmin. Dodać należy, iż może to być np.: konkurencyjność środowiskowa, gospodarcza, socjalna oraz inwestycyjna³⁸.

Dodatkowo wśród czynników konkurencyjności gmin wiejskich można wymienić: położenie i dostępność komunikacyjną, poziom rozwoju i strukturę gospodarki lokalnej, wyposażenie w infrastrukturę, chłonność i otwartość rynku lokalnego, stosunki demograficzne i sytuację na lokalnym rynku pracy, stan oraz jakość zasobów pracy, dostępność zasobów ziemi i kapitału, dostępność instytucji, warunki życia i dobrobyt społeczny oraz jakość zarządzania samorządowego³⁹. O konkurencyjności gmin wiejskich w dużej mierze decydują ich zasoby, funkcje oraz lokalizacja, przy czym w gminach położonych w strefie oddziaływania miast wytwarzane są głównie produkty i usługi zaspokajające potrzeby ludności miej-

³⁶ Por. M. Castells, *The Information age: economy, society and culture – the rise of Network society*, t. 2, Blackwell Publ., Oxford 1998, s. 171; M.E. Porter, *Porter o konkurencji*, PWE, Warszawa 2001; A. Grycuk, *Koncepcja gron w teorii i praktyce zarządzania*, „Organizacja i Kierowanie”, nr 3, 2003; M. Adamowicz, *Wielofunkcyjne gospodarstwa rolne jako podmiot w rozwoju wsi i rolnictwa* [w:] *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*, red. M. Adamowicz, SGGW, Warszawa 2004, s. 39; A. Jewtuchowicz, *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005; M. Wosiek, *Kapitał intelektualny w rozwoju...*

³⁷ A. Zalewski, *Uwarunkowania stymulowania rozwoju lokalnego*, „Problemy Zarządzania”, nr 3, 2006, s. 33.

³⁸ A. Sztando, *Konkurencyjność gospodarcza a kreowanie dochodów w gminnej polityce budżetowej* [w:] *Konkurencyjność miast i regionów*, red. Z. Szymła, AE w Krakowie, Kraków 1999, s. 149–150; Z. Ziolo, *Konkurencyjność miast w układach przestrzennych* [w:] *Konkurencyjność miast i regionów*, red. Z. Szymła, AE w Krakowie, Kraków 1999, s. 47; D. Strahl, *Możliwości wykorzystania miar agregatowych do oceny konkurencyjności regionów* [w:] *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*, red. E. Sobczak, Prace Naukowe AE we Wrocławiu, nr 860, Wrocław 2000, s. 107; M. Adamowicz, *Konkurencyjność jednostek terytorialnych...*, s. 7–13; W. Musiał, *Barriere konkurencyjności gospodarstw indywidualnych Karpat Polskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 193–198.

³⁹ M. Adamowicz, *Konkurencyjność jednostek terytorialnych...*, s. 7–13.

skiej, zaś w gminach oddalonych od miast zwykle wytwarzana jest towarowa produkcja rolnicza bądź też oferowane są usługi turystyczne i rekreacyjne⁴⁰.

Ważną rolę w rozwoju obszarów wiejskich odgrywa również struktura gospodarstw domowych, która przekłada się na poziom uzyskiwanych dochodów przez mieszkańców wsi oraz na wielkość zgłaszanego przez nich popytu na dobra i usługi oferowane przez firmy wiejskie. Z badań wynika, że najlepszą kondycją finansową odznaczają się gospodarstwa domowe pracowników zatrudnionych na stanowiskach nierobotniczych oraz osób pracujących na własny rachunek, a więc można przyjąć, iż to one mają największy wpływ na przyspieszenie rozwoju obszarów wiejskich. Z kolei najsłabszą kondycję finansową, a zarazem najmniejszy wpływ na rozwój wsi, mają gospodarstwa domowe rencistów i emerytów, a także pracowników zatrudnionych na stanowiskach robotniczych⁴¹.

W nawiązaniu do założonych celów badawczych oraz postawionych hipotez w niniejszym podrozdziale pracy dokonano charakterystyki wydzielonych typów obszarów wiejskich (gmin), w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne. W badaniach poszukiwano bowiem odpowiedzi na pytanie, jakie są cechy środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą.

Warunki przyrodnicze w Polsce charakteryzują się dużym zróżnicowaniem regionalnym. Jakość warunków przyrodniczych i ich przydatność do produkcji rolnej jest dokładnie rozpoznana i skwantyfikowana z dokładnością do gmin, za pomocą wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Wskaźnik ten z kolei uwzględniając jakość i przydatność rolniczą gleb, agroklimat, rzeźbę terenu i warunki wodne, charakteryzuje potencjał produkcyjny rolnictwa w danym regionie⁴².

Podobnie, jak w kraju, jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej jest również zróżnicowana w wydzielonych typach obszarów wiejskich. Przeciętnie najlepsze warunki przyrodnicze do produkcji rolniczej występują na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, co wynika przede wszystkim z lepszej jakości i przydatności rolniczej gleb, a także z nieco lepszych warunków wodnych. Na obszarach wiejskich oddalonych od większych miast jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej jest przeciętnie nieco gorsza i wynika to przede wszystkim z gorszej

⁴⁰ M. Woźniak, *Czynniki kształtujące konkurencyjność gmin wiejskich na przykładzie województwa podkarpackiego*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 285–289.

⁴¹ Por. D. Roberts, *The role of households...*, s. 393–418; J. Stanisławska, F. Wysocki, *Ocena kondycji finansowej gospodarstw domowych wg ich wielkości i grup społeczno-ekonomicznych ludności*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 240–245.

⁴² S. Krasowicz, K. Filipiak, *Czynniki decydujące o regionalnym zróżnicowaniu wykorzystania rolniczej przestrzeni produkcyjnej w Polsce*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 1, Rzeszów 1999, s. 153–158.

jakości i przydatności rolniczej gleb, a także z nieco gorszych warunków wodnych. Dodać należy, że nie ma większych różnic w tym zakresie pomiędzy obszarami wiejskimi sąsiadującymi z małymi miastami a obszarami wiejskimi oddalonymi od miast. Z kolei przeciętnie najłabsze warunki przyrodnicze do produkcji rolniczej występują na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo i wynika to głównie ze słabej jakości i przydatności rolniczej gleb, a także z nieco gorszego agroklimatu i nieco gorszej rzeźby terenu. Dodatkowo należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie analizowanych cech pomiędzy poszczególnymi gminami jest niewielkie i podobne, przy czym wyraźnie największe jest ono w przypadku rzeźby terenu (tab. 3.3.).

Tabela 3.3. Wybrane cechy charakteryzujące warunki przyrodnicze w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Wskaźnik bonitacji – jakość i przydatność rolnicza gleb (pkt)						
Średnia	55,4	46,3	59,4	54,3	54,9	54,1
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	26,6	26,5	25,0	26,9	28,4	26,6
Minimum	29,2	29,2	29,2	31,1	31,1	31,7
Kwartył Q_1	43,8	33,7	53,9	42,6	45,0	41,7
Mediana	55,6	45,6	61,9	54,2	51,7	54,5
Kwartył Q_3	64,9	58,2	67,1	62,1	64,4	62,0
Maksimum	88,5	73,4	82,7	88,5	88,5	85,8
Wskaźnik bonitacji – agroklimat (pkt)						
Średnia	10,3	9,1	9,8	10,4	10,8	10,2
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	19,5	22,1	22,9	18,6	17,1	19,0
Minimum	2,8	2,8	2,8	5,2	6,2	5,2
Kwartył Q_1	9,0	7,8	8,8	9,5	10,0	9,3
Mediana	10,6	9,7	9,2	10,8	11,0	10,6
Kwartył Q_3	12,0	10,0	11,8	12,0	12,0	11,9
Maksimum	13,0	13,0	13,0	13,0	13,0	13,0
Wskaźnik bonitacji – rzeźba terenu (pkt)						
Średnia	2,8	2,1	2,8	2,9	3,3	2,7
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	37,7	46,3	34,2	38,7	27,4	41,3
Minimum	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7
Kwartył Q_1	2,0	1,3	2,1	1,9	2,8	1,7
Mediana	3,0	1,8	3,0	3,0	3,4	2,9
Kwartył Q_3	3,7	2,9	3,4	3,8	4,0	3,6
Maksimum	4,8	4,3	4,2	4,8	4,8	4,8
Wskaźnik bonitacji – warunki wodne (pkt)						
Średnia	3,9	3,9	4,3	3,8	3,8	3,8
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	18,9	20,8	13,7	19,5	18,2	20,0

<i>1</i>	2	3	4	5	6	7
Minimum	1,9	1,9	2,4	1,9	2,7	1,9
Kwartył Q_1	3,4	3,2	4,3	3,3	3,4	3,3
Mediana	4,2	4,1	4,6	4,0	3,7	4,0
Kwartył Q_3	4,6	4,5	4,7	4,5	4,6	4,5
Maksimum	5,3	5,3	5,3	4,8	4,8	4,8
Ogólny wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (pkt)						
Średnia	72,4	61,3	76,3	71,3	72,8	70,9
Wsp. zmienności V (%)	22,2	22,4	22,5	22,0	22,2	22,0
Minimum	40,0	40,0	40,0	42,1	42,1	43,1
Kwartył Q_1	60,9	49,2	70,0	59,7	62,9	58,0
Mediana	74,0	60,9	79,2	71,6	70,7	72,9
Kwartył Q_3	82,5	73,9	87,1	79,6	80,4	79,1
Maksimum	107,0	94,3	102,0	107,0	107,0	104,0
Lesistość (udział % powierzchni lasów w powierzchni ogólnej) w 2010 roku						
Średnia	24,4	35,9	20,8	25,3	25,4	25,1
Wsp. zmienności V (%)	67,1	45,5	90,6	61,6	63,2	61,4
Minimum	0,1	8,5	0,2	0,1	0,1	0,6
Kwartył Q_1	10,9	23,6	7,2	13,1	12,3	13,2
Mediana	21,8	32,6	13,7	22,1	23,1	22,0
Kwartył Q_3	34,7	46,2	31,2	36,4	42,4	33,0
Maksimum	71,0	71,0	71,0	67,6	52,7	67,6
Udział % obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogólnej w 2010 roku						
Średnia	44,0	96,2	36,5	46,1	29,0	51,1
Wsp. zmienności V (%)	91,3	6,3	108,6	87,6	119,2	79,8
Minimum	0,0	80,4	0,0	0,0	0,0	0,0
Kwartył Q_1	0,1	95,6	0,3	0,0	0,0	0,3
Mediana	40,9	99,2	27,6	44,2	10,2	55,2
Kwartył Q_3	85,2	100,0	65,3	87,2	55,7	96,2
Maksimum	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: IUNG w Puławach, Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są wyraźnie zróżnicowane pod względem lesistości. Przeciętnie najmniejszą lesistością odznaczają się obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami, przy czym zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest tu wyraźnie największe. Obszary wiejskie oddalone od większych miast charakteryzuje przeciętnie nieco większa lesistość

i nie ma większych różnic w tym zakresie pomiędzy obszarami wiejskimi sąsiadującymi z małymi miastami a obszarami wiejskimi oddalonymi od miast. Dodać należy, że zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest mniejsze i podobne w obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami oraz oddalonych od miast. Z kolei zdecydowanie największą lesistością charakteryzują się obszary wiejskie cenne przyrodniczo, gdzie zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest wyraźnie najmniejsze (tab. 3.3.).

Jednym z kryteriów podziału obszarów wiejskich objętych badaniami były cechy środowiska przyrodniczego, a w szczególności udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogólnej. Na tej podstawie wyodrębniono typ obszarów wiejskich cennych przyrodniczo, w którym obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej (tab. 3.2., rys. 3.2. i 3.3.), a więc tym samym charakteryzujący się zdecydowanie największym ich udziałem oraz znikomym zróżnicowaniem tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami (tab. 3.3.). Dodać należy, że do tego typu obszarów wiejskich zakwalifikowano 34 gminy, spośród których aż 76,5% (26 gmin) stanowią takie, w których obszary prawnie chronione zajmują powyżej 95% powierzchni ogólnej, a 26,5% (9 gmin) takie, w których zajmują one 100% powierzchni.

Wydzielone typy obszarów wiejskich ze względu na drugie kryterium, tj. lokalizację w przestrzeni względem miast (tab. 3.2., rys. 3.1. i 3.3.), są natomiast wyraźnie zróżnicowane pod względem udziału obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogólnej. Przeciętnie zdecydowanie mniejszym ich udziałem charakteryzują się obszary wiejskie sąsiadujące z małymi miastami, a także obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami, przy czym zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest tu wyraźnie największe. Z kolei w obszarach wiejskich oddalonych od miast udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogólnej jest przeciętnie większy, a zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami mniejsze. Dodać należy, że we wszystkich tych trzech typach obszarów wiejskich (tj. sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, a także oddalonych od miast), występują gminy, które w ogóle nie posiadają na swym terenie obszarów prawnie chronionych oraz takie, w których stanowią one 100% powierzchni (tab. 3.3., rys. 3.2. i 3.3.).

Wszystko to ma m.in. związek z tym, że jak wcześniej wspomniano, obszary wiejskie cenne przyrodniczo występują we wszystkich typach obszarów wiejskich wydzielonych ze względu na lokalizację w przestrzeni względem miast, tylko z różnym nasileniem. Najmniej gmin cennych przyrodniczo występuje w obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, następnie dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, zaś zdecydowanie najwięcej takich gmin jest zlokalizowanych w obszarach wiejskich oddalonych od miast (rys. 3.2. i 3.3.).

Na podstawie powyższej analizy należy stwierdzić, że wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem wybranych cech charakteryzujących warunki przyrodnicze, które mogą sprzyjać bądź utrudniać realizację funkcji gospodarczych (ekonomicznych), społecznych i środowiskowych. Chodzi tu zarówno o możliwości rozwoju rolnictwa, jak i działalności (czy też funkcji) pozarolniczych, związanych np. z gospodarką leśną, wodną, turystyczną (funkcje rekreacyjne), ekologią, zachowaniem bioróżnorodności, ochroną środowiska przyrodniczego, kształtowaniem krajobrazu (funkcje środowiskowe), ochroną dziedzictwa kulturowego (funkcje społeczne, kulturowe) itd.

Dodać należy, że wszystkie wydzielone typy obszarów wiejskich są w miarę jednorodne pod względem takich cech, jak: jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej, w tym jakość i przydatność rolnicza gleb, agroklimat, rzeźba terenu i warunki wodne. Poza tym obszary wiejskie cenne przyrodniczo są w miarę jednorodne pod względem takiej cechy, jak lesistość oraz, co zrozumiałe, pod względem udziału obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogólnej. Natomiast w przypadku tych dwóch ostatnich cech występuje wyraźne zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi gminami w obrębie wszystkich typów obszarów wiejskich wydzielonych ze względu na lokalizację w przestrzeni względem miast.

Ważnym czynnikiem determinującym zarówno możliwości, jak i potrzeby rozwoju gospodarczego na danym obszarze (np. w gminie) jest sytuacja demograficzna rozumiana jako kształt procesów ruchu naturalnego i migracyjnego ludności oraz jej struktur według płci i wieku⁴³. Dodać należy, iż ma ona podstawowe znaczenie dla rozwoju i przyszłości obszarów wiejskich, przy czym jak wynika z badań, polska wieś na ogół uchroniła się przed depopulacją, jaka dotknęła większość miejscowości wiejskich w krajach rozwiniętych, ale jednak podąża torem dezagraryzacji⁴⁴.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem zmian w liczbie ludności w latach 1995–2010. Przeciętnie na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami nastąpił w tym okresie wyraźny wzrost liczby mieszkańców, podczas gdy w pozostałych wydzielonych typach obszarów wiejskich liczba ludności utrzymuje się na podobnym poziomie, przy czym jedynie na obszarach wiejskich oddalonych od miast nastąpił niewielki ubytek

⁴³ I. Frenkel, *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia sytuacji demograficznej* [w:] *Typologia wiejskich obszarów problemowych*, red. A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 1999, s. 25–37.

⁴⁴ B. Pięćek, *Wiejskie obszary wyludnienia w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 12, 2007; J.St. Zegar, *Rolnictwo a wieś w dobie globalizacji* [w:] *Polska i rosyjska wieś w świetle wyzwań globalizacji*, red. A. Czyżewski, INE PAN – KNE PAN, Warszawa 2009, s. 169–197; J.St. Zegar, *Model rolnictwa a żywotność obszarów wiejskich* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich?...*, s. 35–60; A. Sikorska, *Procesy przekształceń strukturalnych...*

liczby mieszkańców. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest niewielkie i podobne. Poza tym należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy, w których zmniejszyła się liczba mieszkańców w latach 1995–2010 (tab. 3.4.). Najmniejszy odsetek takich gmin (zaledwie 1 gmina, tj. 3,9% ogółu gmin) występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich cennych przyrodniczo oraz sąsiadujących z małymi miastami (kolejno 15 gmin, tj. 44,1% ogółu oraz 10 gmin, tj. 45,5% ogółu), zaś najwięcej takich gmin występuje na obszarach wiejskich oddalonych od miast (38 gmin, tj. 50,7% ogółu).

Wydzielone typy obszarów wiejskich są również zróżnicowane pod względem przyrostu naturalnego oraz salda migracji na pobyt stały w przeliczeniu na 1000 ludności w latach 2008–2010. Przeciętnie przyrost naturalny na 1000 ludności jest we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich dodatni, przy czym najwyższy jest on na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, zaś najniższy na obszarach wiejskich oddalonych od miast. Z kolei saldo migracji na pobyt stały w przeliczeniu na 1000 ludności jest przeciętnie dodatnie i najwyższe na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami. Obszary wiejskie sąsiadujące z małymi miastami oraz cenne przyrodniczo odznaczają się przeciętnie niewielkim dodatnim saldem migracji, zaś na obszarach wiejskich oddalonych od miast jest ono ujemne⁴⁵. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tych cech pomiędzy poszczególnymi gminami jest bardzo duże, zwłaszcza w przypadku salda migracji, przy czym wyraźnie najmniejsze jest ono w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami. Dodatkowo należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy, w których jest ujemny przyrost naturalny oraz ujemne saldo migracji na pobyt stały w przeliczeniu na 1000 ludności (tab. 3.4.). Najmniejszy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiej-

⁴⁵ Migracja może być uznawana jako sposób przeciwdziałania ubóstwu, jako proces adaptacji do zmian oraz jako zachowanie racjonalne, którego celem jest wzrost zamożności jednostki czy też np. rodziny. Poprzez migrację zasoby pracy mogą być wykorzystywane na rynkach, gdzie występuje na nie zapotrzebowanie. Procesy te wyjaśnia nowa ekonomiczna teoria migracji, wg której praca jako czynnik ludzki jest bardzo specyficzna, albowiem osoby ją wykonujące muszą się przemieszczać razem z nią. Teoria ta zwraca uwagę na złożoność ludzkich motywacji oraz na fakt, że jednostki działają w instytucjonalnych układach odniesienia. W konsekwencji tego decyzja o migracji zwykle nie ma indywidualnego charakteru, ale jest podejmowana w kręgu funkcjonowania danej jednostki, np. rodziny. Dodać trzeba, iż najczęściej właśnie w ramach rodziny dokonana jest alokacja zasobów pracy, w tym także w formie migracji, która z kolei jest nie tylko sposobem na maksymalizację dochodów, ale również na minimalizację ryzyka dochodowego. Por. J.K. Galbraith, *Istota masowego ubóstwa*, PWN, Warszawa 1987; O. Stark, *The Migration of Labor*, Basil Blackwell, Cambridge 1991; M. Błąd, *Znaczenie wielozawodowości...*, s. 135–155.

skich sąsiadujących z większymi miastami (2 gminy z ujemnym przyrostem naturalnym, tj. 7,7% ogółu oraz 3 z ujemnym saldem migracji, tj. 11,5% ogółu). W dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich cennych przyrodniczo (odpowiednio 7 gmin, tj. 20,6% ogółu oraz 13 gmin, tj. 38,2% ogółu). Natomiast największy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (odpowiednio 6 gmin, tj. 27,3% ogółu oraz 11 gmin, tj. 50,0% ogółu) oraz na obszarach wiejskich oddalonych od miast (odpowiednio 27 gmin, tj. 36,0% ogółu oraz 37 gmin, tj. 49,3% ogółu).

Wydzielone typy obszarów wiejskich są wyraźnie zróżnicowane pod względem gęstości zaludnienia. Przeciętnie zdecydowanie największą gęstością zaludnienia odznaczają się obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami, podczas gdy na obszarach wiejskich oddalonych od większych miast oraz cennych przyrodniczo jest ona o połowę mniejsza. Dodać należy, że obszary wiejskie oddalone od większych miast są jednak pod tym względem zróżnicowane, bowiem przeciętnie większą gęstością zaludnienia charakteryzują się obszary wiejskie sąsiadujące z małymi miastami. Z kolei zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich dość duże i podobne (tab. 3.4.).

Tabela 3.4. Wybrane cechy charakteryzujące warunki demograficzne w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
<i>l</i>	2	3	4	5	6	7
Zmiany w liczbie ludności w latach 1995–2010, rok 1995 = 100						
Średnia	102,3	101,8	112,8	99,5	101,2	99,1
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	10,0	9,1	10,4	7,8	7,1	8,0
Minimum	76,7	76,7	93,4	76,7	83,2	76,7
Kwartyl Q_1	96,4	96,8	106,2	95,1	97,9	94,7
Mediana	101,8	102,0	110,9	100,0	100,0	99,7
Kwartyl Q_3	108,4	109,2	116,1	104,7	106,8	104,3
Maksimum	152,0	122,7	152,0	114,1	112,4	114,1
Przyrost naturalny na 1000 ludności (średnia za trzy lata, tj. 2008–2010)						
Średnia	1,1	2,1	2,7	0,7	1,6	0,4
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	310,9	160,0	86,6	517,0	174,5	893,6
Minimum	-9,1	-6,2	-2,0	-9,1	-3,1	-9,1
Kwartyl Q_1	-0,5	0,8	1,3	-1,8	-0,4	-2,0
Mediana	1,5	2,0	2,1	1,2	2,1	0,9
Kwartyl Q_3	3,2	4,7	3,3	2,8	3,9	2,7
Maksimum	9,5	8,2	8,2	9,5	6,0	9,5
Saldo migracji na pobyt stały na 1000 ludności (średnia za trzy lata, tj. 2008–2010)						
Średnia	1,2	0,2	5,6	0,0	0,3	-0,2
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	407,2	1625,0	140,5	4519,7	636,1	1364,1

<i>l</i>	2	3	4	5	6	7
Minimum	-5,6	-4,6	-2,3	-5,6	-3,8	-5,6
Kwartyl Q_1	-1,1	-1,5	1,5	-1,4	-1,1	-1,4
Mediana	0,6	0,7	3,0	0,0	0,0	0,0
Kwartyl Q_3	2,2	2,1	5,6	1,4	1,3	1,4
Maksimum	34,1	5,8	34,1	5,1	5,1	3,8
Gęstość zaludnienia w 2010 roku (liczba ludności na 1 km ²)						
Średnia	111,0	91,7	182,8	91,7	106,8	87,3
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	60,4	46,4	45,0	50,7	60,4	45,0
Minimum	20,0	20,0	60,0	20,0	23,0	20,0
Kwartyl Q_1	60,0	60,0	139,3	54,0	53,8	54,0
Mediana	97,0	95,0	173,5	86,0	98,0	85,0
Kwartyl Q_3	141,0	119,5	232,5	118,0	141,8	115,5
Maksimum	373,0	194,0	373,0	279,0	279,0	202,0
Odsetek ludności w wieku produkcyjnym w 2010 roku						
Średnia	62,2	62,0	63,4	61,9	62,4	61,7
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	2,5	2,6	1,9	2,4	2,2	2,5
Minimum	58,6	58,8	60,0	58,6	59,4	58,6
Kwartyl Q_1	61,1	60,6	62,8	60,8	61,4	60,6
Mediana	62,3	61,9	63,3	62,0	62,7	61,8
Kwartyl Q_3	63,4	63,1	64,4	63,1	63,2	62,8
Maksimum	65,2	65,2	65,1	65,2	64,9	65,2
Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym w 2010 roku						
Średnia	60,8	61,5	57,7	61,7	60,3	62,1
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	6,7	6,9	5,1	6,4	5,9	6,4
Minimum	53,3	53,3	53,5	53,3	54,2	53,3
Kwartyl Q_1	57,8	58,6	55,3	58,4	58,2	59,3
Mediana	60,6	61,5	58,0	61,4	59,6	61,8
Kwartyl Q_3	63,6	65,1	59,2	64,6	62,9	65,3
Maksimum	70,7	70,0	66,6	70,7	68,3	70,7

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie.

Podobnie, jak w przypadku powyżej analizowanych cech, wydzielone typy obszarów wiejskich są również zróżnicowane pod względem odsetka ludności w wieku produkcyjnym oraz liczby ludności w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym. Przeciętnie najwyższym odsetkiem ludności w wieku produkcyjnym oraz najmniejszą liczbą ludności w wieku nieprodukcyjnym na

100 osób w wieku produkcyjnym odznaczają się obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami. W dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami oraz cennych przyrodniczo, zaś w najgorszej sytuacji pod tym względem są obszary wiejskie oddalone od miast. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tych cech pomiędzy poszczególnymi gminami jest bardzo niewielkie i podobne (tab. 3.4.).

Na podstawie powyższej analizy należy stwierdzić, że wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem wybranych cech charakteryzujących warunki demograficzne, które w znacznym stopniu decydują o możliwościach wielofunkcyjnego rozwoju, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej przez rolników.

Dodać należy, że wszystkie wydzielone typy obszarów wiejskich są w miarę jednorodne pod względem takich cech, jak: odsetek ludności w wieku produkcyjnym, liczba ludności w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym oraz zmiany w liczbie ludności w latach 1995–2010. Natomiast w przypadku takiej cechy, jak gęstość zaludnienia występuje dość duże zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi gminami w obrębie wszystkich typów obszarów wiejskich, zaś w przypadku takich cech, jak: przyrost naturalny oraz saldo migracji na pobyt stały w przeliczeniu na 1000 ludności, zróżnicowanie to jest bardzo duże.

Przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich saldo przyjazdów i wyjazdów do pracy w przeliczeniu na 1000 ludności w wieku produkcyjnym było w 2006 roku⁴⁶ ujemne, co oznacza, że więcej osób wyjeżdża do pracy niż do niej przyjeżdża⁴⁷. Wydzielone typy obszarów wiejskich są jednak

⁴⁶ Badanie skali i kierunków przepływu ludności związanego z zatrudnieniem zostało przeprowadzone przez GUS w Warszawie w 2006 roku, a źródłem informacji w tym zakresie były zbiory systemu podatkowego urzędów skarbowych, gromadzone w bazie POLTAX i udostępnione przez Ministerstwo Finansów RP.

⁴⁷ W Polsce do pracy w innych gminach wyjeżdża ok. 1,3 mln osób, czyli średnio ok. 8% mieszkańców statystycznej gminy wiejskiej. Największy przestrzennie obszar dojazdów do pracy o relatywnie największym udziale wyjeżdżających wykształcił się w Wielkopolsce, zaś najmniej wyjeżdżających jest na Podlasiu. W takich regionach, jak: Podkarpacie, Małopolska i Śląsk, dojazdy do pracy są z kolei praktykowanym od pokoleń sposobem na pozarolnicze zatrudnienie. Generalnie natężenie migracji wahadłowych związanych z zatrudnieniem większe jest zatem tam, gdzie sieć osadnicza jest bardziej zagęszczona i ukształtowane są tradycje gospodarstw rolnych osób dwuzawodowych. Dodać należy, że obecnie stoimy na przedpolu okresu kompensaty kurczącej się miejskiej siły roboczej zasobami wiejskimi, w związku z czym można się spodziewać większego znaczenia migracji stałych dla przestrzennego rozmieszczenia ludności, idącego w kierunku jej koncentracji na obszarach wiejskich podmiejskich kosztem obszarów wiejskich peryferyjnych. W dokumentach strategicznych kraju jednoznacznie preferowanym kierunkiem rozwiązań problemów wiejskiego rynku pracy jest jednak model migracji wahadłowych związanych z zatrudnieniem, co wymaga z kolei wzrostu liczby miejsc pracy w miastach oraz ich dostępności komunikacyjnej. Por. *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie*, MRR, Warszawa 2010; *Kierunki rozwoju obszarów wiejskich...*; M. Stanny,

pod tym względem zróżnicowane, bowiem przeciętnie analizowane saldo jest największe w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, zaś najmniejsze i podobne jest ono w obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest dość duże oraz podobne (tab. 3.5.). Dodatkowo na uwagę zasługuje fakt, że jedynie na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami oraz na obszarach wiejskich oddalonych od miast występują takie gminy, w których saldo przyjazdów i wyjazdów do pracy w przeliczeniu na 1000 ludności w wieku produkcyjnym było w 2006 roku dodatnie (odpowiednio 1 gmina, tj. 3,9% ogółu gmin oraz 2 gminy, tj. 2,7% ogółu gmin). Na tej podstawie należy wnioskować, że sąsiedztwo miasta, zwłaszcza większego, wywiera istotny wpływ na rozwój tzw. migracji wahadłowej ludności wiejskiej, związanej oczywiście z jej dojazdami do pracy w mieście.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem odsetka zarejestrowanych bezrobotnych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym w latach 2008–2010, przy czym przeciętnie wyraźnie niższy jest on na obszarach wiejskich sąsiadujących z miastami, zwłaszcza większymi, podczas gdy na obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo jest on wyższy i podobny. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest dość duże, przy czym wyraźnie największe w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami. Ponadto należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy, w których odsetek zarejestrowanych bezrobotnych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym przekracza 10% (tab. 3.5.). Największy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiejskich oddalonych od miast (30 gmin, tj. 40,0% ogółu gmin), w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich cennych przyrodniczo oraz sąsiadujących z małymi miastami (odpowiednio 11 gmin, tj. 32,4% ogółu oraz 6 gmin, tj. 27,3% ogółu), zaś najmniej takich gmin jest na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (6 gmin, tj. 23,1% ogółu).

W Polsce następują zmiany w strukturze zatrudnienia, wzrasta udział pracujących w sektorze usług, a także nieznacznie w przemyśle i budownictwie, a maleje w sektorze: rolnictwo, łowiectwo, leśnictwo i rybołówstwo, przy czym zatrudnienie w rolnictwie nadal jest wysokie w porównaniu z krajami Unii Europejskiej⁴⁸.

Perspektywy przemian demograficznych i społeczno-zawodowych ludności wiejskiej i ich implikacje [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2011, s. 103–124.

⁴⁸ A. Łapińska, *Przedsiębiorczość jako element...*, s. 163–168.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem liczby pracujących w sektorze usług w przeliczeniu na 1000 ludności w wieku produkcyjnym. Przeciętnie wyraźnie największa jest ona na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, podczas gdy na obszarach wiejskich oddalonych od większych miast oraz cennych przyrodniczo jest ona mniejsza i podobna. Dodać należy, że obszary wiejskie oddalone od większych miast są jednak pod tym względem zróżnicowane, bowiem przeciętnie większą liczbą pracujących w sektorze usług w przeliczeniu na 1000 ludności w wieku produkcyjnym charakteryzują się obszary wiejskie sąsiadujące z małymi miastami. Z kolei zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest największe na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, podczas gdy w pozostałych wydzielonych typach obszarów wiejskich jest ono mniejsze i podobne (tab. 3.5.).

Przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich liczba pracujących w przemyśle w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym jest około połowę mniejsza, jak w sektorze usług, przy czym największa jest ona na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, zaś najmniejsza na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo. Zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest z kolei we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich bardzo duże, przy czym wyraźnie największe jest ono w obszarach wiejskich oddalonych od miast, zaś najmniejsze w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (tab. 3.5.).

Tabela 3.5. Wybrane cechy charakteryzujące rynek pracy w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
<i>I</i>	2	3	4	5	6	7
Saldo przyjazdów i wyjazdów do pracy na 1000 ludności w wieku produkcyjnym w 2006 roku						
Średnia	-117,9	-102,5	-160,0	-106,6	-127,3	-100,5
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	-58,0	-50,1	-51,8	-55,8	-52,2	-56,0
Minimum	-311,6	-266,2	-311,6	-262,7	-262,7	-239,7
Kwartył Q_1	-157,6	-122,7	-209,4	-141,0	-170,2	-135,8
Mediana	-113,6	-94,2	-164,2	-104,2	-126,1	-96,4
Kwartył Q_3	-76,1	-76,4	-100,0	-70,2	-97,7	-66,6
Maksimum	76,6	-12,4	37,5	76,6	-6,7	76,6
Udział % zarejestrowanych bezrobotnych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym (średnia za lata 2008–2010)						
Średnia	9,2	9,6	7,8	9,5	8,3	9,8
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	38,7	41,3	51,6	35,0	33,9	34,6
Minimum	2,6	3,6	2,6	3,6	3,6	4,4

<i>l</i>	2	3	4	5	6	7
Kwartyl Q_1	6,7	6,8	4,5	7,0	6,4	7,2
Mediana	8,7	8,4	8,0	8,7	8,7	9,0
Kwartyl Q_3	11,6	11,2	9,9	11,9	9,9	12,8
Maksimum	19,7	19,7	19,6	19,7	15,7	19,7
Liczba pracujących** w sektorze usług na 1000 ludności w wieku produkcyjnym w 2010 roku						
Średnia	61,1	61,0	76,7	57,0	63,7	55,0
Wsp. zmienności V (%)	35,6	24,7	42,1	27,7	26,0	27,4
Minimum	21,4	29,7	46,3	21,4	42,6	21,4
Kwartyl Q_1	47,9	50,0	56,4	45,8	49,2	44,3
Mediana	59,2	61,6	65,9	57,7	58,6	57,0
Kwartyl Q_3	70,8	69,9	81,0	67,0	79,9	64,9
Maksimum	164,2	99,7	164,2	90,8	90,8	80,8
Liczba pracujących** w przemyśle na 1000 ludności w wieku produkcyjnym w 2010 roku						
Średnia	33,6	28,3	37,7	32,5	35,1	31,7
Wsp. zmienności V (%)	95,6	91,9	85,2	99,1	94,9	101,1
Minimum	0,0	6,2	1,5	0,0	0,0	0,0
Kwartyl Q_1	12,8	12,8	16,8	9,9	9,0	10,1
Mediana	24,7	19,9	25,6	24,1	27,1	24,1
Kwartyl Q_3	45,1	30,9	45,2	44,3	42,2	45,7
Maksimum	186,1	130,4	121,3	186,1	130,4	186,1
Liczba pracujących w rolnictwie na 1000 ludności w wieku produkcyjnym w 2010 roku						
Średnia	501,6	509,6	295,4	556,9	379,8	608,8
Wsp. zmienności V (%)	40,3	34,7	47,7	32,2	42,2	24,6
Minimum	69,2	138,8	69,2	138,8	138,8	339,4
Kwartyl Q_1	351,3	408,1	167,2	445,8	258,6	485,3
Mediana	505,7	490,0	296,2	544,2	329,3	596,3
Kwartyl Q_3	653,2	613,7	366,5	689,5	508,0	730,4
Maksimum	985,1	866,1	601,9	985,1	680,6	985,1

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast, ** nie obejmuje pracujących w podmiotach gospodarczych zatrudniających do 9 osób.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie oraz dane z Urzędu Statystycznego w Krakowie, Kielcach i Rzeszowie i dane z PSR 2010, GUS w Warszawie.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są wyraźnie zróżnicowane pod względem liczby pracujących w rolnictwie w przeliczeniu na 1000 ludności w wieku produkcyjnym. Przeciętnie zdecydowanie najmniejsza jest ona na

obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, podczas gdy na obszarach wiejskich oddalonych od większych miast oraz cennych przyrodniczo jest ona większa i podobna. Dodać należy, że obszary wiejskie oddalone od większych miast są jednak pod tym względem zróżnicowane, bowiem przeciętnie wyraźnie mniejszą liczbą pracujących w rolnictwie w przeliczeniu na 1000 ludności w wieku produkcyjnym odznaczają się obszary wiejskie sąsiadujące z małymi miastami. Zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest z kolei największe na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, zaś najmniejsze na obszarach wiejskich oddalonych od miast (tab. 3.5.).

Infrastruktura techniczna stanowi niejako szkielet gospodarki oraz podstawę wszelkiej działalności gospodarczej, warunkując jej zakres, strukturę i przestrzenne rozmieszczenie. Poziom jej rozwoju w dużej mierze decyduje o atrakcyjności zarówno całego regionu (województwa), jak i środowiska lokalnego (powiatu, gminy, a nawet wsi) oraz określa ich możliwości rozwojowe. Spośród elementów infrastruktury technicznej, które odgrywają ważną rolę w aktywizacji gospodarczej danego obszaru (np. gminy), a także w kształtowaniu wielofunkcyjności wsi i warunków życia jej mieszkańców, wyróżnia się przede wszystkim drogi, łączność, sieć energetyczną i gazową, wodociągi i kanalizację, co zostało potwierdzone w wielu badaniach i analizach⁴⁹. Dodać należy, że wykorzystanie infrastruktury jako ważnego czynnika rozwoju obszarów wiejskich wiąże się z prowadzeniem właściwej polityki inwestycyjnej w tym zakresie. Polityka inwestycyjna stanowi domenę działalności władz lokalnych, a jej celem jest

⁴⁹ Por. M. Grzybek, *Uwarunkowania i rozwój przedsiębiorczości w agrobiznesie*, Zeszyty Naukowe AR w Krakowie, nr 239 „rozprawy”, Kraków 1998; M. Kłodziński, J. Wilkin, *Rozwój obszarów wiejskich...*, s. 167–220; A. Gałązka, *Zróżnicowania społeczno-gospodarcze a rozwój infrastruktury komunalnej na obszarach wiejskich* [w:] *Wpływ zróżnicowań regionalnych na możliwości przekształceń wsi polskiej*, red. A. Stasiak, Biuletyn KPZK PAN, z. 188, Warszawa 1999; M. Kłodziński, *Aktywizacja gospodarcza...*; B. Pięćek, *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia infrastruktury* [w:] *Typologia wiejskich obszarów problemowych*, red. A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 1999, s. 39–57; A. Czudec, *Rola infrastruktury w rozwoju obszarów wiejskich* [w:] *Regionalne uwarunkowania rozwoju wiejskich obszarów przygranicznych Polski i Ukrainy*, red. A. Czudec, G. Ślusarz, Uniwersytet Rzeszowski, Państwowy Uniwersytet Rolniczy we Lwowie-Dublanach, Rzeszów 2003, s. 37–44; D. Kołodziejczyk, *Kierunki rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich* [w:] *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 6, 2004, s. 52; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*; D. Kołodziejczyk, *Przestrzenne zróżnicowanie infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich* [w:] *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, red. E. Rydz, R. Rudnicki, IGIPIZ PAN, Warszawa 2009; *Informacja o stanie infrastruktury technicznej wsi – raport roczny 2009*, MRiRW, Warszawa 2010; K. Jaroński, *Urządzenia infrastruktury komunalnej jako podstawowy czynnik rozwoju lokalnego i regionalnego* [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce. Czynniki i bariery*, red. Z. Strzelecki, SGH, Warszawa 2011, s. 159–178.

zwiększenie atrakcyjności i wiarygodności wsi jako miejsca zamieszkania i tworzenia miejsc pracy. Poważnym utrudnieniem w rozbudowie infrastruktury na wsi są jednak wysokie koszty większości takich przedsięwzięć, wynikające przede wszystkim z rozproszenia sieci osadniczej. Ogólnie można stwierdzić, że infrastruktura na obszarach wiejskich w Polsce nadal jest jeszcze stosunkowo słabo rozwinięta, przy czym występują w tym zakresie bardzo duże różnicowania w przekroju regionalnym i lokalnym⁵⁰.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są wyraźnie zróżnicowane pod względem gęstości dróg gminnych o nawierzchni twardej. Przeciętnie zdecydowanie największą gęstością dróg odznaczają się obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami, podczas gdy na obszarach wiejskich oddalonych od większych miast oraz cennych przyrodniczo jest ona około 1/3 mniejsza. Dość należy, że obszary wiejskie oddalone od większych miast są jednak pod tym względem zróżnicowane, bowiem przeciętnie większą gęstością dróg charakteryzują się obszary wiejskie oddalone od miast. Z kolei we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest duże, przy czym wyraźnie najmniejsze jest ono w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (tab. 3.6.).

Tabela 3.6. Wybrane cechy charakteryzujące warunki infrastrukturalne w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Gęstość dróg gminnych o nawierzchni twardej w 2004 roku (w km na 100 km ² powierzchni)						
Średnia	101,6	95,6	131,2	93,6	83,9	96,5
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	86,3	91,9	72,9	89,8	90,3	89,8
Minimum	4,9	7,7	4,9	5,2	7,7	5,2
Kwartyl <i>Q</i> ₁	37,3	29,5	50,1	33,9	26,8	36,5
Mediana	74,5	61,0	114,5	71,4	59,8	73,6
Kwartyl <i>Q</i> ₃	139,5	133,9	194,1	124,4	117,9	125,8
Maksimum	447,8	355,0	355,0	447,8	311,9	447,8
Odsetek dróg gminnych o nawierzchni twardej w 2004 roku						
Średnia	64,0	59,1	74,5	61,2	68,2	59,1
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	37,9	37,9	27,3	40,2	30,7	42,8
Minimum	3,8	7,7	24,3	3,8	26,2	3,8
Kwartyl <i>Q</i> ₁	45,6	44,7	63,2	44,0	57,8	42,5
Mediana	67,6	61,7	76,8	61,9	71,0	56,3

⁵⁰ D. Kołodziejczyk, *Rozwój infrastruktury a cechy wiejskich społeczności lokalnych w latach 2005–2011*, IERiGŻ-PIB w Warszawie, Warszawa 2013.

<i>I</i>	2	3	4	5	6	7
Kwartył Q_3	83,2	72,6	89,9	79,6	82,0	78,3
Maksimum	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Odsetek ludności korzystającej z sieci wodociągowej w 2010 roku						
Średnia	63,3	51,0	61,3	63,8	73,6	61,0
Wsp. zmienności V (%)	44,5	57,2	50,1	43,2	25,5	47,9
Minimum	0,0	0,0	0,0	0,0	28,1	0,0
Kwartył Q_1	43,6	30,3	32,9	46,2	61,5	36,2
Mediana	71,2	53,4	76,6	70,2	78,5	68,4
Kwartył Q_3	86,6	74,9	86,8	86,4	90,4	85,7
Maksimum	98,1	96,2	98,1	97,5	95,8	97,5
Odsetek ludności korzystającej z sieci kanalizacyjnej w 2010 roku						
Średnia	21,9	18,3	28,5	20,2	25,3	18,6
Wsp. zmienności V (%)	87,2	84,8	78,4	88,7	78,3	91,7
Minimum	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kwartył Q_1	5,8	4,8	7,8	5,2	13,9	4,1
Mediana	18,8	17,3	25,4	18,3	20,0	15,8
Kwartył Q_3	32,3	26,3	48,0	28,5	33,7	28,4
Maksimum	81,8	57,3	71,0	81,8	81,8	74,1
Odsetek ludności korzystającej z sieci gazowej w 2010 roku						
Średnia	42,7	32,2	68,2	35,9	45,1	33,1
Wsp. zmienności V (%)	70,6	93,6	35,3	77,9	61,2	83,3
Minimum	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kwartył Q_1	11,9	0,0	66,3	4,5	19,9	2,0
Mediana	47,2	41,4	75,2	36,8	56,3	35,3
Kwartył Q_3	68,6	57,7	81,6	58,8	65,8	56,6
Maksimum	97,4	82,2	97,4	85,9	77,6	85,9

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie.

Podobnie, jak w przypadku gęstości dróg gminnych o nawierzchni twardej, wydzielone typy obszarów wiejskich są również zróżnicowane pod względem ich odsetka. Przeciętnie wyraźnie najwyższy odsetek dróg gminnych o nawierzchni twardej występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami. Z kolei na obszarach wiejskich oddalonych od większych miast oraz cennych przyrodniczo jest on niższy oraz podobny. Dodać

należy, że obszary wiejskie oddalone od większych miast są jednak pod tym względem zróżnicowane, bowiem przeciętnie wyższym odsetkiem dróg gminnych o nawierzchni twardej odznaczają się obszary wiejskie sąsiadujące z małymi miastami. We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest dość duże, przy czym wyraźnie najmniejsze jest ono w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami. Dodatkowo należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy, w których wszystkie drogi gminne posiadają nawierzchnię twardą (tab. 3.6.). Największy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (3 gminy, tj. 11,5% ogółu). W dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich oddalonych od miast (4 gminy, tj. 5,3% ogółu), a z kolei na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami oraz cennych przyrodniczo występuje zaledwie 1 taka gmina (odpowiednio stanowi to 4,6% ogółu gmin oraz 2,9%).

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem dostępu ich mieszkańców do podstawowych mediów, jakimi są: sieć wodociągowa, kanalizacyjna oraz gazowa (tab. 3.6.).

Przeciętnie najwyższy odsetek ludności korzystającej z sieci wodociągowej występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, zaś najniższy jest on na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo. W pozostałych wydzielonych typach obszarów wiejskich, tj. sąsiadujących z większymi miastami oraz oddalonych od miast, odsetek ten kształtuje się natomiast na średnim poziomie i jest bardzo podobny. We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest dość duże, przy czym wyraźnie najmniejsze jest ono w obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (tab. 3.6.). Dodać należy, że jedynie na tych obszarach wiejskich nie ma takiej gminy, która nie posiada na swoim terenie sieci wodociągowej, podczas gdy we wszystkich pozostałych typach obszarów wiejskich występuje 1 taka gmina (na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami stanowi to 3,9% ogółu gmin, na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo 2,9%, a na obszarach wiejskich oddalonych od miast 1,3%).

Przeciętnie wyższym odsetkiem ludności korzystającej z sieci kanalizacyjnej odznaczają się obszary wiejskie sąsiadujące z większymi oraz z małymi miastami. Natomiast na obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo odsetek ten jest niższy i bardzo podobny. We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest duże, przy czym wyraźnie największe jest ono w obszarach wiejskich oddalonych od miast. Ponadto należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy,

które nie posiadają na swoim terenie sieci kanalizacyjnej (tab. 3.6.). Najmniejszy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami (2 gminy, co stanowi odpowiednio 7,7% ogółu gmin oraz 9,1%), w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich oddalonych od miast (11 gmin, tj. 14,7% ogółu) oraz cennych przyrodniczo (5 gmin, tj. 14,7% ogółu).

Przeciętnie zdecydowanie najwyższy odsetek ludności korzystającej z sieci gazowej występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami. W dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, zaś na obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo odsetek ten jest niższy i bardzo podobny. We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest duże, przy czym wyraźnie mniejsze jest ono w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami. Dodatkowo należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy, które nie posiadają na swoim terenie sieci gazowej (tab. 3.6.). Podobnie, jak w przypadku sieci kanalizacyjnej, najmniejszy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami (2 gminy, co stanowi odpowiednio 7,7% ogółu gmin oraz 9,1%). W dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich oddalonych od miast (14 gmin, tj. 18,7% ogółu), zaś największy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo (9 gmin, tj. 26,5% ogółu).

Na podstawie powyższej analizy należy stwierdzić, że wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem wybranych cech charakteryzujących warunki infrastrukturalne, które, podobnie jak warunki demograficzne, w znacznym stopniu decydują o możliwościach wielofunkcyjnego rozwoju, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej przez rolników.

Dodać należy, że w przypadku wszystkich analizowanych cech charakteryzujących warunki infrastrukturalne występuje dość duże zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi gminami w obrębie wszystkich wydzielonych typów obszarów wiejskich. Ponadto na uwagę zasługuje fakt, że przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich nadal słabo rozwiniętym elementem infrastruktury technicznej jest sieć kanalizacyjna, z wyjątkiem obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, a także sieć gazowa.

Nasilające się procesy urbanizacyjne na obszarach wiejskich oraz przejmowanie przez wieś wzorców życia miejskiego powodują, że zmienia się charakter zabudowy wsi, a powszechnym zjawiskiem staje się koncentracja zabudowy mieszkaniowej oraz podnoszenie standardów wyposażenia mieszkań⁵¹.

⁵¹ J. Bański, M. Wesołowska, *Rozwój budownictwa mieszkaniowego na obszarach wiejskich województwa lubelskiego*, „Przegląd Geograficzny”, nr 78, 2006, s. 2.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są wyraźnie zróżnicowane pod względem gęstości zabudowy budynkami mieszkalnymi. Przeciętnie zdecydowanie największą gęstością zabudowy odznaczają się obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami, podczas gdy na obszarach wiejskich oddalonych od większych miast oraz cennych przyrodniczo jest ona około połowę mniejsza. Dodać należy, że obszary wiejskie oddalone od większych miast są jednak pod tym względem zróżnicowane, bowiem przeciętnie większą gęstością zabudowy budynkami mieszkalnymi charakteryzują się obszary wiejskie sąsiadujące z małymi miastami. Z kolei we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest dość duże, przy czym wyraźnie największe w obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (tab. 3.7.). Ponadto na uwagę zasługuje fakt, że jedynie na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami występują takie gminy, w których gęstość zabudowy budynkami mieszkalnymi przekracza 5 tys. budynków na 100 km² powierzchni (odpowiednio 10 gmin, tj. 38,5% ogółu gmin oraz 2 gminy, tj. 9,1% ogółu gmin).

Jednym ze sposobów umożliwiających pełniejsze wykorzystanie zasobów pracy, ziemi, kapitału oraz środowiska przyrodniczego i kulturowego na obszarach wiejskich jest rozwój ich funkcji turystycznej⁵². Wydzielone typy obszarów wiejskich są wyraźnie zróżnicowane pod względem gęstości zabudowy turystycznymi obiektami zbiorowego zakwaterowania (w tym także gospodarstwami agroturystycznymi). Przeciętnie zdecydowanie największa jest ona na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo, podczas gdy w pozostałych wydzielonych typach obszarów wiejskich jest ona mniejsza i podobna. Zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest z kolei we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich bardzo duże, przy czym największe jest ono w obszarach wiejskich oddalonych od miast, zaś najmniejsze w obszarach wiejskich cennych przyrodniczo (tab. 3.7.).

Tabela 3.7. Budynki mieszkalne i gospodarcze oraz turystyczne obiekty zbiorowego zakwaterowania w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
<i>I</i>	2	3	4	5	6	7
Liczba budynków mieszkalnych na 100 km ² powierzchni w 2010 roku						
Średnia	2886,2	2326,6	4626,9	2419,7	2707,1	2335,4
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	58,3	42,3	48,6	46,1	56,7	40,9

⁵² I. Sikorska-Wolak, *Spoleczno-ekonomiczne przesłanki kształtowania funkcji turystycznych obszarów wiejskich* [w:] *Turystyka w rozwoju obszarów wiejskich*, red. I. Sikorska-Wolak, SGGW, Warszawa 2007, s. 13–28.

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Minimum	462,7	462,7	1484,0	462,7	537,4	462,7
Kwartył Q_1	1723,9	1678,6	3141,5	1660,1	1576,1	1662,0
Mediana	2489,0	2427,5	4305,1	2310,1	2400,7	2298,4
Kwartył Q_3	3526,2	2982,1	5600,5	2981,5	3491,2	2924,5
Maksimum	10608,2	4551,9	10608,2	6707,5	6707,5	4848,0
Turystyczne obiekty zbiorowego zakwaterowania (w tym gospodarstwa agroturystyczne) na 100 km ² powierzchni w 2010 roku						
Średnia	5,4	11,7	4,2	5,8	4,2	6,2
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	165,1	106,4	147,8	166,2	139,9	167,0
Minimum	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kwartył Q_1	0,0	3,4	0,0	0,0	0,0	0,0
Mediana	1,5	9,7	1,9	1,4	1,6	1,4
Kwartył Q_3	8,3	15,4	4,9	10,0	7,1	10,6
Maksimum	58,5	58,5	20,2	58,5	19,8	58,5
Liczba nowych budynków mieszkalnych oddanych do użytkowania na 1000 ludności (średnia za lata 2008–2010)						
Średnia	2,2	2,1	4,0	1,7	1,9	1,7
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	98,3	37,0	98,9	50,8	37,5	54,8
Minimum	0,1	0,9	1,1	0,1	0,8	0,1
Kwartył Q_1	1,3	1,5	1,7	1,1	1,4	1,1
Mediana	1,7	1,9	2,7	1,6	1,6	1,5
Kwartył Q_3	2,6	2,7	3,9	2,4	2,3	2,4
Maksimum	17,1	4,0	17,1	4,0	3,2	4,0
Liczba nowych budynków gospodarczych oddanych do użytkowania na 1000 ludności (średnia za lata 2008–2010)						
Średnia	0,4	0,4	0,5	0,4	0,6	0,4
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	60,5	57,2	56,6	61,4	44,2	65,0
Minimum	0,0	0,0	0,1	0,0	0,3	0,0
Kwartył Q_1	0,2	0,2	0,3	0,2	0,4	0,2
Mediana	0,4	0,3	0,4	0,4	0,5	0,3
Kwartył Q_3	0,6	0,4	0,7	0,6	0,7	0,5
Maksimum	1,3	0,8	1,2	1,3	1,3	1,2

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie oraz dane z Urzędu Statystycznego w Krakowie, Kielcach i Rzeszowie i dane z urzędów gmin objętych badaniami.

Przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich liczba oddanych do użytkowania nowych budynków mieszkalnych w przeliczeniu na 1000 ludności w latach 2008–2010 jest niewielka, przy czym około 2 razy większa jest ona na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, podczas gdy w pozostałych typach obszarów wiejskich jest ona mniejsza oraz podobna. Dodać należy, że zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest bardzo duże w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, a w pozostałych wydzielonych typach obszarów wiejskich jest mniejsze, przy czym wyraźnie największe w obszarach wiejskich oddalonych od miast (tab. 3.7.). Poza tym należy zauważyć, że jedynie na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami występują takie gminy, w których średnia liczba oddanych do użytkowania nowych budynków mieszkalnych w przeliczeniu na 1000 ludności w latach 2008–2010 wynosi ponad 4 (6 gmin, co stanowi 23,1% ogółu gmin).

Przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich liczba oddanych do użytkowania nowych budynków gospodarczych w przeliczeniu na 1000 ludności w latach 2008–2010 jest znikoma i nie ma większych różnic pod tym względem między nimi. Zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich dość duże, przy czym wyraźnie najmniejsze w obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (tab. 3.7.). Dodatkowo należy zauważyć, że jedynie na obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo występuje 1 taka gmina, w której w ogóle nie oddano do użytkowania nowych budynków gospodarczych w latach 2008–2010 (odpowiednio stanowi to 1,3% ogółu gmin oraz 2,9% ogółu gmin).

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem struktury użytkowania ziemi oraz jej zmian w latach 1995–2010 (tab. 3.8.). Podobnie, jak w całym kraju, we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich w strukturze użytkowania ziemi dominują użytki rolne, drugą lokatę zajmują lasy i grunty leśne, zaś najmniejszy udział mają pozostałe grunty, w tym nieużytki. Należy jednak zauważyć, że na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, mniejszy udział w analizowanej strukturze mają lasy i grunty leśne, a większy pozostałe grunty, w tym nieużytki, w porównaniu do obszarów wiejskich oddalonych od większych miast, podczas gdy udział użytków rolnych jest podobny. Ponadto na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo, w strukturze tej mniejszy udział mają użytki rolne, zaś większy jest udział lasów i gruntów leśnych, podczas gdy udział pozostałych gruntów, w tym nieużytków jest podobny, jak w obszarach wiejskich oddalonych od większych miast (tab. 3.8.).

Analizując zmiany w strukturze użytkowania ziemi w latach 1995–2010, należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich

nastąpił spadek udziału użytków rolnych oraz wzrost udziału lasów i gruntów leśnych, a przede wszystkim pozostałych gruntów, w tym nieużytków. W największym stopniu (czyli chodzi o to, że skala zmian w tym kierunku jest największa) zjawisko to dotyczy jednak obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, podczas gdy w pozostałych wydzielonych typach obszarów wiejskich, skala omawianych zmian jest mniejsza i podobna (tab. 3.8.).

Tabela 3.8. Zmiany w strukturze użytkowania ziemi w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne w latach 1995–2010 (w %)

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
Użytki rolne						
1995	67,0	56,3	68,0	66,7	65,9	67,0
2010	62,7	52,7	61,5	63,0	61,7	63,5
+/-	-4,3	-3,6	-6,5	-3,7	-4,2	-3,5
Lasy i grunty leśne						
1995	23,7	35,6	20,0	24,7	24,9	24,6
2010	24,6	36,2	21,0	25,5	25,8	25,3
+/-	+0,9	+0,6	+1,0	+0,8	+0,9	+0,7
Pozostałe grunty, w tym nieużytki						
1995	9,3	8,1	12,0	8,6	9,2	8,4
2010	12,7	11,1	17,5	11,5	12,5	11,2
+/-	+3,4	+3,0	+5,5	+2,9	+3,3	+2,8

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie oraz dane z Urzędu Statystycznego w Krakowie, Kielcach i Rzeszowie.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem struktury użytków rolnych oraz jej zmian w latach 1995–2010 (tab. 3.9.). Podobnie, jak w całym kraju, we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich w strukturze użytków rolnych dominują grunty orne, drugą lokatę zajmują trwałe użytki zielone (łąki i pastwiska), a najmniejszy udział mają sady. Należy jednak zauważyć, że na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo, w strukturze tej mniejszy udział mają grunty orne, zaś większy jest udział trwałych użytków zielonych, w porównaniu do pozostałych wydzielonych typów obszarów wiejskich, podczas gdy udział sadów jest podobny (tab. 3.9.).

Analizując zmiany w strukturze użytków rolnych w latach 1995–2010 należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich nastąpił spadek udziału gruntów ornych oraz wzrost udziału trwałych użytków zielonych. W największym stopniu zjawisko to dotyczy jednak obszarów wiejskich cennych przyrodniczo, a w najmniejszym obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, gdzie w strukturze użytków rolnych oprócz wzrostu udziału trwałych użytków zielonych, wzrósł także udział sadów, podczas gdy w pozostałych wydzielonych typach obszarów wiejskich udział sadów zmalał (tab. 3.9.).

Na podstawie powyższej analizy należy stwierdzić, że choć zmiany w strukturze użytkowania ziemi oraz w strukturze użytków rolnych przebiegają w podobnym kierunku, to jednak różnią się skalą wyznaczającą pewne charakterystyczne tendencje w tym zakresie odnoszące się do wydzielonych typów obszarów wiejskich, które odróżniają je od siebie.

Tabela 3.9. Zmiany w strukturze użytków rolnych w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne w latach 1995–2010 (w %)

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
Grunty orne						
1995	75,4	68,8	74,7	75,5	76,3	75,3
2010	71,9	62,8	72,0	71,9	73,8	71,3
+/-	-3,5	-6,0	-2,7	-3,6	-2,5	-4,0
Trwałe użytki zielone						
1995	21,7	27,2	22,4	21,6	21,5	21,6
2010	25,7	35,3	26,1	25,6	23,2	26,3
+/-	+4,0	+8,1	+3,7	+4,0	+1,7	+4,7
Sady						
1995	2,9	4,0	2,9	2,9	2,2	3,1
2010	2,4	1,9	1,9	2,5	3,0	2,4
+/-	-0,5	-2,1	-1,0	-0,4	+0,8	-0,7

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie oraz dane z Urzędu Statystycznego w Krakowie, Kielcach i Rzeszowie.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem zmian w liczbie działek rolnych (o powierzchni do 1 ha użytków rolnych) oraz

indywidualnych gospodarstw rolnych (o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych) w latach 1996–2010. Przeciętnie we wszystkich typach obszarów wiejskich występuje tendencja do rozdrabniania ziemi użytkowanej rolniczo⁵³, bowiem zwiększa się liczba działek rolnych, a maleje liczba indywidualnych gospodarstw rolnych. Tak więc kierunek analizowanych zmian jest podobny, ale występują jednak różnice pod względem ich skali (tab. 3.10.).

Przeciętnie najwięcej działek rolnych przybyło na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo, a w dalszej kolejności na obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz sąsiadujących z większymi miastami. W najmniejszym stopniu zjawisko to dotyczy natomiast obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest duże, przy czym wyraźnie największe jest ono w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami. Dodatkowo należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy, w których liczba działek rolnych zmniejszyła się w latach 1996–2010 (tab. 3.10.). Największy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi oraz z większymi miastami (odpowiednio 11 gmin, tj. 50,0% ogółu oraz 12 gmin, tj. 46,2% ogółu), a w dalszej kolejności dotyczy to natomiast obszarów wiejskich oddalonych od miast (23 gminy, tj. 30,7% ogółu) oraz cennych przyrodniczo (10 gmin, tj. 29,4% ogółu).

Przeciętnie w latach 1996–2010 najwięcej indywidualnych gospodarstw rolnych ubyło na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami. W dalszej kolejności zjawisko to dotyczy natomiast obszarów wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo. We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest przy tym niewielkie (tab. 3.10.). Dodać należy, że jedynie w dwóch gminach, zlokalizowanych na obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo, zwiększyła się w latach 1996–2010 liczba indywidualnych gospodarstw rolnych (stanowi to odpowiednio 2,7% ogółu gmin na obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz 5,9% ogółu gmin na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo).

⁵³ Jak zauważa W. Musiał, w Polsce południowej proces rozdrabniania ziemi użytkowanej rolniczo trwa niemal od początku jej nadania w ręce indywidualnych rolników. Odbywa się on zwykle wewnątrz rodziny poprzez podział na dzieci, ale także poprzez sprzedaż realizowaną w obrębie wsi. Prowadzi to z czasem do deproduktywizacji i degradacji ekonomicznej dużej części gospodarstw rolnych, które stają się zbyt małe obszarowo i nie są w związku z tym w stanie konkurować na rynku. Por. W. Musiał, *Ekonomiczne i społeczne problemy rozwoju obszarów wiejskich Karpat Polskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2008; W. Musiał, *Kulturowe i ekonomiczne przesłanki odlogowania ziemi w regionach rozdrobnionych agrarnie* [w:] *Gospodarstwa małotowarowe przed nowym okresem planistyczno-rozliczeniowym Unii Europejskiej*, red. A. Skarżyńska, Raport Programu Wieloletniego 2011–2014 „Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej”, nr 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 70–85.

Tabela 3.10. Zmiany w liczbie działek oraz indywidualnych gospodarstw rolnych w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne w latach 1996–2010

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
Zmiany w liczbie działek rolnych (o powierzchni do 1 ha użytków rolnych) w latach 1996–2010, rok 1996 = 100						
Średnia	120,9	134,9	118,3	121,6	106,0	126,2
Wsp. zmienności V (%)	58,1	62,7	78,9	52,0	55,5	50,8
Minimum	7,6	22,2	20,4	7,6	7,6	19,2
Kwartył Q_1	73,4	94,8	61,0	80,9	67,9	90,4
Mediana	114,4	126,4	104,4	117,7	100,0	120,8
Kwartył Q_3	143,6	141,8	139,1	152,2	137,5	153,4
Maksimum	492,2	492,2	492,2	309,7	278,2	309,7
Zmiany w liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych (o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych) w latach 1996–2010, rok 1996 = 100						
Średnia	73,6	80,6	65,3	75,8	71,2	77,1
Wsp. zmienności V (%)	17,6	13,8	19,7	15,9	20,2	14,3
Minimum	45,3	56,0	45,3	46,9	46,9	55,3
Kwartył Q_1	64,7	74,4	55,3	67,4	59,3	70,3
Mediana	74,3	81,3	65,4	77,5	70,7	78,8
Kwartył Q_3	83,3	85,8	73,1	84,2	81,0	84,4
Maksimum	105,9	105,9	89,5	105,9	94,6	105,9

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem odsetka działek rolnych i indywidualnych gospodarstw rolnych oraz struktury obszarowej indywidualnych gospodarstw rolnych i ich zmian w latach 1996–2010 (tab. 3.11.).

We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich przeważają indywidualne gospodarstwa rolne (o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych), a mniejszy udział mają działki rolne (o powierzchni do 1 ha użytków rolnych). Należy jednak zauważyć, że na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, zdecydowanie większy udział mają działki rolne, a mniejszy indywidualne gospodarstwa rolne, w porównaniu z pozostałymi wydzielonymi typami ob-

szarów wiejskich. W dalszej kolejności zjawisko to dotyczy obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, podczas gdy na obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo, odsetek działek rolnych oraz indywidualnych gospodarstw rolnych jest podobny (tab. 3.11.).

Analizując zmiany w tym zakresie w latach 1996–2010 należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich nastąpił spadek udziału indywidualnych gospodarstw rolnych oraz wzrost udziału działek rolnych. W największym stopniu zjawisko to dotyczy jednak obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami oraz cennych przyrodniczo, a w najmniejszym obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (tab. 3.11.).

We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich w strukturze obszarowej indywidualnych gospodarstw rolnych dominują jednostki najmniejszej obszarowo, tj. o powierzchni użytków rolnych 1,01–4,99 ha, drugą lokatę zajmują gospodarstwa rolne o powierzchni użytków rolnych 5–14,99 ha, zaś znikomy udział mają jednostki obszarowo największe, tj. o powierzchni użytków rolnych 15 ha i więcej. Należy jednak zauważyć, że na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, wyraźnie większy udział mają gospodarstwa rolne najmniejszej obszarowo, zaś mniejsze jednostki o powierzchni 5 i więcej ha użytków rolnych, w porównaniu z pozostałymi wydzielonymi typami obszarów wiejskich. W dalszej kolejności zjawisko to dotyczy obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami oraz cennych przyrodniczo, podczas gdy na obszarach wiejskich oddalonych od miast występuje największy odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych większych obszarowo, tj. o powierzchni 5 i więcej ha użytków rolnych (tab. 3.11.).

Analizując zmiany w strukturze obszarowej indywidualnych gospodarstw rolnych w latach 1996–2010, należy zauważyć, że jedynie na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami nastąpił spadek udziału gospodarstw najmniejszych obszarowo (tj. o powierzchni użytków rolnych 1,01–4,99 ha) oraz wzrost udziału gospodarstw średnich (tj. o powierzchni użytków rolnych 5–14,99 ha) i największych obszarowo (tj. o powierzchni użytków rolnych 15 ha i więcej). Podczas gdy w pozostałych wydzielonych typach obszarów wiejskich nastąpiła klasyczna polaryzacja, a więc wzrost udziału gospodarstw najmniejszych i największych obszarowo, kosztem grupy gospodarstw średnich, których było (tab. 3.11.)⁵⁴.

⁵⁴ W Polsce dynamika zmian w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych (o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych) była w latach 1990–2010 zbyt słaba w stosunku do wyzwań efektywnościowych, jakie stoją przed naszym rolnictwem. Udział gospodarstw o powierzchni do 20 ha użytków rolnych, w których bez specjalizacji produkcji trudno osiągnąć zadowalający poziom dochodu umożliwiający rozwój gospodarstwa, niewiele się zmniejsza i wciąż jest bardzo wysoki (w 2010 roku wynosił on około 92%). Z kolei najbardziej efektywna grupa gospodarstw dużych

Tabela 3.11. Odsetek działek rolnych i indywidualnych gospodarstw rolnych oraz struktura obszarowa indywidualnych gospodarstw rolnych i ich zmiany w latach 1996–2010 w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
Odsetek działek rolnych (o powierzchni do 1 ha użytków rolnych)						
1996	26,7	23,1	40,5	23,0	31,1	20,6
2010	33,0	30,6	48,6	28,8	35,1	26,9
+/-	+6,3	+7,5	+8,1	+5,8	+4,0	+6,3
Odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych (o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych)						
1996	73,3	76,9	59,5	77,0	68,9	79,4
2010	67,0	69,4	51,4	71,2	64,9	73,1
+/-	-6,3	-7,5	-8,1	-5,8	-4,0	-6,3
Indywidualne gospodarstwa rolne o powierzchni użytków rolnych 1,01–4,99 ha						
1996	76,2	76,8	90,5	72,4	77,0	71,0
2010	77,1	79,5	88,3	74,2	77,1	73,2
+/-	+0,9	+2,7	-2,2	+1,8	+0,1	+2,2
Indywidualne gospodarstwa rolne o powierzchni użytków rolnych 5,00–14,99 ha						
1996	22,9	22,4	9,2	26,5	22,2	27,9
2010	19,9	18,2	9,8	22,5	19,7	23,4
+/-	-3,0	-4,2	+0,6	-4,0	-2,5	-4,5
Indywidualne gospodarstwa rolne o powierzchni użytków rolnych 15,00 ha i więcej						
1996	0,9	0,8	0,3	1,1	0,8	1,1
2010	3,0	2,3	1,9	3,3	3,2	3,4
+/-	+2,1	+1,5	+1,6	+2,2	+2,4	+2,3

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie.

obszarowo (o powierzchni powyżej 30 ha użytków rolnych), co prawda wzrosła liczebnie w analizowanych latach, ale jej udział nadal jest bardzo niski (w 2010 roku stanowił on około 4%). Dodać należy, że w krajach UE naszej strefy klimatycznej i o podobnej strukturze produkcji rolniczej zdecydowanie dominują już gospodarstwa bardzo duże obszarowo (o powierzchni powyżej 50 ha użytków rolnych). Por. W. Poczta, *Potencjał i pozycja konkurencyjna polskiego rolnictwa na rynku europejskim*, „Postępy Nauk Rolniczych”, nr 2, 2010, s. 43–44; W. Dzun, *Przemiany strukturalne w rolnictwie polskim* [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2011, s. 125–153.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem średniej powierzchni gruntów ogółem, średniej powierzchni użytków rolnych oraz średniej powierzchni użytków rolnych w dobrej kulturze w indywidualnych gospodarstwach rolnych (tab. 3.12.).

Przeciętnie najmniejszą średnią powierzchnią gruntów ogółem oraz najmniejszą średnią powierzchnią użytków rolnych w indywidualnych gospodarstwach rolnych odznaczają się obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami. W dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami oraz cennych przyrodniczo, podczas gdy na obszarach wiejskich oddalonych od miast indywidualne gospodarstwa rolne dysponują przeciętnie największą średnią powierzchnią gruntów ogółem oraz największą średnią powierzchnią użytków rolnych⁵⁵. Dodać należy, że zróżnicowanie analizowanych cech pomiędzy poszczególnymi gminami jest wyraźnie najmniejsze w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami. Następnie dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, podczas gdy na obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo jest ono większe i podobne. Dodatkowo należy zauważyć, że przeciętnie średnia powierzchnia pozostałych gruntów (grunty ogółem pomniejszone o użytki rolne), będących w dyspozycji indywidualnych gospodarstw rolnych, jest około połowę mniejsza na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, w porównaniu z pozostałymi wydzielonymi typami obszarów wiejskich (tab. 3.12.).

Analizując średnią powierzchnię użytków rolnych w dobrej kulturze w indywidualnych gospodarstwach rolnych w wydzielonych typach obszarów wiejskich, która może świadczyć o stopniu wykorzystania ziemi przez rolnictwo, należy stwierdzić, że nie ma pomiędzy nimi większych różnic w tym zakresie. Przeciętnie średnia powierzchnia użytków rolnych, będąca w dyspozycji indywidualnych gospodarstw rolnych, jest bowiem we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich, nieco większa od średniej powierzchni tych użytków, które pozostają w dobrej kulturze. Dodać przy tym należy, że zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich podobne, jak w przypadku średniej powierzchni gruntów ogółem oraz średniej powierzchni użytków rolnych w indywidualnych gospodarstwach rolnych (tab. 3.12.).

⁵⁵ Według danych Eurostatu gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą w Polsce stanowią aż około 1/6 wszystkich gospodarstw w UE-27. O skali rozdrobnienia gospodarstw rolnych w Polsce świadczy to, że np. w Niemczech i Francji razem wziętych jest 2,5 razy mniej gospodarstw rolnych niż w Polsce, podczas gdy gospodarują one na 2,6 razy większej powierzchni użytków rolnych, a więc w tych krajach na jedno gospodarstwo rolne przypada średnio 6,8 razy więcej użytków rolnych, jak w Polsce. Zatem w naszym kraju średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego nadal jest bardzo mała i dodatkowo bardzo wolno wzrasta. Por. W. Dzun, *Przemiany strukturalne w rolnictwie...*, s. 125–153.

Tabela 3.12. Średnia powierzchnia gruntów w indywidualnych gospodarstwach rolnych w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne w 2010 roku

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
Średnia powierzchnia gruntów ogółem						
Średnia	3,9	4,1	2,3	4,3	3,8	4,5
Wsp. zmienności V (%)	49,7	52,6	24,7	45,3	36,2	46,3
Minimum	1,3	1,4	1,3	1,4	1,6	1,4
Kwartyl Q_1	2,5	2,7	1,9	2,9	3,0	2,9
Mediana	3,6	3,5	2,3	4,0	3,8	4,1
Kwartyl Q_3	4,7	4,6	2,7	5,1	4,7	5,8
Maksimum	9,5	9,0	3,7	9,5	6,5	9,5
Średnia powierzchnia użytków rolnych						
Średnia	3,2	3,2	1,9	3,6	3,1	3,7
Wsp. zmienności V (%)	53,5	57,1	28,6	49,2	38,8	50,6
Minimum	1,1	1,1	1,1	1,1	1,2	1,1
Kwartyl Q_1	1,9	2,0	1,5	2,2	2,5	2,2
Mediana	2,7	2,5	1,8	3,1	3,0	3,3
Kwartyl Q_3	4,1	3,7	2,3	4,6	4,2	4,8
Maksimum	8,8	7,6	3,2	8,8	5,1	8,8
Średnia powierzchnia użytków rolnych w dobrej kulturze						
Średnia	3,0	2,9	1,7	3,4	2,9	3,5
Wsp. zmienności V (%)	57,8	62,9	35,0	53,0	43,3	54,4
Minimum	0,5	0,5	0,5	0,7	1,0	0,7
Kwartyl Q_1	1,7	1,6	1,4	2,0	2,2	2,0
Mediana	2,5	2,3	1,6	2,9	2,9	2,9
Kwartyl Q_3	3,9	3,5	2,2	4,4	4,0	4,6
Maksimum	8,7	7,4	3,2	8,7	4,9	8,7

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie.

W związku z powyższym należy stwierdzić, że wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem struktury agrarnej, przy czym najbardziej wyraźne różnice w tym zakresie występują między obszarami wiejskimi sąsiadującymi z większymi miastami a obszarami wiejskimi oddalonymi od

miast. Z kolei we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich stopień wykorzystania ziemi przez rolnictwo indywidualne jest podobny.

Dodać należy, że pomimo tego, iż we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich z jednej strony występuje proces rozdrabniania ziemi użytkowanej rolniczo, a z drugiej jej koncentracji, przy dominacji tego pierwszego, to jednak na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, częściej niż w pozostałych wydzielonych typach obszarów wiejskich, występuje również zjawisko jej przekazywania na cele nierolnicze, o czym świadczy relatywnie duży spadek liczby indywidualnych gospodarstw rolnych oraz mały wzrost liczby działek rolnych. Potwierdza to wcześniejsze spostrzeżenia dotyczące zmian w strukturze użytkowania ziemi i z pewnością jest także związane z rozwojem budownictwa mieszkalnego, zwłaszcza w odniesieniu do obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (tab. 3.7., 3.8. i 3.10.). Poza tym zachodzące procesy mogą również świadczyć o zmniejszającej się roli rolnictwa oraz jego miejsca w strukturze gospodarki wiejskiej, przy czym w szczególności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami.

Przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich liczba prywatnych podmiotów gospodarczych ponad dwukrotnie wzrosła w latach 1995–2010 i nie ma większych różnic pod tym względem między nimi. Dodatkowo zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich dość duże i podobne. Ponadto na uwagę zasługuje fakt, że we wszystkich gminach objętych badaniami i zlokalizowanych w wydzielonych typach obszarów wiejskich, nastąpił wzrost liczby prywatnych podmiotów gospodarczych w latach 1995–2010, co może świadczyć o rozwoju prywatnej pozarolniczej działalności gospodarczej na ich terenie (tab. 3.13.).

O poziomie rozwoju prywatnej pozarolniczej działalności gospodarczej na danym obszarze (np. w gminie), może świadczyć liczba prywatnych podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym. Okazuje się, że wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem tego wskaźnika, przy czym przeciętnie wyraźnie najwyższy jest on na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, podczas gdy w pozostałych wydzielonych typach obszarów wiejskich jest on niższy i podobny. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest dość duże i podobne (tab. 3.13.). Ponadto należy zauważyć, że jedynie na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami występują takie gminy, w których liczba prywatnych podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym jest wyższa od średniej dla kraju (wg BDL w 2010 roku

wynosiła ona dla Polski 152,6). Najwięcej takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (3 gminy, tj. 11,5% ogółu gmin), podczas gdy na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami występuje zaledwie 1 taka gmina (co stanowi 4,6% ogółu gmin).

Na tej podstawie należy stwierdzić, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich w badanym regionie południowo-wschodniej Polski o rozdrobnionej strukturze gospodarstw rolnych, prywatna pozarolnicza działalność gospodarza jest słabiej rozwinięta niż przeciętnie w kraju, przy czym czynnikiem stymulującym jej rozwój jest sąsiedztwo czy też oddziaływanie większego miasta.

Tabela 3.13. Prywatna pozarolnicza działalność gospodarza w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Zmiany w liczbie prywatnych podmiotów gospodarczych w latach 1995–2010, rok 1995 = 100						
Średnia	263,8	254,7	261,1	264,6	258,7	266,3
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	27,9	30,7	31,6	27,0	24,8	27,7
Minimum	131,7	131,7	131,7	152,0	152,0	159,8
Kwartyl Q_1	215,7	210,8	210,9	216,7	227,4	215,7
Mediana	249,7	233,1	243,9	250,0	249,8	250,6
Kwartyl Q_3	304,9	285,0	300,6	305,7	307,4	300,8
Maksimum	518,8	518,8	491,4	518,8	395,3	518,8
Prywatne podmioty gospodarcze na 1000 osób w wieku produkcyjnym w 2010 roku						
Średnia	86,4	86,3	103,7	81,7	82,2	81,6
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	31,5	25,1	31,5	28,9	33,6	27,7
Minimum	43,1	53,6	57,1	43,1	45,2	43,1
Kwartyl Q_1	67,1	71,4	81,2	65,4	63,5	66,4
Mediana	81,2	83,1	98,0	77,4	75,9	77,4
Kwartyl Q_3	98,5	97,0	113,3	93,3	94,6	92,8
Maksimum	198,1	148,0	198,1	157,3	157,3	148,0
Odsetek prywatnych podmiotów gospodarczych w podmiotach ogółem w 2010 roku						
Średnia	95,7	95,4	97,0	95,4	96,0	95,2
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	2,0	1,7	1,6	1,9	2,2	1,8
Minimum	90,1	91,4	94,0	90,1	90,1	91,0
Kwartyl Q_1	94,7	94,4	96,0	94,5	95,6	94,3
Mediana	95,7	95,4	97,3	95,5	96,2	95,3
Kwartyl Q_3	97,2	96,4	98,0	96,6	97,2	96,4
Maksimum	99,2	99,2	99,2	98,8	98,5	98,8

1	2	3	4	5	6	7
Odsetek osób fizycznych w prywatnych podmiotach gospodarczych ogółem w 2010 roku						
Średnia	86,1	87,5	86,7	86,0	87,1	85,6
Wsp. zmienności V (%)	4,3	3,6	3,5	4,5	3,7	4,7
Minimum	74,2	76,7	77,8	74,2	78,9	74,2
Kwartył Q_1	83,9	86,6	85,7	83,4	85,2	83,1
Mediana	86,9	88,1	87,2	86,8	87,6	86,6
Kwartył Q_3	88,8	89,6	88,7	88,8	89,5	88,5
Maksimum	92,0	92,0	90,6	92,0	91,4	92,0

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie.

Podobnie, jak w kraju, we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich w strukturze podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w REGON, zdecydowanie przeważają jednostki prywatne, a wśród nich osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą i nie ma większych różnic w tym zakresie pomiędzy nimi, a zróżnicowanie tych cech pomiędzy poszczególnymi gminami jest we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich bardzo niewielkie i podobne (tab. 3.13.).

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem liczby podmiotów gospodarczych ogółem działających w sektorze usług w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym, przy czym przeciętnie wyraźnie najwyższa jest ona na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, podczas gdy w pozostałych wydzielonych typach obszarów wiejskich liczba ta jest niższa i podobna. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest dość duże, przy czym wyraźnie największe w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (tab. 3.14.). Ponadto należy zauważyć, że jedynie na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami występują 2 takie gminy (7,7% ogółu gmin), w których liczba podmiotów gospodarczych ogółem działających w sektorze usług w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym jest wyższa od średniej dla kraju (wg BDL w 2010 roku wynosiła ona dla Polski 119,6).

W związku z powyższym można stwierdzić, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich w badanym regionie, pozarolnicza działalność usługowa jest słabiej rozwinięta niż przeciętnie w kraju, przy czym czynnikiem stymulującym jej rozwój jest sąsiedztwo czy też oddziaływanie większego miasta. Wy-

daje się, że m.in. może to mieć związek ze zjawiskiem tzw. samozatrudnienia, w przypadku którego osoby fizyczne rejestrują działalność gospodarczą na własny rachunek i najczęściej w pojedynkę świadczą usługi większym podmiotom gospodarczym, zwykle zlokalizowanym w większych ośrodkach miejskich.

Tabela 3.14. Podmioty gospodarcze wg rodzajów działalności w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
Liczba podmiotów gospodarczych ogółem działających w sektorze usług na 1000 osób w wieku produkcyjnym w 2010 roku						
Średnia	56,9	53,1	73,6	52,4	53,4	52,1
Wsp. zmienności V (%)	34,1	23,8	37,3	26,1	29,2	25,2
Minimum	29,8	31,3	41,9	29,8	35,2	29,8
Kwartyl Q_1	44,2	44,6	54,4	42,0	42,5	41,6
Mediana	53,8	51,1	69,4	51,6	50,6	52,4
Kwartyl Q_3	65,8	60,6	78,4	59,1	61,2	58,9
Maksimum	161,1	84,3	161,1	95,7	95,7	85,0
Liczba podmiotów gospodarczych ogółem działających w przemyśle i budownictwie na 1000 osób w wieku produkcyjnym w 2010 roku						
Średnia	28,5	30,9	29,6	28,2	28,5	28,1
Wsp. zmienności V (%)	39,8	32,0	27,2	42,9	47,8	41,7
Minimum	9,9	14,6	16,4	9,9	9,9	11,5
Kwartyl Q_1	21,4	24,5	24,4	21,2	21,2	20,5
Mediana	26,4	29,2	29,7	25,8	25,0	25,8
Kwartyl Q_3	34,5	35,7	34,8	34,2	32,5	34,8
Maksimum	72,4	72,4	45,0	72,4	62,0	72,4

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie.

Przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich liczba podmiotów gospodarczych ogółem działających w przemyśle i budownictwie w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym jest około połowę mniejsza, niż w przypadku działalności usługowej i nie ma pod tym względem większych różnic między nimi. Zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich dość

duże, przy czym wyraźnie niższe jest ono w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami oraz cennych przyrodniczo (tab. 3.14.). Dodatkowo na uwagę zasługuje fakt, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy, w których liczba podmiotów gospodarczych ogółem działających w przemyśle i budownictwie w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym jest wyższa od średniej dla kraju (wg BDL w 2010 roku wynosiła ona dla Polski 34,1). Największy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo (11 gmin, tj. 32,4% ogółu gmin), w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (7 gmin, tj. 26,9% ogółu) oraz obszarów wiejskich oddalonych od miast (20 gmin, tj. 26,7% ogółu), natomiast najmniej takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (5 gmin, tj. 22,7% ogółu).

Podobnie, jak w kraju, we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich w strukturze podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w REGON, zdecydowanie przeważają jednostki zatrudniające do 9 osób i nie ma większych różnic pod tym względem pomiędzy nimi. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest bardzo małe. Z kolei znikomy udział w analizowanej strukturze mają podmioty gospodarcze zatrudniające 50 i więcej osób, a we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest duże, przy czym wyraźnie największe w obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, zaś najmniejsze w obszarach wiejskich cennych przyrodniczo. Dodatkowo należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy, w których nie ma podmiotów gospodarczych zatrudniających 50 i więcej osób (tab. 3.15.). Największy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (8 gmin, tj. 36,4% ogółu gmin), w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich oddalonych od miast (18 gmin, tj. 24,0% ogółu) oraz cennych przyrodniczo (7 gmin, tj. 20,6% ogółu), natomiast najmniej takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (3 gminy, tj. 11,5% ogółu).

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem liczby podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających do 9 osób w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym, przy czym przeciętnie wyraźnie najwyższa jest ona na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, podczas gdy w pozostałych wydzielonych typach obszarów wiejskich liczba ta jest niższa i podobna. We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest przy tym dość duże (tab. 3.15.). Poza tym należy zauważyć, że jedynie na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, występują takie gminy, w których liczba podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających do 9 osób

w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym jest wyższa od średniej dla kraju (wg BDL w 2010 roku wynosiła ona dla Polski 149,6). Najwięcej takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (3 gminy, tj. 11,5% ogółu gmin), podczas gdy na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami występuje zaledwie 1 taka gmina (co stanowi 4,6% ogółu gmin). Jak wcześniej wspomniano, także i tu wydaje się, że m.in. może to mieć związek ze zjawiskiem tzw. samozatrudnienia, w przypadku którego osoby fizyczne rejestrują działalność gospodarczą na własny rachunek i najczęściej w pojedynkę świadczą usługi większym podmiotom gospodarczym, zwykle zlokalizowanym w większych ośrodkach miejskich.

Tabela 3.15. Podmioty gospodarcze wg wielkości zatrudnienia w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Odsetek podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających do 9 osób w 2010 roku						
Średnia	94,9	94,9	95,0	94,9	95,2	94,8
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	1,5	1,3	1,4	1,5	1,6	1,5
Minimum	90,9	92,6	92,7	90,9	91,5	90,9
Kwartył Q_1	94,1	94,1	93,9	94,2	94,3	94,2
Mediana	95,1	95,0	95,2	95,0	95,6	94,9
Kwartył Q_3	95,9	95,6	95,9	95,8	96,5	95,7
Maksimum	97,6	97,6	97,6	97,4	97,0	97,4
Liczba podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających do 9 osób w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym w 2010 roku						
Średnia	85,5	85,9	101,3	81,3	81,5	81,2
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	30,8	25,2	30,5	28,7	33,2	27,5
Minimum	42,7	54,5	58,2	42,7	45,9	42,7
Kwartył Q_1	66,1	71,2	79,7	64,9	64,6	65,2
Mediana	79,9	80,9	97,9	77,2	76,0	77,7
Kwartył Q_3	98,2	96,0	109,3	92,4	91,8	92,2
Maksimum	191,5	149,5	191,5	156,9	156,9	149,5
Odsetek podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających 50 i więcej osób w 2010 roku						
Średnia	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,4
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	84,5	73,8	87,7	83,9	97,4	80,6
Minimum	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kwartył Q_1	0,1	0,2	0,2	0,0	0,0	0,1
Mediana	0,3	0,3	0,3	0,4	0,3	0,4
Kwartył Q_3	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
Maksimum	1,4	1,0	1,4	1,3	0,9	1,3

1	2	3	4	5	6	7
Liczba podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających 50 i więcej osób w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym w 2010 roku						
Średnia	0,4	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3
Wsp. zmienności V (%)	94,4	79,2	109,9	84,5	105,6	79,4
Minimum	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kwartył Q_1	0,1	0,1	0,2	0,0	0,0	0,1
Mediana	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Kwartył Q_3	0,5	0,5	0,6	0,5	0,4	0,5
Maksimum	2,4	1,1	2,4	1,1	1,0	1,1

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie.

Przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich liczba podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających 50 i więcej osób w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym jest podobna, a zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich duże, przy czym wyraźniej największe w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami (tab. 3.15.). Dodać należy, że jedynie na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, występuje 1 taka gmina (3,9% ogółu gmin), w której liczba podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających 50 i więcej osób w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym jest wyższa od średniej dla kraju (wg BDL w 2010 roku wynosiła ona dla Polski 1,4).

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem liczby nowo zarejestrowanych podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 tys. ludności w latach 2009–2010. Przeciętnie liczba ta jest największa na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich cennych przyrodniczo, zaś najmniejsza jest ona na obszarach wiejskich oddalonych od większych miast. Dodać należy, że zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich dość duże i podobne (tab. 3.16.).

Przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich liczba wyrejstrowanych podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 tys. ludności w latach 2009–2010 jest podobna, a zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszcze-

gólnymi gminami jest we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich dość duże, przy czym wyraźniej najmniejsze w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (tab. 3.16.).

Tabela 3.16. Podmioty gospodarcze nowo zarejestrowane i wyrejestrowane oraz wskaźnik stabilizacji w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
Podmioty gospodarcze nowo zarejestrowane na 10 tys. ludności (średnia za lata 2009–2010)						
Średnia	60,1	62,4	78,2	55,3	56,9	54,8
Wsp. zmienności V (%)	36,6	26,3	34,7	31,9	27,8	33,2
Minimum	21,0	37,5	35,5	21,0	39,0	21,0
Kwartył Q_1	43,5	49,6	63,3	42,0	43,9	41,3
Mediana	56,5	63,8	71,0	53,0	53,0	53,0
Kwartył Q_3	71,0	71,0	91,5	68,0	68,1	67,3
Maksimum	153,5	110,0	153,5	110,0	102,0	110,0
Podmioty gospodarcze wyrejestrowane na 10 tys. ludności (średnia za lata 2009–2010)						
Średnia	36,6	40,3	40,7	35,5	34,9	35,6
Wsp. zmienności V (%)	38,1	38,1	29,8	40,1	42,9	39,6
Minimum	11,0	14,0	21,0	11,0	15,5	11,0
Kwartył Q_1	27,3	29,5	31,3	25,5	25,9	25,0
Mediana	35,0	38,3	39,8	34,0	32,0	35,0
Kwartył Q_3	44,8	48,9	47,9	43,5	45,4	42,5
Maksimum	71,0	71,0	70,0	71,0	67,0	71,0
Wskaźnik stabilizacji podmiotów gospodarczych na 10 tys. ludności za lata 2009–2010						
Średnia	1,8	1,7	2,0	1,7	1,8	1,7
Wsp. zmienności V (%)	29,6	27,1	26,6	29,8	26,5	30,8
Minimum	0,7	1,0	1,0	0,7	1,0	0,7
Kwartył Q_1	1,4	1,3	1,6	1,3	1,5	1,3
Mediana	1,7	1,7	2,1	1,6	1,7	1,6
Kwartył Q_3	2,1	2,0	2,2	2,0	2,1	2,0
Maksimum	3,5	3,2	3,5	3,2	2,7	3,2

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie.

Przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich *wskaźnik stabilizacji*⁵⁶ podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 tys. ludności w latach 2009–2010 jest podobny i mieści się w przedziale od 1,0 do 2,0, co oznacza występowanie słabej koniunktury w odniesieniu do pozarolniczej działalności gospodarczej. We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest przy tym dość duże i podobne. Ponadto należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy, w których *wskaźnik stabilizacji* podmiotów gospodarczych jest większy i mieści się w przedziale od 2,1 do 3,5, a to oznacza występowanie umiarkowanej koniunktury w odniesieniu do pozarolniczej działalności gospodarczej (tab. 3.16.). Największy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (13 gmin, tj. 50,0% ogółu gmin), w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (6 gmin, tj. 27,3% ogółu), następnie obszarów wiejskich oddalonych od miast (15 gmin, tj. 20,0% ogółu), zaś najmniej takich gmin występuje na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo (4 gminy, tj. 11,8% ogółu). Na tej podstawie można stwierdzić, że sąsiedztwo czy też oddziaływanie miasta, zwłaszcza większego, sprzyja poprawie koniunktury w odniesieniu do pozarolniczej działalności gospodarczej na lokalnym rynku wiejskim.

Gospodarka finansowa jednostki samorządu terytorialnego polega na gromadzeniu dochodów i przychodów oraz na dokonywaniu wydatków i rozchodów celem wykonywania zadań własnych i zleconych. Na szczęście gminy warunkuje ona jej rozwój i konkurencyjność oraz zabezpiecza realizację potrzeb mieszkańców. W ocenie dochodowej strony budżetu JST istotne jest badanie zmian wielkości dochodu, jego dynamiki i struktury oraz przestrzennego zróżnicowania. Natomiast na podstawie analizy wydatkowej strony budżetu można ustalić, w jakim stopniu środki finansowe są przeznaczane na rozwiązywanie problemów bieżących, a w jakim na promocję i rozwój gminy oraz na poprawę i wzrost jej konkurencyjności. Dodać trzeba, iż analiza przestrzennego zróżnicowania poziomu dochodów budżetowych wskazuje na to, że wysokie dochody

⁵⁶ *Wskaźnik stabilizacji* – stosunek liczby podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w danym roku do liczby podmiotów gospodarczych, które zostały w tym samym okresie wyrejestrowane.

Zakłada się, że jego wartości w następujących przedziałach oznaczają:

- do 1,0 przejaw recesji w odniesieniu do działalności gospodarczej,
- 1,0–2,0 przejaw słabej koniunktury,
- 2,1–3,5 dowód umiarkowanej koniunktury,
- 3,6–5,0 objaw dobrej koniunktury,
- powyżej 5,0 występowanie bardzo dobrej koniunktury.

Por. G. Gorzelak, B. Jałowiecki, *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach 95*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1996.

gmin nie są efektem zaradności władz samorządowych, ale wynikają z lokalizacji kapitału, stanu infrastruktury, sąsiedztwa miast (zwłaszcza dużych) oraz atrakcyjności turystycznej⁵⁷.

Zamożność jednostek samorządu terytorialnego (np. gmin) wyraźnie wpływa na ich możliwości inwestycyjne. Jednostki samorządowe (np. gminy) posiadające większe dochody budżetowe *per capita* zwykle posiadają też większe możliwości inwestowania. Poza tym większy udział dochodów własnych w dochodach budżetowych ogółem pozwala samorządom na swobodniejsze dysponowanie środkami finansowymi, a tym samym stwarza możliwość przeznaczania większych kwot na inwestycje⁵⁸. Dodać należy, że głównym źródłem dochodów własnych samorządów lokalnych na obszarach wiejskich są regionalne i lokalne warunki gospodarcze, wobec czego ich poziom w dużej mierze zależy od etapu rozwoju regionu⁵⁹. Z kolei główną rolą pozostałej części dochodów budżetowych gmin wiejskich (tj. dotacji i subwencji) jest łagodzenie występujących dysproporcji międzyregionalnych. Rozwój obszarów wiejskich w Polsce jest zatem ściśle powiązany z ogólnym rozwojem gospodarczym regionu (województwa). Udział dochodów własnych gmin wiejskich w ich dochodach ogółem maleje bowiem wraz z obniżaniem się etapu rozwoju gospodarczego województw. Wynika z tego, że w regionach na wyższym etapie rozwoju gospodarczego endogeniczne warunki bardziej sprzyjają ekonomicznej aktywności mieszkańców wsi, czyli łatwiej i szybciej tam również o jej rozwój. Natomiast na terenach gospodarczo opóźnionych znacznie trudniej uruchomić wewnętrzne stymulatory rozwoju⁶⁰.

⁵⁷ M. Podstawka, *Podstawy finansów. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2005; J. Hybel, *Regionalne zróżnicowanie sytuacji finansowej gmin w Polsce w latach 2005–2009*, Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, Ekonomika i organizacja gospodarki żywnościowej, nr 86, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2010, s. 29–39.

⁵⁸ U. Gołaszewska-Kaczan, *Partnerstwo publiczno-prawne a atrakcyjność regionu* [w:] *Atrakcyjność inwestycyjna regionu*, red. A. Koczyk, M. Proniewski, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Białystok 2005, s. 545–552. Dodać należy, iż z badań wynika, że wg syntetycznego wskaźnika atrakcyjności inwestycyjnej województw w Polsce w czołówce znajdują się trzy województwa, tj.: śląskie, mazowieckie oraz małopolskie, zaś najniższe lokaty zajmują województwa: świętokrzyskie, lubelskie i podlaskie. Por. T. Kalinowski (red.), *Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2005, s. 76.

⁵⁹ Podstawą takiego założenia jest przeświadczenie o istnieniu związków między dochodami własnymi a etapem rozwoju regionu, którego wyjaśnieniem są teorie: poziomu rozwoju gospodarczego Dunninga oraz etapów rozwoju gospodarczego Portera i Ozawy; Por. J.H. Dunning, *Explaining the International Direct Investment Position of Countries: Towards a Dynamic or Developmental Approach*, *Weltwirtschaftliches Archiv*. Bd. 119, 1981; M.E. Porter, *Competitive Advantage of Nations*, Free Press, New York 1990; T. Ozawa, *Foreign Direct Investment and Economic Development*, Transnational Corporations, vol. 1, no. 1, 1992; cyt za: J. Heller, *Dochody budżetowe samorządów gmin wiejskich w ujęciu regionalnym*, *Roczniki Naukowe SERiA*, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 74–79.

⁶⁰ J. Heller, *Dochody budżetowe samorządów...*, s. 74–79.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem wielkości dochodów budżetów gmin ogółem w przeliczeniu na 1 mieszkańca, przy czym przeciętnie dochody te są wyższe w obszarach wiejskich cennych przyrodniczo oraz oddalonych od miast, zaś niższe w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi i małymi miastami. We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest niewielkie i podobne (tab. 3.17.).

Tabela 3.17. Wybrane cechy charakteryzujące dochody budżetów gmin w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Dochody ogółem na 1 mieszkańca w zł (średnia za lata 2008–2010)						
Średnia	2592,5	2692,3	2443,4	2632,5	2462,9	2682,3
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	14,6	14,0	9,6	15,2	11,1	15,6
Minimum	1984,7	2075,1	2006,7	1984,7	2109,9	1984,7
Kwartył Q_1	2318,3	2470,1	2273,4	2340,5	2241,8	2419,2
Mediana	2546,2	2624,5	2469,3	2571,9	2382,1	2594,8
Kwartył Q_3	2778,9	2901,3	2601,9	2804,9	2704,4	2815,8
Maksimum	4501,4	3967,3	2879,0	4501,4	2945,5	4501,4
Dochody własne na 1 mieszkańca w zł (średnia za lata 2008–2010)						
Średnia	736,3	632,5	914,7	688,4	822,0	649,3
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	40,6	30,9	39,5	38,0	31,3	38,7
Minimum	358,3	358,3	401,2	358,3	444,3	358,3
Kwartył Q_1	525,4	503,7	666,4	514,1	616,7	487,7
Mediana	661,1	596,7	842,6	622,7	764,1	590,9
Kwartył Q_3	870,6	772,5	1092,0	811,5	980,2	789,1
Maksimum	2110,3	1213,7	1798,1	2110,3	1246,6	2110,3
Odsetek dochodów własnych w dochodach ogółem (średnia za lata 2008–2010)						
Średnia	29,2	23,9	37,6	26,9	34,4	24,7
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	41,6	32,4	36,9	39,4	37,4	35,7
Minimum	12,2	13,9	15,9	12,2	17,9	12,2
Kwartył Q_1	20,3	18,9	28,2	19,2	24,9	18,9
Mediana	25,9	22,7	34,3	24,1	31,7	22,8
Kwartył Q_3	34,4	27,5	46,4	32,0	43,3	29,6
Maksimum	65,6	50,7	65,6	60,2	56,4	60,2
Odsetek środków ogółem z budżetu UE w dochodach ogółem (średnia za lata 2006–2009)						
Średnia	2,6	3,0	1,8	2,8	2,2	3,0
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	98,4	86,1	94,4	96,3	83,0	96,8

<i>I</i>	2	3	4	5	6	7
Minimum	0,0	0,3	0,1	0,0	0,0	0,2
Kwartył Q_1	0,9	1,1	0,8	0,9	0,9	1,0
Mediana	1,8	2,3	1,3	2,0	1,9	2,0
Kwartył Q_3	3,6	3,9	2,3	3,9	2,9	4,0
Maksimum	14,8	10,7	7,3	14,8	7,2	14,8
Odsetek środków inwestycyjnych z budżetu UE w dochodach ogółem (średnia za lata 2006–2009)						
Średnia	2,1	2,4	1,5	2,3	1,7	2,4
Wsp. zmienności V (%)	111,6	100,0	115,4	108,8	101,6	108,4
Minimum	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kwartył Q_1	0,5	0,8	0,5	0,6	0,4	0,7
Mediana	1,4	1,7	0,9	1,5	1,0	1,7
Kwartył Q_3	2,7	3,2	1,9	3,3	2,7	3,5
Maksimum	11,9	9,9	6,8	11,9	6,8	11,9

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są również zróżnicowane pod względem wielkości dochodów własnych budżetów gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca oraz ich udziału w dochodach ogółem. Przeciętnie wyraźnie najwyższe dochody własne budżetów gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca, a także ich udział w dochodach ogółem występują w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami. W dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, podczas gdy w obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo, analizowane dochody i ich odsetek w dochodach ogółem, są przeciętnie wyraźnie najniższe i podobne. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tych cech pomiędzy poszczególnymi gminami jest dość duże oraz podobne. Dodatkowo należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy, w których odsetek dochodów własnych przekracza 50% dochodów ogółem (tab. 3.17.). Największy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz małymi miastami (odpowiednio 6 gmin, tj. 23,1% ogółu gmin oraz 5 gmin, tj. 22,7% ogółu gmin), zaś najmniejszy na obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo (odpowiednio 2 gminy, tj. 2,7% ogółu oraz 1 gmina, tj. 2,9% ogółu).

Przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich odsetek środków finansowych ogółem oraz inwestycyjnych z budżetu Unii Europejskiej w dochodach budżetów gmin ogółem jest niewielki, przy czym nieco większy jest on na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo oraz oddalonych od miast, zaś najmniejszy na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tych cech pomiędzy poszczególnymi gminami jest bardzo duże. Poza tym na uwagę zasługuje fakt, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy, które nie korzystają ze środków finansowych inwestycyjnych pochodzących z budżetu Unii Europejskiej (tab. 3.17.). Nieco większy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz sąsiadujących z małymi miastami (odpowiednio 11 gmin, tj. 14,7% ogółu gmin oraz 3 gminy, tj. 13,6% ogółu gmin), zaś mniejszy na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami oraz cennych przyrodniczo (odpowiednio 3 gminy, tj. 11,5% ogółu oraz 4 gminy, tj. 11,8% ogółu). Dodatkowo w obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami występuje 1 taka gmina (4,6% ogółu), która w ogóle nie korzysta ze wsparcia finansowego Unii Europejskiej.

Wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem wielkości wydatków budżetów gmin ogółem w przeliczeniu na 1 mieszkańca, przy czym przeciętnie wydatki te są wyższe w obszarach wiejskich cennych przyrodniczo oraz oddalonych od miast, zaś niższe w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi i małymi miastami. We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest niewielkie i podobne (tab. 3.18.).

Podobna sytuacja występuje również w przypadku wielkości wydatków inwestycyjnych budżetów gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca, które przeciętnie są wyższe w obszarach wiejskich cennych przyrodniczo oraz oddalonych od miast, zaś niższe w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi i małymi miastami. We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest dość duże, przy czym wyraźnie najmniejsze w obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (tab. 3.18.).

Z kolei przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich odsetek wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem budżetów gmin, kształtuje się na podobnym poziomie, oscylując w granicach 20%. We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest dość duże, przy czym wyraźnie najmniejsze w obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami. Dodać należy, że jedynie w tych obszarach wiejskich nie ma takich gmin, w których odsetek wydatków inwestycyjnych przekracza 30% wydatków ogółem budżetów gmin (tab. 3.18.). Z kolei największy odsetek takich gmin występuje w obszarach wiejskich

cennych przyrodniczo (6 gmin, tj. 17,7% ogółu gmin), w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich oddalonych od miast (8 gmin, tj. 10,7% ogółu), a następnie obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (2 gminy, tj. 7,7% ogółu).

Tabela 3.18. Wybrane cechy charakteryzujące wydatki budżetów gmin w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Wydatki ogółem na 1 mieszkańca w zł**						
Średnia	2733,1	2843,5	2583,8	2773,1	2591,4	2826,4
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	14,8	15,8	11,4	15,2	11,6	15,5
Minimum	2048,6	2093,8	2048,6	2078,1	2246,0	2078,1
Kwartyl Q_1	2476,2	2572,7	2469,0	2478,7	2396,5	2574,5
Mediana	2673,4	2724,0	2563,6	2701,5	2484,6	2745,6
Kwartyl Q_3	2929,9	2976,3	2773,4	2969,5	2721,3	3018,9
Maksimum	4271,4	4271,4	3124,8	4271,4	3187,0	4271,4
Wydatki inwestycyjne na 1 mieszkańca w zł**						
Średnia	605,2	669,4	550,4	619,9	572,8	633,7
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	47,1	52,3	44,6	47,5	31,2	50,5
Minimum	94,3	94,3	174,4	94,3	276,9	94,3
Kwartyl Q_1	410,4	426,9	408,3	413,6	446,4	399,3
Mediana	553,1	592,4	524,0	572,9	559,9	576,7
Kwartyl Q_3	733,4	883,7	667,0	742,7	648,1	766,2
Maksimum	1686,1	1686,1	1289,0	1686,1	893,6	1686,1
Odsetek wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem**						
Średnia	20,6	21,8	20,6	20,6	20,8	20,5
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	35,2	39,1	36,9	34,9	22,9	37,9
Minimum	3,8	3,8	7,0	3,8	11,3	3,8
Kwartyl Q_1	15,4	15,0	16,0	15,3	17,2	15,1
Mediana	20,7	22,4	20,2	20,8	21,7	20,5
Kwartyl Q_3	25,2	26,4	23,8	25,3	24,6	26,0
Maksimum	42,0	39,7	42,0	39,7	28,9	39,7
Odsetek wydatków na turystykę w wydatkach ogółem**						
Średnia	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	407,5	285,0	344,1	432,8	319,8	452,0
Minimum	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kwartyl Q_1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Mediana	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kwartyl Q_3	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Maksimum	2,9	2,9	2,2	2,9	0,9	2,9

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Odsetek wydatków na gospodarkę komunalną i ochronę środowiska w wydatkach ogółem**						
Średnia	6,5	5,9	6,6	6,5	6,4	6,5
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	67,2	74,5	54,8	70,5	55,8	74,4
Minimum	1,4	1,6	2,0	1,4	1,7	1,4
Kwartyl Q_1	3,3	3,0	3,9	3,0	4,0	2,9
Mediana	5,3	4,7	6,5	5,1	6,0	4,8
Kwartyl Q_3	8,3	6,9	8,6	7,9	7,6	8,0
Maksimum	23,0	20,7	16,1	23,0	15,6	23,0
Odsetek wydatków na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego w wydatkach ogółem**						
Średnia	3,0	3,5	3,1	3,0	3,6	2,8
Wsp. zmienności <i>V</i> (%)	65,4	86,4	54,8	68,4	43,9	76,0
Minimum	0,4	0,5	0,5	0,4	0,8	0,4
Kwartyl Q_1	1,8	1,9	1,8	1,8	2,6	1,6
Mediana	2,7	2,8	3,0	2,7	3,4	2,5
Kwartyl Q_3	3,8	4,1	3,9	3,8	4,0	3,7
Maksimum	17,5	17,5	7,6	17,5	6,9	17,5

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; ** średnia za lata 2008–2010.

Źródło: Bank Danych Lokalnych, GUS w Warszawie.

Przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich odsetek wydatków na turystykę w wydatkach ogółem budżetów gmin jest znikomy i nie ma większych różnic pod tym względem między nimi, a zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest we wszystkich typach obszarów wiejskich bardzo duże. Ponadto należy zauważyć, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy, które w ogóle nie ponoszą wydatków na turystykę (tab. 3.18.). Największy odsetek gmin, które ponoszą wydatki na turystykę występuje w obszarach wiejskich cennych przyrodniczo (10 gmin, tj. 29,4% ogółu gmin), w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami oraz oddalonych od miast (odpowiednio 4 gminy, tj. 18,2% ogółu oraz 12 gmin, tj. 16,0% ogółu), zaś najmniejszy odsetek takich gmin występuje w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (3 gminy, tj. 11,5% ogółu).

Przeciętnie we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich odsetek wydatków na gospodarkę komunalną i ochronę środowiska, a także na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego w wydatkach ogółem budżetów gmin jest niewielki, przy czym nieco większy w przypadku tych pierwszych i nie ma

większych różnic pod tym względem między nimi. We wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tych cech pomiędzy poszczególnymi gminami jest duże, przy czym wyraźnie najmniejsze w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami (tab. 3.18.). Dodać należy, że jedynie w obszarach wiejskich cennych przyrodniczo oraz oddalonych od miast występują takie gminy, w których odsetek wydatków na gospodarkę komunalną i ochronę środowiska przekracza 20% (odpowiednio 1 gmina, tj. 2,9% ogółu oraz 2 gminy, tj. 2,7% ogółu), a odsetek wydatków na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego przekracza 15% wydatków ogółem budżetów gmin (odpowiednio 1 gmina, tj. 2,9% ogółu oraz 1 gmina, tj. 1,3% ogółu).

Na podstawie powyższej analizy należy stwierdzić, że wydzielone typy obszarów wiejskich są zróżnicowane pod względem wybranych cech charakteryzujących dochody i wydatki budżetów gmin, które w znacznym stopniu mogą decydować o możliwościach i kierunkach wielofunkcyjnego rozwoju, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej przez rolników.

Dodać należy, że wszystkie wydzielone typy obszarów wiejskich są w miarę jednorodne pod względem takich cech, jak: dochody i wydatki budżetów gmin ogółem w przeliczeniu na 1 mieszkańca. W przypadku takich cech, jak: dochody własne na 1 mieszkańca i ich odsetek w dochodach ogółem oraz wydatki inwestycyjne na 1 mieszkańca i ich odsetek w wydatkach ogółem, a także odsetek wydatków na gospodarkę komunalną i ochronę środowiska oraz odsetek wydatków na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego w wydatkach ogółem, występuje dość duże zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi gminami w obrębie wszystkich typów obszarów wiejskich. Natomiast w przypadku takich cech, jak: odsetek środków finansowych ogółem oraz inwestycyjnych z budżetu UE w dochodach budżetów gmin ogółem oraz odsetek wydatków na turystykę w wydatkach budżetów gmin ogółem, zróżnicowanie to jest bardzo duże.

Tabela 3.19. Cechy wydzielonych typów obszarów wiejskich objętych badaniami (podobieństwa i różnice) – podsumowanie

Obszary wiejskie objęte badaniami			
Cenne przyrodniczo	Sąsiadujące z większymi miastami	Sąsiadujące z małymi miastami	Oddalone od miast
1	2	3	4
Cechy – podobieństwa			
Liczba nowych budynków gospodarczych oddanych do użytkowania na 1000 ludności			
Udział % sadów w strukturze użytków rolnych			
Stopień wykorzystania ziemi przez rolnictwo indywidualne			
Z jednej strony występuje proces rozdrabniania ziemi użytkowanej rolniczo, a z drugiej jej koncentracji, przy czym dominuje jednak ten pierwszy			
Zmiany w liczbie prywatnych podmiotów gospodarczych w latach 1995–2010			
Odsetek prywatnych podmiotów gospodarczych w podmiotach ogółem			
Odsetek osób fizycznych w prywatnych podmiotach gospodarczych ogółem			
Liczba podmiotów gospodarczych ogółem działających w przemyśle i budownictwie na 1000 osób w wieku produkcyjnym			

1	2	3	4
	Liczba nowych budynków mieszkalnych oddanych do użytkowania na 1000 ludności		
	+		-
	Udział % użytków rolnych w powierzchni ogólnej		
-			
	Udział % pozostałych gruntów, w tym nieużytków w powierzchni ogólnej		
	+		
	Udział % gruntów ornych w strukturze użytków rolnych		
-			
	Udział % trwałych użytków zielonych w strukturze użytków rolnych		
+			
	Zmiany w liczbie działek rolnych (o powierzchni do 1 ha użytków rolnych) w latach 1996–2010		
+		-	
	Zmiany w liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych (o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych) w latach 1996–2010		
-	+		
	Odsetek działek rolnych (o powierzchni do 1 ha użytków rolnych)		
-	+		-
	Odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych (o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych)		
+	-		+
	Odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych 1,01–4,99 ha		
	+		-
	Odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych 5,00 ha i więcej		
	-		+
	Średnia powierzchnia gruntów ogółem w indywidualnych gospodarstwach rolnych		
	-		+
	Średnia powierzchnia użytków rolnych w indywidualnych gospodarstwach rolnych		
	-		+
	Prywatne podmioty gospodarcze na 1000 osób w wieku produkcyjnym		
	+		
	Liczba podmiotów gospodarczych ogółem działających w sektorze usług na 1000 osób w wieku produkcyjnym		
	+		
	Liczba podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających do 9 osób na 1000 osób w wieku produkcyjnym		
	+		
	Podmioty gospodarcze nowo zarejestrowane na 10 tys. ludności		
	+		
	Dochody budżetów gmin ogółem na 1 mieszkańca		
+	-	-	+
	Dochody własne budżetów gmin na 1 mieszkańca		
-	+	+	-
	Odsetek dochodów własnych budżetów gmin w dochodach ogółem		
-	+	+	-
	Odsetek środków finansowych ogółem z budżetu UE w dochodach budżetów gmin ogółem		
+	-	-	+
	Odsetek środków finansowych inwestycyjnych z budżetu UE w dochodach budżetów gmin ogółem		
+	-	-	+
	Wydatki budżetów gmin ogółem na 1 mieszkańca		
+	-	-	+
	Wydatki inwestycyjne budżetów gmin na 1 mieszkańca		
+	-	-	+

Objaśnienia do tabeli: * symbol „+” oznacza wysoką bądź najwyższą wartość danej cechy, symbol „-” oznacza niską bądź najniższą wartość danej cechy.

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Podsumowując należy stwierdzić, że wydzielone typy obszarów wiejskich, w których funkcjonują badane gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą, są wyraźnie zróżnicowane pod względem endogenicznych uwarunkowań wielofunkcyjnego rozwoju. Z uwagi na lokalizację w pobliżu dużego rynku zbytu, cechy społeczno-demograficzne, infrastrukturę techniczną, wysokie dochody własne budżetów gmin na 1 mieszkańca oraz dobrze rozwiniętą prywatną pozarolniczą działalność gospodarczą⁶¹, wydaje się, że najbardziej sprzyjające warunki dla rozwoju wielofunkcyjnego występują na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami. Istotnym problemem w tym zakresie jest jednak wyraźnie zmniejszająca się rola rolnictwa oraz jego miejsce w strukturze ich gospodarki, pomimo tego, że posiadają one najbardziej sprzyjające warunki przyrodnicze do produkcji rolniczej, w tym zwłaszcza jakość i przydatność rolniczą gleb. Rolnictwo najbardziej tu przegrywa zatem walkę konkurencyjną o zasoby z pozarolniczą działalnością gospodarczą, a także z rozwojem budownictwa mieszkalnego i związanymi z tym różnymi inwestycjami, między innymi o charakterze infrastrukturalnym. Dodać należy, że zanik rolnictwa na tych obszarach wiejskich nie jest zjawiskiem pożądanym, bowiem może w konsekwencji prowadzić do zachwiania równowagi w środowi-

⁶¹ Dodać należy, że między innymi takie cechy środowiska lokalnego (gminy) uznawane są za czynniki sukcesu społeczno-gospodarczego. Zob. J. Bański, W. Stola, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 3, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2002; K. Heffner, *Czynniki osadnicze wpływające na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich* [w:] *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, red. A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 2002, s. 75–106; K. Heffner, A. Rosner, *Czynniki specyficzne wywierające wpływ na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich* [w:] *Wiejskie obszary kumulacji barier...*, s. 133–152; M. Kłodziński, *Jak aktywizować gminę wiejską* [w:] *Aktywizacja wiejskich obszarów problemowych*, red. M. Kłodziński, W. Dzun, IRWiR PAN, AR w Szczecinie, Warszawa-Szczecin 2003, s. 17–32; A. Sobala-Gwosdz, *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*, UJ, Kraków 2005; A. Rosner, *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, IRWiR PAN, Warszawa 2007; J. Bański, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego – koncepcja i diagnoza*, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 14, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2008; M. Herbst, P. Piotrkowska, *Gminy odnoszące sukces* [w:] *Polska lokalna 2007*, red. G. Gorzelak, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2008, s. 107–129; T. Komornicki, *Sukces gospodarczy na obszarach wiejskich* [w:] *Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym*, red. T. Komornicki, R. Kulikowski, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 18, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2009, s. 29–47; K. Czapiewski, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 22, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2010; J. Bański, *Uwarunkowania sukcesu gospodarczego na wsi* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011, s. 61–76; K. Czapiewski, *Czy struktura funkcjonalna warunkuje zaistnienie sukcesu na obszarach wiejskich?* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich?...*, s. 201–218.

sku przyrodniczym, między innymi z uwagi na to, że realizuje ono ważne funkcje pozaprodukcyjne w gospodarce, związane właśnie z ochroną środowiska przyrodniczego, zachowaniem bioróżnorodności oraz kształtowaniem krajobrazu wiejskiego (tab. 3.19.).

Z uwagi na podobieństwo wielu cech, wydaje się, że w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, zaś najgorsza sytuacja pod tym względem występuje na obszarach wiejskich oddalonych od miast (tab. 3.19.).

Z kolei obszary wiejskie cenne przyrodniczo, ze względu na specyficzne cechy środowiska przyrodniczego i krajobrazu (obszary prawnie chronione, lesistość, trwałe użytki zielone itd.), z jednej strony realizują ważne funkcje środowiskowe (ekologiczne), a z drugiej dysponują wyjątkowymi walorami turystycznymi, stwarzającymi szerokie możliwości w zakresie rozwoju turystyki. Stąd też wydaje się, że posiadają one bardziej sprzyjające warunki i mają znacznie większe szanse na rozwój wielofunkcyjny, w porównaniu z obszarami wiejskimi oddalonymi od miast, pomimo podobieństwa wielu cech z tymi ostatnimi (tab. 3.19.).

W tym miejscu dodać należy, że wszystko to potwierdza częściowo trzecią postawioną w pracy hipotezę badawczą (H3) zakładającą, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy) determinują możliwości i bariery wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej rolników.

4. Zróżnicowanie funkcjonalne wydzielonych typów obszarów wiejskich objętych badaniami

Funkcjonalny podział obszarów wiejskich pozwala wyodrębnić: osadnictwo, tereny rolne, tereny wiejskie zajęte przez działalność pozarolniczą, tereny parków krajobrazowych, rezerwatów, uzdrowiskowe i rekreacyjne oraz pozostałe tereny wiejskie (np. komunikacyjne, nieużytki itp.). Z przedstawionej klasyfikacji obszarów wiejskich wynika jednoznacznie, że mogą one i w istocie spełniają różne funkcje (nie tylko typowo rolnicze), a ich odpowiednie wykorzystanie pozwoli lepiej je zagospodarować i stworzyć warunki do uzyskiwania dochodów z różnych źródeł, czemu ma służyć wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich⁶².

⁶² A.P. Wiatrak, „Głos w dyskusji” [w:] *Polityka regionalna w rozwoju obszarów wiejskich*, SGGW, Warszawa 1995, s. 193–200; M. Kłodziński, *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich...*; J. Wilkin, *Pozarolnicze funkcje...*, s. 27–36; A.P. Wiatrak, *Regionalny wymiar rozwoju obszarów wiejskich* [w:] *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*, SGGW, Warszawa 2005, s. 611–622.

Obecnie rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich jest kategorią szeroką, która obejmuje proces dywersyfikacji gospodarki wiejskiej (czyli równoległe funkcjonowanie wielu funkcji gospodarczych na wsi, a inaczej dążenie i osiąganie wielofunkcyjności obszarów wiejskich), aktywizację gospodarczą społeczności wiejskich, która wiąże się z rozwojem przedsiębiorczości i przyciąganiem inwestycji zewnętrznych, a także poprawę warunków i jakości życia osiąganę przez utrzymanie walorów środowiska przyrodniczego i kulturowego wsi⁶³.

Dzisiejsza wieś to nie tylko miejsce wytwarzania surowców i produktów rolniczych, ale środowisko społeczno-gospodarcze skupiające około 38% ludności w Polsce. Pomimo tego, że działalność rolnicza nadal pozostaje ważną funkcją gospodarczą na wsi, to obok niej wieś pełni jeszcze wiele innych funkcji, a w pewnej części układów lokalnych funkcja rolnicza jest spychana na margines, zaś rozwój dotyczy innych dziedzin, takich jak: turystyczna, przemysłowa, mieszkaniowa itd.⁶⁴

Analizując kierunki ewolucji funkcji obszarów wiejskich należy zauważyć, że w miarę upływu czasu maleje znaczenie produkcyjnej funkcji rolniczej (dobra żywnościowe, surowce przemysłowe i energetyczne), a rośnie znaczenie produkcyjnej funkcji pozarolniczej oraz funkcji usługowych i konsumpcyjnych (miejsce zamieszkania, turystyka i rekreacja, usługi socjalne, udostępnianie zasobów przyrody, tworzenie i upowszechnianie kultury). W efekcie tego procesu funkcja rolnicza z dominującej staje się jedną z wielu funkcji, które charakteryzują coraz to liczniejsze układy lokalne, a także coraz częściej, zwłaszcza w strefach podmiejskich, jest niemal zupełnie wypierana przez inne funkcje pozarolnicze. Rozwój aglomeracji miejskich powoduje bowiem, że ich bezpośrednie otoczenie, zwykle wiejskie, staje się w coraz większym stopniu przestrzenią dyfuzji funkcji miejskich, takich, jak: mieszkalnictwo, usługi, zaopatrzenie, wypoczynek. Dodać należy, że ten kierunek zmian na obszarach wiejskich łączony jest przede wszystkim z procesami urbanizacji, które jednak niezależnie od działalności planistycznej i polityki społeczno-gospodarczej, zwykle posiadają żywiołowy charakter, powodując tym samym również pewne nieko-

⁶³ K. Heffner, *Zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce* [w:] *Wieś i rolnictwo w procesie zmian. Szanse rozwojowe obszarów wiejskich w przestrzeni europejskiej*, red. S. Sokołowska, A. Bisaga, Uniwersytet Opolski, Opole 2008, s. 15–24; K. Heffner, *Wielofunkcyjność obszarów wiejskich w Polsce – rzeczywistość czy mit? Ewolucja zagospodarowania przestrzeni wiejskiej* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność. Migracje. Nowe wizje rozwoju*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXIII, Warszawa 2011, s. 8–26., K. Heffner, *Problemy zagospodarowania przestrzeni...*, s. 175–194.

⁶⁴ K. Heffner, *Czynniki osadnicze...*, s. 98–101; A. Rosner, *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich. Wiejskie obszary zmniejszające zaludnienie i koncentrujące ludność wiejską*, IRWiR PAN, Warszawa 2012, s. 17.

rzystne zjawiska. Dotyczy to zwłaszcza obszarów wiejskich podmiejskich, gdzie na skutek ekspansji zabudowy miejskiej zachodzą głębokie zmiany w środowisku przyrodniczym i raczej na niekorzyść zmieniają się uwarunkowania gospodarki rolnej, leśnej i wodnej. Ponadto liczne wsie żywiłowo się urbanizują w sensie społecznym i przestrzennym, a część z nich nabiera wielofunkcyjnego charakteru i staje się zarówno miejscem zamieszkania, jak i pracy oraz wypoczynku o wzrastającym stopniu integracji społecznej i poprawiającej się jakości życia (odchodzenie od rolnictwa, nowe zakłady przemysłowe, usługowe, ludność dwuzawodowa, zjawisko tzw. drugich domów oraz tzw. hobbyistycznych gospodarstw rolnych, które są miejscem spędzania wolnego czasu i wypoczynku, rekreacja, ekologia)⁶⁵.

Struktura gospodarcza wsi o dominującej funkcji rolniczej jest w stanie stworzyć źródła utrzymania dla relatywnie niewielkiej liczby osób, a dodatkowo w miarę postępujących zmian strukturalnych w rolnictwie – coraz mniejszej. Dlatego też obszary wiejskie o dominującej funkcji rolniczej wykazują tendencję do zmniejszania zaludnienia albo powiększania przerostów zatrudnienia w rolnictwie. Z jednej strony procesy przemian w rolnictwie stają się tu wolniejsze, bowiem zanikają bodźce do modernizacji, a z drugiej strony obszary te są mało atrakcyjnym miejscem zamieszkania, zwłaszcza dla wykształconej i wykazującej się przedsiębiorczością młodzieży. Prowadzi to do długotrwałych procesów migracyjnych i pogarszania się struktury demograficznej, a w konsekwencji powstaje sytuacja samonapędzającej się degradacji społecznej i gospodarczej, rodząca procesy depopulacyjne. Dodać należy, że obszary wiejskie o dominującej funkcji rolniczej charakteryzuje niska gęstość zaludnienia, ubogi lokalny rynek pracy pozarolniczej, nadmierne bezrobocie ukryte w rolnictwie, presja na niezarobkowe źródła utrzymania, zwłaszcza renty, niskie dochody *per capita* i to zarówno ludności, jak i publiczne (dochody własne budżetów gmin) oraz wysokie koszty budowy i utrzymania infrastruktury społecznej i technicznej, co prowadzi do jej słabego rozwoju. Wobec tego są to obszary wiejskie demograficznie stare, o relatywnie dużym udziale niezarobkowych źródeł utrzymania ludności, a relatywnie małym – związanych z pracą. Powoduje to, że mały lokalny popyt stwarza na tych terenach barierę dla rozwoju przedsiębiorczości o małym

⁶⁵ Por. M. Duffy, *The Clock Is Ticking for Rural America* [w:] *Sustainable Land Management*, red. F. Brouwer, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2008, s. 77; J. Wilkin, *Wielofunkcyjność rolnictwa...*, s. 9–20; T. Komornicki, *Stan prac planistycznych w roku 2007 na terenach o różnych funkcjach społeczno-ekonomicznych* [w:] *Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym*, red. T. Komornicki, R. Kulikowski, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 18, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2009, s. 29–47; *Zarys strategii zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa*, MRiRW, Warszawa 2010; K. Heffner, *Problemy zagospodarowania przestrzeni...*, s. 175–194; K. Heffner, *Wielofunkcyjność obszarów wiejskich...*, s. 8–26; K. Heffner, A. Czarnecki (red.), *Drugie domy w rozwoju obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2011.

zasięgu terytorialnym działania, a niski kapitał ludzki, nawet przy występowaniu wolnych zasobów pracy, sprawia, że nie są one atrakcyjne dla inwestowania w podmioty gospodarcze o zasięgu ponadlokalnym⁶⁶.

Pomiędzy procesami dotyczącymi zaludnienia i poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich zachodzi silna zależność dwustronna, zmiany rozkładu zaludnienia wsi są zarówno przyczyną, jak i skutkiem zróżnicowania procesów rozwojowych. Ponadto jest to zależność o specyficznym charakterze, albowiem jest w nią wbudowany mechanizm pogłębiania się zróżnicowania. Mała gęstość zaludnienia sprzyja jej dalszemu zmniejszaniu się, a duża – zwiększaniu. Na obszarach wiejskich demograficznie starych widoczna jest tendencja do powiększania udziału ludności starej, a na obszarach o dużym odsetku ludności młodej – do powiększania jej udziału itd. Ta cecha mechanizmów kierujących zróżnicowaniem przestrzennym zaludnienia może decydować o jego trwałości, albowiem z relatywnie niewielkimi zmianami obszary wiejskie wyludniają się obserwowane w latach 70. i 80. XX wieku oraz te, które obecnie zmniejszają zaludnienie – to te same rejony kraju⁶⁷.

Procesy zmian rozkładu przestrzennego ludności wiejskiej są trwałym zjawiskiem silnie związanym z terytorialnym zróżnicowaniem społecznym i gospodarczym. Ich główny mechanizm związany jest z procesami migracyjnymi, które dokonują się zwykle w przekroju wieś – miasto, a w mniejszym stopniu z migracjami wieś – wieś. Zaludnienie wsi zmniejsza się na terenach zapóźnionych pod względem rozwoju społeczno-gospodarczego, o dominującej funkcji rolniczej i są to rejony pogranicza wschodniego Polski oraz łańcuchy gmin peryferyjnych w układzie regionalnym, często zlokalizowane wzdłuż byłych granic dawnych 49 województw. W układzie przestrzennym gmin zmniejszających zaludnienie ważną rolę odgrywa położenie względem miast, zwłaszcza dużych oraz średnich i pojawiają się one na obszarach wiejskich oddalonych od miast i słabo skomunikowanych. Na drugim biegunie znajdują się obszary wiejskie zwiększające zaludnienie, czyli przede wszystkim zaplecza miast, zwłaszcza dużych i średnich. Gęsto zaludnione wiejskie obszary podmiejskie stanowią bogaty lokalny rynek pracy, co wiąże się z lokalizacją na ich terenie wielu funkcji gospodarczych związanych z obsługą miasta. Rozwój stref podmiejskich nie dokonuje się jednak równomiernie we wszystkich kierunkach, co jest powiązane z różnymi ich funkcjami. Wyznacznikiem kierunków tego rozwoju jest sieć komunikacyjna, wzdłuż której powstają nowe osiedla i ośrodki gospodarcze, a z drugiej strony tereny słabiej skomunikowane i nieatrakcyjne dla dojeżdżających do pracy w mieście, stają się atrakcyjne

⁶⁶ A. Rosner, *Zmiany rozkładu przestrzennego...*, s. 16–18, 135–136.

⁶⁷ A. Rosner, *Zróżnicowanie zaludnienia obszarów wiejskich w Polsce. Obszary zmniejszające zaludnienie i koncentrujące ludność [w:] Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich?...*, s. 125–140; A. Rosner, *Zmiany rozkładu przestrzennego...*, s. 133, 139.

dla lokalizacji funkcji rekreacyjnej (np. związanej z posiadaniem drugiego domu wykorzystywanego do spędzania czasu wolnego poza miastem)⁶⁸.

Obecna faza różnicowania się procesów zaludnienia, a także rozwoju społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich powoduje, że w tych samych regionach z jednej strony powstają strefy wzrostu zaludnienia, zwłaszcza wokół miast, które stanowią centra regionalne, a z drugiej strony pojawiają się tereny o cechach peryferyjnych – oddalone od tych miast. Oznacza to, że w rozważaniach na temat nierównomierności przestrzennej w rozwoju obszarów wiejskich prowadzonych wyłącznie w agregacji regionalnej, można utracić z pola widzenia znaczną część problemu. Zatem obecnie nie wystarcza już ani rozróżnienie na Polskę wschodnią i zachodnią, ani podział regionalny, albowiem najważniejsze zmiany zachodzą wewnątrz poszczególnych regionów. Dodać przy tym należy, że procesy związane ze zmniejszaniem się zaludnienia na peryferiach układu i jego wzrostu w pobliżu centrum dotyczą nie tylko układów regionalnych, ale również lokalnych, odnotowujących zmniejszanie się liczby ludności⁶⁹.

Jak wynika z badań⁷⁰, obecny poziom życia ludności na obszarach wiejskich jest bardzo zróżnicowany przestrzennie, co jest związane przede wszystkim z ogólnym poziomem ich rozwoju społeczno-gospodarczego. Jednak niewątpliwie istotną rolę w tym zakresie odgrywa również poziom uprzemysłowienia i stopień urbanizacji obszarów wiejskich oraz ich potencjał demograficzny, a także funkcjonowanie w pobliżu aglomeracji miejskich⁷¹. Najwyższe wartości syntetycznego wskaźnika poziomu życia odnotowują bowiem obszary wiejskie o dobrze wykształconych funkcjach przemysłowych, usługowych i mieszkaniowych, położone w strefie oddziaływania dużych miast. Natomiast najgorsze obszary wiejskie peryferyjne, charakteryzujące się odpływem ludności, zwłaszcza dobrze wykształconej i przedsiębiorczej⁷².

To, czy tworzenie się stref dynamicznego rozwoju z jednej strony, a z drugiej obszarów wiejskich zapóźnionych jest korzystne dla całej gospodarki, zależy od kryteriów oceny, a ściślej od przyjętej hierarchii tych kryteriów. Jeśli za cel nadrzędny uznać szybki rozwój kraju, to dokonujące się zmiany sprzyjają jego realizacji, przy czym kosztem jest brak zrównoważenia w układzie przestrzennym, które będzie zjawiskiem długotrwałym i trudnym do przezwycięże-

⁶⁸ Por. K. Heffner, A. Czarnecki (red.), *Drugie domy...*; A. Rosner, *Zróżnicowanie zaludnienia...*, s. 125–140; A. Rosner, *Zmiany rozkładu przestrzennego...*, s. 136–138.

⁶⁹ A. Rosner, *Zmiany rozkładu przestrzennego...*, s. 139.

⁷⁰ I. Kopacz, *Poziom życia a procesy depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność...*, s. 214–227.

⁷¹ Por. A. Zeliaś, *Poziom życia w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, PWE, Warszawa 2004; W. Kamińska, *Urbanizacja obszarów wiejskich...*; I. Kopacz, *Poziom życia...*, s. 214–227.

⁷² I. Kopacz, *Poziom życia...*, s. 214–227.

nia. Jeśli jednak celem nadrzędnym ma być rozwój z zachowaniem spójności społecznej i przestrzennej, to wówczas należy wzmocnić programy prospójnościowe, przy czym adresowane nie do regionów, ale do wyróżnionych na podstawie pewnych kryteriów grup gmin. Poza tym programy te powinny być adresowane również do związków gmin, obejmujących także jednostki z różnych regionów, posiadające wspólne bariery rozwoju i tworzące wspólne plany strategiczne służące do ich przezwyciężania⁷³.

Znajomość długotrwałych procesów społecznych i ekonomicznych oraz kierunków rozwoju wyznaczanych w dokumentach strategicznych⁷⁴ umożliwi prognozowanie zmian struktury przestrzennej kraju, w tym także na obszarach wiejskich. Otóż wieś 2020 będzie bardziej zróżnicowana niż obecnie, a różne typy obszarów wiejskich, dzięki określonej rencie położenia, będą wykazywać odmienne tendencje rozwoju. Obszary metropolitalne będą się nadal stopniowo rozszerzać i stawać coraz bardziej atrakcyjne dla lokalizacji nowej działalności gospodarczej i inwestycji, a także jako rynki pracy oraz jako tereny mieszkaniowe. Na obszarach metropolitalnych oraz w ich sąsiedztwie obszary wiejskie zatracą wiejski charakter i zróżnicowaniu ulegną ich funkcje gospodarcze oraz społeczna i zawodowa struktura ludności. Na terenie obszarów metropolitalnych powinny jednak powstawać kompleksy gospodarki żywnościowej pracujące na potrzeby układu metropolitalnego. Z kolei pod względem funkcjonalnym kolejne obszary wiejskie stopniowo będą obejmowały procesy urbanizacji, przechodzące od urbanizacji zawodowej, przez demograficzną, społeczną i ekonomiczną po urbanizację fizjograficzną. Podobne procesy, choć w mniejszej skali, będą zachodzić na obszarach wiejskich stref podmiejskich, kształtowanych pod wpływem oddziaływania miast o różnym potencjale ekonomicznym. Intensywniejsze procesy przebudowy obszarów wiejskich przez procesy urbanizacyjne będą się również nasilać wzdłuż budowanych nowych ciągów transportowych (autostrad oraz dróg szybkiego ruchu). Wszystko to powinno stwarzać korzystne warunki do racjonalnych procesów przebudowy pozostałych obszarów wiejskich. W tym zakresie konieczne są jednak działania mające na celu tworzenie

⁷³ A. Rosner, *Zmiany rozkładu przestrzennego...*, s. 139–140.

⁷⁴ *Koncepcja polityki przestrzennego zagospodarowania kraju*, Monitor Polski, nr 26, Warszawa 2001; *Ekspertyza Projekt Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju*, 2008; *Kierunki rozwoju obszarów wiejskich. Założenia do „Strategii zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa”*, MRiRW, Warszawa 2010; *Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na latach 2012–2020*, MRiRW, Warszawa 2012; *Strategie rozwoju poszczególnych województw*. Por. J. Bański, K. Czapiewski, M. Bednarek-Szczepańska, *Miejsce obszarów wiejskich w aktualnych strategiach rozwoju województw – kierunki i cele rozwoju a rzeczywistość*, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 19, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2009; J. Bański, *Obszary wiejskie a planowanie przestrzenne – w poszukiwaniu koncepcji i wizji rozwoju* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność...*, s. 88–102.

warunków dla rozwoju nowoczesnych towarowych gospodarstw rolnych, te z kolei powinny pobudzać powstawanie różnorodnych podmiotów gospodarczych pracujących na ich potrzeby, co w konsekwencji może prowadzić do wielofunkcyjnego rozwoju tych terenów. Dzięki temu obszary wiejskie rolnicze i turystyczne wzmocnią swoją funkcję podstawową z jednoczesnym rozwojem funkcji drugiego rzędu. Na przykład na obszarach wiejskich rolniczych wzrośnie rola gospodarstw towarowych z wyspecjalizowaną produkcją rolniczą, przy czym będą one spełniały także dodatkowe funkcje wynikające z aktywności gospodarczej mieszkańców (przetwórstwo rolno-spożywcze, agroturystyka, rzemiosło itd.). W najbliższych latach nastąpi wzrost liczby mieszkańców wsi, głównie wskutek napływu ludności miejskiej, a także wzrośnie poziom wykształcenia ludności wiejskiej i rolniczej, dzięki czemu nastąpi wyraźny postęp cywilizacyjny na terenach wiejskich. Poza tym osłabnie znaczenie rolnictwa zarówno w tworzeniu PKB, jak i w strukturze dochodów gospodarstw domowych na wsi. Nie ulegnie przy tym zmianie rolniczy charakter polskiej wsi w zakresie użytkowania ziemi i krajobrazu. W użytkowaniu ziemi należy się jednak liczyć z występowaniem sytuacji konfliktowych wynikających z konkurencji między funkcjami gospodarczymi obszarów wiejskich (np. konflikty na linii rolnictwo – budownictwo mieszkaniowe, zwłaszcza na obszarach wiejskich podmiejskich, konflikty na linii ochrona środowiska i krajobrazu – rozwój infrastruktury oraz dążenie lokalnej społeczności do aktywizacji gospodarczej na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo itp.). Ponadto zdecydowanie wzrośnie znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej, która często będzie stanowić główne źródło utrzymania dla mieszkańców wsi. Oprócz działalności z „otoczenia” rolnictwa, główną rolę będą odgrywać usługi, a miejsca pracy będą się koncentrowały w miastach oraz w centralnych ośrodkach gminnych⁷⁵.

Wśród znanych z literatury przedmiotu⁷⁶ klasyfikacji i typologii funkcjonalnych obszarów wiejskich można wymienić między innymi takie, które uwzględniają:

⁷⁵ Z. Ziolo, *Kierunki przebudowy obszarów wiejskich...*, s. 43–66., J. Bański, *Obszary wiejskie a planowanie przestrzenne...*, s. 88–102.

⁷⁶ Zob. K. Duczkowska-Małysz, *Typologia obszarów wiejskich – kryteria delimitacji w świetle doświadczeń krajów Unii Europejskiej* [w:] *Przekształcenia obszarów wiejskich makroregionu południowo-zachodniego*, t. 1, red. Z. Więckowicz, AR we Wrocławiu, Wrocław 1998; T. Kaczmarek, *Funkcje gospodarcze obszarów wiejskich w Polsce* [w:] *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, red. P. Głębocki, UAM, Poznań 1998, s. 75–101; J. Bański, W. Stola, *Przemiany struktury przestrzennej...*; J. Bański, *Typy obszarów funkcjonalnych w Polsce*, IGiPZ PAN, Warszawa 2009; N. Drejerska, *Aktywność ekonomiczna mieszkańców wsi – ujęcie modelowe na podstawie badań własnych*, Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia, nr 8 (4), Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009, s. 23–34; K. Heffner, *Regionalny wymiar dychotomii...*, s. 9–34.

- relacje przestrzenne wsi, tj. gminy na terenie aglomeracji miejskich, turystyczne, przygraniczne i popegeerowskie, przy czym te pierwsze to gminy o szybszym tempie rozwoju, a ostatnie zwykle słabo rozwinięte i stagnujące;
- dominujące typy gospodarowania, tj. obszary wiejskie rolnicze, rolniczo-przemysłowe, przemysłowe i uprzemysławiane oraz usługowe, przy czym dwa pierwsze to zazwyczaj wolno rozwijające się, a ostatnie odznaczające się wysokim poziomem rozwoju;
- relacje z ważnymi ośrodkami miejskimi, tj. obszary wiejskie otaczające aglomeracje miejskie, obszary wiejskie otaczające miasta średniej wielkości, obszary wiejskie z utrudnionym dostępem do ośrodków miejskich, przy czym te pierwsze rozwijają się dynamicznie, a ostatnie stanowią zazwyczaj obszary problemowe;
- sposób użytkowania ziemi, tj. obszary wiejskie o przewadze funkcji rolniczych, obszary wiejskie o przewadze leśnictwa, obszary wiejskie o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych, obszary wiejskie z podobnym udziałem różnych funkcji, obszary wiejskie o przewadze funkcji pozarolniczych, obszary wiejskie silnie zurbanizowane, przy czym dwie ostatnie grupy to obszary wiejskie, które zwykle odznaczają się wysokim tempem rozwoju społeczno-gospodarczego;
- sektorową strukturę zatrudnienia ludności, tj. gminy rolnicze, rolniczo-przemysłowe, rolniczo-usługowe, przemysłowe, przemysłowo-rolnicze, przemysłowo-usługowe, usługowe, usługowo-rolnicze, usługowo-przemysłowe oraz bez funkcji dominującej, przy czym gminy związane z dominacją lub przewagą rolnictwa, to zazwyczaj słabiej rozwijające się obszary wiejskie;
- relacje z rolnictwem i leśnictwem, tj. obszary wiejskie monofunkcyjne rolnicze, obszary wiejskie o przewadze funkcji rolniczej, obszary wiejskie o przewadze funkcji leśnej, obszary wiejskie o przewadze funkcji turystycznej oraz obszary wiejskie o funkcjach mieszanych, przy czym obszary wiejskie z dominacją funkcji rolniczej, to zwykle tereny słabiej rozwijające się.

Uwzględniając doświadczenia w klasyfikowaniu funkcjonalnym obszarów wiejskich⁷⁷, w niniejszej pracy w celu zidentyfikowania funkcji obszarów wiejskich objętych badaniami przyjęto następujące mierniki:

- dla zidentyfikowania funkcji rolniczej obszarów wiejskich objętych badaniami przyjęto: udział % użytków rolnych w powierzchni ogólnej oraz liczbę pracujących w rolnictwie na 1000 ludności w wieku produkcyjnym;

⁷⁷ J. Bański, W. Stola, *Przemiany struktury przestrzennej...*; J. Salomon, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego*, „Inżynieria Rolnicza”, nr 8 (96), 2007; I. Kopacz, M. Mularczyk, *Zróżnicowanie funkcjonalne gmin strefy podmiejskiej Kielc a poziom życia ludności [w:] Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich?...*, s. 251–268.

- dla zidentyfikowania funkcji rekreacyjnej obszarów wiejskich objętych badaniami przyjęto: lesistość w % powierzchni ogólnej oraz turystyczne obiekty zbiorowego zakwaterowania (w tym gospodarstwa agroturystyczne) na 100 km² powierzchni ogólnej;
- dla zidentyfikowania funkcji przemysłowej obszarów wiejskich objętych badaniami przyjęto: liczbę podmiotów gospodarczych w przemyśle na 1000 ludności w wieku produkcyjnym oraz liczbę pracujących w przemyśle na 1000 ludności w wieku produkcyjnym;
- dla zidentyfikowania funkcji usługowej obszarów wiejskich objętych badaniami przyjęto: liczbę podmiotów gospodarczych w usługach na 1000 ludności w wieku produkcyjnym oraz liczbę pracujących w usługach na 1000 ludności w wieku produkcyjnym;
- dla zidentyfikowania funkcji rezydencjalnej obszarów wiejskich objętych badaniami przyjęto: saldo przyjazdów i wyjazdów do pracy na 1000 ludności w wieku produkcyjnym oraz liczbę budynków mieszkalnych na 100 km² powierzchni ogólnej.

Z uwagi na to, iż powyższe cechy diagnostyczne wyrażone są za pomocą różnych miar należało przeprowadzić ich normalizację, pozwalającą scharakteryzować strukturę miernika syntetycznego. Obliczono procentowy udział poszczególnych mierników syntetycznych charakteryzujących funkcje: rolniczą, rekreacyjną, przemysłową, usługową oraz rezydencjalną w wielkości sumarycznej. Poprzez to możliwe było ustalenie dla każdej gminy funkcji dominującej w jej strukturze, a także funkcji dodatkowych oraz marginalnych. Za funkcję dominującą przyjęto taką, dla której wartość miernika syntetycznego była większa od średniej o więcej niż wartość odchylenia standardowego. Za funkcje dodatkowe przyjęto takie, dla których wartość miernika syntetycznego mieściła się w przedziale średnia + oraz – wartość odchylenia standardowego. Natomiast za funkcje marginalne przyjęto te, dla których wartość miernika syntetycznego była mniejsza od średniej o więcej niż wartość odchylenia standardowego⁷⁸.

Z przeprowadzonych obliczeń wynika, że dominującą funkcją obszarów wiejskich objętych badaniami w regionie południowo-wschodniej Polski najczęściej nadal pozostaje funkcja rolnicza. W dalszej kolejności są nimi funkcje rekreacyjne i rezydencjalne oraz usługowe, natomiast najmniejsze znaczenie w tym zakresie ma funkcja przemysłowa. Niewielki odsetek stanowią przy tym takie gminy, w których stwierdzono brak dominującej funkcji, wobec czego można przyjąć, iż są one wielofunkcyjne (tab. 3.20.).

Wydzielone typy obszarów wiejskich objętych badaniami są jednak wyraźnie zróżnicowane pod tym względem. Dominującymi funkcjami obszarów

⁷⁸ Por. Z. Ziolo, *Zastosowanie miernika syntetycznego w badaniach układów przestrzennych geografii przemysłu*, PTG, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1985.

wiejskich sąsiadujących z większymi miastami najczęściej są funkcje rezydencjalne oraz usługowe, a zdecydowanie mniejsze znaczenie w tym zakresie mają pozostałe analizowane funkcje, tj. rolnicze, przemysłowe i rekreacyjne. Dodać należy, że na obszarach tych występuje najwyższy odsetek gmin wielofunkcyjnych, czyli takich, w których stwierdzono brak dominującej funkcji. Zupełnie odwrotna sytuacja ma miejsce na obszarach wiejskich oddalonych od większych miast. Dominującą funkcją tych obszarów jest bowiem najczęściej funkcja rolnicza, a w dalszej kolejności rekreacyjna. Należy jednak zauważyć, że obszary wiejskie oddalone od większych miast są pod tym względem wyraźnie zróżnicowane. Otóż dominującą funkcją obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami najczęściej jest funkcja rezydencjalna, a w dalszej kolejności są nimi funkcje usługowe oraz rolnicze, podczas gdy dominującą funkcją obszarów wiejskich oddalonych od miast najczęściej jest funkcja rolnicza, a w dalszej kolejności funkcja rekreacyjna. Ponadto na uwagę zasługuje fakt, że na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami występuje ponad dwukrotnie wyższy odsetek gmin wielofunkcyjnych, w porównaniu do obszarów wiejskich oddalonych od miast, gdzie odsetek ten jest wręcz znikomy. Z kolei, jak się wydaje przede wszystkim z uwagi na specyficzne cechy środowiska przyrodniczego, dominującą funkcją obszarów wiejskich cennych przyrodniczo najczęściej jest funkcja rekreacyjna, a w dalszej kolejności są nimi funkcje rolnicze oraz usługowe. Dodać należy, że na tych obszarach występuje również względnie wysoki odsetek gmin wielofunkcyjnych (tab. 3.20., wykres 3.1.).

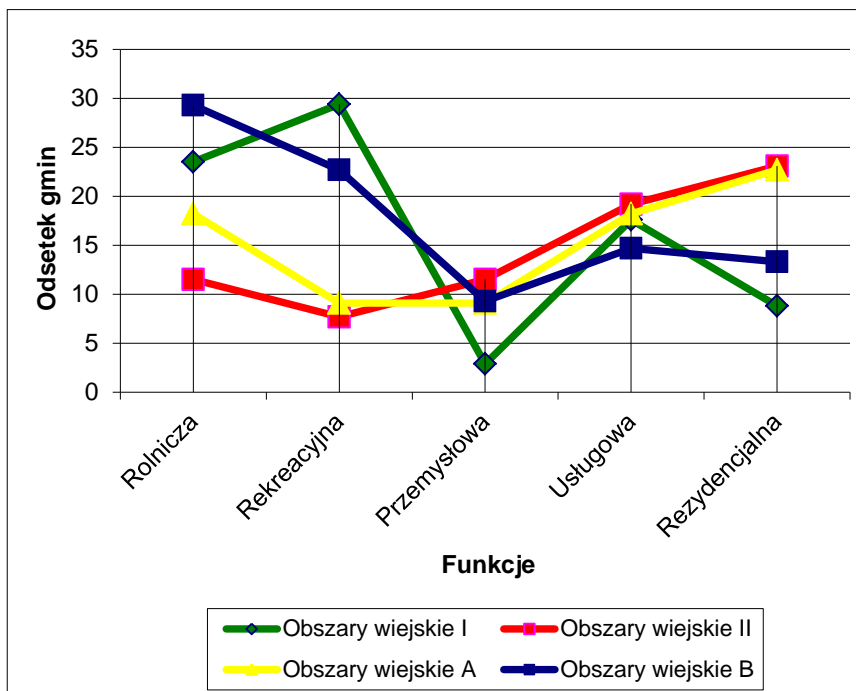
Tabela 3.20. Dominujące funkcje w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne (odsetek gmin)

Funkcje	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem [N=123]	I [N=34]	II [N=26]	III [N=97]	A [N=22]	B [N=75]
Rolnicza	23,6	23,5	11,5	26,8	18,2	29,3
Rekreacyjna	17,1	29,4	7,7	19,6	9,1	22,7
Przemysłowa	9,8	2,9	11,5	9,3	9,1	9,3
Usługowa	16,3	17,6	19,2	15,5	18,2	14,7
Rezydencjalna	17,1	8,8	23,1	15,5	22,7	13,3
Brak dominującej funkcji	16,3	17,6	26,9	13,4	22,7	10,7

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gmin.

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Wykres 3.1. Odsetek gmin wg dominującej funkcji w wydzielonych typach obszarów wiejskich objętych badaniami

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Przeprowadzone obliczenia pokazały, że dodatkowymi funkcjami obszarów wiejskich objętych badaniami w regionie południowo-wschodniej Polski najczęściej są funkcje usługowe, rezydencjalne oraz rolnicze. Mniejsze znaczenie w tym zakresie mają natomiast funkcje przemysłowe i rekreacyjne (tab. 3.21.).

Wydzielone typy obszarów wiejskich objętych badaniami są jednak wyraźnie zróżnicowane pod tym względem. Dodatkowymi funkcjami obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami najczęściej są funkcje usługowe i rezydencjalne, a w dalszej kolejności funkcje przemysłowe i rolnicze, zaś wyraźnie najmniejsze znaczenie w tym zakresie ma funkcja rekreacyjna. Podobna sytuacja ma miejsce na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami. Odwrotnie jest natomiast na obszarach wiejskich oddalonych od miast, gdzie dodatkową funkcją tych obszarów jest najczęściej funkcja rolnicza, a w dalszej kolejności są nimi funkcje usługowe i rezydencjalne. Mniejsze znaczenie w tym zakresie ma natomiast funkcja rekreacyjna, zaś najmniejsze funkcja przemysłowa. Z kolei dodatkowymi funkcjami obszarów wiejskich cennych przyrodniczo najczęściej są funkcje usługowe i rezydencjalne oraz rolnicze i rekreacyjne, a wyraźnie najmniejsze znaczenie w tym zakresie ma funkcja przemysłowa (tab. 3.21., wykres 3.2.).

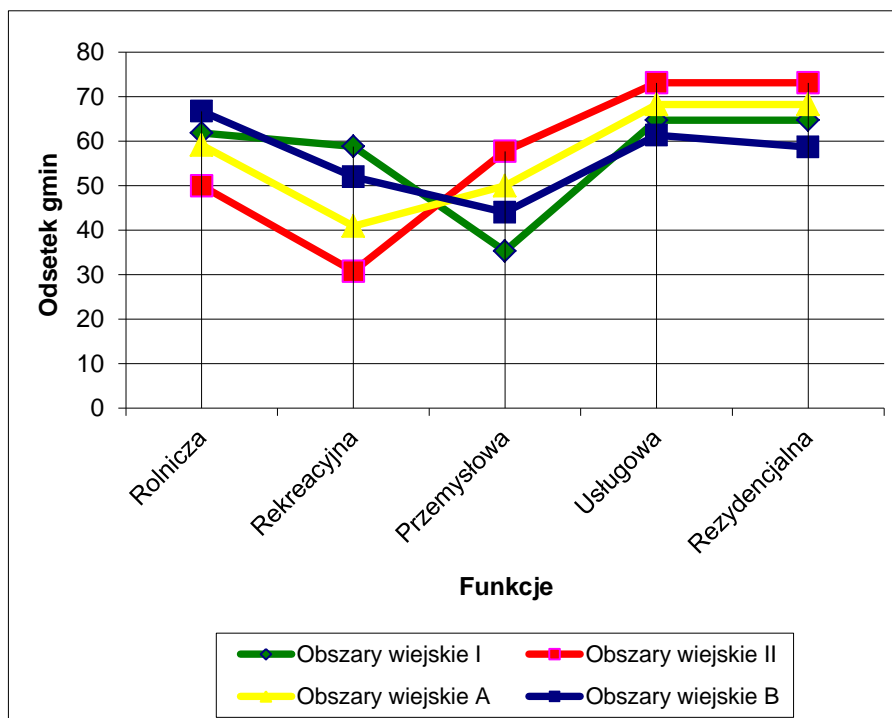
Tabela 3.21. Dodatkowe funkcje w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne (odsetek gmin)

Funkcje	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem [N=123]	I [N=34]	II [N=26]	III [N=97]	A [N=22]	B [N=75]
Rolnicza	61,8	61,8	50,0	64,9	59,1	66,7
Rekreacyjna	45,5	58,8	30,8	49,5	40,9	52,0
Przemysłowa	48,0	35,3	57,7	45,4	50,0	44,0
Usługowa	65,0	64,7	73,1	62,9	68,2	61,3
Rezydencjalna	63,4	64,7	73,1	60,8	68,2	58,7

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gmin.

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Wykres 3.2. Odsetek gmin wg dodatkowej funkcji w wydzielonych typach obszarów wiejskich objętych badaniami

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

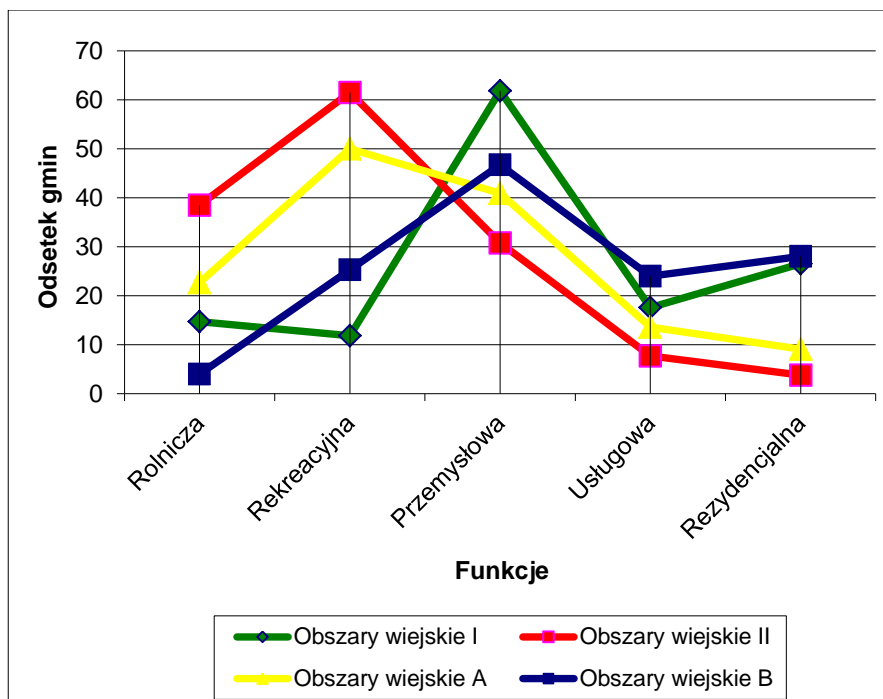
Tabela 3.22. Marginalne funkcje w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne (odsetek gmin)

Funkcje	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem [N=123]	I [N=34]	II [N=26]	III [N=97]	A [N=22]	B [N=75]
Rolnicza	14,6	14,7	38,5	8,2	22,7	4,0
Rekreacyjna	37,4	11,8	61,5	30,9	50,0	25,3
Przemysłowa	42,3	61,8	30,8	45,4	40,9	46,7
Usługowa	18,7	17,6	7,7	21,6	13,6	24,0
Rezydencjalna	19,5	26,5	3,8	23,7	9,1	28,0

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gmin.

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Wykres 3.3. Odsetek gmin wg marginalnej funkcji w wydzielonych typach obszarów wiejskich objętych badaniami

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Przeprowadzone obliczenia wskazują na to, że marginalnymi funkcjami obszarów wiejskich objętych badaniami w regionie południowo-wschodniej Polski najczęściej są funkcje przemysłowe i rekreacyjne. Niewielki odsetek stanowią natomiast takie gminy, w których marginalnymi funkcjami są funkcje rolnicze oraz usługowe i rezydencjalne (tab. 3.22.).

Wydzielone typy obszarów wiejskich objętych badaniami są jednak wyraźnie zróżnicowane pod tym względem. Marginalną funkcją obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami najczęściej jest funkcja rekreacyjna, a w dalszej kolejności są nimi funkcje rolnicze i przemysłowe. Znikomy odsetek stanowią tu natomiast gminy, w których marginalnymi funkcjami są funkcje rezydencjalne i usługowe. Podobna sytuacja występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami. Odwrotnie jest natomiast na obszarach wiejskich oddalonych od miast, gdzie marginalną funkcją tych obszarów jest najczęściej funkcja przemysłowa, a w dalszej kolejności funkcje rezydencjalne oraz rekreacyjne i usługowe, podczas gdy znikomy odsetek stanowią tu gminy, w których marginalną funkcją jest funkcja rolnicza. Z kolei marginalną funkcją obszarów wiejskich cennych przyrodniczo najczęściej jest funkcja przemysłowa, a w dalszej kolejności funkcja rezydencjalna. Niewielki odsetek stanowią tu natomiast takie gminy, w których marginalnymi funkcjami są funkcje rekreacyjne oraz rolnicze i usługowe (tab. 3.22., wykres 3.3.).

Podsumowując należy stwierdzić, że teoretyczna koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich jest realizowana w praktyce, przy czym zwłaszcza dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, gdzie przeważają gminy wielofunkcyjne oraz takie, w których ważną rolę odgrywają funkcje pozarolnicze (rezydencjalne, usługowe i przemysłowe). W dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich cennych przyrodniczo, gdzie szczególną rolę odgrywa pozarolnicza funkcja rekreacyjna, zaś w najmniejszym stopniu obszarów wiejskich oddalonych od miast, gdzie wyraźnie najmniejszy udział mają gminy wielofunkcyjne, a z kolei nadal bardzo ważną rolę odgrywa tu funkcja rolnicza.

ROZDZIAŁ IV

Pozarolnicza działalność gospodarcza rolników jako forma wielofunkcyjności gospodarstw rolnych i obszarów wiejskich

1. Przesłanki i uwarunkowania rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich

Problematyka przedsiębiorczości, przedsiębiorcy oraz ich instytucjonalnego wyrazu, czyli przedsiębiorstwa, zajmuje poważne miejsce zarówno w teorii ekonomii, jak i w praktyce gospodarczej. Doświadczenia krajów wysoko rozwiniętych wskazują, że są one głównymi nośnikami postępu, inicjatywy, twórczego podejścia oraz innowacji, stanowiąc tym samym siłę dynamizującą proces wzrostu i rozwoju gospodarczego, a także ważne źródło bogacenia się ludności oraz kluczowy czynnik ograniczający bezrobocie (zarówno jawne, jak i ukryte), przyczyniając się w ten sposób do dobrobytu każdej gospodarki, w tym również wiejskiej¹. Dodać należy, że ważna jest także mobilizacja społeczna na rzecz wzrostu konkurencyjności gospodarki, a zatem łączne ujęcie zdolności przedsiębiorczych i konkurencyjnych pozwala je traktować jako współdeterminanty trwałego rozwoju społeczno-gospodarczego².

Pozarolnicza działalność gospodarcza odgrywa istotną rolę w gospodarce obszarów wiejskich. Przekształca wieś monofunkcyjną w wielofunkcyjną, przyczyniając się tym samym do aktywizacji ekonomicznej obszarów wiejskich oraz

¹ Por. J.A. Schumpeter, *Teoria rozwoju gospodarczego*, PWN, Warszawa 1960; P. F. Drucker, *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, PWE, Warszawa 1992; D. Kamerschen, R. McKenzie, C. Nardinelli, *Ekonomia*, NSZZ Solidarność, Gdańsk 1992; T. Gruszecki, *Przedsiębiorca w teorii ekonomii*, Wydawnictwo „Cedor”, Warszawa 1994; J. Sawicka, *Założenie i prowadzenie małego przedsiębiorstwa*, SGGW, Warszawa 2000; M. Strużycki, *Przedsiębiorczość i zarządzanie przedsiębiorczością* [w:] *Podstawy zarządzania*, red. M. Strużycki, SGH, Warszawa 2008, s. 212.

² Por. A. Klasik, *Przedsiębiorczość i konkurencyjność a rozwój regionalny. Kluczowe pojęcia i metodologia* [w:] *Przedsiębiorczy i konkurencyjny region w teorii i polityce rozwoju regionalnego*, red. A. Klasik, Biuletyn KPZK PAN, z. 218, Warszawa 2005; H. Wnorowski, *Aktywność mikroekonomiczna...*, s. 136–153.

dynamizując proces ich rozwoju społeczno-gospodarczego. Może być ona prowadzona zarówno przez ludność nierolniczą, jak i rolniczą. Poza tym może być ona powiązana z rolnictwem bądź też zupełnie z nim niezwiązana. Może to być również działalność rejestrowana lub nierejestrowana.

Szczególne znaczenie z punktu widzenia wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich ma działalność pozarolnicza podejmowana i rozwijana przez rolników oraz członków ich rodzin, na którą powinien być położony jeszcze większy nacisk. Stwarza ona bowiem pozarolnicze miejsca pracy i źródła dochodów na obszarach wiejskich, w tym zwłaszcza dla ludności rolniczej, polepszając tym samym jej sytuację materialną i warunki życia oraz sprzyja poprawie wykorzystania zasobów tkwiących w gospodarstwach rolnych i domowych³.

Zmiany systemu gospodarowania w Polsce wymusiły konieczność dostosowania się wszystkich dziedzin gospodarki i układów przestrzennych do nowych reguł opartych na zasadach rynkowych. Najszybciej rynkowe reguły funkcjonowania przyjęły miasta, zwłaszcza duże i dominujące w nich pozarolnicze działy gospodarki, budując swoją konkurencyjność, czemu sprzyjały historycznie ukształtowane możliwości uzyskania przewagi ekonomicznej ze względu na ich położenie geograficzno-ekonomiczne, warunki społeczne i infrastrukturalne⁴.

Dokładnie odwrotna sytuacja wystąpiła na obszarach wiejskich, gdzie najważniejszymi barierami ich rozwoju była niska wydajność pracy, brak kapitału, przestarzała struktura agrarna, niekorzystne struktury demograficzne i rosnące bezrobocie. W związku z tym szybko okazało się, że utrzymanie funkcji rolniczej jako dominującej na obszarach wiejskich jest niekorzystne ekonomicznie i dlatego nowe strategie ich rozwoju zostały ukierunkowane na wielofunkcyjność⁵.

Transformacja gospodarki polskiej i zmiany w funkcjonowaniu otoczenia rynkowego gospodarstw rolnych, wywołały także przemiany w świadomości i metodach działania samych rolników. W dużej mierze zależało to jednak od stopnia ich przedsiębiorczości, a więc umiejętności dostrzegania szans produkcyjno-dochodowych pojawiających się w gospodarstwie i w jego otoczeniu. W wyniku tego część dotychczasowych producentów rolnych, będąc niezależnymi, często twórczymi i ludźmi inicjatywy, skutecznie przystosowało się do realiów wolnorynkowych, podejmując różnego rodzaju pozarolnicze przedsięwzięcia gospodarcze⁶.

³ Por. K. Duczkowska-Matysz, *Nowe funkcje obszarów wiejskich...*, s. 29–33.

⁴ J. Kołodziejcki, *Koncepcja transformacji systemu planowania strategicznego rozwoju miast i regionów w świetle reformy terytorialnej organizacji państwa*, Biuletyn KPZK PAN, z. 192, Warszawa 2000; W. Kamińska, *Pozarolnicza aktywność gospodarza osób fizycznych na obszarach wiejskich w Polsce* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność...*, s. 103–127.

⁵ W. Kamińska, *Pozarolnicza aktywność gospodarza...*, s. 103–127.

⁶ D. Jary, J. Jary, *Dictionary of Sociology*, Harper Collins Publishers 1991, s. 194; B. Klepaczki, P. Zaręba, *Sytuacja produkcyjno-dochodowa gospodarstw prowadzonych przez rolników o zróżnicowanym wieku i wykształceniu* [w:] *Doradztwo rolnicze a kształtowanie się przedsiębior-*

Aktywizacja gospodarcza i rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich są konieczne ze względu na zacofanie ekonomiczne, potrzebę restrukturyzacji i modernizacji, niedostateczne dochody ludności wiejskiej, bezrobocie i potrzebę powstawania nowych pozarolniczych miejsc pracy, ciągle słabe wyposażenie w urządzenia infrastrukturalne, jak również przymus dostosowywania się do funkcjonowania w warunkach jednolitego europejskiego rynku. Jest to jedna z możliwości poprawy sytuacji na polskiej wsi i dostosowania się do wymogów gospodarki rynkowej, a jednocześnie pójścia w kierunku zintegrowanego rozwoju obszarów wiejskich⁷.

Sytuację społeczno-gospodarczą na obszarach wiejskich w Polsce charakteryzuje stosunkowo duża gęstość zaludnienia, rozdrobnienie gospodarstw rolnych, nadmiar pracujących w rolnictwie, czyli tzw. bezrobocie ukryte oraz niskie zasoby kapitałowe. W wyniku tego występuje mała skala i rozproszenie produkcji rolniczej, niska jej towarowość, niska wydajność pracy w rolnictwie oraz bardzo niski dochód rolniczy wytwarzany przez jedną osobę. Proces dostosowawczy wymaga więc działań zmierzających do aktywizacji gospodarczej obszarów wiejskich, ale poprzez rozwój nowych pozarolniczych funkcji wsi. Teza ta jest konsekwencją niższej wydajności pracy i produktywności środków trwałych w rolnictwie niż w innych działach gospodarki narodowej. Związane jest to z wysoką kapitałochłonnością oraz wolnym obrotem kapitału, na co w dużym stopniu wpływają warunki przyrodnicze. Ponadto obecny poziom i struktura potencjału wytwórczego w rolnictwie ograniczają możliwości wzrostu wydajności pracy. Sytuację tę pogarsza fakt niskiej dynamiki popytu na żywność, a słaby poziom integracji poziomej i pionowej, hamuje dostęp do renty integracyjnej, przez co ogranicza procesy modernizacyjne w gospodarstwach rolnych. W tym świetle szansą poprawy istniejącej sytuacji i złagodzenia występujących problemów, jest przesunięcie znacznych zasobów pracy do pozarolniczej działalności i promowanie rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa i obszarów wiejskich⁸.

czości rolników, SGGW – Katedra Doradztwa Rolniczego, Warszawa 1995, s. 65–74; M. Kosieradzki, *Wybrane socjologiczne aspekty przedsiębiorczości na wsi* [w:] *Doradztwo rolnicze a kształtowanie się przedsiębiorczości rolników*, SGGW – Katedra Doradztwa Rolniczego, Warszawa 1995, s. 37–42; I. Sikorska-Wolak, *Przedsiębiorczość w teorii i praktyce* [w:] *Rola małych i średnich przedsiębiorstw w rozwoju obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej w Siedlcach, Siedlce 2000, s. 101–109.

⁷ A.P. Wiatrak, K. Karbowskiak, *Szanse i bariery rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej przez rolników* [w:] *Szanse i bariery rozwoju przedsiębiorczości w regionie Podkarpacia*, PWSZ w Jarosławiu, Jarosław 1999, s. 237–247.

⁸ B. Wojciechowska-Ratajczak, *Przedsiębiorczość na wsi wielkopolskiej w świetle badań ankietowych* [w:] *Przedsiębiorczość w agrobiznesie, a rozwój terenów wiejskich*, AR w Krakowie, Wydział Ekonomii w Rzeszowie, Trzcinica 1997, s. 35–49; J. Żmija, *Przedsiębiorczość w agrobiznesie a rozwój obszarów wiejskich w Regionie Małopolski*, Wydawnictwo „Czuwajmy”, Kraków 1999; A. Ostromęcki, D. Zajac, *Determinanty rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich*, Warszawa 2000, s. 101–109.

W procesie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich oraz tworzenia nowych miejsc pracy szczególną rolę przypisuje się pozarolniczej działalności gospodarczej osób fizycznych, która niemal idealnie przystaje do obszarów wiejskich. Zwykle jest to działalność prowadzona na niewielką skalę, mało szkodliwa dla środowiska przyrodniczego i dobrze sprawdza się w przetwórstwie rolno-spożywczym, rzemiośle oraz w obsłudze turystyki i agroturystyki, a właściwie stymulowana i ukierunkowana może stać się ważnym źródłem dochodów dla ludności wiejskiej i rolniczej oraz dla samorządów lokalnych⁹.

Dodać należy, że na obszarach wiejskich w dalszym ciągu podstawowymi jednostkami gospodarczymi są drobne firmy osób fizycznych zatrudniające do 9 osób (stanowią one około 95% wszystkich podmiotów gospodarczych działających na wsi), które dzięki swej elastyczności działania i znacznej zdolności adaptacyjnej do zmieniających się warunków, odgrywają dominującą rolę w ich gospodarce¹⁰. Jak wynika z badań¹¹, na obszarach wiejskich w Polsce zlokalizowanych jest około 30% wszystkich podmiotów gospodarczych osób fizycznych. W latach 1999–2009 nastąpił wzrost ich liczby, przy czym najwięcej przybyło ich tam, gdzie już wcześniej było ich dużo.

Dodatkowo należy zauważyć, iż drobne przedsiębiorstwa osób fizycznych, które zwykle przeważają na obszarach wiejskich, posiadają zdolność wykorzystywania rozproszonych, ale występujących na miejscu (lokalnych) zasobów czynników wytwórczych, stosują proste formy pracy, lokalizują i podejmują działalność w zależności od pojawiających się potrzeb oraz są podatne na innowacje. Ich właściciele nie powiększają szeregów osób bezrobotnych, tworząc miejsca pracy dla siebie i zwykle dla najbliższej rodziny. Ponadto ze względu na duży udział tych firm w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych działających na danym terenie, wywierają one dominujący wpływ na lokalny rynek pracy i mają zdecydowanie większe znaczenie dla tego rynku w społecznościach lokalnych (łagodząc np. takie zjawisko jakim jest poszukiwanie pracy w niepełnym wymiarze godzin oraz powstrzymując proces migracji ludności wiejskiej, w tym rolniczej do środowisk miejskich). W rozwiniętych gospodarkach rynkowych to właśnie małe firmy odpowiadają za wzrost możliwości zatrudnienia, a procent nowych miejsc pracy przez nie tworzonych jest

skich południowo-wschodniej Polski [w:] Turystyka oraz mała przedsiębiorczość jako formy aktywizacji obszarów przygranicznych, t. II, PWSZ w Jarosławiu, Jarosław 2000, s. 93–99.

⁹ W. Kamińska, *Pozarolnicza aktywność gospodarza...*, s. 103–127.

¹⁰ Por. M. Kłodziński, A. Rosner, *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich a polityka regionalna* [w:] *Polityka regionalna w rozwoju obszarów wiejskich*, SGGW, Warszawa 1995, s. 116–131; M. Kłodziński, *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich...*; M. Kłodziński, *Aktywizacja gospodarza obszarów wiejskich...*; M. Kłodziński, *Rozwój przedsiębiorczości wiejskiej w warunkach integracji z Unią Europejską*, IRWiR PAN, AR w Szczecinie, Warszawa 2000, s. 5–6.

¹¹ W. Kamińska, *Pozarolnicza aktywność gospodarza...*, s. 103–127.

zwykle wyższy od ich udziału w zatrudnieniu w całej gospodarce. Wynika to z faktu, że stosują częściej pracochłonne technologie, mają niższe koszty zarządzania oraz mniej złożoną wewnętrzną organizację, a także cechuje je większa stabilność zatrudnienia i korzystniejsze stosunki międzyludzkie. Wpływają one również na zmniejszenie skali bezrobocia w kraju poprzez zatrudnianie osób zwalnianych z dużych zakładów pracy. Poza tym niektóre z nich rozwijają się w dobrze prosperujące przedsiębiorstwa, powiększając tym samym zatrudnienie. Dodatkowo badania wykazują, że wiele istotnych innowacji i odkryć naukowych powstało przez inwestycje prywatne, w tym w sektorze drobnych przedsiębiorstw osób fizycznych, a niektóre funkcje spełniane są bardziej skutecznie przez drobne podmioty, co umożliwia im współtworzenie sukcesu firm dużych¹².

Przesłanki rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich wynikają z istoty gospodarki rynkowej, która ciągle zgłasza zapotrzebowanie na nowe, twórcze pomysły i działania, wykorzystujące nadarzające się szanse i okazje w poszukiwaniu ekonomicznej ekspansji¹³. Poza tym dynamiczny rozwój sektora prywatnego oraz konieczność wzrostu konkurencyjności polskiej gospodarki, wymuszają postawy, zachowania oraz działania przedsiębiorcze i innowacyjne ludzi. Związane jest to również z pojawieniem się tzw. post-przemysłowej fali w rozwoju świata, w której głównym kapitałem staje się intelekt, wiedza i umiejętności ludzi oraz z tworzeniem się tzw. społeczeństwa przedsiębiorczego (kultura przedsiębiorczości, tj. system wartości, symboli i działań, który zobowiązuje do osiągania zysku, do inicjatywy, innowacji, liczenia na samego siebie, kreatywności i współzawodnictwa), jako kolejnej fazy rozwoju postindustrialnego, a także z dominującą filozofią europejskiej polityki regionalnej, jaką jest orientacja na wykorzystanie endogenicznego potencjału środowisk lokalnych i regionów, promowanie i wspieranie lokalnej przedsiębiorczości oraz stymulowanie innowacji¹⁴.

¹² M. Kłodziński, *Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich...*; E. Niedzielski, *Rozwój sektora małych i średnich przedsiębiorstw na obszarach wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 2, z. 1, Warszawa–Poznań–Zamość 2000, s. 103–107; J. Sawicka, *Założenie i prowadzenie małego przedsiębiorstwa...*; J. Hybel, *Rola małych i średnich przedsiębiorstw w ograniczaniu bezrobocia w Polsce*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 3, z. 1, Warszawa–Poznań–Białystok 2001, s. 123–127.

¹³ J. Sawicka, *Założenie i prowadzenie małego przedsiębiorstwa...*

¹⁴ Por. Y. Masude, *Managing the Information Society*, Basil Blackwell, Oxford 1990; A. Toffler, *Power Shift. Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century*, Pan Books, London 1991; P.F. Drucker, *Post-Capitalist Society*, Butterworth Heinemann, Oxford 1993; M. Kosieradzki, *Wybrane socjologiczne aspekty przedsiębiorczości...*, s. 37–42; B. Klepacki, *Między ciągłością a zmianą – centralizacja czy regionalizacja*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 1, Rzeszów 1999, s. 17–24; I. Pietrzyk, *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, PWN, Warszawa 2006.

Rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich jest również wyznaczony potrzebą poszukiwania dochodów przez tych mieszkańców wsi, dla których praca w rolnictwie przestała być głównym źródłem utrzymania, bo z różnych względów nie podołali przymusowi modernizacji. Poza tym jest on pobudzany także przez dążenia ze strony inwestorów zewnętrznych (niezwiązanych dotąd z gospodarką wiejską) do zagospodarowania relatywnie tanich zasobów zlokalizowanych na wsi¹⁵.

Przesłanki rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich wynikają również z jej znaczenia w gospodarce. Przynosi ona bowiem korzyści finansowe nie tylko osobom bezpośrednio w nią zaangażowanym, ale także samej gminie w postaci wpływów z opłat i podatków, stanowiących część dochodów budżetu gminy. Ponadto poprawia warunki życia mieszkańców powodując, że gmina (jako mikroregion) staje się bardziej samowystarczalna pod względem dostępu do różnych produktów i usług, sprzyja przyciąganiu inwestorów z zewnątrz i tworzeniu nowych podmiotów gospodarczych, powoduje potrzebę powstawania nowych i rozwoju już istniejących instytucji czy organizacji, poprawia wizerunek gminy na zewnątrz (promocja gminy) oraz przeciwdziała wyludnianiu się obszarów wiejskich. W związku z tym pojawia się cały zespół czynników działających na zasadzie sprzężeń zwrotnych i mechanizmów mnożnikowych prowadzących do przyspieszenia rozwoju społeczno-gospodarczego¹⁶.

Poza tym małe obszarowo i słabe ekonomicznie gospodarstwa rolne oraz wciąż wysoka stopa zbędności w rolnictwie indywidualnym w Polsce, skłaniają i nadal powinny skłaniać również samych rolników oraz ich rodziny do poszukiwania dodatkowej pracy poza rolnictwem, w tym do rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej. Malejące znaczenie rolnictwa w strukturze PKB oraz w strukturze dochodów wiejskich gospodarstw domowych powoduje bowiem ich dywersyfikację i wykorzystanie posiadanych zasobów, w tym także zasobów pracy w kierunku działalności pozarolniczej¹⁷.

Tempo rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich w Polsce wciąż uznaje się jednak za niewystarczające, przy czym dotyczy to nie tyle ogólnej liczby podmiotów gospodarczych, co ich małej zdolności do konkurencyjności i finansowania rozwoju oraz nierównomiernego rozmieszczenia terytorialnego i niedostatecznego tworzenia nowych miejsc pracy¹⁸. Stąd też

¹⁵ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

¹⁶ Por. M. Kłodziński, A. Rosner, *Małe i średnie firmy a rozwój gospodarczy obszarów wiejskich* [w:] *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich wschodniego i zachodniego pogranicza*, red. M. Kłodziński, A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 2000, s. 136–147.

¹⁷ Por. A. Łapińska, *Przedsiębiorczość jako element...*, s. 163–168.

¹⁸ J. Hybel, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw* [w:] *Rola małych i średnich przedsiębiorstw w rozwoju obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Aka-

należy stwierdzić, że w dalszym ciągu na terenach wiejskich istnieje ogromna potrzeba rozwoju drobnej przedsiębiorczości, co z resztą najczęściej jest również dostrzegane przez przedstawicieli samorządów lokalnych i uwzględniane w strategicznych planach rozwoju poszczególnych gmin.

Rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich jest procesem pożądanym, jednak trudnym do zrealizowania, z uwagi na występujące w tym zakresie bariery, czyli takie uwarunkowania zewnętrzne i wewnętrzne środowiska biznesu, które osłabiają dynamikę powstawania nowych przedsiębiorstw, zmniejszają możliwości rozwoju firm istniejących lub przyspieszają upadanie drobnej przedsiębiorczości. Dodać należy, że wynikają one przede wszystkim ze słabych stron obszarów wiejskich (ograniczenia finansowe, infrastrukturalne, wciąż niski poziom kapitału ludzkiego, mały popyt na produkty i usługi pozarolniczej działalności gospodarczej itp.)¹⁹.

Potencjalne możliwości rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich tkwią z kolei przede wszystkim w ich atutach (mocnych stronach), a więc w umiejętnościach mieszkańców wsi, chęci ich aktywności ekonomicznej, występujących potrzebach oraz posiadanych zasobach (ludzkich, rzeczowych, finansowych, środowiskowych, kulturowych itd.) i ich wzajemnych relacjach, które podlegają wpływom uwarunkowań zewnętrznych²⁰.

Rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na wsi jest także możliwy poprzez alternatywne wykorzystywanie przez rolników zasobów produkcyjnych znajdujących się w gospodarstwach rolnych²¹, nawiązywanie ściślejszych kontaktów i współpracy pomiędzy samymi przedsiębiorcami, organizowanie wspólnych przedsięwzięć gospodarczych przez lokalnych przedsiębiorców (jak np. targi, wystawy, giełdy), wykonywanie wspólnych inwestycji (np. wspólny salon

demii Podlaskiej w Siedlcach, Siedlce 2000, s. 21–26; E. Niedzielski, *Rozwój sektora małych i średnich przedsiębiorstw...*, s. 103–107.

¹⁹ Por. M. Duczowska-Piasecka, *Małe i średnie przedsiębiorstwa na terenach wiejskich* [w:] *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce*, SGGW, Warszawa 1997; M. Kłodziński, *Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich...*; E. Niedzielski, *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości gospodarczej na terenach wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 3, Rzeszów 1999, s. 19–26; A.P. Wiatrak, K. Karbowski, *Szanse i bariery rozwoju...*, s. 237–247; M. Kłodziński, A. Rosner, *Małe i średnie firmy...*, s. 136–147; A. Koźuch, *Rola małych i średnich przedsiębiorstw w rozwoju obszarów wiejskich* [w:] *Zarządzanie małymi i średnimi przedsiębiorstwami*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce 2000, s. 23–31; J. Sawicka, *Założenie i prowadzenie małego przedsiębiorstwa...*

²⁰ Por. M. Grzybek, *Uwarunkowania i rozwój przedsiębiorczości...*; J. Żmija, *Przedsiębiorczość w agrobiznesie...*; S. Makarski, *Przedsiębiorczość w agrobiznesie*, IRWiR PAN, AR w Krakowie, Wydział Ekonomii w Rzeszowie, Warszawa 2000.

²¹ Szerzej na ten temat [w:] D. Zajęc, *Wykorzystanie zasobów produkcyjnych z gospodarstwa rolnego do działalności pozarolniczej prowadzonej przez rolników na własny rachunek*, Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia, nr 3 (1), Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004, s. 135–144.

sprzedaży wytwarzanych produktów), wspólne wyszukiwanie i zdobywanie nowych rynków zbytu (w tym zagranicznych), udzielanie wzajemnej pomocy, np. finansowej itd.

Możliwości rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich stwarzane są również poprzez oddziaływanie ze strony Unii Europejskiej i państwa, jak też zwłaszcza ze strony samorządów terytorialnych²² oraz innych lokalnych instytucji²³, które często stosują szeroką gamę form pomocy i wsparcia dla drobnej prywatnej przedsiębiorczości. Dodać należy, że przystąpienie Polski do UE stworzyło nowe możliwości dla rozwoju obszarów wiejskich głównie poprzez wsparcie finansowe wsi i rolnictwa, w tym także gospodarki pozarolniczej²⁴. Dodatkowo, jak już wcześniej wspomniano w niniejszej pracy, w wyniku zmian i reform we Wspólnej Polityce Rolnej UE uznać należy, że coraz większego znaczenia nabiera wsparcie dla rozwoju obszarów wiejskich w kierunku pozarolniczej działalności gospodarczej²⁵.

²² Por. W. Dziemianowicz, *Kapitał zagraniczny a rozwój regionalny i lokalny w Polsce*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 21 (54), 1997; A. Rosner, *Samorzady lokalne i ich wpływ na średnią i drobną przedsiębiorczość lokalną*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 1, 2000; M. Lechwar, A. Czudec, *Rola instytucji w rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. III, z. 1, Warszawa–Poznań–Białystok 2001, s. 67–70; K. Firlej, *Wpływ zarządzania gminą na rozwój przedsiębiorczości lokalnej* [w:] *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości – szanse i zagrożenia*, PWSZ w Tarnobrzegu, Tarnobrzeg 2003, s. 409–417; D. Zając, R. Kata, *Możliwości łagodzenia ograniczeń w rozwoju działalności pozarolniczej rolników przez samorzady lokalne*, Roczniki Naukowe SERiA, t. VI, z. 4, Warszawa–Poznań–Puławy 2004, s. 231–236; M. Gospodarowicz, D. Kołodziejczyk, A. Wasilewski, *Działalność samorządów lokalnych na rzecz rozwoju nierolniczych dziedzin gospodarczych*, Raport Programu Wieloletniego 2005–2009 „Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej”, nr 70, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.

²³ Por. R. Kamiński, *Rola lokalnych organizacji pozarządowych w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej* [w:] *Rozwój przedsiębiorczości wiejskiej w warunkach integracji z Unią Europejską*, IRWiR PAN, AR w Szczecinie, Warszawa 2000, s. 45–60; P. Swianiewicz, W. Dziemianowicz, M. Mackiewicz, *Sprawność instytucjonalna administracji samorządowej w Polsce – zróżnicowanie regionalne*, „Polska Regionów”, nr 16, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa 2000; M. Lechwar, A. Czudec, *Rola instytucji w rozwoju...*, s. 67–70.

²⁴ A. Łapińska, *Przedsiębiorczość jako element...*, s. 163–168.

²⁵ Unia Europejska w ramach prowadzonej polityki (spójności, rolnej, strukturalnej i regionalnej) stosuje szereg instrumentów wspierających rozwój sektora MSP. Wykorzystywane są w tym zakresie instrumenty finansowe o charakterze bezpośrednim i pośrednim. Przykładem pierwszego rodzaju instrumentów jest np. bezpośrednie dofinansowanie działalności gospodarczej przedsiębiorstw, zaś przykładem instrumentów pośrednich mogą być np. wsparcie finansowe gminnych inwestycji infrastrukturalnych bądź też wsparcie transferu wiedzy do sektora MSP. Por. A. Wasilewski (red.), *Skuteczność instrumentów polityki regionalnej i strukturalnej oddziałujących na rozwój przedsiębiorczości*, Raport Programu Wieloletniego 2011–2014 „Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej”, nr 77, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 7.

Pokonywanie ograniczeń w rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich, jej dalsze umacnianie się oraz wykorzystywanie występujących możliwości w tym zakresie, wymaga dostarczania, kreowania i wzmacniania czynników zachęcających, ułatwiających i wspierających podejmowanie i prowadzenie działalności gospodarczej, przy czym działania takie powinny być realizowane na różnych szczeblach (krajowym, regionalnym i lokalnym) oraz w różnorodny sposób. Poza tym wymaga to również działań ze strony samych przedsiębiorców i w dużej mierze zależy od ich skłonności do współpracy²⁶.

Rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich uwarunkowany jest zatem zarówno czynnikami zewnętrznymi (makro i mikroekonomicznymi), jak i wewnętrznymi²⁷.

Z kolei możliwości rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej przez rolników i członków ich rodzin zależą głównie od: jakości czynnika ludzkiego, czynników ekonomiczno-produkcyjnych i technicznych tkwiących w gospodarstwach rolnych, a także od poziomu rozwoju i zagospodarowania przestrzeni wiejskiej, stanowiącej najbliższe otoczenie, w którym funkcjonują gospodarstwa oraz od czynników materialnych i niematerialnych, oferowanych przez otoczenie instytucjonalne. Poza tym rozwój tego rodzaju działalności pozarolniczej w znacznym stopniu jest również determinowany uwarunkowaniami

²⁶ Por. K. Duczkowska-Małysz, *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich...*, s. 919–928; M. Grzybek, *Uwarunkowania i rozwój przedsiębiorczości...*; M. Kłodziński, *Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich...*; E. Niedzielski, *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości...*, s. 19–26; A.P. Wiatrak, K. Karbowski, *Szanse i bariery rozwoju...*, s. 237–247; J. Żmija, *Przedsiębiorczość w agrobiznesie...*; J. Hybel, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*, s. 21–26; R. Kamiński, *Rola lokalnych organizacji pozarządowych...*, s. 45–60; A. Kożuch, *Rola małych i średnich przedsiębiorstw...*, s. 23–31; S. Makarski, *Przedsiębiorczość w agrobiznesie...*; J. Sawicka, *Założenie i prowadzenie małego przedsiębiorstwa...*; I. Sikorska-Wolak, *Przedsiębiorczość w teorii i praktyce...*, s. 101–109.

²⁷ Por. A.P. Wiatrak, *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce* [w:] *Doradztwo rolnicze a kształtowanie się przedsiębiorczości rolników*, SGGW, Warszawa 1995, s. 49–64; J. Wilkin, *Przedsiębiorczość na wsi – główne determinanty i uwarunkowania* [w:] *Przedsiębiorczość w agrobiznesie, a rozwój terenów wiejskich*, AR w Krakowie, Wydział Ekonomii w Rzeszowie, Trzcina 1997, s. 25–33; M. Grzybek, *Uwarunkowania i rozwój przedsiębiorczości...*; A.P. Wiatrak, K. Karbowski, *Szanse i bariery rozwoju...*, s. 237–247; J. Hybel, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*, s. 21–26; I. Sikorska-Wolak, *Przedsiębiorczość w teorii i praktyce...*, s. 101–109; S. Makarski, *Subregionalne uwarunkowania przedsiębiorczości w województwie podkarpackim* [w:] *Regionalne uwarunkowania ekonomicznego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, red. A. Czudec, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2003, s. 166–174; K. Safin, *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości – próba systematyzacji* [w:] *Uwarunkowania przedsiębiorczości*, PWSZ w Tarnobrzegu, Tarnobrzeg 2004, s. 44–55; I. Pietrzyk, *Polityka regionalna Unii Europejskiej...*; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

makroekonomicznymi²⁸. Dodać trzeba, że prywatna własność różnego rodzaju zasobów na wsi (tj. ziemi, działek budowlanych, budynków itd.), stanowi korzystniejszą niż w mieście bazę dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej, bez konieczności realizacji kosztownych inwestycji w tym zakresie. Dodatkowo sprzyja temu również korzystne środowisko przyrodnicze wraz z jego zasobami, w tym także surowcowymi²⁹.

W efekcie tego pozarolnicza działalność gospodarza, w tym również działalność rolników i ich rodzin, dobrze rozwija się na obszarach wiejskich wokół większych ośrodków miejskich, gdzie występuje znaczny stopień koncentracji ludności, znaczących rozmiarów rynek pracy, odpowiednia infrastruktura, większa zamożność ludności, duży popyt, wysokie dochody własne gmin, dogodne położenie względem rynku zbytu (obecność głównego szlaku komunikacyjnego). Działalność pozarolnicza dobrze rozwija się również tam, gdzie istnieją tradycje prowadzenia biznesu, gdzie znajdują się ludzie lepiej wykształceni, przedsiębiorczy oraz liderzy, a także w gminach o wysokiej aktywności samorządów lokalnych i innych instytucji oraz na obszarach wiejskich, gdzie występują szczególne walory przyrodnicze i kulturowe, predystynujące do rozwoju turystyki. Natomiast obszary wiejskie peryferyjne, oddalone od większych ośrodków miejskich oraz o małej aktywności lokalnego otoczenia instytucjonalnego, przeważnie nadal zachowują monofunkcyjny, rolniczy charakter, utrzymując wysoki poziom bezrobocia oraz duży dystans w relacji do tempa rozwoju pozostałych terenów wiejskich, a zwłaszcza podmiejskich. Zatem najważniejsze czynniki stymulujące rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich to: położenie, kapitał ludzki, społeczny i finansowy oraz działania samorządów lokalnych, zaś najważniejsze bariery jej rozwoju to: bariera popytowa oraz niekorzystne struktury demograficzne, zwłaszcza na obszarach wiejskich peryferyjnych³⁰.

²⁸ Por. A. Michalska, *Zmiany w gospodarstwach rolnych po wprowadzeniu zasad gospodarki rynkowej* [w:] *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. W stronę wsi wielofunkcyjnej*, IRWiR PAN, Warszawa 1993, s. 85–89; J. Kania, *Rozwój przedsiębiorczości na wsi i alternatywne źródła dochodów* [w:] *Materiały konferencyjne z rzeszowskiego forum rolniczego*, FAPA w Rzeszowie, Boguchwała 1995, s. 1–6; S. Stańko, A. Stolarska, *Wpływ wytwórczości pozarolniczej na organizację i intensywność gospodarowania w rolnictwie*, Roczniki Nauk Rolniczych, PWN, Seria G, t. 86, z. 4, 1996, s. 143–148; D. Kołodziejczyk, *Pozarolnicza działalność gospodarza w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 6, 1998.

²⁹ B. Kutkowska, *Wpływ działalności pozarolniczej na ekonomikę gospodarstwa rodzinnego*, Zeszyty Naukowe AR w Krakowie, nr 52, Kraków 1998, s. 185–195; S. Makarski, *Transformacja sfery gospodarczej, a rozwój przedsiębiorczości w agrobiznesie* [w:] *Materiały z V Kongresu SERiA we Wrocławiu*, Wrocław 1998, s. 46–53.

³⁰ Por. M. Duczkowska-Piasecka, *Małe i średnie przedsiębiorstwa...*; M. Grzybek, *Uwarunkowania i rozwój przedsiębiorczości...*; J. Hybel, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*,

Wobec powyższego należy stwierdzić, że wprawdzie rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich uwarunkowany jest czynnikami makroekonomicznymi, to jednak dokonuje się w środowisku lokalnym (tj. w konkretnej gminie, czy wsi). Stąd też w dużej mierze zależy on od lokalizacji przestrzennej środowiska lokalnego (czyli jego usytuowania w przestrzeni, np. względem większych ośrodków miejskich), a także od jego cech, które mogą szczególnie ułatwiać bądź też utrudniać ten proces³¹.

O poziomie rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin) może świadczyć odsetek gospodarstw rolnych z taką działalnością. Przeciętnie na obszarach wiejskich objętych badaniami w regionie południowo-wschodniej Polski omawiany odsetek jest relatywnie wysoki, a więc można stwierdzić, że pozarolnicza działalność gospodarcza ludności rolniczej (rolników i ich rodzin) jest tu dość dobrze rozwinięta, przy czym zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest duże (tab. 4.1.). Dodać należy, iż w Polsce jedynie w województwach północnych, zachodnich i w województwie śląskim, odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą jest podobny lub większy i waha się w granicach 20–33%³².

Wydzielone typy obszarów wiejskich objętych badaniami są jednak wyraźnie zróżnicowane pod względem poziomu rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin). Przeciętnie zdecydowanie największy odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, podczas gdy na obszarach wiejskich oddalonych od większych miast jest on o połowę mniejszy. Obszary wiejskie oddalone od większych miast są jednak pod tym względem zróżnicowane, bowiem przeciętnie wyraźnie większym odsetkiem gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą odznaczają się obszary wiejskie sąsiadujące z małymi miastami. Z kolei przeciętnie na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo odsetek ten jest podobny do średniego dla całego regionu objętego badaniami. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest dość duże, przy czym wyraźnie największe jest ono na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo (tab. 4.1.).

s. 21–26; A. Rosner, *Samorządy lokalne...*; W. Kamińska, *Pozarolnicza aktywność gospodarcza...*, s. 103–127.

³¹ S. Makarski, *Subregionalne uwarunkowania przedsiębiorczości...*, s. 166–174.

³² A.P. Wiatrak, *Analiza kierunków rozwoju obszarów wiejskich w UE oraz uwarunkowania ich zmian*, Zeszyty Naukowe nr 139, UE w Poznaniu, Poznań 2010, s. 160–175.

Tabela 4.1. Pozarolnicza działalność gospodarza ludności rolniczej (rolników i ich rodzin) w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie objęte badaniami*					
	Ogółem	I	II	III	A	B
Odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w 2010 roku						
Średnia	19,8	19,6	31,8	16,6	24,7	14,2
Wsp. zmienności V (%)	51,2	45,9	32,0	44,3	29,9	38,3
Minimum	3,1	7,4	18,2	3,1	11,4	3,1
Kwartył Q_1	12,6	12,7	24,7	11,3	18,9	10,5
Mediana	18,2	18,0	29,9	15,6	26,4	13,8
Kwartył Q_3	26,0	23,4	37,0	20,3	28,6	18,5
Maksimum	56,6	41,4	56,6	45,0	45,0	27,1
Odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych, w których głównym źródłem utrzymania rodziny** jest pozarolnicza działalność gospodarza w 2010 roku						
Średnia	47,6	46,5	57,6	44,9	52,7	42,6
Wsp. zmienności V (%)	36,2	37,7	29,5	36,5	35,1	35,4
Minimum	9,8	13,0	24,3	9,8	19,3	9,8
Kwartył Q_1	35,1	32,9	46,0	32,5	35,0	30,6
Mediana	50,0	49,9	54,9	48,9	58,2	45,5
Kwartył Q_3	59,5	59,3	70,8	57,1	70,0	53,8
Maksimum	84,7	73,6	84,7	76,2	76,2	66,8
Odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych, w których prowadzona jest pozarolnicza działalność gospodarza związana z rolnictwem w 2010 roku						
Średnia	17,1	17,5	11,0	18,7	14,6	20,0
Wsp. zmienności V (%)	69,3	83,5	65,1	65,9	62,0	64,9
Minimum	1,3	3,1	1,3	3,4	3,4	5,5
Kwartył Q_1	9,0	6,6	4,4	9,6	9,7	9,5
Mediana	14,9	11,5	10,5	16,4	15,1	18,3
Kwartył Q_3	21,9	26,1	14,9	24,3	16,5	25,5
Maksimum	75,6	61,5	26,4	75,6	41,1	75,6

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; ** – dochody z pozarolniczej działalności gospodarczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny.

Źródło: dane z PSR 2010, GUS w Warszawie.

Ponadto należy zauważyć, że jedynie na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, a także na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo występują takie gminy, w których odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą przekracza 30% (tab. 4.1.). Największy odsetek takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (13 gmin, tj. 50,0% ogółu gmin), w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich cennych przyrodniczo (4 gminy, tj. 11,8% ogółu), zaś najmniej takich gmin jest na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (2 gminy, tj. 9,1% ogółu).

Na tej podstawie należy wnioskować, że sąsiedztwo miasta, zwłaszcza większego, a także cechy środowiska przyrodniczego, wywierają istotny pozytywny wpływ na rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin).

Przeciętnie na obszarach wiejskich objętych badaniami w regionie południowo-wschodniej Polski dochodotwórcze znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin) nie jest zbyt duże. Świadczyć może bowiem o tym fakt, iż w zbiorowości gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą, mniej niż połowę stanowią tu takie jednostki, w których jest ona głównym źródłem utrzymania rodziny rolniczej. Dodać należy, że zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest jednak dość duże (tab. 4.1.).

Podobnie, jak w przypadku poziomu rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin), wydzielone typy obszarów wiejskich objętych badaniami są również zróżnicowane pod względem odsetka gospodarstw rolnych, w których głównym źródłem utrzymania rodziny rolniczej jest pozarolnicza działalność gospodarcza. Przeciętnie wyraźnie największy jest on na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, a następnie obszarów wiejskich cennych przyrodniczo. Z kolei przeciętnie zdecydowanie najmniejszy odsetek gospodarstw rolnych, w których głównym źródłem utrzymania rodziny rolniczej jest pozarolnicza działalność gospodarcza występuje na obszarach wiejskich oddalonych od miast. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest dość duże, przy czym wyraźnie najmniejsze jest ono na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami (tab. 4.1.).

Dodatkowo zwraca uwagę fakt, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich występują takie gminy, w których odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny rolniczej przekracza 50% (tab. 4.1.). Największy odsetek

takich gmin występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi oraz z większymi miastami (odpowiednio 14 gmin, tj. 63,6% ogółu oraz 16 gmin, tj. 61,5% ogółu), w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich cennych przyrodniczo (17 gmin, tj. 50,0% ogółu), zaś najmniej takich gmin jest na obszarach wiejskich oddalonych od miast (31 gmin, tj. 41,3% ogółu).

W związku z powyższym można wnioskować, że sąsiedztwo miasta oraz cechy środowiska przyrodniczego, wywierają istotny pozytywny wpływ na dochodotwórcze znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin).

Przeciętnie na obszarach wiejskich objętych badaniami w regionie południowo-wschodniej Polski niewielki jest odsetek gospodarstw rolnych, w których prowadzona jest pozarolnicza działalność gospodarcza związana z rolnictwem³³, przy czym zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest jednak duże (tab. 4.1.).

Wydzielone typy obszarów wiejskich objętych badaniami są wyraźnie zróżnicowane pod względem odsetka gospodarstw rolnych, w których prowadzona jest pozarolnicza działalność gospodarcza związana z rolnictwem. Przeciętnie zdecydowanie najmniejszy jest on na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, a następnie obszarów wiejskich cennych przyrodniczo. Z kolei przeciętnie wyraźnie największy odsetek gospodarstw rolnych, w których prowadzona jest pozarolnicza działalność gospodarcza związana z rolnictwem występuje na obszarach wiejskich oddalonych od miast. Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich zróżnicowanie tej cechy pomiędzy poszczególnymi gminami jest duże, przy czym wyraźnie największe jest ono na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo (tab. 4.1.).

Ponadto należy zauważyć, że jedynie na obszarach wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo występują takie gminy, w których odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą związaną z rolnictwem przekracza 50% (tab. 4.1.). Dodać należy, że na obszarach wiejskich oddalonych od miast występują 3 takie gminy, co stanowi 4,0% ogółu gmin, a na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo 2 gminy, co stanowi 5,9% ogółu gmin.

Wobec powyższego można stwierdzić, że sąsiedztwo miasta, zwłaszcza większego, stanowi ważny czynnik sprzyjający rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin) niezwiązanej z rolnictwem.

W tym miejscu dodać należy, że przeprowadzona powyżej analiza potwierdza częściowo drugą (H2) oraz trzecią (H3) postawioną w pracy hipotezę badawczą.

³³ Według danych z PSR 2010 chodzi tu między innymi o taką działalność, jak: agroturystyka, przetwórstwo produktów, akwakultura, rolnicze prace kontraktowe.

Druga hipoteza badawcza zakłada bowiem, że forma i rodzaj podejmowanej i prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej oraz jej znaczenie dla utrzymania rodziny rolniczej, zależą od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują ich gospodarstwa rolne. Otóż na obszarach wiejskich sąsiadujących z miastami (zwłaszcza większymi), stanowiącymi duży rynek zbytu dla produktów i usług, częściej jest prowadzona działalność pozarolnicza niezwiązana z rolnictwem, będąca przejawem wielofunkcyjności obszarów wiejskich oraz częściej stanowi ona główne źródło utrzymania rodziny rolniczej. Natomiast na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo oraz oddalonych od miast, częściej jest prowadzona działalność pozarolnicza związana z rolnictwem, będąca przejawem wielofunkcyjności rolnictwa i gospodarstw rolnych oraz częściej stanowi ona dodatkowe źródło utrzymania rodziny rolniczej.

Z kolei trzecia hipoteza badawcza zakłada, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy) determinują możliwości i bariery wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej rolników. Otóż pozarolnicza działalność gospodarcza ludności rolniczej (rolników i ich rodzin) jest lepiej rozwinięta na obszarach wiejskich sąsiadujących z miastami (zwłaszcza większymi), a także na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo, zaś najniższym poziomem jej rozwoju odznaczają się obszary wiejskie oddalone od miast.

Dodatkowo dane dotyczące pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin) we wszystkich gminach objętych badaniami, poddano analizie statystycznej (korelacja). W celu zbadania współzależności występujących pomiędzy zmiennymi (Y1, Y2, Y3) opisującymi pozarolniczą działalność gospodarczą ludności rolniczej (rolników i ich rodzin)³⁴, obliczono wartości współczynnika korelacji prostoliniowej Pearsona, a następnie zweryfikowano hipotezę zerową o nieistotności tego współczynnika w populacji generalnej – „ ρ ”, tj. hipotezę o braku istotnej różnicy pomiędzy jego bezwzględną wartością a wartością 0:

$$H_0: \rho = 0$$

Weryfikację tę wykonano testem t-Studenta, przy założonym poziomie istotności $\alpha = 0,05$ ³⁵ (tab. 4.2.). W obliczeniach wykorzystano pakiet *Statistica 9*.

³⁴ Zmienna Y1 – odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą, zmienna Y2 – odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych, w których głównym źródłem utrzymania rodziny jest pozarolnicza działalność gospodarcza, zmienna Y3 – odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych, w których prowadzona jest pozarolnicza działalność gospodarcza związana z rolnictwem.

³⁵ Por. M. Dobosz, *Wspomagana komputerowo statystyczna analiza wyników badań*. Akademia Oficyna Wydawnicza EXIT, Warszawa 2001, s. 77.

Przeprowadzone obliczenia wskazują na to, że:

- zmienna Y1 jest w sposób statystycznie istotny skorelowana ze zmienną Y2, przy czym współzależność ta jest wprost proporcjonalna (tzn., że im wyższa jest wartość zmiennej Y1, tym wyższa jest wartość zmiennej Y2);
- zmienna Y1 jest w sposób istotnie statystyczny skorelowana ze zmienną Y3, przy czym współzależność ta jest odwrotnie proporcjonalna (tzn., że im wyższa jest wartość zmiennej Y1, tym niższa jest wartość zmiennej Y3);
- zmienna Y2 jest w sposób statystycznie istotny skorelowana ze zmienną Y3, przy czym współzależność ta jest odwrotnie proporcjonalna (tzn., że im wyższa jest wartość zmiennej Y2, tym niższa jest wartość zmiennej Y3) (tab. 4.2.).

Tabela 4.2. Współzależność pomiędzy zmiennymi Y1, Y2 i Y3 – macierz korelacji

Zmienne	Zmienne		
	Y1	Y2	Y3
Y1	1,000	0,348*	-0,384*
Y2		1,000	-0,204*
Y3			1,000

Objaśnienia do tabeli: zmienna Y1 – odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą, zmienna Y2 – odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych, w których głównym źródłem utrzymania rodziny jest pozarolnicza działalność gospodarcza, zmienna Y3 – odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych, w których prowadzona jest pozarolnicza działalność gospodarcza związana z rolnictwem; symbol * oznacza odrzucenie hipotezy zerowej w teście t-Studenta (przy $\alpha=0,05$).

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

W związku z powyższym należy stwierdzić, iż zwykle jest tak, że im wyższy jest poziom rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin), mierzony odsetkiem indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą, tym częściej stanowi ona główne źródło utrzymania rodzin rolniczych oraz tym częściej nie jest ona związana z rolnictwem. Dodać należy, iż, jak już wcześniej zauważono, sytuacja ta dotyczy przede wszystkim obszarów wiejskich sąsiadujących z miastami, zwłaszcza większymi, a w dalszej kolejności także obszarów wiejskich cennych przyrodniczo (por. tab. 4.1.). Potwierdza to znowu częściowo drugą (H2) oraz trzecią (H3) postawioną w pracy hipotezę badawczą.

Ponadto analizie statystycznej (korelacja i regresja) poddano również dane dotyczące poziomu rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin) – zmienna Y1 oraz pozostałych wybranych

cech charakteryzujących wszystkie gminy objęte badaniami³⁶. Podobnie, jak poprzednio w tym celu wykorzystano współczynnik korelacji prostoliniowej Pearsona³⁷.

Tabela 4.3. Statystycznie istotne współzależności pomiędzy zmienną Y1 a pozostałymi wybranymi cechami charakteryzującymi wszystkie gminy objęte badaniami – macierz korelacji

Cechy	Współzależność
Odsetek dróg gminnych o nawierzchni twardej	0,168*
Odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych 1–5 ha	0,164*
Odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych 5 ha i więcej	-0,176*
Liczba prywatnych podmiotów gospodarczych na 1000 osób w wieku produkcyjnym	0,252*
Liczba podmiotów gospodarczych ogółem działających w sektorze usług na 1000 osób w wieku produkcyjnym	0,161*
Liczba podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających do 9 osób na 1000 osób w wieku produkcyjnym	0,254*
Podmioty gospodarcze nowo zarejestrowane na 10 tys. ludności	0,226*

Objaśnienia do tabeli: zmienna Y1 – odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą; symbol * oznacza odrzucenie hipotezy zerowej w teście t-Studenta (przy $\alpha=0,05$).

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Przeprowadzone obliczenia wskazują na to, że zmienna Y1 (czyli odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą) jest w sposób statystycznie istotny skorelowana z takimi pozostałymi wybranymi cechami charakteryzującymi wszystkie gminy objęte badaniami, jak:

- odsetek dróg gminnych o nawierzchni twardej, przy czym współzależność ta jest wprost proporcjonalna (tzn., że im wyższy jest odsetek dróg gminnych o nawierzchni twardej, tym wyższy jest odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą);
- odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych 1–5 ha, przy czym współzależność ta jest wprost proporcjonalna (tzn., że im wyższy jest odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych 1–5 ha, tym wyższy jest odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą);

³⁶ Analizie statystycznej poddano wszystkie analizowane w rozdziale III pracy cechy gmin objętych badaniami (por. rozdział III), przy czym z uwagi na obszerność tego materiału, zdecydowano się pokazać w pracy tylko te współzależności, które są statystycznie istotne.

³⁷ Por. M. Dobosz, *Wspomagana komputerowo...*, s. 77.

- odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych 5 ha i więcej, przy czym współzależność ta jest odwrotnie proporcjonalna (tzn., że im wyższy jest odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych 5 ha i więcej, tym niższy jest odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą);
- liczba prywatnych podmiotów gospodarczych na 1000 osób w wieku produkcyjnym, przy czym współzależność ta jest wprost proporcjonalna (tzn., że im wyższa jest liczba prywatnych podmiotów gospodarczych na 1000 osób w wieku produkcyjnym, tym wyższy jest odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą);
- liczba podmiotów gospodarczych ogółem działających w sektorze usług na 1000 osób w wieku produkcyjnym, przy czym współzależność ta jest wprost proporcjonalna (tzn., że im wyższa jest liczba podmiotów gospodarczych ogółem działających w sektorze usług na 1000 osób w wieku produkcyjnym, tym wyższy jest odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą);
- liczba podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających do 9 osób na 1000 osób w wieku produkcyjnym, przy czym współzależność ta jest wprost proporcjonalna (tzn., że im wyższa jest liczba podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających do 9 osób na 1000 osób w wieku produkcyjnym, tym wyższy jest odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą);
- liczba podmiotów gospodarczych nowo zarejestrowanych na 10 tys. ludności, przy czym współzależność ta jest wprost proporcjonalna (tzn., że im wyższa jest liczba podmiotów gospodarczych nowo zarejestrowanych na 10 tys. ludności, tym wyższy jest odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą) (tab. 4.3.).

Dodatkowo w celu zbadania wzajemnego oddziaływania zespołu zmiennych objaśniających (wybrane cechy charakteryzujące wszystkie gminy objęte badaniami) X_1, X_2, \dots, X_k na zmienną objaśnianą Y_1 , wykonano analizę regresji wielorakiej. W obliczeniach zastosowano procedurę regresji krokowej postępującej, której istotą jest kolejne (krokowe) dołączanie do listy zmiennych objaśniających tych zmiennych, które mają najistotniejszy wpływ na zmienną objaśnianą – aż do uzyskania „najlepszego” modelu. Zgodnie z tą procedurą wyznaczono model regresyjny dla zmiennej Y_1 .

Ponadto analiza ta obejmowała również³⁸:

- obliczenie wartości współczynnika determinacji wielowymiarowej $[R^2]$, który informuje o tym, jaki udział w całej zmienności wyników ma zmienność spowodowana wyznaczonym modelem;

³⁸ Por. M. Dobosz, *Wspomagana komputerowo...*, s. 191.

- obliczenie wartości standaryzowanych cząstkowych współczynników regresji b^* , które są miarą względnej ważności poszczególnych cech (zmiennych X) w modelu;
- zbadanie istotności współczynników regresji testem t-Studenta. Weryfikację hipotezy zerowej $H_0: b = 0$ wykonywano przy poziomie istotności $\alpha = 0,05$.
- W obliczeniach wykorzystano pakiet *Statistica 9*.

Przeprowadzone obliczenia wykazały, że wartość współczynnika determinacji wielowymiarowej $[R^2]$ wynosi 0,206. Tak więc wyznaczony model regresji (tab. 4.4.) wyjaśnia ponad 20% ogólnej zmienności zmiennej objaśnianej. W modelu pozostało 3 cechy charakteryzujące gminy objęte badaniami, dla których współczynniki regresji są istotnie różne od 0 (w teście „ t^* ”; $p_{gran} < 0,05$).

Tabela 4.4. Wyniki analizy regresji dla zmiennej Y1

Zmienne X		Standaryzowane współczynniki regresji		Współczynnik równania		t	P _{gran}
		b*	Błąd standardowy	Wartość	Błąd standardowy		
Liczba podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających do 9 osób na 1000 osób w wieku produkcyjnym	X1	0,63	0,183	0,241	0,071	3,42	0,001
Liczba podmiotów gospodarczych ogółem działających w sektorze usług na 1000 osób w wieku produkcyjnym	X2	0,34	0,196	0,177	0,103	2,02	0,042
Udział dochodów własnych budżetów gmin w dochodach ogółem	X3	0,24	0,120	0,198	0,100	1,98	0,044

Objaśnienia do tabeli: zmienna Y1 – odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą.

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Przeprowadzone obliczenia wskazują na to, że na zmienną Y1 (czyli odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą) mają wpływ w sposób statystycznie istotny takie cechy charakteryzujące gminy objęte badaniami, jak:

- liczba podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających do 9 osób na 1000 osób w wieku produkcyjnym, przy czym współzależność ta jest wprost proporcjonalna (tzn., że wzrostowi liczby podmiotów gospodarczych ogół-

łem zatrudniających do 9 osób na 1000 osób w wieku produkcyjnym o 1 towarzyszy wzrost odsetka gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą o 0,241);

- liczba podmiotów gospodarczych ogółem działających w sektorze usług na 1000 osób w wieku produkcyjnym, przy czym współzależność ta jest wprost proporcjonalna (tzn., że wzrostowi liczby podmiotów gospodarczych ogółem działających w sektorze usług na 1000 osób w wieku produkcyjnym o 1 towarzyszy wzrost odsetka gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą o 0,177);
- udział dochodów własnych budżetów gmin w dochodach ogółem, przy czym współzależność ta jest wprost proporcjonalna (tzn., że wzrostowi udziału dochodów własnych budżetów gmin w dochodach ogółem o 1 towarzyszy wzrost odsetka gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą o 0,198) (tab. 4.4.).

Dodać należy, że najważniejszą cechą w modelu determinującym zmienną objaśnianą Y_1 (czyli odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą) jest liczba podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających do 9 osób na 1000 osób w wieku produkcyjnym (wartość bezwzględna b^* wynosi 0,63) (tab. 4.4.).

W związku z powyższym należy stwierdzić, że oprócz takich czynników, jak: lokalizacja w przestrzeni względem miast oraz cechy środowiska przyrodniczego (wysoki udział obszarów prawnie chronionych, a tym samym walory krajobrazowe, rekreacyjne i turystyczne) gminy, w której funkcjonują badane gospodarstwa rolne, istotny wpływ na poziom rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin), mają również jeszcze inne dodatkowe cechy.

Przeprowadzona analiza statystyczna wykazała bowiem, że pozytywny wpływ na rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin) wywierają takie cechy środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują badane gospodarstwa rolne, jak: odsetek dróg gminnych o nawierzchni twardej, odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych 1–5 ha, liczba prywatnych podmiotów gospodarczych na 1000 osób w wieku produkcyjnym, liczba podmiotów gospodarczych ogółem działających w sektorze usług na 1000 osób w wieku produkcyjnym, liczba podmiotów gospodarczych ogółem zatrudniających do 9 osób na 1000 osób w wieku produkcyjnym, liczba podmiotów gospodarczych nowo zarejestrowanych na 10 tys. ludności oraz udział dochodów własnych budżetów gmin w dochodach ogółem. Dodać należy, że destymulantą w tym zakresie jest natomiast odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych 5 ha i więcej.

Potwierdza to znowu częściowo trzecią postawioną w pracy hipotezę badawczą (H3), która zakłada, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy) determinują możliwości i bariery wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej rolników.

2. Charakterystyka indywidualnych gospodarstw rolnych FADN z pozarolniczą działalnością gospodarczą w Polsce i w badanym regionie

W tej części pracy opisowej analizie porównawczej poddano cechy indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie, po to, aby wskazać występujące między nimi podobieństwa i różnice. W szczególności analizowane cechy dotyczą: zasobów, wyników produkcyjno-ekonomicznych oraz efektywności ekonomicznej gospodarstw, a także ich zmian w latach 2004–2009.

Wielkość ekonomiczna stanowi ważne kryterium stosowane przy klasyfikacji oraz charakterystyce gospodarstw rolnych funkcjonujących w Unii Europejskiej³⁹. W kategoriach mikroekonomicznych wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolnego może być określana jako zdolność rolnika do pomnażania majątku, do rozwijania gospodarstwa oraz do utrzymania się na rynku⁴⁰. Dość należy, iż wielkość ekonomiczna różnicuje wyniki produkcyjno-ekonomiczne osiągnięte przez gospodarstwa rolne, wobec czego można ją wykorzystywać do oceny ich pozycji konkurencyjnej. Na rynku wygrywa bowiem ten, kto ma przewagę nad innymi, np. pod względem produktywności, rozumianej jako relacja efektów do nakładów lub zasobów, a jednym z elementów takiej oceny może być wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolnego⁴¹. Potencjał ekonomiczny gospodarstw rolnych (mierzony w ESU⁴²) jest kształtowany

³⁹ Zasady klasyfikacji gospodarstw rolnych zostały określone Decyzją Komisji Europejskiej nr 78/463/EEC z dnia 07.04.1978 r., przy czym w odniesieniu do państw przyjętych do UE w 2004 r. reguluje to Rozporządzenie Komisji Europejskiej nr 730/2004 z dnia 19.04.2004 r.

⁴⁰ A. Czyżewski, A. Henisz-Matuszczak, *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*, AE w Poznaniu, Poznań 2006, s. 255.

⁴¹ A. Marcysiak, *Wielkość ekonomiczna gospodarstw jako element oceny ich pozycji konkurencyjnej*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 169–173.

⁴² ESU – jednostka wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolnego wyrażona za pomocą standardowej nadwyżki bezpośredniej (SGM), która stanowi nadwyżkę wartości produkcji danej działalności rolniczej nad wartością kosztów bezpośrednich w warunkach przeciętnych dla danego

przez wiele czynników, przy czym decydującą rolę w tym zakresie odgrywa powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie (wzrostowi potencjału ekonomicznego towarzyszy wzrost powierzchni użytków rolnych)⁴³. Wielkość ekonomiczna może również służyć do określania żywotności ekonomicznej gospodarstw rolnych, przy czym na ogół w Polsce gospodarstwa o wielkości ekonomicznej do 4 ESU uznaje się za nieżywotne ekonomicznie, gospodarstwa z grupy 4–8 ESU określa się jako ekonomicznie słabo żywotne, zaś gospodarstwa o wartości co najmniej 8 ESU za ekonomicznie żywotne, natomiast gospodarstwa o wartości co najmniej 16 ESU traktuje się jako jednostki o ekonomicznej żywotności rozwojowej. Podkreślić przy tym należy, iż żywotność ekonomiczna nie powinna być utożsamiana ze sprawnością gospodarowania oraz z żywotnością społeczną⁴⁴.

Analizując dane uzyskane z Polskiego FADN z IERiGŻ-PIB w Warszawie, dotyczące indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą należy zauważyć, że liczba takich jednostek wzrosła w Polsce w latach 2004–2009 o ponad 14%, przy czym liczebnie najwięcej gospodarstw przybyło w trzech grupach, tj.: do 4 ESU, 8–16 ESU oraz 40–100 ESU, zaś w ogóle zmianie nie uległa liczba jednostek w grupie gospodarstw najsilniejszych ekonomicznie (100 i więcej ESU) (tab. 4.5.).

W Polsce w strukturze analizowanych gospodarstw wg ich wielkości ekonomicznej przeważają jednostki słabsze ekonomicznie (do 16 ESU), przy czym dość duży udział mają również gospodarstwa w przedziale 16–40 ESU, zaś znikome jednostki najsilniejsze ekonomicznie (100 i więcej ESU). Dodać należy, że w latach 2004–2009 nie było większych zmian w tej strukturze, podobnie, jak w przypadku średniej wielkości ekonomicznej gospodarstw w poszczególnych grupach, która to za wyjątkiem jednostek najsilniejszych ekonomicznie – 100 i więcej ESU (gdzie wyraźnie spadła), we wszystkich pozostałych grupach gospodarstw nieznacznie wzrosła, co w konsekwencji spowodowało, iż w ogóle nie uległa zmianie przeciętna wielkość ekonomiczna wszystkich analizowanych gospodarstw (tab. 4.5.)⁴⁵.

regionu (1 ESU = 1200 euro). Por. L. Goraj, S. Mańko, *Rachunkowość i analiza ekonomiczna w indywidualnym gospodarstwie rolnym*, Difin, Warszawa 2009, s. 34–41.

⁴³ A. Czudec, *Czynniki kształtujące siłę ekonomiczną gospodarstw rolnych w regionie górskim*, „Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich”, z. 55, 2008, s. 9–17; J.St. Zegar, *Struktura polskiego rolnictwa...*, s. 83–84.

⁴⁴ J.St. Zegar, *Struktura polskiego rolnictwa...*, s. 83–84.

⁴⁵ Niska produktywność roślin i zwierząt, duże rozdrobnienie gospodarstw oraz niski poziom koncentracji produkcji rolniczej w Polsce powodują, że zdecydowana większość gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą znajduje się w grupie jednostek najsłabszych ekonomicznie (0–4 ESU). Po wstąpieniu Polski do UE liczba tych gospodarstw oraz ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw prowadzących działalność rolniczą nieznacznie wzrosły (należy sądzić, iż

Tabela 4.5. Indywidualne gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczące w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009

Wyszczególnienie	Lata						Zmiany w latach 2004–2009 (+/-)		
	2004			2009			Liczba gosp.	%	ESU
	Liczba gosp.	% gosp.	ESU	Liczba gosp.	% gosp.	ESU			
Polska									
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	1795	100,0	19,4	2051	100,0	19,4	+256	–	0,0
do 4	143	8,0	3,1	205	10,0	3,2	+62	+2,0	+0,1
4–8	381	21,2	5,9	399	19,5	6,0	+18	–1,7	+0,1
8–16	525	29,2	11,7	608	29,6	11,8	+83	+0,4	+0,1
16–40	586	32,7	24,3	619	30,2	24,7	+33	–2,5	+0,4
40–100	140	7,8	55,2	200	9,7	56,2	+60	+1,9	+1,0
100 i więcej	20	1,1	205,4	20	1,0	157,8	0,0	–0,1	–47,6
Badany region*									
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	229	100,0	12,5	268	100,0	12,2	+39	–	–0,3
do 4	42	18,4	3,1	61	22,8	3,1	+19	+4,4	0,0
4–8	80	34,9	5,8	85	31,7	5,9	+5	–3,2	+0,1
8–16	65	28,4	11,1	68	25,4	11,2	+3	–3,0	+0,1
16–40	33	14,4	23,7	42	15,7	24,2	+9	+1,3	+0,5
40–100	6	2,6	**	11	4,1	**	+5	+1,5	**
100 i więcej	3	1,3	**	1	0,3	**	–2	–1,0	**

Objaśnienia do tabeli: ESU – średnia wielkość ekonomiczna gospodarstw rolnych, * region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, ** – brak danych⁴⁶.

Źródło: dane z Polskiego FADN z IERiGŻ-PIB w Warszawie.

jest to efekt ponownego podjęcia działalności rolniczej przez te jednostki głównie w celu skorzystania z dopłat bezpośrednich). Z kolei podstawową tendencją zmian zachodzących w liczbie i udziale pozostałych gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą jest ich zmniejszanie się w grupie jednostek słabych ekonomicznie (4–8 ESU), stagnacja w grupie gospodarstw o wielkości ekonomicznej 8–16 ESU oraz wzrost w grupie gospodarstw silniejszych ekonomicznie (16 i więcej ESU). Dodać należy, że z punktu widzenia konkurencyjności naszego rolnictwa niepokoić może fakt, iż w Polsce około 1/3 powierzchni użytków rolnych znajduje się w gospodarstwach najsłabszych ekonomicznie (0–4 ESU), podczas gdy w większości krajów UE ponad 3/4 powierzchni użytków rolnych posiadają gospodarstwa duże i bardzo duże pod względem wielkości ekonomicznej, a co za tym idzie także większe obszarowo. Por. W. Poczta, *Potencjał i pozycja konkurencyjna...*, s. 43–44; W. Dzun, *Przemiany strukturalne w rolnictwie...*, s. 125–153.

⁴⁶ Uzyskanie danych jest możliwe wtedy, gdy w danej grupie gospodarstw jest minimum 15 jednostek.

Z kolei w badanym regionie południowo-wschodniej Polski, obejmującym trzy województwa, tj.: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, liczba analizowanych gospodarstw wzrosła w latach 2004–2009 o ponad 17%⁴⁷, przy czym liczebnie najwięcej gospodarstw przybyło tu w grupie jednostek najsłabszych ekonomicznie (do 4 ESU), zaś 2 jednostki ubyło w grupie gospodarstw najsilniejszych ekonomicznie (100 i więcej ESU) (tab. 4.5.).

W badanym regionie w strukturze analizowanych gospodarstw wg ich wielkości ekonomicznej zdecydowanie przeważają jednostki słabsze ekonomicznie (do 16 ESU), zaś niewielki udział mają gospodarstwa w przedziale 16–40 ESU, a wręcz znikomy jednostki najsilniejsze ekonomicznie (40 i więcej ESU). Dodatkowo należy zauważyć, że podobnie, jak w całym kraju, także i w badanym regionie, w latach 2004–2009 nie było większych zmian zarówno w omawianej strukturze analizowanych gospodarstw, jak i w przypadku ich średniej wielkości ekonomicznej, przy czym ta ostatnia jest w badanym regionie przeciętnie niższa, jak w kraju (tab. 4.5.).

Zasoby czynników wytwórczych oraz ich jakość i wzajemne relacje określają rozmiary możliwej do osiągnięcia produkcji, kształtują siłę ekonomiczną gospodarstwa rolnego i rzutują na wielkość uzyskiwanego dochodu, a więc determinują ekonomiczne wyniki procesu gospodarowania w rolnictwie, a także ułatwiają lub utrudniają dostosowywanie się gospodarstw rolnych do zmian zachodzących na rynku⁴⁸. Poza tym relacje między czynnikami wytwórczymi w znacznej mierze rzutują na ich efektywność, a z kolei efektywne wykorzystanie tych czynników przesądza o konkurencyjności rolnictwa, czy też pojedynczego gospodarstwa rolnego⁴⁹. Kluczowym problemem jest brak równowagi między zasobami czynników produkcji a możliwościami ich wykorzystania. Chodzi tu głównie o czynnik pracy i ziemi, które są w nadmiarze w relacji do potrzeb. Stąd też w rolnictwie polskim najbardziej wadliwą jest relacja ziemia – praca. Brak tej równowagi powinien więc stanowić inspirację i potrzebę działań w kierunku jej osiągnięcia poprzez poprawę jakości czynników produkcji oraz relacji między nimi⁵⁰. Warunkiem poprawy relacji między czynnikami produkcji w rolnictwie jest zmniejszenie zatrudnienia, co powinno bezpośrednio wpłynąć na poprawę relacji ziemia – praca i kapitał – praca, zaś efektem pośrednim powinna być także poprawa relacji zie-

⁴⁷ W 2004 roku indywidualne gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiły 20,0% populacji ogólnej indywidualnych gospodarstw rolnych FADN w badanym regionie, a w 2009 roku 21,5%.

⁴⁸ M. Kierepka, *Możliwości poprawy produktywności rolnictwa – wybrane aspekty teoretyczne*, Roczniki Naukowe SERiA, t. III, z. 1, Warszawa–Poznań–Białystok 2001, s. 113–117.

⁴⁹ W. Poczta, A. Mrówczyńska, *Regionalne zróżnicowanie polskiego rolnictwa* [w:] *Zróżnicowanie regionalne gospodarki żywnościowej w Polsce w procesie integracji z Unią Europejską*, red. W. Poczta, F. Wysoki, Wydawnictwo AR w Poznaniu, Poznań 2002, s. 138–139.

⁵⁰ W. Ziętała, *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich...*

mia – kapitał. W konsekwencji powinno to doprowadzić do ogólnej poprawy efektywności wytwarzania oraz do wzrostu produktywności pracy i kapitału, co z kolei powinno umożliwiać trwały rozwój oraz modernizację rolnictwa i gospodarstw rolnych, wzrost ich konkurencyjności, a także zmniejszenie dysparytetu między dochodami z rolnictwa i z innych działów gospodarki⁵¹.

Pomimo zmian ustrojowo-systemowych w Polsce zapoczątkowanych w latach 1989–1990, aż do momentu wejścia Polski do UE w 2004 roku, relacje między podstawowymi czynnikami produkcji w rolnictwie nie uległy poprawie. Był to rezultat słabej dynamiki spadku zasobów pracy, która była podobna, jak zmniejszanie się zasobów ziemi użytkowanej rolniczo oraz braku poprawy zasobów kapitału. Tak więc relacje czynnika pracy do czynnika ziemi nie uległy poprawie, a przy tym pogarszały się relacje czynnika pracy do czynnika kapitału, zaś nieco poprawiły się relacje czynnika kapitału do czynnika ziemi na skutek większej dynamiki spadku zasobów ziemi niż kapitału. Relacje między podstawowymi czynnikami produkcji w rolnictwie uległy poprawie po wstąpieniu Polski do UE, o czym zdecydował głównie wzrost nakładów na środki trwałe i obrotowe, przy czym problemem nadal pozostaje zbyt wolna poprawa relacji zasobów ziemi do zasobów pracy. Dodać należy, że tendencje zmian zachodzących w relacjach między czynnikami produkcji są mocno zróżnicowane w zależności od wielkości ekonomicznej gospodarstw rolnych. W jednostkach słabszych ekonomicznie wyraźna jest tendencja do pogarszania się tych relacji, zaś w gospodarstwach ekonomicznie silniejszych wyraźnie widoczna jest tendencja do wzrostu zasobów czynnika kapitału w relacji do czynnika pracy i ziemi⁵².

Podobnie, jak w przypadku wielkości ekonomicznej (mierzonej w ESU), analizowane gospodarstwa w Polsce i w badanym regionie są również wyraźnie zróżnicowane pod względem zasobów ziemi użytkowanej rolniczo i to zarówno własnej, jak i dzierżawionej, przy czym wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstwa zdecydowanie wzrasta średnia powierzchnia gruntów użytkowanych rolniczo (tab. 4.6.).

Dodatkowo na uwagę zasługuje fakt, że średnia powierzchnia użytków rolnych we wszystkich analizowanych gospodarstwach jest wyraźnie mniejsza w badanym regionie niż w kraju, przy czym dotyczy to jedynie własnych użytków rolnych, albowiem w przypadku tych dzierżawionych jest ona bardzo podobna. Dodać należy, że przeciętnie w badanym regionie rolnicy z analizowanych gospodarstw dzierżawią dodatkowo niemal tyle samo ziemi, ile posiadają na własność, podczas gdy w Polsce proporcje te są mniejsze i wynoszą jak 1/2, a więc przecięt-

⁵¹ W. Poczta, A. Mrówczyńska, *Regionalne zróżnicowanie polskiego rolnictwa...*, s. 138–139, 158; J. Wilkin, *Transformacja rolnictwa – inna perspektywa* [w:] *Studia nad reformowaną gospodarką*, PWN, Warszawa 1998.

⁵² W. Dzun, *Przemiany strukturalne w rolnictwie...*, s. 125–153.

nie rolnicy dzierżawią tu dodatkowo około połowę gruntów, które są ich własnością. Omawiane zjawisko nie dotyczy jednak gospodarstw najslabszych ekonomicznie (do 8 ESU) i to zarówno w całym kraju, jak i w badanym regionie, albowiem proporcje ziemi dzierżawionej do własnej są w tych jednostkach znacznie mniejsze⁵³ (tab. 4.6.).

Tabela 4.6. Powierzchnia użytków rolnych w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009

Wyszczególnienie	Lata						Zmiany w latach 2004–2009 (+/-)		
	2004			2009			UR _o	UR _w	UR _d
	UR _o	UR _w	UR _d	UR _o	UR _w	UR _d			
Polska									
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	34,8	21,9	12,9	37,0	24,4	12,6	+2,2	+2,5	-0,3
do 4	8,8	7,4	1,4	9,9	8,0	1,9	+1,1	+0,6	+0,5
4–8	15,2	11,2	4,0	16,1	12,4	3,7	+0,9	+1,3	-0,4
8–16	23,8	16,4	7,4	27,3	19,1	8,2	+3,5	+2,7	+0,8
16–40	42,5	27,5	15,0	49,4	32,2	17,2	+6,9	+4,7	+2,2
40–100	97,6	51,2	46,4	85,6	50,0	35,6	-12,0	-1,2	-10,8
100 i więcej	215,4	104,8	110,6	160,6	95,6	65,0	-54,8	-9,2	-45,6
Badany region*									
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	24,5	12,7	11,8	26,6	14,4	12,2	+2,1	+1,7	+0,4
do 4	7,0	5,6	1,4	7,8	6,0	1,8	+0,8	+0,4	+0,4
4–8	14,6	9,3	5,3	13,8	9,5	4,3	-0,9	+0,2	-1,1
8–16	25,0	13,4	11,6	25,1	15,0	10,1	+0,1	+1,6	-1,5
16–40	44,6	22,9	21,7	51,1	23,0	28,1	+6,5	+0,1	+6,4
40–100	**	**	**	**	**	**	**	**	**
100 i więcej	**	**	**	**	**	**	**	**	**

Objaśnienia do tabeli: UR_o – średnia powierzchnia użytkowanych ogółem użytków rolnych w ha, UR_w – średnia powierzchnia użytkowanych własnych użytków rolnych w ha, UR_d – średnia powierzchnia użytkowanych dzierżawionych użytków rolnych w ha.* region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, ** – brak danych.

Źródło: dane z Polskiego FADN z IERiGŻ-PIB w Warszawie.

⁵³ Z badań wynika, że dzierżawą ziemi użytkowanej rolniczo, jako formą powiększania potencjału produkcyjnego gospodarstwa rolnego, najbardziej zainteresowani są rolnicy z jednostek silniejszych ekonomicznie o trwałych powiązaniach z rynkiem. Por. S. Urban, *Dzierżawa gruntów rolnych w Polsce* [w:] *Agroekonomia w warunkach rynkowych. Problemy i wyzwania*, red. A. Grzelak, A. Sapa, Zeszyty Naukowe UE w Poznaniu, nr 150, Poznań 2010, s. 343–362.

Zarówno w Polsce, jak i w badanym regionie w latach 2004–2009 nie było większych zmian w zasobach ziemi użytkowanej rolniczo w analizowanych gospodarstwach, przy czym przeciętnie rolnicy nieznacznie je powiększyli, głównie poprzez zakup, a w badanym regionie także poprzez dzierżawę. Dodatkowo na uwagę zasługuje fakt, że w latach 2004–2009 dość znacząco zmalała średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach najsilniejszych ekonomicznie w Polsce, przy czym dotyczy to przede wszystkim gruntów dzierżawionych (tab. 4.6.).

Tabela 4.7. Nakłady pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009

Wyszczególnienie	Lata				Zmiany w latach 2004–2009 (+/-)	
	2004		2009		AWU	FWU
	AWU	FWU	AWU	FWU		
Polska						
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	2,1	1,8	2,0	1,7	-0,1	-0,1
do 4	1,4	1,3	1,3	1,3	-0,1	0,0
4–8	1,7	1,6	1,6	1,5	-0,1	-0,1
8–16	2,0	1,8	1,9	1,7	-0,1	-0,1
16–40	2,2	1,9	2,2	1,9	0,0	0,0
40–100	3,2	2,0	3,0	2,0	-0,2	0,0
100 i więcej	8,0	1,9	6,0	1,8	-2,0	-0,1
Badany region*						
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	1,9	1,7	1,9	1,7	0,0	0,0
do 4	1,4	1,4	1,5	1,4	+0,1	0,0
4–8	1,7	1,7	1,8	1,6	+0,1	-0,1
8–16	2,0	1,9	2,1	1,8	+0,1	-0,1
16–40	2,3	2,0	2,1	1,8	-0,2	-0,2
40–100	**	**	**	**	**	**
100 i więcej	**	**	**	**	**	**

Objaśnienia do tabeli: AWU – nakłady pracy ogółem (średnia), FWU – nakłady pracy własnej (średnia), * region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, ** – brak danych.

Źródło: dane z Polskiego FADN z IERiGŻ-PIB w Warszawie.

Zarówno w Polsce, jak i w badanym regionie analizowane gospodarstwa wg ich wielkości ekonomicznej są nieznacznie zróżnicowane pod względem nakładów pracy ogółem i nakładów pracy własnej, przy czym wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstwa nakłady te wzrastają, a szczególnie widoczne jest to w grupie gospodarstw najsilniejszych ekonomicznie (100 i więcej ESU) w Polsce. Dodać należy, że analizowane gospodarstwa w Polsce i w badanym regionie niemal w ogóle nie różnią się między sobą pod względem średnich

nakładów pracy ogółem i nakładów pracy własnej, przy czym te ostatnie zdecydowanie przeważają (tab. 4.7.).

Dodatkowo należy zauważyć, że zarówno w Polsce, jak i w badanym regionie w latach 2004–2009 nie było większych zmian w nakładach pracy ogółem i w nakładach pracy własnej w analizowanych gospodarstwach, przy czym przeciętnie rolnicy w Polsce nieznacznie je zmniejszyli, a w badanym regionie nakłady te nie uległy żadnej zmianie. Ponadto na uwagę zasługuje fakt, że w latach 2004–2009 nakłady pracy najmniejszej najbardziej zmalały w grupie gospodarstw najsilniejszych ekonomicznie (100 i więcej ESU) w Polsce, podczas gdy w badanym regionie nakłady te nieznacznie wzrosły w gospodarstwach słabszych ekonomicznie (do 16 ESU) (tab. 4.7.).

Tabela 4.8. Aktywa i kapitał własny w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009

Wyszczególnienie	Lata						Zmiany w latach 2004–2009 (dynamika)		
	2004			2009			A _o	A _t	K _w
	A _o	A _t	K _w	A _o	A _t	K _w			
Polska									
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	495,7	405,4	427,9	1069,0	957,4	968,2	215,7	236,2	226,3
do 4	186,9	164,2	182,7	311,8	286,1	306,0	166,8	174,2	167,5
4–8	232,0	197,8	219,2	474,7	429,9	456,1	204,6	217,3	208,1
8–16	363,0	305,5	330,7	775,5	697,8	728,4	213,6	228,4	220,3
16–40	597,0	490,1	517,6	1420,5	1274,0	1282,3	237,9	259,9	247,7
40–100	1206,4	944,8	958,4	2499,9	2228,1	2154,6	207,2	235,8	224,8
100 i więcej	3267,3	2445,2	2369,0	4416,0	3749,2	3678,2	135,2	153,3	155,3
Badany region*									
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	373,1	304,2	334,0	734,8	655,8	674,7	196,9	215,6	202,0
do 4	212,2	190,4	208,3	277,7	254,3	274,8	130,9	133,6	131,9
4–8	260,9	220,8	247,6	473,4	425,3	455,1	181,4	192,6	183,8
8–16	363,4	299,8	327,7	736,9	656,4	673,3	202,8	218,9	205,5
16–40	597,6	474,8	514,6	1172,9	1022,2	1065,1	196,3	215,3	207,0
40–100	**	**	**	**	**	**	**	**	**
100 i więcej	**	**	**	**	**	**	**	**	**

Objaśnienia do tabeli: A_o – aktywa ogółem w tys. zł (średnia), A_t – aktywa trwałe w tys. zł (średnia), K_w – kapitał własny w tys. zł (średnia), * region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, ** – brak danych.

Źródło: dane z Polskiego FADN z IERiGŻ-PIB w Warszawie.

Analizowane gospodarstwa w Polsce i w badanym regionie wg ich wielkości ekonomicznej są wyraźnie zróżnicowane pod względem wartości posiadanych aktywów ogółem oraz aktywów trwałych, a także pod względem wartości kapitału własnego, przy czym wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstwa zdecydowanie wzrasta średnia wartość aktywów ogółem oraz aktywów trwałych, a także średnia wartość kapitału własnego. Dodać należy, że średnia wartość aktywów ogółem oraz aktywów trwałych, a także średnia wartość kapitału własnego we wszystkich analizowanych gospodarstwach jest wyraźnie mniejsza w badanym regionie niż w kraju (tab. 4.8.).

Dodatkowo należy zauważyć, że w analizowanych gospodarstwach zarówno w Polsce, jak i w badanym regionie w latach 2004–2009 nastąpił wyraźny wzrost średniej wartości aktywów ogółem oraz aktywów trwałych, a także średniej wartości kapitału własnego, przy czym dynamika tego wzrostu była nieco większa w Polsce niż w badanym regionie. Poza tym na uwagę zasługuje fakt, że w latach 2004–2009 wyraźnie najmniejszą dynamiką wzrostu średniej wartości aktywów ogółem oraz aktywów trwałych, a także średniej wartości kapitału własnego odznaczały się w Polsce gospodarstwa najsilniejsze ekonomicznie (100 i więcej ESU). W dalszej kolejności dotyczy to także grupy gospodarstw ekonomicznie najsłabszych (do 4 ESU), podobnie, jak w badanym regionie, przy czym dynamika tego wzrostu w tej grupie gospodarstw była tu zdecydowanie mniejsza niż w kraju (tab. 4.8.).

Zarówno w Polsce, jak i w badanym regionie analizowane gospodarstwa wg ich wielkości ekonomicznej są wyraźnie zróżnicowane pod względem wartości produkcji ogółem oraz wartości produkcji towarowej, przy czym wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstwa zdecydowanie wzrasta średnia wartość produkcji ogółem i produkcji towarowej. Dodać należy, że średnia wartość produkcji ogółem i produkcji towarowej we wszystkich analizowanych gospodarstwach jest wyraźnie mniejsza w badanym regionie niż w kraju (tab. 4.9.).

W analizowanych gospodarstwach w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009 nastąpił nieznaczny wzrost średniej wartości produkcji ogółem i produkcji towarowej, przy czym dynamika tego wzrostu była nieco większa w badanym regionie niż w kraju⁵⁴. Poza tym należy zauważyć, że w Polsce w latach 2004–2009 nastąpił nieznaczny spadek średniej wartości produkcji ogółem w gospodarstwach najsłabszych ekonomicznie (do 4 ESU) oraz w jed-

⁵⁴ Po przystąpieniu Polski do UE poziom produkcji rolniczej w naszym kraju zaczął bardziej dynamicznie wzrastać, albowiem poziom globalnej produkcji rolniczej ogółem (mierzony wartością produkcji w cenach stałych) w 2009 roku wzrósł o 5,6% w porównaniu do 2004 roku i w rezultacie był wyższy o około 2,5% niż w 1990 roku, a z kolei poziom produkcji rolniczej mierzonej wartością produkcji końcowej i towarowej w cenach stałych był w 2009 roku wyższy o około ¼ w porównaniu do 1990 roku. Por. W. Dzun, *Przemiany strukturalne w rolnictwie...*, s. 125–153.

nostkach ekonomicznie silnych (40–100 ESU), a także dość znaczący spadek średniej wartości produkcji ogółem i średniej wartości produkcji towarowej w gospodarstwach najsilniejszych ekonomicznie (100 i więcej ESU) (tab. 4.9).

Analizowane gospodarstwa w Polsce i w badanym regionie wg ich wielkości ekonomicznej są również zróżnicowane pod względem wskaźnika towarowości, który to dość wyraźnie wzrasta wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstwa, przy czym nie dotyczy to analizowanych gospodarstw w badanym regionie w 2009 roku. Średnia wartość wskaźnika towarowości we wszystkich analizowanych gospodarstwach jest przy tym bardzo podobna w Polsce i w badanym regionie (tab. 4.9).

Tabela 4.9. Produkcja i towarowość w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009

Wyszczególnienie	Lata						Zmiany w latach 2004–2009 (dynamika, +/-)		
	2004			2009			P _o	P _t	W _t
	P _o	P _t	W _t	P _o	P _t	W _t			
Polska									
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	163,3	131,1	80,3	170,4	150,7	88,4	104,3	115,0	+8,2
do 4	30,3	20,7	68,3	29,9	21,6	72,2	98,7	104,3	+3,9
4–8	52,2	37,6	72,0	61,0	50,6	83,0	116,9	134,6	+10,9
8–16	97,1	73,8	76,0	100,8	82,6	81,9	103,8	111,9	+5,9
16–40	197,8	157,2	79,5	220,9	193,5	87,6	111,7	123,1	+8,1
40–100	480,1	401,1	83,5	475,7	449,1	94,4	99,1	112,0	+10,9
100 i więcej	1740,3	1548,3	89,0	1296,1	1231,2	95,0	74,5	79,5	+6,0
Badany region*									
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	112,4	92,8	82,6	126,5	112,4	88,9	112,5	121,1	+6,3
do 4	29,8	19,2	64,4	34,4	24,7	71,8	115,4	128,6	+7,4
4–8	65,6	49,6	75,6	88,3	79,2	89,7	134,6	159,7	+14,1
8–16	98,2	76,2	77,6	121,1	104,4	86,2	123,3	137,0	+8,6
16–40	212,3	182,6	86,0	236,5	211,2	89,3	111,4	115,7	+3,3
40–100	**	**	**	**	**	**	**	**	**
100 i więcej	**	**	**	**	**	**	**	**	**

Objaśnienia do tabeli: P_o – produkcja ogółem w tys. zł (średnia), P_t – produkcja towarowa w tys. zł (średnia), W_t – wskaźnik towarowości produkcji (produkcja towarowa/produkcja ogółem w %), * region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, ** – brak danych.

Źródło: dane z Polskiego FADN z IERiGŻ-PIB w Warszawie.

Dodać należy, że we wszystkich analizowanych gospodarstwach w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009 nastąpił nieznaczny wzrost średniej wartości wskaźnika towarowości, przy czym w badanym regionie w gospodarstwach słabszych ekonomicznie (do 16 ESU) wzrost ten był nieco większy niż w takich samych jednostkach w kraju (tab. 4.9.). Wydaje się, że można to tłumaczyć między innymi np. większym wzrostem rozmiarów sprzedaży bezpośredniej produktów rolnych z gospodarstwa, zwłaszcza, że dotyczy to jednostek ekonomicznie słabszych.

Tabela 4.10. Koszty w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009

Wyszczególnienie	Lata				Zmiany w latach 2004–2009 (dynamika)	
	2004		2009		K _o	K _b
	K _o	K _b	K _o	K _b		
Polska						
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	122,2	69,4	155,5	83,5	127,3	120,3
do 4	25,6	9,5	31,8	11,0	124,2	115,8
4–8	41,9	20,1	60,5	28,4	144,4	141,3
8–16	73,4	37,7	93,5	44,5	127,4	118,0
16–40	144,9	82,6	201,7	112,2	139,2	135,8
40–100	351,4	215,3	413,5	232,5	117,7	108,0
100 i więcej	1353,0	864,1	1194,2	735,3	88,3	85,1
Badany region*						
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	82,4	45,4	118,1	59,7	143,3	131,5
do 4	24,4	8,9	32,6	11,3	133,6	127,0
4–8	51,8	28,6	81,4	42,7	157,1	149,3
8–16	69,0	33,8	110,1	50,7	159,6	150,0
16–40	145,8	76,2	223,0	117,4	152,9	154,1
40–100	**	**	**	**	**	**
100 i więcej	**	**	**	**	**	**

Objaśnienia do tabeli: K_o – koszty ogółem w tys. zł (średnia), K_b – koszty bezpośrednie w tys. zł (średnia), * region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, ** – brak danych.

Źródło: dane z Polskiego FADN z IERiGŻ-PIB w Warszawie.

W Polsce i w badanym regionie analizowane gospodarstwa wg ich wielkości ekonomicznej są wyraźnie zróżnicowane pod względem wartości ponoszonych kosztów ogółem i kosztów bezpośrednich w przeliczeniu na gospodarstwo, przy czym wraz ze wzrostem jego wielkości ekonomicznej wyraźnie wzrasta

średnia wartość ponoszonych kosztów ogółem i kosztów bezpośrednich. We wszystkich analizowanych gospodarstwach średnia wartość ponoszonych kosztów ogółem i kosztów bezpośrednich w przeliczeniu na gospodarstwo jest przy tym zdecydowanie większa w Polsce niż w badanym regionie. Z kolei udział kosztów bezpośrednich w kosztach ogółem w analizowanych gospodarstwach zarówno w Polsce, jak i w badanym regionie kształtuje się na podobnym poziomie i wynosi około 50%, przy czym wyjątek pod tym względem stanowią jedynie jednostki najsłabsze ekonomicznie (do 4 ESU), w których wynosi on około 30% (tab. 4.10.).

W analizowanych gospodarstwach w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009 nastąpił nieznaczny wzrost średniej wartości ponoszonych kosztów ogółem i kosztów bezpośrednich w przeliczeniu na gospodarstwo, przy czym dynamika tego wzrostu była nieco większa w badanym regionie niż w kraju. Ponadto należy zauważyć, że w Polsce w latach 2004–2009 nastąpił nieznaczny spadek średniej wartości ponoszonych kosztów ogółem i kosztów bezpośrednich w przeliczeniu na gospodarstwo w jednostkach najsilniejszych ekonomicznie (100 i więcej ESU) (tab. 4.10.).

O poziomie intensywności produkcji rolniczej może świadczyć wartość ponoszonych kosztów, zwłaszcza bezpośrednich w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych, a z kolei jej zmiany w czasie (wzrost lub spadek) mogą świadczyć o procesie intensyfikacji lub ekstensyfikacji tej produkcji. Zarówno w Polsce, jak i w badanym regionie analizowane gospodarstwa wg ich wielkości ekonomicznej są nieznacznie zróżnicowane pod względem wartości ponoszonych kosztów ogółem i kosztów bezpośrednich w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych, przy czym poziom intensywności produkcji rolniczej jest najniższy w gospodarstwach najsłabszych ekonomicznie (do 4 ESU), a w Polsce wyraźnie najwyższy jest on w jednostkach ekonomicznie najsilniejszych (100 i więcej ESU). We wszystkich analizowanych gospodarstwach średnia wartość ponoszonych kosztów ogółem i kosztów bezpośrednich w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych jest przy tym podobna w Polsce i w badanym regionie (tab. 4.11.).

W analizowanych gospodarstwach w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009 nastąpił nieznaczny wzrost średniej wartości ponoszonych kosztów ogółem i kosztów bezpośrednich w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych, przy czym dynamika tego wzrostu była nieco większa w badanym regionie niż w kraju, a zwłaszcza dotyczy to jednostek o wielkości ekonomicznej 4–16 ESU. Poza tym należy zauważyć, że w Polsce w latach 2004–2009 średnia wartość ponoszonych kosztów bezpośrednich w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych nie uległa żadnej zmianie w gospodarstwach najsłabszych ekonomicznie (do 4 ESU) oraz w jednostkach o wielkości ekonomicznej 8–16 ESU (tab. 4.11.).

Tabela 4.11. Koszty na 1 ha użytków rolnych w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009

Wyszczególnienie	Lata				Zmiany w latach 2004–2009 (dynamika)	
	2004		2009		K _o /ha	K _b /ha
	K _o /ha	K _b /ha	K _o /ha	K _b /ha		
Polska						
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	3,5	2,0	4,2	2,3	120,0	115,0
do 4	2,9	1,1	3,2	1,1	110,3	100,0
4–8	2,8	1,3	3,8	1,8	135,7	138,5
8–16	3,1	1,6	3,4	1,6	109,7	100,0
16–40	3,4	1,9	4,1	2,3	120,6	121,1
40–100	3,6	2,2	4,8	2,7	133,3	122,7
100 i więcej	6,3	4,0	7,4	4,6	117,5	115,0
Badany region*						
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	3,4	1,9	4,4	2,2	129,4	115,8
do 4	3,5	1,3	4,2	1,4	120,0	107,7
4–8	3,5	2,0	5,9	3,1	168,6	155,0
8–16	2,8	1,4	4,4	2,0	157,1	142,9
16–40	3,3	1,7	4,4	2,3	133,3	135,3
40–100	**	**	**	**	**	**
100 i więcej	**	**	**	**	**	**

Objaśnienia do tabeli: K_o/ha – koszty ogółem w tys. zł na 1 ha użytków rolnych (średnia), K_b/ha – koszty bezpośrednie w tys. zł na 1 ha użytków rolnych (średnia), * region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, ** – brak danych.

Źródło: dane z Polskiego FADN z IERiGŻ-PIB w Warszawie.

Wszystko to świadczy o tym, że rolnicy zajmujący się dodatkowo pozarolniczą działalnością gospodarczą w małym stopniu są zainteresowani procesem intensyfikacji produkcji rolniczej, przy czym proces ten jednak przebiega, ale nie we wszystkich grupach gospodarstw wydzielonych wg ich wielkości ekonomicznej. Na tej podstawie nie można zatem potwierdzić pierwszej części postawionej w pracy pierwszej hipotezy badawczej (H1), która zakłada, że prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej przez rolników powoduje ekstensyfikację produkcji rolniczej.

Podobnie, jak w Polsce, także i w badanym regionie analizowane gospodarstwa wg ich wielkości ekonomicznej są wyraźnie zróżnicowane pod względem wartości inwestycji brutto, przy czym wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstwa zdecydowanie wzrasta średnia ich wartość. We wszystkich analizowanych gospodarstwach średnia wartość inwestycji brutto jest przy tym podobna w Polsce i w badanym regionie (tab. 4.12.).

Tabela 4.12. Inwestycje brutto w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009 (średnia w tys. zł)

Wyszczególnienie	Lata		Zmiany w latach 2004–2009 (dynamika)
	2004	2009	
Polska			
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	29,0	42,9	147,9
do 4	5,9	4,3	72,9
4–8	7,1	8,5	119,7
8–16	17,0	22,1	130,0
16–40	42,2	61,2	145,0
40–100	90,4	140,0	154,9
100 i więcej	113,5	223,5	196,9
Badany region*			
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	30,2	30,9	102,3
do 4	6,4	4,5	70,3
4–8	12,7	18,0	141,7
8–16	34,1	35,7	104,7
16–40	73,6	68,3	92,8
40–100	**	**	**
100 i więcej	**	**	**

Objaśnienia do tabeli: * region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, ** – brak danych.

Źródło: dane z Polskiego FADN z IERiGŻ-PIB w Warszawie.

Dodać należy, że w analizowanych gospodarstwach w Polsce, a zwłaszcza w badanym regionie w latach 2004–2009 nastąpił nieznaczny wzrost średniej wartości inwestycji brutto, przy czym dynamika tego wzrostu była wyraźnie większa w kraju. Ponadto należy zauważyć, że zarówno w Polsce, jak i w badanym regionie w latach 2004–2009 nastąpił dość znaczący spadek średniej wartości inwestycji brutto w gospodarstwach najsłabszych ekonomicznie (do 4 ESU), przy czym w badanym regionie dotyczy to także jednostek o wielkości ekonomicznej 16–40 ESU, podczas gdy w kraju wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstwa obserwuje się wzrost dynamiki tego zjawiska (tab. 4.12.).

Na tej podstawie można stwierdzić, że wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolnego stanowi ważny czynnik determinujący aktywność rolników prowadzących dodatkowo pozarolniczą działalność gospodarczą w zakresie ich działalności inwestycyjnej w rolnictwie⁵⁵.

⁵⁵ W Polsce po 1990 roku odnotowano zmniejszenie udziału rolnictwa w nakładach inwestycyjnych całej gospodarki oraz spadek stopy inwestycji. Pierwsze symptomy poprawy w zakresie

Tabela 4.13. Wartość dodana netto i dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009

Wyszczególnienie	Lata				Zmiany w latach 2004–2009 (dynamika)	
	2004		2009		W _{dn}	D
	W _{dn}	D	W _{dn}	D		
Polska						
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	54,8	45,3	60,9	50,4	111,1	111,3
do 4	6,5	5,0	11,5	9,8	176,9	196,0
4–8	14,0	12,1	19,1	16,0	136,4	132,2
8–16	30,3	26,4	38,2	32,4	126,1	122,7
16–40	68,5	58,3	78,0	66,1	113,9	113,4
40–100	176,3	142,5	181,0	148,4	102,7	104,1
100 i więcej	565,7	405,0	356,6	237,4	63,0	58,6
Badany region*						
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	40,3	34,6	41,3	35,8	102,5	103,5
do 4	7,0	5,8	11,3	9,3	161,4	160,3
4–8	19,9	17,1	24,3	20,8	122,1	121,6
8–16	39,9	34,7	44,1	38,5	110,5	111,0
16–40	85,2	71,0	72,5	65,7	85,1	92,5
40–100	**	**	**	**	**	**
100 i więcej	**	**	**	**	**	**

Objaśnienia do tabeli: W_{dn} – wartość dodana netto w tys. zł (średnia), D – dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego w tys. zł (średnia), * region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, ** – brak danych.

Źródło: dane z Polskiego FADN z IERiGŻ-PIB w Warszawie.

Analizowane gospodarstwa w Polsce i w badanym regionie wg ich wielkości ekonomicznej są wyraźnie zróżnicowane pod względem wartości dodanej netto oraz dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego, przy czym wraz ze

dynamiki i stopy inwestycji pojawiły się w związku z integracją Polski z Unią Europejską. Większe dochody rolników, wynikające między innymi z uzyskiwania dopłat bezpośrednich, ożywiły ich działalność inwestycyjną. Należy oczekiwać, że w przyszłości w wyniku zmian klimatycznych (ocieplenie klimatu), coraz większego znaczenia będą nabierać inwestycje dotyczące regulacji gospodarki wodnej (melioracje, deszczownie). Por. A. Czyżewski, A. Grzelak, S. Stępień, *Ważniejsze uwarunkowania i konsekwencje zmian klimatycznych dla rozwoju rolnictwa* [w:] *Zmiany klimatyczne – szanse, zagrożenia i aplikacje, materiały konferencyjne*, Poznań 2007, s. 101–115; A. Grzelak, *Związki gospodarstw rolnych...*, s. 226–227. Dodać przy tym trzeba, że w każdej gospodarce inwestycje są warunkiem dalszego rozwoju. Por. K. Jajuga, T. Jajuga, *Inwestycje. Instrumenty finansowe, aktywa niefinansowe, ryzyko finansowe, inżynieria finansowa*, PWN, Warszawa 2006, s. 9.

wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstwa zdecydowanie wzrasta średnia wartość dodana netto oraz dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego. Dodać należy, że średnia wartość dodana netto oraz dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego we wszystkich analizowanych gospodarstwach są wyraźnie mniejsze w badanym regionie niż w kraju (tab. 4.13.).

Dodatkowo należy zauważyć, że w analizowanych gospodarstwach zarówno w Polsce, jak i w badanym regionie w latach 2004–2009 nastąpił niewielki wzrost średniej wartości dodanej netto oraz dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego, przy czym dynamika tego wzrostu była nieco większa w Polsce niż w badanym regionie. Poza tym na uwagę zasługuje fakt, że w latach 2004–2009 średnia wartość dodana netto oraz dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego zmniejszyły się w Polsce w gospodarstwach najsilniejszych ekonomicznie (100 i więcej ESU), a w badanym regionie w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej 16–40 ESU (tab. 4.13.)⁵⁶.

Zarówno w Polsce, jak i w badanym regionie analizowane gospodarstwa wg ich wielkości ekonomicznej są nieznacznie zróżnicowane pod względem wydajności ziemi i kapitału, natomiast są wyraźnie zróżnicowane pod względem wydajności pracy, która wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstwa zdecydowanie rośnie. Dodatkowo należy zauważyć, że we wszystkich analizowanych gospodarstwach w Polsce i w badanym regionie wyraźnie największa jest wydajność pracy, zaś najmniejsza jest wydajność kapitału. Ponadto średnia wydajność ziemi i kapitału jest podobna w Polsce i w badanym regionie, natomiast średnia wydajność pracy jest większa w kraju niż w badanym regionie (tab. 4.14.)⁵⁷.

⁵⁶ Sytuacja dochodowa rolników w okresie od początku przemian ustrojowo-systemowych w Polsce do chwili przystąpienia do UE ulegała wyraźnemu pogorszeniu i to zarówno w wymiarze absolutnym, jak i w stosunku do pozostałych działów gospodarki narodowej (opłata za pracę rolników ukształtowała się na poziomie około 40% opłaty za pracę poza rolnictwem). Dopiero objęcie polskiego rolnictwa instrumentami WPR UE poprawiło tę sytuację, albowiem w 2004 roku dochody rolników wzrosły 2,1 razy w porównaniu do średniej za lata 2001–2003, co było głównie efektem znacznego wzrostu dopłat do produkcji rolniczej oraz wzrostu tej ostatniej w rezultacie korzystnych warunków pogodowych, a także wyraźnej poprawy koniunktury w rolnictwie. Ostatnie lata dowodzą jednak, że rolnictwo w Polsce nadal będzie w niekorzystnej sytuacji wobec pozostałych działów gospodarki narodowej, zaś dalszy wzrost dochodów rolników będzie się opierał na rosnących dopłatach. Dodać należy, że na objęciu polskiego rolnictwa instrumentami WPR UE (w szczególności na przyjęciu przez Polskę uproszczonego systemu dopłat bezpośrednich) relatywnie najbardziej skorzystali rolnicy z gospodarstw słabszych ekonomicznie i mniejszych obszarowo, a więc takich, w których to zazwyczaj dochody z produkcji nie pokrywają w pełni kosztów jej wytworzenia. Por. J.St. Zegar, *Dochody rolników na progu akcesji do Unii Europejskiej*, IERiGŻ, Warszawa 2003; W. Dzum, *Przemiany strukturalne w rolnictwie...*, s. 125–153.

⁵⁷ Jak już wcześniej wspomniano, niekorzystna sytuacja w polskim rolnictwie wynika z wadliwych relacji między podstawowymi czynnikami produkcji. W większości gospodarstw rolnych głównym problemem jest nadmiar zasobów pracy oraz niedobór zasobów ziemi i kapitału, a także niski poziom wytwarzanej produkcji w stosunku do posiadanych zasobów. W związku z powyż-

Tabela 4.14. Wydajność ziemi, pracy i kapitału w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009

Wyszczególnienie	Lata						Zmiany w latach 2004–2009 (+/-)		
	2004			2009			W _z	W _p	W _k
	W _z	W _p	W _k	W _z	W _p	W _k			
Polska									
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	1,58	26,08	0,13	1,64	30,28	0,11	+0,07	+4,21	-0,02
do 4	0,74	4,68	0,04	1,16	8,56	0,07	+0,42	+3,88	+0,03
4–8	0,92	8,51	0,07	1,19	11,72	0,08	+0,26	+3,21	+0,01
8–16	1,28	15,53	0,10	1,40	20,12	0,10	+0,13	+4,59	0,00
16–40	1,61	30,57	0,13	1,58	36,29	0,11	-0,03	+5,72	-0,03
40–100	1,81	55,61	0,17	2,12	60,94	0,14	+0,31	+5,33	-0,03
100 i więcej	2,63	70,72	0,20	2,22	59,24	0,14	-0,41	-11,48	-0,06
Badany region*									
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	1,65	21,56	0,12	1,55	21,86	0,09	-0,10	+0,29	-0,03
do 4	0,99	4,98	0,05	1,45	7,81	0,08	+0,46	+2,83	+0,03
4–8	1,36	11,50	0,09	1,77	13,80	0,08	+0,41	+2,30	0,00
8–16	1,60	20,15	0,13	1,76	20,81	0,10	+0,16	+0,66	-0,03
16–40	1,91	36,55	0,16	1,42	34,18	0,09	-0,49	-2,37	-0,08
40–100	**	**	**	**	**	**	**	**	**
100 i więcej	**	**	**	**	**	**	**	**	**

Objaśnienia do tabeli: W_z – wydajność ziemi (wartość dodana netto w tys. zł/ha użytków rolnych), W_p – wydajność pracy (wartość dodana netto w tys. zł/AWU), W_k – wydajność kapitału (wartość dodana netto w tys. zł/1 tys. zł aktywów ogółem bez wartości ziemi), * region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, ** – brak danych.

Źródło: dane z Polskiego FADN z IERiGŻ-PIB w Warszawie.

W analizowanych gospodarstwach w Polsce w latach 2004–2009 nastąpił nieznaczny wzrost średniej wydajności ziemi oraz relatywnie duży wzrost średniej wydajności pracy, przy czym wydajność ziemi nieznacznie zmalała w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej 16–40 ESU, a także w jednostkach najsilniejszych ekonomicznie (100 i więcej ESU), gdzie nastąpił również znaczący spadek wydajności pracy. Natomiast w analizowanych gospodarstwach

szym polskie rolnictwo wciąż cechuje niska produktywność pracy, która jest 3,5-krotnie niższa jak w UE-27, a 6-krotnie niższa niż w UE-15. Por. W. Poczta, *Wpływ integracji na sytuację strukturalną, produkcyjną i ekonomiczną polskiego rolnictwa* [w:] *Stan polskiej gospodarki żywnościowej po przystąpieniu do Unii Europejskiej*, red. R. Urban, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009; W. Dzun, *Przemiany strukturalne w rolnictwie...*, s. 125–153.

w badanym regionie w latach 2004–2009 nastąpił nieznaczny spadek średniej wydajności ziemi oraz niewielki wzrost średniej wydajności pracy, przy czym wydajność ziemi nieznacznie zmalała w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej 16–40 ESU, gdzie nastąpił również dość duży spadek wydajności pracy. Z kolei zarówno w Polsce, jak i w badanym regionie w analizowanych gospodarstwach w latach 2004–2009 nastąpił nieznaczny spadek średniej wydajności kapitału, przy czym w kraju dotyczy to jednostek silniejszych ekonomicznie (16 i więcej ESU), a w badanym regionie jednostek o wielkości ekonomicznej 8 i więcej ESU (tab. 4.14.).

Tabela 4.15. Dochodowość ziemi, pracy i kapitału w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009

Wyszczególnienie	Lata						Zmiany w latach 2004–2009 (+/-)		
	2004			2009			D _z	D _p	D _k
	D _z	D _p	D _k	D _z	D _p	D _k			
Polska									
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	2,07	25,17	0,13	2,06	29,65	0,11	-0,01	+4,48	-0,01
do 4	0,68	3,85	0,04	1,22	7,54	0,07	+0,55	+3,69	+0,03
4–8	1,09	7,56	0,07	1,29	10,67	0,07	+0,20	+3,10	+0,01
8–16	1,61	14,67	0,09	1,69	19,06	0,10	+0,08	+4,39	0,00
16–40	2,12	30,68	0,14	2,05	34,79	0,11	-0,07	+4,11	-0,02
40–100	2,79	71,25	0,18	2,97	74,20	0,15	+0,18	+2,95	-0,03
100 i więcej	3,86	213,16	0,21	2,48	131,89	0,13	-1,38	-81,27	-0,07
Badany region*									
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	2,72	20,35	0,12	2,48	21,06	0,09	-0,24	+0,71	-0,03
do 4	1,04	4,14	0,04	1,56	6,64	0,06	+0,52	+2,50	+0,02
4–8	1,84	10,06	0,08	2,20	13,00	0,08	+0,36	+2,94	0,00
8–16	2,59	18,26	0,12	2,56	21,39	0,10	-0,03	+3,13	-0,03
16–40	3,10	35,50	0,16	2,85	36,50	0,09	-0,24	+1,00	-0,07
40–100	**	**	**	**	**	**	**	**	**
100 i więcej	**	**	**	**	**	**	**	**	**

Objaśnienia do tabeli: D_z – dochodowość ziemi (dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego w tys. zł/ha własnych użytków rolnych), D_p – dochodowość pracy (dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego w tys. zł/AWU), D_k – dochodowość kapitału (dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego w tys. zł/1 tys. zł kapitału własnego bez ziemi), * region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, ** – brak danych.

Źródło: dane z Polskiego FADN z IERiGŻ-PIB w Warszawie.

Podobnie, jak w przypadku wydajności podstawowych czynników wytwórczych (ziemi, pracy i kapitału), analizowane gospodarstwa wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie są nieznacznie zróżnicowane pod względem dochodowości ziemi i kapitału, zaś są wyraźnie zróżnicowane pod względem dochodowości pracy, która wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstwa zdecydowanie rośnie. Dodać należy, że we wszystkich analizowanych gospodarstwach w Polsce i w badanym regionie wyraźnie największa jest dochodowość pracy, zaś najmniejsza jest dochodowość kapitału. Poza tym średnia dochodowość ziemi i kapitału jest podobna w Polsce i w badanym regionie, natomiast średnia dochodowość pracy jest większa w kraju niż w badanym regionie (tab. 4.15.).

W analizowanych gospodarstwach w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009 nastąpił nieznaczny spadek średniej dochodowości ziemi i kapitału oraz wzrost średniej dochodowości pracy, przy czym w kraju był on wyraźnie większy niż w badanym regionie. Dodać należy, że w Polsce dochodowość ziemi nieznacznie zmalała w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej 16–40 ESU, a także w jednostkach najsilniejszych ekonomicznie (100 i więcej ESU), gdzie nastąpił również znaczący spadek dochodowości pracy, zaś dochodowość kapitału nieznacznie zmalała w gospodarstwach silniejszych ekonomicznie (16 i więcej ESU). Natomiast w badanym regionie dochodowość ziemi i kapitału nieznacznie zmalała w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej 8 i więcej ESU (tab. 4.15.).

Analizowane gospodarstwa wg ich wielkości ekonomicznej w badanym regionie są nieznacznie zróżnicowane pod względem wsparcia finansowego, bowiem zarówno stopa subsydiowania⁵⁸ (tj. udział % dopłat ogółem w produkcji ogółem), jak i wartość dopłat ogółem w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych są podobne we wszystkich grupach gospodarstw wydzielonych wg wielkości ekonomicznej. Podobnie jest w kraju, przy czym dotyczy to jedynie 2004 roku, ponieważ w 2009 roku analizowane gospodarstwa wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce są zróżnicowane pod względem stopy subsydiowania, która wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstwa maleje, a także widoczna jest tu dość duża różnica pod względem wartości dopłat ogółem w przeliczeniu

⁵⁸ W krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo (np. w UE i w USA) poziom subsydiowania rolnictwa jest stały bądź nawet rosnący od końca lat 50. ubiegłego wieku. Uzasadnieniem takiej polityki jest między innymi przechwytywanie przynależnej czynnikowi ziemi renty ekonomicznej (gruntowej) przez silniejsze ekonomicznie i zmonopolizowane otoczenie rolnictwa. Mechanizm rynkowy deprecjonuje rolnictwo sprawiając, że znaczna część wytwarzanej w nim wartości dodanej przepływa do innych sektorów gospodarki. Por. A. Czyżewski, *Redystrybucja dochodów na rzecz rolnictwa w świetle doświadczeń amerykańskich*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 3, 2003, s. 102–115; B. Czyżewski, *Kategoria renty gruntowej w ekonomii nurtu głównego i jej współczesne zastosowania*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, nr 1 (11), 2009, s. 9; B. Czyżewski, *Współczesne teorie renty gruntowej, ich geneza i znaczenie dla Wspólnej Polityki Rolnej w UE*, Zeszyty Naukowe SGGW „Polityki Europejskie, Finanse i Marketing”, nr 2 (51), t. 2, 2009, s. 48.

na 1 ha użytków rolnych pomiędzy gospodarstwami najsłabszymi i najsilniejszymi ekonomicznie, w których to jest ona zdecydowanie najmniejsza. Dodać należy, że we wszystkich analizowanych gospodarstwach w Polsce i w badanym regionie zarówno średnia stopa subsydiowania, jak i średnia wartość dopłat ogółem w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych są podobne (tab. 4.16.).

Tabela 4.16. Wsparcie finansowe indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009

Wyszczególnienie	Lata				Zmiany w latach 2004–2009 (+/-, dynamika)	
	2004		2009		D _o /P _o	D _o /ha
	D _o /P _o	D _o /ha	D _o /P _o	D _o /ha		
Polska						
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	4,0	189,5	23,2	1065,5	+19,1	562,3
do 4	5,0	174,3	46,0	1389,4	+40,9	797,1
4–8	5,8	199,6	29,2	1104,6	+23,3	553,4
8–16	4,6	187,7	28,6	1054,5	+24,0	561,8
16–40	4,1	191,8	23,5	1050,8	+19,4	547,9
40–100	4,2	204,5	19,5	1085,2	+15,4	530,7
100 i więcej	1,5	124,4	10,8	873,7	+9,3	702,3
Badany region*						
Ogółem gospodarstwa, w tym wg wielkości ekonomicznej (ESU):	5,7	263,8	23,7	1127,0	+18,0	427,2
do 4	4,7	199,7	26,7	1181,5	+22,0	591,6
4–8	7,0	315,6	17,4	1116,4	+10,3	353,7
8–16	7,7	303,5	25,6	1236,3	+17,9	407,3
16–40	4,2	197,3	23,9	1104,3	+19,7	559,7
40–100	**	**	**	**	**	**
100 i więcej	**	**	**	**	**	**

Objaśnienia do tabeli: D_o/P_o – stopa subsydiowania (udział % dopłat ogółem w produkcji ogółem), D_o/ha – dopłaty ogółem w zł na 1 ha użytków rolnych, * region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, ** – brak danych.

Źródło: dane z Polskiego FADN z IERiGŻ-PIB w Warszawie.

Dodatkowo na uwagę zasługuje fakt, że w analizowanych gospodarstwach w kraju i w badanym regionie w latach 2004–2009, a więc po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, nastąpił znaczący wzrost wsparcia finansowego, przy czym wzrost średniej stopy subsydiowania był podobny w kraju i w badanym regionie, zaś dynamika wzrostu średniej wartości dopłat ogółem w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych była nieco większa w Polsce niż w badanym regionie. Dodać należy, że w Polsce najmniejszym wzrostem stopy subsydiowania odznaczają się gospodarstwa najsilniejsze ekonomicznie (100 i więcej ESU), a w badanym regio-

nie gospodarstwa o wielkości ekonomicznej 4–8 ESU, gdzie wystąpiła również najmniejsza dynamika wzrostu wartości dopłat ogółem w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych (tab. 4.16.).

Podsumowując należy stwierdzić, że zarówno w Polsce, jak i w badanym regionie, indywidualne gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczące w Polskim FADN są zróżnicowane pod względem wielu cech w zależności od ich wielkości ekonomicznej. Wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej tych gospodarstw wyraźnie wzrastają bowiem zasoby ziemi, aktywa i kapitał własny, inwestycje brutto, wartość produkcji, wartość ponoszonych kosztów w przeliczeniu na gospodarstwo, wartość dodana netto oraz dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego, a także wydajność i dochodowość pracy⁵⁹. Z kolei wielkość ekonomiczna analizowanych gospodarstw nieznacznie różnicuje te jednostki pod względem takich cech, jak: nakłady pracy, wartość ponoszonych kosztów w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych, a także wydajność i dochodowość ziemi i kapitału oraz poziom wsparcia finansowego.

Tabela 4.17. Cechy indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie oraz ich zmiany w latach 2004–2009 (podobieństwa i różnice) – podsumowanie

Indywidualne gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczące w Polskim FADN	
Polska	Badany region*
1	2
Cechy – podobieństwa	
Zmiany w liczbie analizowanych gospodarstw w latach 2004–2009	
Zróżnicowanie analizowanych gospodarstw pod względem wielkości ekonomicznej	
Zmiany w strukturze analizowanych gospodarstw wg ich wielkości ekonomicznej w latach 2004–2009	
Zmiany w średniej wielkości ekonomicznej analizowanych gospodarstw w latach 2004–2009	
Zróżnicowanie analizowanych gospodarstw pod względem zasobów ziemi użytkowanej rolniczo (zarówno własnej, jak i dzierżawionej)	
Średnia powierzchnia dzierżawionych użytków rolnych w analizowanych gospodarstwach	
Zmiany w zasobach ziemi użytkowanej rolniczo w analizowanych gospodarstwach w latach 2004–2009	
Zróżnicowanie analizowanych gospodarstw pod względem nakładów pracy (zarówno ogółem, jak i własnej)	

⁵⁹ Poprawa konkurencyjności polskiego rolnictwa wymaga przyspieszenia zmian w strukturze ekonomicznej gospodarstw rolnych, których podstawą są z kolei zmiany w ich strukturze obszarowej. Ważne jest zatem, aby różnego rodzaju instrumenty polityki odnoszącej się do wsi i rolnictwa uwzględniały to, przyczyniając się tym samym do poprawy owych struktur. Por. W. Józwiak, *Potrzebna jest rewizja pojęcia „gospodarstwo rolne” oraz związanych z nim praw i obowiązków*, „Więś i Rolnictwo” nr 2, 2005; W. Dzun, W. Józwiak, *Problemy poprawy struktury gospodarstw rolnych*, „Więś i Rolnictwo” nr 2, 2009; W. Dzun, *Przemiany strukturalne w rolnictwie...*, s. 125–153.

1	2
Średnie nakłady pracy (zarówno ogółem, jak i własnej) w analizowanych gospodarstwach	
Zmiany w nakładach pracy (zarówno ogółem, jak i własnej) w analizowanych gospodarstwach w latach 2004–2009	
Zróżnicowanie analizowanych gospodarstw pod względem wartości aktywów ogółem oraz trwałych, a także pod względem wartości kapitału własnego	
Zróżnicowanie analizowanych gospodarstw pod względem wartości produkcji ogółem i produkcji towarowej oraz pod względem wskaźnika towarowości	
Średnia wartość wskaźnika towarowości w analizowanych gospodarstwach i jej zmiany w latach 2004–2009	
Zróżnicowanie analizowanych gospodarstw pod względem wartości ponoszonych kosztów ogółem i kosztów bezpośrednich w przeliczeniu na gospodarstwo i na 1 ha użytków rolnych	
Udział kosztów bezpośrednich w kosztach ogółem w analizowanych gospodarstwach	
Średnia wartość ponoszonych w analizowanych gospodarstwach kosztów ogółem i kosztów bezpośrednich w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych	
Zróżnicowanie analizowanych gospodarstw pod względem wartości inwestycji brutto	
Średnia wartość inwestycji brutto w analizowanych gospodarstwach	
Zróżnicowanie analizowanych gospodarstw pod względem wartości dodanej netto oraz dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego	
Zróżnicowanie analizowanych gospodarstw pod względem wydajności ziemi, pracy i kapitału	
Średnia wydajność ziemi i kapitału	
Zmiany w średniej wydajności kapitału w analizowanych gospodarstwach w latach 2004–2009	
Zróżnicowanie analizowanych gospodarstw pod względem dochodowości ziemi, pracy i kapitału	
Średnia dochodowość ziemi i kapitału	
Zmiany w średniej dochodowości ziemi i kapitału w analizowanych gospodarstwach w latach 2004–2009	
Średnia stopa subsydiowania oraz średnia wartość dopłat ogółem w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych	
Zmiany w średniej stopie subsydiowania analizowanych gospodarstw w latach 2004–2009	
Cechy – różnice**	
Odsetek analizowanych gospodarstw słabszych ekonomicznie (do 16 ESU)	
–	+
Odsetek analizowanych gospodarstw silniejszych ekonomicznie (16 i więcej ESU)	
+	–
Średnia wielkość ekonomiczna analizowanych gospodarstw	
+	–
Średnia powierzchnia własnych użytków rolnych w analizowanych gospodarstwach	
+	–
Średnia wartość aktywów ogółem oraz aktywów trwałych, a także średnia wartość kapitału własnego w analizowanych gospodarstwach	
+	–
Zmiany w średniej wartości aktywów ogółem oraz aktywów trwałych, a także w średniej wartości kapitału własnego w analizowanych gospodarstwach w latach 2004–2009	
+	–
Średnia wartość produkcji ogółem i produkcji towarowej w analizowanych gospodarstwach	
+	–
Zmiany w średniej wartości produkcji ogółem i produkcji towarowej w analizowanych gospodarstwach w latach 2004–2009	
–	+

1	2
Średnia wartość ponoszonych w analizowanych gospodarstwach kosztów ogółem i kosztów bezpośrednich w przeliczeniu na gospodarstwo	
+	-
Zmiany w średniej wartości ponoszonych w analizowanych gospodarstwach kosztów ogółem i kosztów bezpośrednich w przeliczeniu na gospodarstwo i na 1 ha użytków rolnych w latach 2004–2009	
-	+
Zmiany w średniej wartości inwestycji brutto w analizowanych gospodarstwach w latach 2004–2009	
+	-
Średnia wartość dodana netto oraz dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego	
+	-
Zmiany w średniej wartości dodanej netto oraz dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego w analizowanych gospodarstwach w latach 2004–2009	
+	-
Średnia wydajność pracy	
+	-
Zmiany w średniej wydajności ziemi i pracy w analizowanych gospodarstwach w latach 2004–2009	
+	-
Średnia dochodowość pracy	
+	-
Zmiany w średniej dochodowości pracy w analizowanych gospodarstwach w latach 2004–2009	
+	-
Zmiany w średniej wartości dopłat ogółem w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych w analizowanych gospodarstwach w latach 2004–2009	
+	-

Objaśnienia do tabeli: * region południowo-wschodniej Polski, tj. trzy województwa: świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, ** symbol „+” oznacza wysoką bądź najwyższą wartość danej cechy, symbol „-” oznacza niską bądź najniższą wartość danej cechy.

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Dodatkowo należy zauważyć, że pomimo wielu cech wspólnych, analizowane gospodarstwa w badanym regionie odróżniają się jednak od analizowanych gospodarstw z populacji ogólnej dla całego kraju. Różnice te dotyczą przede wszystkim takich cech, jak: średnia wielkość ekonomiczna gospodarstw, średnia powierzchnia własnych użytków rolnych, średnia wartość aktywów i kapitału własnego oraz ich zmiany w latach 2004–2009, średnia wartość produkcji i ponoszonych kosztów oraz ich zmiany w latach 2004–2009, średnia wartość dodana netto oraz dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego i ich zmiany w latach 2004–2009, a także średnia wydajność i dochodowość pracy oraz ich zmiany w latach 2004–2009 (por. tab. 4.17.).

Ponadto wydaje się, że zarówno w Polsce, jak i w badanym regionie, przede wszystkim ze względu na sytuację finansową (dochodową) oraz wydajność

i dochodowość pracy, najbardziej zainteresowani rozwojem pozarolniczej działalności gospodarczej powinni być rolnicy z gospodarstw słabszych ekonomicznie (tj. o wielkości ekonomicznej do 8, a nawet do 16 ESU).

3. Pozarolnicza działalność gospodarcza w badanych gospodarstwach rolnych

Jeśli spojrzeć na współczesne przedsiębiorstwa, można zauważyć, że została w nich wyeksponowana wiodąca rola właściciela, który inwestując własny kapitał oczekuje korzyści z faktu jego pomnażania. Zatem właściciel jest bezpośrednio zainteresowany bieżącą oraz perspektywiczną efektywnością funkcjonowania przedsiębiorstwa. Jest mu obce działanie na rzecz produkcji za każdą cenę, nie godzi się na utrzymywanie majątku, który nie ma bezpośredniego związku z prowadzoną działalnością gospodarczą, nie toleruje biurokracji oraz nadmiernego tworzenia pozaprodukcyjnych stanowisk pracy ani też nadmiernego zatrudnienia⁶⁰. Można przyjąć, że rolnik jako właściciel gospodarstwa rolnego (miejsca pracy, a często także i życia) również myśli i postępuje podobnie, dążąc przy tym do jak najlepszego (optymalnego) i efektywnego wykorzystania zlokalizowanych w nim zasobów oraz poszukując możliwości czy też okazji sprzyjających dalszemu jego rozwojowi, czemu między innymi może sprzyjać podejmowanie i prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej.

Właściciele badanych gospodarstw rolnych prowadzą pozarolniczą działalność gospodarczą rejestrowaną (51,4%) oraz nierejestrowaną (48,6%), przy czym w co piątym gospodarstwie stanowi ona główne, a w pozostałych dodatkowe źródło utrzymania rodziny. Dodać należy, że działalność pozarolnicza stanowiąca główne źródło utrzymania rodziny rolników jest we wszystkich przypadkach prowadzona w formie rejestrowanej, a działalność pozarolnicza stanowiąca dodatkowe źródło utrzymania rodziny częściej jest prowadzona w formie nierejestrowanej (tab. 4.18.).

W strukturze rodzajowej pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej przez właścicieli badanych gospodarstw rolnych dominuje działalność mieszana (tj. działalność związana z rolnictwem, np. usługi rolnicze oraz działalność niezwiązana z rolnictwem, np. usługi transportowe, handel, produkcja) oraz wyłącznie same usługi rolnicze. Niewielu rolników prowadzi natomiast działalność agroturystyczną oraz działalność pozarolniczą niezwiązaną z rolnictwem (usługi, handel, produkcja) (tab. 4.18.).

⁶⁰ W. Wielicki, R. Baum, *Problematyka zarządzania przedsiębiorstwami rolniczymi*, „Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G – Ekonomia rolnictwa”, t. 97, z. 3, Warszawa 2010, s. 290–300.

Tabela 4.18. Pozarolnicza działalność gospodarcza w badanych gospodarstwach rolnych w odniesieniu do jej formy oraz znaczenia dla utrzymania rodziny

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą				
	ogółem [N=210]	rejestrowaną [N=108]	nierejestrowaną [N=102]	stanowiącą źródło utrzymania rodziny*	
				główne [N=39]	dodatkowe [N=171]
Odsetek gospodarstw z rejestrowaną działalnością pozarolniczą	51,4	100,0	–	100,0	40,4
Odsetek gospodarstw z działalnością pozarolniczą, która stanowi główne źródło utrzymania rodziny	18,6	36,1	–	100,0	–
Struktura rodzajowa pozarolniczej działalności gospodarczej (w %)					
Agroturystyka	7,1	2,8	11,8	2,6	8,2
Usługi rolnicze	30,5	22,2	39,2	5,1	36,3
Działalność mieszana**	55,3	61,1	49,0	53,8	55,6
Działalność niezwiązana z rolnictwem	7,1	13,9	–	38,5	–
Działalność prowadzona (% odpowiedzi)					
Na stałe (pełny etat)	25,7	45,4	4,9	76,9	14,0
Dorywczo (część etatu)	34,8	24,1	46,1	15,4	39,2
Sezonowo (część etatu)	39,5	30,5	49,0	7,7	46,8
Okres rozpoczęcia działalności (% odpowiedzi)					
Przed 2004 rokiem	79,5	88,9	69,6	92,3	76,6
W 2004 roku i w latach następnym	20,5	11,1	30,4	7,7	23,4
Miejsce pracy właściciela przed uruchomieniem działalności pozarolniczej (% odpowiedzi)					
Wyłącznie gospodarstwo rolne	79,5	74,1	85,3	61,5	83,6
Gospodarstwo rolne i praca najemna	20,5	25,9	14,7	38,5	16,4

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny, a dodatkowe wtedy, gdy stanowią one do 50%; ** – działalność związana z rolnictwem np. usługi rolnicze oraz działalność niezwiązana z rolnictwem np. usługi transportowe, handel, produkcja; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Dodać należy, że struktura rodzajowa pozarolniczej działalności gospodarczej w badanych gospodarstwach rolnych jest zróżnicowana w zależności od formy tej działalności oraz jej znaczenia dla utrzymania rodziny. W gospodarstwach rolnych z rejestrowaną działalnością pozarolniczą oraz taką, która stanowi główne źródło utrzymania rodziny, rolnicy rzadziej prowadzą wyłącznie

same usługi rolnicze i działalność agroturystyczną, a w strukturze rodzajowej ich działalności pozarolniczej przeważa działalność mieszana wraz z działalnością pozarolniczą niezwiązaną z rolnictwem. Tej ostatniej w ogóle nie prowadzą przy tym rolnicy zajmujący się nierejestrowaną działalnością pozarolniczą oraz taką, która stanowi dodatkowe źródło utrzymania rodziny (tab. 4.18.).

Właściciele badanych gospodarstw rolnych najczęściej prowadzą pozarolniczą działalność gospodarczą sezonowo bądź dorywczo (część etatu), a jedynie co czwarty z nich zajmuje się nią na stałe (pełny etat). Zwraca jednak uwagę fakt, że rolnicy prowadzący rejestrowaną działalność pozarolniczą oraz taką, która stanowi główne źródło utrzymania rodziny, wyraźnie częściej zajmują się nią na stałe, a rzadziej dorywczo bądź sezonowo. Tak więc są oni bardziej w nią zaangażowani, starając się tym samym maksymalizować z niej dochody (tab. 4.18.).

Zdecydowana większość rolników rozpoczęła pozarolniczą działalność gospodarczą przed 2004 rokiem, a jedynie co piąty zdecydował się na taką formę aktywności ekonomicznej w 2004 roku i w latach następnych, a więc po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Dodać należy, że w grupie tych ostatnich przeważają rolnicy prowadzący nierejestrowaną działalność pozarolniczą oraz taką, która stanowi dodatkowe źródło utrzymania rodziny (tab. 4.18.).

Przed uruchomieniem pozarolniczej działalności gospodarczej najczęściej rolnicy pracowali wyłącznie w gospodarstwie rolnym, a jedynie co piąty z nich pracował w gospodarstwie i był równocześnie zatrudniony poza nim. Dodatkowo należy zauważyć, że wyższy odsetek osób dwuzawodowych występuje w grupie rolników, którzy obecnie prowadzą rejestrowaną działalność pozarolniczą oraz taką, która stanowi główne źródło utrzymania rodziny (tab. 4.18.).

Badania wykazały, że rodzaj prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej jest uzależniony od celu prowadzenia produkcji rolniczej i jej głównego przeznaczenia, a co za tym idzie – także od stopnia powiązania gospodarstwa rolnego z rynkiem oraz jego znaczenia dla utrzymania rodziny. W gospodarstwach słabiej powiązanych z rynkiem, a więc takich, w których produkcja rolnicza jest przeznaczana głównie na samozaopatrzenie oraz takich, które stanowią dodatkowe źródło utrzymania rodziny, częściej prowadzona jest rejestrowana działalność pozarolnicza oraz stanowiąca główne źródło utrzymania rodziny. Rolnicy z tych gospodarstw częściej prowadzą działalność agroturystyczną, mieszaną oraz niezwiązaną z rolnictwem, a rzadziej wyłącznie same usługi rolnicze. Natomiast w gospodarstwach rolnych silniej powiązanych z rynkiem, a więc takich, w których produkcja rolnicza jest przeznaczana głównie na sprzedaż oraz takich, które stanowią główne źródło utrzymania rodziny, częściej prowadzona jest działalność pozarolnicza nierejestrowana oraz stanowiąca dodatkowe źródło utrzymania rodziny, przy czym częściej są to wyłącznie same usługi rolnicze, a rzadziej działalność agroturystyczna, mieszana oraz niezwiązana z rolnictwem (tab. 4.19.).

Tabela 4.19. Pozarolnicza działalność gospodarcza w badanych gospodarstwach rolnych w odniesieniu do przeznaczenia produkcji rolniczej oraz znaczenia gospodarstwa rolnego dla utrzymania rodziny

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne			
	wytwarzające produkcję rolniczą z przeznaczeniem głównie* na:		stanowiące źródło utrzymania rodziny**	
	potrzeby własne (rodziny i gospodarstwa) [N=60]	sprzedaż [N=150]	główne [N=112]	dodatkowe [N=98]
Odsetek gospodarstw z rejestrowaną działalnością pozarolniczą	81,7	39,3	33,0	72,5
Odsetek gospodarstw z działalnością pozarolniczą, która stanowi główne*** źródło utrzymania rodziny	50,0	6,0	–	39,8
Struktura rodzajowa pozarolniczej działalności gospodarczej (w %)				
Agroturystyka	15,0	4,0	4,5	10,2
Usługi rolnicze	6,7	40,0	44,6	14,3
Działalność mieszana****	60,0	53,3	50,9	60,2
Działalność niezwiązana z rolnictwem	18,3	2,7	–	15,3
Działalność prowadzona (% odpowiedzi)				
Na stałe (pełny etat)	40,0	20,0	8,9	44,9
Dorywczo (część etatu)	26,7	38,0	35,7	33,7
Sezonowo (część etatu)	33,3	42,0	55,4	21,4
Okres rozpoczęcia działalności (% odpowiedzi)				
Przed 2004 rokiem	88,3	76,0	68,8	91,8
W 2004 roku i w latach następujących	11,7	24,0	31,2	8,2
Miejsce pracy właściciela przed uruchomieniem działalności pozarolniczej (% odpowiedzi)				
Wyłącznie gospodarstwo rolne	71,7	82,7	94,6	62,2
Gospodarstwo rolne i praca najemna	28,3	17,3	5,4	37,8

Objaśnienia do tabeli: * – ponad 50% produkcji rolniczej; ** – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny, a dodatkowe wtedy, gdy stanowią one do 50%; *** – wtedy, gdy dochody z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; **** – działalność związana z rolnictwem np. usługi rolnicze oraz działalność niezwiązana z rolnictwem np. usługi transportowe, handel, produkcja; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Dodatkowo należy zauważyć, że rolnicy posiadający gospodarstwa słabiej powiązane z rynkiem oraz takie, które stanowią dodatkowe źródło utrzymania rodziny, częściej prowadzą działalność pozarolniczą na stałe (pełny etat), a rza-

dziej sezonowo bądź dorywczo (część etatu), w porównaniu do rolników z gospodarstw silniej powiązanych z rynkiem oraz takich, które stanowią główne źródło utrzymania rodziny. Poza tym rolnicy ci częściej rozpoczynali pozarolniczą działalność gospodarczą wcześniej (tj. przed 2004 rokiem), a przed jej uruchomieniem częściej pracowali w gospodarstwie rolnym oraz poza nim (tab. 4.19.).

Badania wykazały, że rolnicy z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, częściej w porównaniu z pozostałymi, prowadzą rejestrowaną działalność pozarolniczą oraz taką, która stanowi główne źródło utrzymania rodziny. Poza tym rolnicy ci częściej prowadzą działalność pozarolniczą mieszaną oraz niezwiązaną z rolnictwem, a rzadziej wyłącznie same usługi rolnicze i działalność agroturystyczną. Z kolei rolnicy z obszarów wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo, częściej w porównaniu z pozostałymi, prowadzą nierejestrowaną działalność pozarolniczą oraz taką, która stanowi dodatkowe źródło utrzymania rodziny, a także częściej zajmują się wyłącznie samymi usługami rolniczymi i działalnością agroturystyczną⁶¹, zaś rzadziej działalnością pozarolniczą mieszaną oraz niezwiązaną z rolnictwem (tab. 4.20.). Potwierdza to zatem drugą postawioną w pracy hipotezę badawczą (H2), która zakłada, że forma i rodzaj podejmowanej i prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej oraz jej znaczenie dla utrzymania rodziny rolniczej, zależą od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują ich gospodarstwa rolne.

Ponadto należy zauważyć, że rolnicy z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, częściej w porównaniu z pozostałymi, prowadzą działalność pozarolniczą na stałe (pełny etat), a rzadziej sezonowo bądź dorywczo (część etatu). Poza tym rolnicy ci częściej rozpoczynali pozarolniczą działalność gospodarczą wcześniej (tj. przed 2004 rokiem, a więc przed przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej), a z kolei przed jej uruchomieniem częściej łączyli pracę w gospodarstwie rolnym z pracą zarobkową poza nim (tab. 4.20.).

Dodać należy, że rolnicy z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami częściej posiadają gospodarstwa rolne słabiej powiązane z rynkiem oraz takie, które stanowią dodatkowe źródło utrzymania rodziny, w porównaniu do rolników z obszarów wiejskich oddalonych od miast, którzy częściej posiadają gospodarstwa rolne silniej powiązane z rynkiem oraz takie, które stanowią główne źródło utrzymania rodziny (tab. 4.20.).

⁶¹ Dodać należy, że zdecydowana większość badanych gospodarstw agroturystycznych (13 gospodarstw spośród 15 badanych, tj. 86,7%) jest zlokalizowana na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo. Potwierdza to tezę, że agroturystyka najlepiej rozwija się na terenach wysoce atrakcyjnych turystycznie, por. M.W. Kozak, *Konkurencyjność turystyczna polskich regionów*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 3, 2006, s. 57–58.

Tabela 4.20. Pozarolnicza działalność gospodarstwa rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*				
	I [N=62]	II [N=35]	III [N=175]	A [N=41]	B [N=134]
Odsetek gospodarstw z rejestrowaną działalnością pozarolniczą	45,2	74,3	46,9	63,4	41,8
Odsetek gospodarstw z działalnością pozarolniczą, która stanowi główne** źródło utrzymania rodziny	16,1	42,9	13,7	36,6	6,7
Odsetek gospodarstw wytwarzających produkcję rolniczą z przeznaczeniem głównie*** na potrzeby własne (rodziny i gospodarstwa)	29,0	54,3	23,4	39,0	18,7
Odsetek gospodarstw stanowiących główne**** źródło utrzymania rodziny	35,5	20,0	60,0	26,8	70,2
Struktura rodzajowa pozarolniczej działalności gospodarczej (w %)					
Agroturystyka	21,0	2,9	8,0	4,9	9,0
Usługi rolnicze	25,8	14,3	33,7	19,5	38,0
Działalność mieszana*****	50,0	65,7	53,2	63,4	50,0
Działalność niezwiązana z rolnictwem	3,2	17,1	5,1	12,2	3,0
Działalność prowadzona (% odpowiedzi)					
Na stałe (pełny etat)	24,2	45,7	21,7	39,0	16,4
Dorywczo (część etatu)	35,5	28,6	36,0	29,3	38,1
Sezonowo (część etatu)	40,3	25,7	42,3	31,7	45,5
Okres rozpoczęcia działalności (% odpowiedzi)					
Przed 2004 rokiem	79,0	88,6	77,7	87,8	74,6
W 2004 roku i w latach następnych	21,0	11,4	22,3	12,2	25,4
Miejsce pracy właściciela przed uruchomieniem działalności pozarolniczej (% odpowiedzi)					
Wyłącznie gospodarstwo rolne	80,6	68,6	81,7	73,2	84,3
Gospodarstwo rolne i praca zarobkowa poza nim	19,4	31,4	18,3	26,8	15,7

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; ** – wtedy, gdy dochody z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; *** – ponad 50% produkcji rolniczej; **** – wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; ***** – działalność związana z rolnictwem np. usługi rolnicze oraz działalność niezwiązana z rolnictwem np. usługi transportowe, handel, produkcja; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Wobec powyższego należy stwierdzić, że forma i znaczenie działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny oraz cel prowadzenia produkcji rolniczej i jej główne przeznaczenie, a co za tym idzie – także stopień powiązania gospodarstwa rolnego z rynkiem i jego znaczenie dla utrzymania rodziny, a także lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują badane gospodarstwa rolne, stanowią ważne uwarunkowania rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników.

Na podstawie przeprowadzonej powyżej analizy można wyodrębnić trzy grupy gospodarstw w odniesieniu do prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej, tj.:

1. gospodarstwa słabo powiązane z rynkiem oraz takie, które stanowią dodatkowe źródło utrzymania rodziny, z rejestrowaną działalnością pozarolniczą oraz taką, która stanowi główne źródło utrzymania rodziny (większy udział ma tu działalność pozarolnicza mieszana oraz niezwiązana z rolnictwem, a także prowadzona na stałe i rozpoczęta wcześniej, tj. przed 2004 rokiem, a przed jej uruchomieniem rolnicy częściej pracowali w gospodarstwie rolnym oraz poza nim), zlokalizowane głównie w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami;
2. gospodarstwa silniej powiązane z rynkiem oraz takie, które stanowią dodatkowe źródło utrzymania rodziny, z nierejestrowaną działalnością pozarolniczą oraz taką, która stanowi dodatkowe źródło utrzymania rodziny (większy udział ma tu działalność agroturystyczna, a także prowadzona sezonowo bądź dorywczo i rozpoczęta później, tj. w 2004 roku i w latach następnych, a przed jej uruchomieniem rolnicy rzadziej pracowali w gospodarstwie rolnym oraz poza nim), zlokalizowane głównie w obszarach wiejskich cennych przyrodniczo;
3. gospodarstwa najsilniej powiązane z rynkiem oraz takie, które stanowią główne źródło utrzymania rodziny, z nierejestrowaną działalnością pozarolniczą oraz taką, która stanowi dodatkowe źródło utrzymania rodziny (większy udział mają tu wyłącznie same usługi rolnicze, a działalność pozarolnicza najczęściej prowadzona jest sezonowo bądź dorywczo i najczęściej rozpoczęta później, tj. w 2004 roku i w latach następnych, a przed jej uruchomieniem rolnicy najrzadziej pracowali w gospodarstwie rolnym oraz poza nim), zlokalizowane głównie w obszarach wiejskich oddalonych od miast.

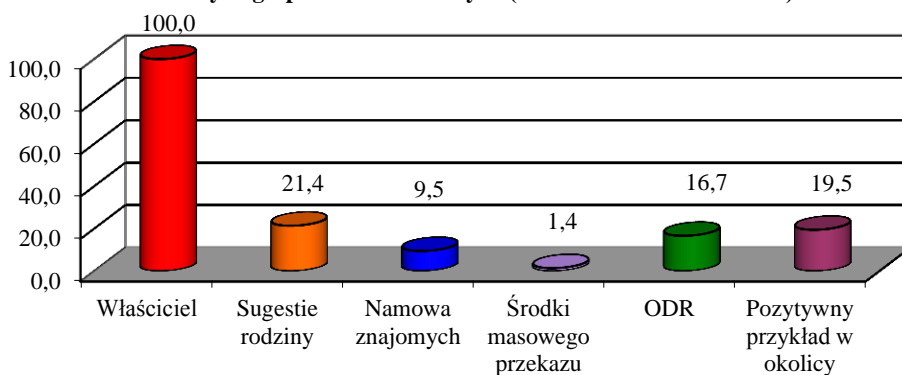
W związku z tym, oprócz podziału badanych gospodarstw rolnych w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują (z uwagi na realizację celu badań), w dalszej analizie zgromadzonego materiału empirycznego zastosowano także podział tych gospodarstw na trzy grupy, w zależności od znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny rolników, tj.:

1. gospodarstwa rolne, które stanowią główne źródło utrzymania rodziny;

2. gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny;
3. pozostałe gospodarstwa rolne (tj. takie, które stanowią dodatkowe źródło utrzymania rodziny oraz takie, w których działalność pozarolnicza stanowi dodatkowe źródło utrzymania rodziny)⁶².

Taki podział gospodarstw przyjęto uznając, że na procesy zachodzące w działalności pozarolniczej rolników, oprócz uwarunkowań egzogenicznych o charakterze lokalnym, ważny wpływ wywiera również wielkość dochodów uzyskiwanych z gospodarstwa rolnego i z działalności pozarolniczej oraz ich znaczenie dla utrzymania rodziny rolników. Dodać należy, że będzie on także bardzo przydatny przy weryfikacji czwartej postawionej w pracy hipotezy badawczej (H4).

Wykres 4.1. Pomysłodawca pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej w badanych gospodarstwach rolnych (odsetek wskazań rolników)

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

W badaniach poszukiwano odpowiedzi na pytanie, kto był pomysłodawcą pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej obecnie przez rolników oraz co ich skłoniło do jej podjęcia, czyli jaka była ich motywacja⁶³ w tym zakresie? Ba-

⁶² W raporcie Banku Światowego wyróżniono trzy strategie rolniczych gospodarstw domowych, wg głównego źródła dochodów, tj.: zorientowaną na rozwój rolnictwa (działalności rolniczej w gospodarstwie), zorientowaną na podjęcie pracy pozarolniczej (w tym także we własnej pozarolniczej działalności gospodarczej) oraz nastawioną na migrację i podjęcie pracy poza miejscem zamieszkania. Ponadto wyróżniono tzw. gospodarstwa zróżnicowane, czyli takie, które łączą wszystkie ścieżki, jednak bez zdecydowanej przewagi którejkolwiek z nich. Por. *Agriculture for Development*, The World Bank, Washington 2010.

⁶³ Motywacja może być rozumiana, jako wszelkie czynniki, które inicjują, uruchamiają, determinują, podtrzymują i umacniają działania ukierunkowane na osiągnięcie konkretnego celu oraz wpływają na jego trwałość. Motywacja jest więc funkcją wartości celu, który chcemy osiągnąć oraz

dania wykazały, że pomysłodawcą działalności pozarolniczej byli wszyscy rolnicy (właściciele badanych gospodarstw rolnych), przy czym co piąty z nich korzystał w tym zakresie z sugestii (pomocy) rodziny oraz z pozytywnego przykładu w okolicy. Niewielu rolników skorzystało natomiast z pomocy ODR, a dla znikomej ich części pomocne w tym zakresie były sugestie (pomoc) znajomych, czy środki masowego przekazu (prasa, radio, TV) (wykres 4.1.).

Wskazuje to na niewielką rolę otoczenia gospodarstw (w tym także instytucjonalnego) w zakresie rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników, którzy to sami najlepiej potrafią ocenić swoje możliwości pod tym względem (biorąc pod uwagę np. swoje umiejętności, kwalifikacje, posiadane zasoby itd.).

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do motywacji do podjęcia przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej, pozwala podzielić uzyskane w tym zakresie odpowiedzi na pięć grup wg stopnia istotności (tab. 4.21.).

Zdaniem rolników bardzo istotną motywacją do podjęcia działalności pozarolniczej była chęć uzyskania dodatkowego (wyższego) dochodu. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest w przypadku tej odpowiedzi wyraźnie najmniejsze. Istotnymi motywacjami do podjęcia działalności pozarolniczej były z kolei: zapotrzebowanie w środowisku lokalnym oraz możliwość wykorzystania swoich kwalifikacji i umiejętności. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym nieduże. Do średnio istotnych motywacji rolnicy zaliczyli natomiast: chęć poprawy wykorzystania majątku oraz zasobów pracy w gospodarstwie rolnym, a także sytuację rynkową sprzyjającą podjęciu działalności pozarolniczej (szczególną okazję). Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym większe jak w poprzedniej. W opinii rolników mało istotną motywacją do podjęcia działalności pozarolniczej była możliwość decydowania o własnej pracy, przy czym zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest w przypadku tej odpowiedzi dość duże. Do bardzo mało istotnych motywacji rolnicy zaliczyli natomiast: możliwość uzyskania wsparcia finansowego z Unii Europejskiej, chęć ulokowania dyspozycyjnego kapitału, możliwość zdobycia prestiżu (uznania społecznego), utratę pracy najmniej poza gospodarstwem rolnym, a także tradycje rodzinne i możliwość kontynuowania zawodu. Należy jednak zauważyć, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest wyraźnie największe (tab. 4.21.).

Wyniki badań wskazują zatem na to, iż główną siłą sprawczą w zakresie uruchomienia i prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej przez rol-

subiektywnego prawdopodobieństwa jego realizacji. Por. E. Jachimowicz, *Potrzeby i motywy podejmowania pozarolniczej działalności gospodarczej* [w:] *Doradztwo rolnicze a kształtowanie się przedsiębiorczości rolników*, SGGW – Katedra Doradztwa Rolniczego, Warszawa 1995, s. 75–86.

ników był czynnik *stricte* ekonomiczny, w postaci możliwości uzyskania dodatkowych dochodów, a tym samym zaspokojenia codziennych potrzeb⁶⁴.

Tabela 4.21. Motywacja do podjęcia pozarolniczej działalności gospodarczej w ocenie rolników

Wyszczególnienie	Ocena dokonana przez rolników*		
	A	B	C
Chęć uzyskania dodatkowego (wyższego) dochodu	8,8	1,5	17,2
Zapotrzebowanie w środowisku lokalnym	6,8	2,3	33,7
Wykorzystanie swoich kwalifikacji i umiejętności	6,7	2,3	34,9
Chęć poprawy wykorzystania majątku w gospodarstwie rolnym	5,7	3,0	52,0
Sytuacja rynkowa sprzyjająca podjęciu działalności pozarolniczej (szczególna okazja)	5,4	2,8	52,1
Chęć poprawy wykorzystania zasobów pracy w gospodarstwie rolnym	4,9	2,3	47,0
Możliwość decydowania o własnej pracy	4,1	3,5	85,1
Możliwość uzyskania wsparcia finansowego z Unii Europejskiej	2,3	3,3	143,7
Chęć ulokowania dyspozycyjnego kapitału	1,8	2,7	152,0
Możliwość zdobycia prestiżu (uznania społecznego)	1,6	2,3	147,9
Utrata pracy najemnej poza gospodarstwem rolnym	1,4	3,1	229,8
Tradycje rodzinne i możliwość kontynuowania zawodu	0,6	1,7	276,0

Objaśnienia do tabeli: * rolnicy oceniali istotność każdej odpowiedzi w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; A – średnia arytmetyczna, B – odchylenie standardowe, C – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

⁶⁴ Potwierdzają to wyniki badań innych autorów, por. E. Jachimowicz, *Potrzeby i motyw...*, s. 75–86; I. Sikorska-Wolak, *Przedsiębiorczość jako przejaw innowacyjności* [w:] *Doradztwo rolnicze a kształtowanie się...*, s. 7–22; E. Otoliński, B. Brzozowski, *Pozarolnicza działalność gospodarcza na wsi*, „Przegląd Organizacji”, nr 5, 1997, s. 28–30; A.P. Wiatrak, K. Karbowski, *Szanse i bariery rozwoju...*, s. 237–247; P. Prus, *Przedsiębiorczość pozarolnicza czynnikiem wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. III, z. 1, Warszawa–Poznań–Białystok 2001, s. 118–122. Dodać przy tym należy, że wśród rolników podejmujących pozarolniczą działalność gospodarczą obserwuje się dwa rodzaje motywacji w tym zakresie, tj.: homeostatyczną oraz heterostatyczną. Ta pierwsza pojawia się wówczas, gdy sytuacja jednostki się pogarsza, przy czym jej wymagania rosną, a dotychczasowe sposoby działania są nieskuteczne (czyli inaczej mamy problem, chcemy go rozwiązać, a więc poszukujemy dochodów i wobec tego podejmujemy dodatkową działalność gospodarczą). Natomiast ta druga przejawia się w tym, że osiągnięcie nowych, planowanych celów nie powoduje zaprzestania dotychczasowej działalności, ale jej rozszerzenie i wzbogacenie (czyli inaczej mamy się dobrze, jesteśmy zadowoleni z prowadzonej działalności gospodarczej, uzyskujemy zadowalające dochody, ale jednak poszukujemy nowych możliwości w tym zakresie). Por. E. Jachimowicz, *Potrzeby i motyw...*, s. 75–86.

W celu powstrzymania odpływu dotychczasowych oraz przyciągnięcia nowych użytkowników (tj. przedsiębiorstw, mieszkańców, gości, np. turystów itp.) danej jednostki terytorialnej należy dążyć do wzmocnienia jej konkurencyjności. Bardzo ważne jest przy tym, aby już istniejące oraz nowo powstające przedsiębiorstwa mogły korzystać z lokalnych zasobów i czynników wytwórczych, w tym zwłaszcza zasobów pracy. Można bowiem w ten sposób zahamować odpływ ludności i przyciągać nowych mieszkańców, co powoduje wzrost popytu na lokalne produkty i usługi, pozytywnie wpływając na rozwój całej gospodarki. Rozwój lokalnej produkcji powyżej chłonności rynku lokalnego kreuje z kolei efekt eksportowy produktów i usług kierowany na rynki zewnętrzne (ponadlokalne)⁶⁵. Dodać należy, że te firmy, które nastawiają się wyłącznie na rynek lokalny raczej nie mogą liczyć na zbyt dużą ekspansję oraz wysokie dochody, przy czym są wśród nich również takie, które potrafią znaleźć nisze rynkowe i dzięki temu z powodzeniem prowadzić pozarolniczą działalność gospodarczą. Jednak największe możliwości rozwoju posiadają te podmioty, które potrafią wejść z ofertą na rynek ponadlokalny⁶⁶.

Z przeprowadzonych badań wynika, że rolnicy najczęściej prowadzą pozarolniczą działalność gospodarczą na rynku lokalnym, przy czym zazwyczaj rejon jej działania obejmuje teren gminy. Niewielki jest natomiast odsetek osób prowadzących tę działalność na rynku regionalnym lub krajowym. Wobec tego, jak się wydaje, niewielki jest także przeciętny poziom dochodów uzyskiwanych przez rolników z działalności pozarolniczej w przeliczeniu na 1 członka rodziny, przy czym jego zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi gospodarstwami rolnymi jest duże (tab. 4.22.).

Na uwagę zasługuje jednak fakt, że zarówno rejon działania pozarolniczej działalności gospodarczej rolników, jak też poziom uzyskiwanych z niej dochodów, w dużym stopniu są powiązane ze znaczeniem gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny, a co za tym idzie – także z jej rodzajem. W przypadku rolników z gospodarstw, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny (którzy prowadzą działalność pozarolniczą niezwiązaną z rolnictwem oraz rzadko świadczą wyłącznie same usługi rolnicze), rejon ich działalności pozarolniczej jest większy, albowiem zdecydowanie częściej obejmuje swym zasięgiem rynek regionalny, a nawet krajowy. Dodać należy, że w tej grupie rolników nie ma takich osób, których rejon działalności pozarolniczej obejmuje wyłącznie teren zamieszkałej przez nich wsi. W tej grupie gospodarstw przeciętny poziom dochodów

⁶⁵ P. Bury, *Polityka finansowa samorządu jako narzędzie konkurencji jednostek terytorialnych* [w:] *Konkurencyjność miast i regionów Polski południowo-zachodniej*, red. R. Broszkiewicz, Prace Naukowe AE we Wrocławiu, nr 821, Wrocław 1999, s. 228; M. Adamowicz, *Konkurencyjność jednostek terytorialnych...*, s. 7–13.

⁶⁶ Por. M. Kłodziński, *Rozwój przedsiębiorczości wiejskiej...*, s. 65–98.

uzyskiwanych przez rolników z działalności pozarolniczej w przeliczeniu na 1 członka rodziny jest bardzo wysoki, a jego zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi gospodarstwami rolnymi bardzo małe. Odwrotna sytuacja występuje natomiast w grupie gospodarstw rolnych, które stanowią główne źródło utrzymania rodziny, gdzie rolnicy w ogóle nie prowadzą działalności pozarolniczej niezwiązanej z rolnictwem, a blisko połowa z nich świadczy wyłącznie same usługi rolnicze. Zdecydowana większość rolników z tej grupy gospodarstw prowadzi bowiem działalność pozarolniczą wyłącznie na rynku lokalnym, przy czym zazwyczaj rejon jej działania obejmuje teren gminy. Z kolei przeciętny poziom dochodów uzyskiwanych przez rolników z działalności pozarolniczej w przeliczeniu na 1 członka rodziny jest tu bardzo niski, ale jego zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi gospodarstwami rolnymi jest dość duże (tab. 4.18., 4.19. i 4.22.).

Tabela 4.22. Rejon działania oraz szacunkowe dochody miesięczne z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne							
	ogółem [N=210]		stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]		z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]		pozostałe [N=59]	
Rejon działania (odsetek odpowiedzi)								
Wieś	20,0		27,7		–		18,6	
Gmina	44,8		58,0		15,4		39,0	
Powiat	21,9		9,8		41,0		32,2	
Województwo	8,6		2,7		28,2		6,8	
Kraj	4,7		1,8		15,4		3,4	
Dochody na 1 członka rodziny w 2010 roku w zł	A	B	A	B	A	B	A	B
	647,0	71,4	393,4	40,2	1515,9	16,0	553,8	36,8

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw; A – średnia arytmetyczna, B – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Ponadto badania wykazały, że rejon działania pozarolniczej działalności gospodarczej rolników oraz poziom uzyskiwanych z niej dochodów, są wyraźnie zróżnicowane w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują ich gospodarstwa rolne, a co za tym idzie także od jej rodzaju. Rolnicy z obszarów wiejskich sąsiadujących z więk-

szymi miastami (którzy najczęściej prowadzą działalność pozarolniczą niezwiązaną z rolnictwem), zdecydowanie częściej niż pozostali, prowadzą działalność pozarolniczą na rynku regionalnym bądź nawet krajowym i nie ma wśród nich takich osób, których rejon działalności pozarolniczej obejmuje wyłącznie teren zamieszkałej wsi. Poza tym przeciętny poziom dochodów uzyskiwanych przez rolników z działalności pozarolniczej w przeliczeniu na 1 członka rodziny jest w tej grupie gospodarstw najwyższy. W dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami. Natomiast rolnicy z obszarów wiejskich cennych przyrodniczo oraz oddalonych od miast (którzy najrzadziej prowadzą działalność pozarolniczą niezwiązaną z rolnictwem), zdecydowanie częściej niż pozostali, prowadzą działalność pozarolniczą na rynku lokalnym, przy czym zazwyczaj rejon jej działania obejmuje teren gminy, a przeciętny poziom uzyskiwanych z niej dochodów w przeliczeniu na 1 członka rodziny jest tu wyraźnie niższy (tab. 4.23.).

Tabela 4.23. Rejon działania oraz szacunkowe dochody miesięczne z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*									
	I [N=62]		II [N=35]		III [N=175]		A [N=41]		B [N=134]	
Rejon działania (odsetek odpowiedzi)										
Wieś	24,2		–		24,0		12,2		27,6	
Gmina	48,4		20,0		49,7		36,6		53,7	
Powiat	19,4		40,0		18,3		29,3		14,9	
Województwo	4,8		25,7		5,1		14,6		2,3	
Kraj	3,2		14,3		2,9		7,3		1,5	
Dochody na 1 członka rodziny w 2010 roku w zł	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y
	467,9	26,5	1183,7	42,1	539,6	68,9	866,6	38,1	301,3	32,8

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw; X – średnia arytmetyczna, Y – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Dodać należy, że we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich różnicowanie poziomu dochodów uzyskiwanych przez rolników z działalności pozarolniczej w przeliczeniu na 1 członka rodziny pomiędzy poszczególnymi

gospodarstwami rolnymi jest dość duże, przy czym najmniejsze w obszarach wiejskich cennych przyrodniczo oraz oddalonych od miast (tab. 4.23.).

Dochody z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników zależą od rejonu jej działania (ryнку zbytu), im większy (szerszy) rynek zbytu dla produktów bądź usług, tym wyższe dochody oraz tym większe jej znaczenie dla utrzymania rodziny. Dlatego też rolnicy z obszarów wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo powinni wychodzić z pozarolniczą działalnością gospodarczą poza rynek lokalny, a zwykle tego nie robią, w porównaniu do rolników z obszarów wiejskich sąsiadujących z miastami, zwłaszcza większymi, którzy pomimo występowania w pobliżu dużego rynku zbytu poszukują możliwości działania i często prowadzą działalność pozarolniczą także poza rynkiem lokalnym.

Dochody z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników mają związek z jej kierunkami, przy czym zwykle są one niższe w przypadku działalności pozarolniczej związanej z rolnictwem, a taką właśnie działalność częściej prowadzą rolnicy z obszarów wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo.

Dochody z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników mają związek z kosztami prowadzonej działalności, niższe dochody uzyskiwane przez rolników z obszarów wiejskich oddalonych od miast mogą wynikać z wyższych kosztów działalności gospodarczej, tj. np. z wyższych kosztów transportu i to zarówno surowców, materiałów, towarów itd., potrzebnych do wytwarzania poszczególnych dóbr, jak i już wytworzonych przez nich gotowych produktów bądź usług.

Poza tym na wysokość dochodów uzyskiwanych przez rolników z prowadzonej przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej, istotny wpływ mają również inwestycje, zatrudnieni pracownicy, skala działalności (wielkość obrotów), a także ich decyzje odnośnie do gospodarowania (i to zarówno w rolnictwie, jak i w działalności pozarolniczej) itd.⁶⁷

Podsumowując należy stwierdzić, że poziom dochodów uzyskiwanych przez rolników z pozarolniczej działalności gospodarczej, a tym samym ich znaczenie dla utrzymania rodziny, zależą od wielu różnych czynników, przy czym wśród tych, które zostały ustalone na tym etapie prowadzonej analizy, można wymienić: lokalizację w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują badane gospodarstwa rolne, rodzaj prowadzonej działalności pozarolniczej oraz rejon jej działania. Ponadto należy zauważyć, że pozarolnicza działalność gospodarcza prowadzona przez rolników w badanych gospodarstwach w regionie południowo-wschodniej Polski, ma generalnie niezbyt duże znaczenie dochodotwórcze dla ich rodzin, za wyjątkiem nielicznej grupy gospodarstw, zlokalizowanych głównie na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami.

⁶⁷ Rozważania na ten temat zawarte są w dalszej części pracy.

ROZDZIAŁ V

Relacje między pozarolniczą działalnością gospodarczą rolników a rolnictwem i obszarami wiejskimi

1. Pozarolnicza działalność gospodarcza a rolnictwo i obszary wiejskie

Współcześnie rolnictwo przestało odgrywać główną rolę w gospodarce oraz w sferze społecznej obszarów wiejskich¹, chociaż w dalszym ciągu występują mocne powiązania między stanem rolnictwa a gospodarką wiejską. Na obszarach wiejskich obok działalności rolniczej coraz częściej pojawiają się natomiast nowe pozarolnicze formy aktywności ekonomicznej. W rezultacie tego zarówno poziom, jak i dynamika rozwoju tych terenów przestają być wyznaczane głównie przez rolnictwo, a w coraz większym stopniu są rozstrzygane przez działalność pozarolniczą².

Po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej znacznemu przyspieszeniu uległ proces dezagrarnizacji gospodarki wiejskiej³. Proces ten stwarza ekonomiczną

¹ Znaczenie rolnictwa w rozwoju omówione zostało w raporcie Banku Światowego, wg którego pomimo, iż rolnictwo nadal pozostaje kręgosłupem większości gospodarek wiejskich na świecie, to jednak ogólną tendencją rozwojową jest kurczenie się zatrudnienia w rolnictwie na rzecz wzrostu zatrudnienia pozarolniczego, przy czym w pierwszej kolejności w przemyśle, a następnie w sektorze usług. Jest to zgodne z teorią trzech sektorów, wg której w procesie postępu ekonomicznego występuje tendencja do spadku znaczenia sektora rolniczego w gospodarce oraz do wzrostu znaczenia sektora usług. Por. *Agriculture for Development...*

² Por. J.St. Zegar, *Kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich – uwarunkowania regionalne* [w:] *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską*, red. A. Stasiak, KPZK PAN, Warszawa 2000, s. 29–31; A. Woś, *Przestrzeń ekonomiczna rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2002, s. 5–15; T. Hunek, *Dywersyfikacja aktywności „rolniczej Polski”* [w:] *Perspektywy rolniczej Polski w Unii Europejskiej – 25*, red. T. Hunek, Wydawnictwo Wieś Jutra, Warszawa 2006, s. 57–65; M. Rizov, *Rural Development Perspectives...*, s. 219–238; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

³ Dezagrarnizacja wsi przejawia się w sferze demograficznej, ekonomicznej, środowiskowej i społeczno-kulturowej, przy czym w tej pierwszej chodzi o zmiany liczby ludności, w drugiej o źródła utrzymania, w trzeciej o uczestnictwo w zagospodarowaniu i zarządzaniu ziemią, a w czwartej o zmiany stylu życia, kulturę itd., Por. W. Musiał, *Dezagrarnizacja polskiej wsi – problemy ekonomiczne, ekologiczne i społeczne*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 3, 2007; J.St. Zegar, *Model rolnictwa a żywotność...*, s. 35–60. Proces dezagrarnizacji jest zróżnicowany przestrzennie, przy

przestrzeń dla rozwoju nierolniczych form aktywności na obszarach wiejskich, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej rolników oraz prowadzi do wykształcania się gospodarki wiejskiej, rozumianej jako kompleks wzajemnie warunkujących się problemów ekonomicznych, przestrzennych i socjalno-kulturowych, których rozwiązywanie ma prowadzić do poprawy jakości życia mieszkańców wsi i społeczno-gospodarczego rozwoju całego kraju. Równocześnie proces ten stanowi jednak poważne zagrożenie dla realizacji wielu fundamentalnych i niezwykle ważnych funkcji, jakie spełnia rolnictwo wobec społeczeństwa i gospodarki⁴.

Relacje między rolnictwem a obszarami wiejskimi przebiegają na różnych płaszczyznach, a oddziaływanie to jest obustronne, ponieważ z jednej strony cechy rolnictwa mogą wpływać zarówno korzystnie, jak i niekorzystnie na obszary wiejskie, a z drugiej strony specyfika wsi (tj. położenie geograficzne, warunki przyrodnicze, struktura demograficzna i społeczno-zawodowa mieszkańców, poziom rozwoju infrastruktury, poziom rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej itd.) wpływa na możliwości rozwojowe rolnictwa⁵.

Jak zauważa A. Czudec⁶, w relacjach między rolnictwem a obszarami wiejskimi oraz pozarolniczymi sektorami gospodarki wiejskiej teoretycznie możliwe są następujące scenariusze:

- ✓ rolnictwo jako ważny segment gospodarki wiejskiej, zajmujące trwale miejsce w strukturze agrobiznesu, ale przy tym przynoszące negatywne skutki dla obszarów wiejskich (degradacja środowiska przyrodniczego, zanikanie bioróżnorodności, wyludnianie się wsi itd.);
- ✓ rolnictwo jako ważny segment gospodarki wiejskiej, dostarczający zarówno mieszkańcom wsi, jak i całemu społeczeństwu dóbr publicznych poprzez realizowanie funkcji środowiskowych, społecznych i kulturowych;
- ✓ rolnictwo zasilające gospodarkę wiejską w czynniki wytwórcze, tj.: zasoby pracy, ziemi i kapitału, wykorzystywane w pozarolniczej działalności gospodarczej i poprzez to przyczyniające się do dynamizowania rozwoju obszarów wiejskich;
- ✓ rolnictwo funkcjonujące jako efekt realizowania przez wieś nowych, pozarolniczych funkcji, dzięki którym mieszkańcy wsi z nim niezwiązani oraz

czym najniższy stopień dezagraryzacji występuje we wschodnich regionach kraju, zaś najwyższy wokół aglomeracji miejskich oraz na lepiej rozwiniętym gospodarczo zachodzie Polski. Por. M. Kłodziński, *Dywersyfikacja gospodarki...*, s. 95–115.

⁴ J. Wilkin, *Rolnictwo a społeczeństwo – ewolucja funkcji i relacji* [w:] *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, red. A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 2005, s. 9–28; T. Hunek, *Dywersyfikacja aktywności...*, s. 57–65; W. Musiał, *Ekonomiczne i społeczne problemy...*; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

⁵ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

⁶ Tamże.

osoby przybywające na wieś w celach turystycznych tworzą popyt na dobra i usługi przez nie dostarczane;

- ✓ rolnictwo, w wyniku przejmowania przez obszary wiejskie nowych, pozarolniczych funkcji, ulega marginalizacji i przestaje odgrywać istotną rolę w środowisku wiejskim.

Dodać należy, że żaden z powyższych scenariuszy nie wyklucza ostatecznie możliwości rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa i obszarów wiejskich, a realizacja czterech ostatnich zwiększa potrzebę podejmowania przez rolnictwo nowych funkcji, bo tylko w ten sposób możliwe staje się zachowanie przez wieś jej cennych walorów środowiskowych, społecznych i kulturowych⁷.

Z punktu widzenia wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich szczególne znaczenie ma pozarolnicza działalność gospodarcza rolników i ludności rolniczej. W związku z rozwojem tej działalności w gospodarstwach rolnych pojawia się nowa pozarolnicza funkcja, oznaczająca podporządkowanie rodziny rolniczej, a często też i gospodarstwa rolnego przedsiębiorstwu pozarolniczemu. Relacje między gospodarstwem rolnym a pozarolniczą działalnością gospodarczą mogą mieć przy tym dwojaki charakter, tj. komplementarny bądź konkurencyjny.

Jeśli działalność pozarolnicza ma wobec rolnictwa charakter komplementarny (np. agroturystyka, przetwórstwo rolno-spożywcze, usługi rolnicze itp.), to wówczas istnieje szansa harmonijnego rozwoju obydwu sfer. Prorolniczy charakter przedsięwzięcia pozarolniczego stymuluje i intensyfikuje funkcję rolniczą gospodarstwa rolnego. Powstają wówczas również dobre warunki do rozwoju nowych funkcji rolnictwa. Może to hamować proces dezagraryzacji gospodarki wiejskiej, przejawiający się między innymi w zanikaniu funkcji produkcyjnych znacznej części gospodarstw rolnych. Poza tym dzięki temu możliwe staje się zachowanie przez wieś jej cennych walorów środowiskowych, społecznych i kulturowych. Można również w ten sposób skutecznie rozwiązywać problem niskich dochodów ludności rolniczej i wzbogacać tradycyjne wartości środowiska wiejskiego.

Zupełnie odmienny jest przebieg wydarzeń i zespół konsekwencji, jeśli nowe przedsięwzięcie pozarolnicze jest związane z rolnictwem i powstaje niejako „obok” gospodarstwa rolnego, pełniąc wobec niego funkcję konkurencyjną. Konkurencja ta dotyczy głównie czynnika pracy, przynosząc w konsekwencji ekstensyfikację produkcji rolniczej, ograniczenie lub likwidację chowu zwierząt, a w dalszej kolejności odłogowanie pól i zmiany funkcji budynków gospodarczych, które są wykorzystywane w działalności pozarolniczej. W rezultacie oznacza to najczęściej trwałą rezygnację z dotychczasowego modelu prowadzenia gospodarstwa rolnego. Jeśli prowadzi to do przekazywania ziemi gospodarstwom rozwojowym (czyli zdolnym do odtwarzania własnego potencjału pro-

⁷ Tamże.

dukcyjnego), to jest to proces pożądaný z punktu widzenia konieczności przemian strukturalnych w rolnictwie. Natomiast w sytuacji odwrotnej, gdy ziemia jest odłogowana, potęguje to proces dezagraryzacji wsi, a już zdecydowanie negatywnym skutkiem takich zmian jest wyłączenie z produkcji rolniczej gruntów wysokiej jakości.

Zatem uruchamianie pozarolniczej działalności gospodarczej przez ludność rolniczą i zarobkowanie w ten sposób poza rolnictwem może wpływać na gospodarstwo rolne w dwojaki sposób. Mianowicie może stymulować produkcję rolniczą, np. dzięki dodatkowym środkom finansowym albo wręcz odwrotnie może osłabiać zainteresowanie rolników jej intensyfikacją. Związane jest to bowiem ze swobodnym przepływem kapitału pomiędzy gospodarstwem rolnym a dodatkową działalnością pozarolniczą. Może to doprowadzać również do konfliktu funkcji realizowanych w gospodarstwie rolnym. Tak więc pozarolnicze działania rolników, zależnie od swojej specyfiki, okazują się zarówno szansą dla rozwoju rolnictwa, jak też jego zagrożeniem⁸.

W postindustrialnym społeczeństwie Unii Europejskiej pojawiło się zapotrzebowanie na postindustrialne rolnictwo dostarczające, oprócz bezpiecznej, zdrowej i posiadającej wysokie walory jakościowe żywności, także odpowiednią ilość i jakość dóbr publicznych w postaci atrakcyjnego krajobrazu, bioróżnorodności, dziedzictwa kulturowego itd. Skutkiem tego stało się dostrzeżenie i docenienie związków między rolnictwem a jego przyrodniczym otoczeniem, jak również uświadomienie roli i wartości wytwarzanych przez nie dóbr nierynkowych oraz zwiększenie różnorodności celów i wartości, jakie ma ono realizować. Rolnictwo w istotny sposób wpływa bowiem na jakość zasobów i walorów przyrody oraz kształtuje ich charakter. Związki te mają jednak obustronny charakter, tj. z jednej strony jakość zasobów środowiska przyrodniczego determinuje wielkość, strukturę i efektywność produkcji rolniczej, a z drugiej strony gospodarka rolna zmienia zastane ekosystemy i krajobraz oraz wpływa na jakość poszczególnych składników przyrody⁹.

Dodać należy, że na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo jednym z podstawowych uwarunkowań rozwojowych jest precyzyjne określenie sposobów wykorzystania kapitału przyrodniczego, jakim one dysponują i który powi-

⁸ Por. F. Tomczak, *Doświadczenia ewolucji rolnictwa rodzinnego w kraju o gospodarce rynkowej*, SGH, Warszawa 1994; I. Sikorska-Wolak, *Przedsiębiorczość jako przejaw innowacyjności...*, s. 7–22; A. Orłowska, *Funkcje pozarolnicze w przedsiębiorstwie rolniczym [w:] Materiały z V Kongresu SERiA*, 1998, s. 466–475; S. Makarski, *Uwarunkowania i rezultaty rozwoju przedsiębiorczości w agrobiznesie*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 3, Rzeszów 1999, s. 11–17; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

⁹ A. Bołtromiuk, M. Kłodziński, *Polityka rozwoju obszarów cennych przyrodniczo [w:] Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2011, s. 195–217; J.St. Zegar, *Model rolnictwa a żywotność...*, s. 35–60.

nien służyć wzmocnieniu lokalnej aktywności gospodarczej i rozwojowi szeroko rozumianej przedsiębiorczości. Przydatne w tym zakresie może być tworzenie i promowanie lokalnej marki oraz opracowanie kompleksowej oferty produktów bazujących na atrakcyjności przyrodniczej i kulturowej. Wymaga to jednak zarówno instytucjonalnego, jak i finansowego wsparcia publicznego. Ważne są przy tym również wzajemne relacje między sferą pozarolniczej działalności gospodarczej a ochroną środowiska przyrodniczego, które jednak dla wielu przedsiębiorców wciąż są niejasne. Wymogi ochrony przyrody są na ogół traktowane przez przedsiębiorców jako bariera dla ich działalności, a także powszechny jest wśród nich brak przekonania co do tego, że ochrona i zrównoważone użytkowanie zasobów przyrodniczych mogą być motorem rozwoju firm i osiągnięcia przewagi konkurencyjnej na rynku. Utrzymanie dochodów przedsiębiorców czerpanych z zasobów przyrody uwarunkowane jest jednak koniecznością włączenia się ich w jej ochronę¹⁰. W związku z tym niezbędny jest transfer wiedzy przyrodniczej do sektora biznesu oraz promowanie pozytywnych związków między działalnością gospodarczą firm a potrzebą zachowania różnorodności biologicznej obszarów wiejskich, a także wsparcie finansowe tego typu działalności biznesowej, podobnie jak wspierana jest działalność rolników¹¹. Ograniczenia narzucone pozarolniczej działalności gospodarczej wymogami szczególnego traktowania zasobów przyrody na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo są bowiem kompensowane m.in. poprzez finansowanie rozwoju innej formy wielofunkcyjnego rolnictwa, jaką jest realizacja programu rolnośrodowiskowego¹².

Ponadto zasoby i walory środowiska przyrodniczego są podstawowym czynnikiem warunkującym rozwój takich pozarolniczych sektorów gospodarki wiejskiej, jak turystyka i agroturystyka. Zatem ważne są w tym przypadku relacje między rolnictwem a turystyką jako formą pozarolniczej działalności gospodarczej. Prowadzone badania w tym zakresie pokazują, że relacje te są obustronne, albowiem z jednej strony rolnictwo wspiera rozwój turystyki, a z drugiej strony turystyka wspiera funkcjonowanie i rozwój rolnictwa. Z badań prowadzonych na Słowacji wynika, że rolnictwo poprzez oferowanie specyficznych działalności, produktów i usług o wysokiej jakości, stwarza indywidualny wizerunek lokalnego środowiska wiejskiego, zachowuje jego atrakcyjność turystyczną oraz wpływa na zwiększenie ruchu turystycznego¹³. Z kolei z badań prowadzonych w Austrii wynika, że turystyka jest czynnikiem aktywizującym działal-

¹⁰ Chcąc robić biznes, który wykorzystuje zasoby i walory środowiska przyrodniczego, trzeba o nie dbać, bo jeśli nie będą one chronione i jeśli ich zabraknie, to nie będzie też biznesu.

¹¹ A. Bołtromiuk, M. Kłodziński, *Polityka rozwoju obszarów cennych przyrodniczo...*, s. 195–217.

¹² A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

¹³ M. Polak, *Rolnictwo i ruch turystyczny w Słowacji Wschodniej*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 3, Rzeszów 1999, s. 127–130; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

ność (produkcję) rolniczą, albowiem w regionach atrakcyjnych turystycznie, rolnictwo zachowuje swoje zasoby i coraz pełniej realizuje funkcje pozaprodukcyjne. Natomiast w regionach mniej atrakcyjnych turystycznie jest ono coraz bardziej zagrożone marginalizacją, a ziemia użytkowana rolniczo jest systematycznie przekazywana pod zalesianie, co zmniejsza walory krajobrazowe obszarów wiejskich i ogranicza ich różnorodność biologiczną¹⁴. Wyniki badań prowadzonych na ten temat w Polsce pozwalają stwierdzić, że pomimo tego, iż rozwój turystyki i agroturystyki na wsi nie zawsze jest czynnikiem umacniającym funkcje rolnicze, a nawet może prowadzić do zmniejszania się roli rolnictwa w strukturze gospodarki wiejskiej, to jednak zauważalna jest w tym zakresie przewaga korzyści nad zagrożeniami¹⁵.

Pozarolnicza działalność gospodarcza na wsi może zatem stanowić ważną formę wielofunkcyjnego rolnictwa i obszarów wiejskich, a wśród różnych jej kierunków szczególne znaczenie ma działalność agroturystyczna, łącząca w sobie istotne funkcje ekonomiczne, środowiskowe, społeczne i kulturowe, odpowiadając tym samym idei zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich¹⁶ (por. tab. 5.1.).

Tabela 5.1. Korzyści z rozwoju agroturystyki

Aspekt, wymiar	Rodzaj korzyści
1	2
Społeczny, demograficzny, kulturowy, etyczno-aksjologiczny, świadomościowy, socjopsychologiczny	<ul style="list-style-type: none"> • przeciwdziałanie wyludnianiu się terenów wiejskich; • wzajemne przenikanie się kultur wiejskiej i miejskiej; • rozwój intelektualny mieszkańców wsi (nowa wiedza, umiejętności, kwalifikacje i doświadczenia); • postęp społeczny i kulturalny, przyswajanie innych (nowych) wzorców, wartości, idei itp., zmiany w myśleniu, działaniu, postawach itp.; • zmiany modelu i standardu życia; • możliwości awansu społecznego i zawodowego;

¹⁴ T. Dax, G. Hovorka, *Integrated rural development in mountain areas* [w:] *Sustaining Agriculture and the Rural Environment*, red. F. Brouwer, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2004, s. 124–143, cyt. za: A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

¹⁵ Por. M. Dębniwska, *Ekonomiczne aspekty rozwoju agroturystyki*, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 2, Warszawa–Poznań–Zamość 2000, s. 16–20; R. Kisiel, R. Białobrzeska, R. Marks, *Rola i miejsce agroturystyki w ekorozwoju wsi*, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 2, Warszawa–Poznań–Zamość 2000, s. 7–11; A.P. Wiatrak, *Agroturystyka w Polsce – stan i możliwości rozwoju*, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 1, Warszawa–Poznań–Zamość 2000, s. 36–40; J. Żmija, *Rozwój turystyki w regionie zamojskim* [w:] *Przedsiębiorczość i marketing szansą rozwoju obszarów wiejskich*, red. S. Urban, AE we Wrocławiu, Wrocław 2004, s. 128–136; B. Kutkowska, *Podstawy rozwoju agroturystyki*, AR we Wrocławiu, Wrocław 2005; A. Czudec, *Turystyka i rolnictwo – wzajemne relacje i ich znaczenie dla rozwoju regionu górskiego*, „Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich”, z. 53, 2006, s. 13–23.

¹⁶ Por. A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*; B. Kutkowska, *Znaczenie agroturystyki w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich* [w:] *Rozwój zrównoważony rolnictwa i obszarów wiejskich na Dolnym Śląsku*, red. B. Kutkowska, IRWiR PAN, Warszawa 2010, s. 221–243.

1	2
	<ul style="list-style-type: none"> • utrzymanie, ochrona i pielęgnacja walorów kulturowych, zabytków, dziedzictwa materialnego i niematerialnego; • wspieranie tradycji, zwyczajów, obrzędów, sztuki ludowej, folkloru; • rozwój twórczości i kultury ludowej; • rozwój infrastruktury społecznej (oświata i edukacja, ochrona zdrowia, placówki kulturalne, obiekty sportowo-rekreacyjne itp.); • poszerzanie i rozwój kontaktów społecznych; • integracja środowiska wiejskiego (wokół np. jakiejś idei, przedsięwzięcia itd.) i silniejsza identyfikacja ludzi z miejscem zamieszkania (tożsamość regionalna, lokalna); • wzrost tolerancji (obyczajowej, moralnej, religijnej); • wzrost szacunku dla pracy rolnika i rodziny rolniczej oraz dla całej społeczności wiejskiej; • dbanie o czystość, higienę, porządek, estetykę itp.; • poprawa wizerunku wsi, gminy.
Gospodarczy, ekonomiczny	<ul style="list-style-type: none"> • wzrost poziomu dochodów rolników i ich rodzin, innych mieszkańców wsi oraz gmin; • nowe miejsca pracy i zmniejszenie bezrobocia (jawnego i ukrytego); • dywersyfikacja gospodarki i źródeł utrzymania ludności wiejskiej, w tym rozwój innych (nowych) sektorów gospodarki oraz dziedzin (sfer) i form działalności gospodarczej; • rozwój rzemiosła, rzeźbiarstwa, rękodzielnictwa i twórczości ludowej; • rozwój lokalnego rynku produktów i usług oraz poprawa koniunktury na tym rynku; • inwestycje, w tym rozwój infrastruktury technicznej, ekonomicznej oraz turystycznej; • sprzedaż agroturystom produktów z własnego gospodarstwa rolnego; • poprawa jakości i rozwój produkcji w gospodarstwie rolnym, na którą jest popyt ze strony agroturystów; • modernizacja gospodarstw rolnych i gospodarstw domowych rolników, świadczących usługi agroturystyczne; • poprawa wykorzystania zasobów gospodarstw rolnych i gospodarstw domowych rolników, świadczących usługi agroturystyczne (zasoby pracy, zasoby kapitału – budynki i zasoby mieszkaniowe, środki transportu); • rozwój przetwórstwa rolno-spożywczego, a nawet całego agrobiznesu.
Środowiskowy, ekologiczny	<ul style="list-style-type: none"> • wzrost świadomości ekologicznej mieszkańców wsi; • ochrona środowiska przyrodniczego i krajobrazu, w tym opieka nad pomnikami przyrody; • rozwój infrastruktury proekologicznej (wodociąg, kanalizacja, wysypiska śmieci, oczyszczalnie ścieków itp.) i poprawa w zakresie gospodarki odpadami, w tym ich segregacja; • dbanie o czystość, higienę, porządek, estetykę, w tym stosowanie środków ulegających biodegradacji; • stosowanie w gospodarstwach rolnych i domowych nowoczesnych rozwiązań i urządzeń, które oszczędzają zasoby środowiska przyrodniczego lub powodują zmniejszenie jego zanieczyszczenia; • korzystanie z odnawialnych źródeł energii (wiatraki, młyny, baterie słoneczne itp.); • rozwój rolnictwa ekologicznego (rezygnacja lub ograniczenie stosowania chemicznych środków ochrony roślin, nawozów mineralnych itp.); • wzrost powierzchni trwałych użytków zielonych i zalesień dla wzbogacenia atrakcyjności środowiska przyrodniczego i krajobrazu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie K. Młynarczyk, *Agroturystyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2002; J. Wilkin (red.), *Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju...*; M. Sznajder, L. Przezbórska, *Agroturystyka*, PWE, Warszawa 2006.

Dodać trzeba, że wzajemne powiązanie rolnictwa i pozarolniczych działów gospodarki na obszarach wiejskich wynika z zależności prezentowanych w koncepcji zrównoważonego rozwoju. Nawiązując do niej można stwierdzić, że stan i możliwości rozwoju rolnictwa wpływają na rozwój działalności pozarolniczej i odwrotnie, żywotność ekonomiczna w działach pozarolniczych umożliwia trwanie rolnictwa. Rozwój zrównoważony w perspektywie ekonomicznej zakłada możliwość osiągnięcia wzrostu gospodarczego generującego strumień dochodu podnoszący jakość życia rodzin rolniczych, jeśli nie wypływający wystarczająco z rolnictwa, to uzupełniany również spoza niego. Dodatkowo ścisły związek sytuacji w rolnictwie ze sferą działalności pozarolniczej wynika także z koncepcji zintegrowanego rozwoju obszarów wiejskich, która wskazuje na potrzebę podejścia terytorialnego i holistycznego do rozwoju wsi¹⁷.

W relacjach między rolnictwem a pozarolniczą działalnością gospodarczą na obszarach wiejskich ważne jest, aby oba te sektory gospodarki wzajemnie się uzupełniały. Albowiem tworzą się wówczas dobre warunki do rozwoju nowych funkcji rolnictwa, dzięki czemu można skutecznie rozwiązywać problem niskich dochodów ludności rolniczej, a także wzbogacać tradycyjne wartości środowiska wiejskiego. W przypadku dominacji rolnictwa wytwarzającego wyłącznie surowce i produkty rolnicze dla sektora żywnościowego, symbioza działalności rolniczej i pozarolniczej jest na ogół niemożliwa przede wszystkim ze względu na konkurencję o czynnik pracy. Nie ma wtedy miejsca dla działalności pozarolniczej, co w rezultacie prowadzi do zmniejszenia atrakcyjności przyrodniczej i ekonomicznej obszarów wiejskich oraz do zahamowania procesów rozwojowych. Z drugiej strony negatywne skutki dla obszarów wiejskich przynosi również eliminowanie rolnictwa przez pozarolniczą działalność gospodarczą. Urbanizacja wsi prowadząca do eliminacji rolnictwa w strukturze gospodarki, powoduje przekształcanie się jej w *quasi*-miasto oraz utratę walorów wiejskości. W takiej sytuacji wieś zostaje pozbawiona wielu ważnych dóbr, jakie dostarcza rolnictwo, do których poza surowcami i produktami rolniczymi, należą także wartości społeczne i kulturowe charakterystyczne wyłącznie dla ludności rolniczej. Na obszarach wiejskich potrzebna jest zatem równowaga między rolnictwem, pozarolniczą działalnością gospodarczą oraz środowiskiem przyrodniczym. Natomiast eliminowanie procesów hamujących rozwój wsi wymaga dywersyfikacji celów i kierunków działalności gospodarczej¹⁸.

¹⁷ M. Bład, *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych...*

¹⁸ Por. M. Wieruszewska, *Refleksja naukowa o wsi w perspektywie zmieniających się podstaw teoretycznych* [w:] *Wieś i rolnictwo w badaniach społeczno-ekonomicznych*, red. M. Kozakiewicz, IRWiR PAN, Warszawa 1996, s. 50–53; F. Strelecek, Z. Radek, *Economic activities and employment of rural population* [w:] *Structural and process changes in the agriculture of Central*

2. Wykorzystanie składników majątku trwałego z gospodarstwa rolnego do działalności pozarolniczej i zatrudnianie pracowników

Wykorzystanie składników majątku trwałego z gospodarstwa rolnego do działalności pozarolniczej stanowi istotny element powiązania obu tych sfer działalności gospodarczej rolników. Świadczy to także o tym, że działalność pozarolnicza rolników zwykle powstaje na bazie posiadanego wcześniej gospodarstwa rolnego. Z jednej strony z pewnością w dużej mierze ułatwia to jej uruchomienie, a z drugiej przyczynia się do lepszego zagospodarowania majątku w gospodarstwie rolnym, sprzyjając tym samym poprawie jego wykorzystania.

Tabela 5.2. Materialne podłoże powstania pozarolniczej działalności gospodarczej w badanych gospodarstwach rolnych w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne			
	ogółem [N=210]	stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]	z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]	pozostałe [N=59]
Wkłady własne (% odpowiedzi)				
Ogółem, w tym:	100,0	100,0	100,0	100,0
pieniężne	66,2	50,0	100,0	74,6
rzeczowe, w tym z własnego gospodarstwa rolnego:	94,8	97,3	84,6	96,6
– budynki	37,6	25,0	66,7	42,4
– środki transportu	64,3	62,5	74,4	61,0
– pozostałe środki trwałe	90,0	97,3	59,0	96,6
– inne	4,3	5,4	5,1	1,7
Wkłady obce (% odpowiedzi)				
Ogółem, w tym:	32,4	30,4	41,0	30,5
kredyty, w tym:	11,4	11,6	20,5	5,1
– inwestycyjne	3,3	4,5	2,6	1,7
– obrotowe	8,1	7,1	17,9	3,4
środki finansowe z UE	20,5	23,2	15,4	18,6
inne (np. pożyczka od rodziny, znajomych itp.)	5,7	3,6	7,7	8,5

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

and Eastern European Countries, red. V. Gozora, The Slovak University of Agriculture, Nitra 2006, s. 120–121; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*; J.St. Zegar, *Model rolnictwa a żywotność...*, s. 35–60.

Badania wykazały, że we wszystkich gospodarstwach rolnych podczas uruchamiania działalności pozarolniczej rolnicy wykorzystywali wkłady własne, a jedynie co trzeci z nich wykorzystał w tym celu wkłady obce (tab. 5.2.). Wśród wkładów własnych dominowały wkłady rzeczowe, w tym z własnego gospodarstwa rolnego, a wśród nich pozostałe środki trwałe (np. maszyny rolnicze), w dalszej kolejności środki transportu, a następnie budynki. Z pewnością ma to związek z kierunkami prowadzonej przez nich działalności pozarolniczej, wśród których dominuje działalność mieszana (tj. związana z rolnictwem, np. usługi rolnicze oraz działalność niezwiązana z rolnictwem, np. usługi transportowe, handel, produkcja) oraz wyłącznie same usługi rolnicze (por. tab. 4.18., rozdział IV). Ponad połowa rolników uruchamiając działalność pozarolniczą wykorzystwała również własne wkłady pieniężne. Z kolei wśród wkładów obcych relatywnie duże znaczenie przy rozpoczynaniu działalności pozarolniczej miały środki finansowe z UE, w dalszej kolejności kredyty, w tym zwłaszcza obrotowe, a niewielu rolników skorzystało w tym zakresie z pomocy rodziny czy znajomych (tab. 5.2.).

Dodatkowo należy zauważyć, że wszyscy rolnicy z gospodarstw, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny podczas jej uruchamiania wykorzystali własne wkłady pieniężne. Rolnicy ci częściej wykorzystywali również budynki i środki transportu z gospodarstwa rolnego, a także wkłady obce, zwykle w postaci kredytów obrotowych (tab. 5.2.). Wydaje się, że m.in. może mieć to związek z tym, iż osoby te prowadzą działalność pozarolniczą rejestrowaną, a prawie połowa z nich prowadzi działalność niezwiązaną z rolnictwem (por. tab. 4.18., rozdział IV). Podobne tendencje odnośnie do materialnego podłoża powstania pozarolniczej działalności gospodarczej rolników występują w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami (tab. 5.3.). Wydaje się, że może to wynikać z tego, iż rolnicy ci częściej prowadzą działalność pozarolniczą rejestrowaną oraz taką, która stanowi główne źródło utrzymania rodziny, a także niezwiązaną z rolnictwem (por. tab. 4.20., rozdział IV).

Ważnym elementem powiązań i wzajemnych relacji występujących między pozarolniczą działalnością gospodarczą prowadzoną przez rolników a rodziną rolniczą¹⁹, gospodarstwem domowym i rolnym oraz obszarami wiejskimi jest zatrudnianie pracowników w działalności pozarolniczej.

Badania wykazały, że większość rolników zatrudnia pracowników w prowadzonej działalności pozarolniczej, przy czym częściej zatrudniane są osoby pracujące dorywczo, a nieco rzadziej na stałe. Wśród rolników zatrudniających

¹⁹ Szczegółowy opis i charakterystykę relacji zachodzących między rodziną a biznesem rodzinnym (firmą rodzinną) zawiera opracowanie: J. Jeżak, W. Popczyk, A. Winnicka-Popczyk, *Przedsiębiorstwo rodzinne. Funkcjonowanie i rozwój*, Difin, Warszawa 2004.

pracowników na stałe dominują osoby zatrudniające członków najbliższej rodziny, a zdecydowanie mniejszy odsetek jest takich, którzy zatrudniają pracowników najemnych z terenu gminy.

Z kolei w przypadku rolników zatrudniających osoby pracujące dorywczo, podobny jest odsetek takich, którzy zatrudniają członków najbliższej rodziny oraz pracowników najemnych, w tym z terenu gminy. Dodać należy, że przeciętna liczba zatrudnianych pracowników jest jednak niewielka, przy czym nieco większa jest ona w przypadku pracowników najemnych zatrudnianych na stałe, w tym z terenu gminy. W związku z tym zdecydowanie przeważają rolnicy, którzy w pozarolniczej działalności gospodarczej zatrudniają do 3 pracowników, a niewielki odsetek stanowią rolnicy zatrudniający 4 i więcej osób (tab. 5.4.).

Tabela 5.3. Materialne podłoże powstania pozarolniczej działalności gospodarczej w badanych gospodarstwach rolnych w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*				
	I [N=62]	II [N=35]	III [N=175]	A [N=41]	B [N=134]
Wkłady własne (% odpowiedzi)					
Ogółem, w tym:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
pieniężne	61,3	82,9	62,9	73,2	59,7
rzeczowe, w tym z własnego gospodarstwa rolnego:	95,2	82,9	97,1	90,2	99,3
– budynki	33,9	54,3	34,3	43,9	31,3
– środki transportu	62,9	71,4	62,9	68,3	61,2
– pozostałe środki trwałe	90,3	68,6	94,3	80,5	98,5
– inne	4,8	2,9	4,6	4,9	4,5
Wkłady obce (% odpowiedzi)					
Ogółem, w tym:	29,0	42,9	30,3	39,0	27,6
kredyty, w tym:	9,7	20,0	9,7	14,6	8,2
– inwestycyjne	1,6	5,7	2,9	2,4	3,0
– obrotowe	8,1	14,3	6,9	12,2	5,2
środki finansowe z UE	21,0	14,3	21,7	17,1	23,1
inne (np. pożyczka od rodziny, znajomych itp.)	9,7	8,6	5,1	7,3	4,5

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Tabela 5.4. Zatrudnienie w pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej w badanych gospodarstwach rolnych w 2010 roku w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne			
	ogółem [N=210]	stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]	z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]	pozostałe [N=59]
Odsetek rolników zatrudniających pracowników w działalności pozarolniczej				
Ogółem, w tym:	74,8	67,9	100,0	71,2
Na stałe, w tym:	42,9	25,9	94,9	40,7
członków rodziny	39,5	23,2	87,2	39,0
najemnych, w tym:	14,8	6,3	41,0	13,6
z terenu gminy	14,8	6,3	41,0	13,6
Dorywczo, w tym:	60,5	61,6	51,3	64,4
członków rodziny	35,2	47,3	10,3	28,8
najemnych, w tym:	32,9	22,3	51,3	40,7
z terenu gminy	31,0	21,4	46,2	39,0
Średnia liczba zatrudnionych pracowników w działalności pozarolniczej				
Na stałe, w tym:	2,1	1,3	2,6	2,4
członków rodziny	1,3	1,2	1,4	1,3
najemnych, w tym:	2,7	1,1	3,8	2,9
z terenu gminy	2,5	1,1	3,6	2,4
Dorywczo, w tym:	1,4	1,3	2,0	1,4
członków rodziny	1,1	1,1	1,5	1,2
najemnych, w tym:	1,4	1,1	1,9	1,5
z terenu gminy	1,4	1,1	1,8	1,5
Odsetek rolników zatrudniających				
Do 3 pracowników	86,0	97,4	66,7	83,3
4 i więcej pracowników	14,0	2,6	33,3	16,7

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Dodatkowo należy zauważyć, że wszyscy rolnicy z gospodarstw, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny zatrudniają pracowników w tej działalności. Wśród rolników z tej grupy gospodarstw zdecydowanie więcej jest takich, którzy zatrudniają pracowników na stałe, w tym zarówno członków najbliższej rodziny, jak i pracowników najemnych z terenu gminy, a jedynie połowa z nich zatrudnia osoby pracujące dorywczo, przy czym zwykle są to pracownicy najemni z terenu gminy. Dodać należy, że przeciętna liczba zatrudnianych pracowników przez tych rolników jest nieco większa i dotyczy to wszystkich analizowanych powyżej ich grup. Stąd też wyraźnie wyższy jest tu odsetek rolników zatrudniających 4 i więcej

pracowników (tab. 5.4.). Wydaje się, że m.in. może mieć to związek z tym, iż rolnicy ci prowadzą działalność pozarolniczą rejestrowaną, a blisko połowa z nich prowadzi działalność niezwiązaną z rolnictwem (por. tab. 4.18., rozdział IV).

Tabela 5.5. Zatrudnienie w pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej w badanych gospodarstwach rolnych w 2010 roku w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*				
	I [N=62]	II [N=35]	III [N=175]	A [N=41]	B [N=134]
Odsetek rolników zatrudniających pracowników w działalności pozarolniczej					
Ogółem, w tym:	71,0	91,4	71,4	82,9	67,9
Na stałe, w tym:	33,9	82,9	34,9	48,8	30,6
członków rodziny	32,3	71,4	33,1	46,3	29,1
najemnych, w tym:	11,3	28,6	12,0	17,1	10,4
z terenu gminy	11,3	28,6	12,0	17,1	10,4
Dorywczo, w tym:	74,2	37,1	65,1	43,9	71,6
członków rodziny	41,9	17,1	38,9	24,4	43,3
najemnych, w tym:	38,7	25,7	34,3	34,1	34,4
z terenu gminy	37,1	22,9	32,6	29,3	33,6
Średnia liczba zatrudnionych pracowników w działalności pozarolniczej					
Na stałe, w tym:	2,1	2,3	2,1	2,2	1,9
członków rodziny	1,3	1,4	1,3	1,2	1,2
najemnych, w tym:	2,5	3,4	2,6	2,9	2,0
z terenu gminy	2,1	3,3	2,3	2,5	1,9
Dorywczo, w tym:	1,4	1,6	1,4	1,3	1,2
członków rodziny	1,1	1,4	1,1	1,2	1,1
najemnych, w tym:	1,4	1,7	1,4	1,6	1,2
z terenu gminy	1,4	1,6	1,4	1,5	1,2
Odsetek rolników zatrudniających					
Do 3 pracowników	87,5	78,1	88,0	82,4	89,7
4 i więcej pracowników	12,5	21,9	12,0	17,6	10,3

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Podobne tendencje odnośnie do zatrudnienia w działalności pozarolniczej rolników występują w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich sąsiadujących

z większymi miastami, a w dalszej kolejności zauważalne są również w gospodarstwach z obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (tab. 5.5.). W dużej mierze może to wynikać z tego, że rolnicy ci częściej prowadzą działalność pozarolniczą rejestrowaną oraz taką, która stanowi główne źródło utrzymania rodziny, a także niezwiązaną z rolnictwem (por. tab. 4.20., rozdział IV).

Rysunek 5.1. Schemat obrazujący wykorzystanie zasobów do pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej przez rolników

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

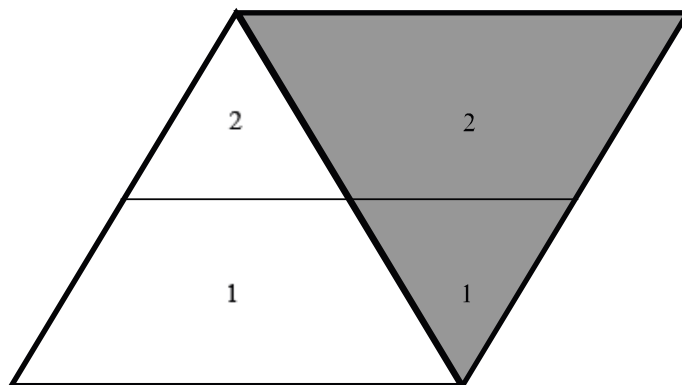
Wobec powyższego należy zauważyć, iż rolnicy, poprzez wykorzystanie zasobów, zwłaszcza z trzech głównych i zarazem różnych źródeł, tj. ze swojej rodziny i gospodarstwa domowego, z gospodarstwa rolnego i z obszarów wiejskich, w których funkcjonują, tworzą swoją własną nową aktywność ekonomiczną w postaci pozarolniczej działalności gospodarczej (wspólne pole oznaczone czarnym kolorem na rysunku 5.1.). Dodać należy, że w zależności od tego, jaka to jest działalność, tzn. czy np. jest ona ściśle związana z ich działalnością rolniczą (z gospodarstwem rolnym, rolnictwem) oraz

z obszarami wiejskimi, w których funkcjonują (np. agroturystyka, usługi rolnicze itp.), a tym samym zwykle stanowiąca dodatkowe źródło utrzymania rodziny rolniczej, czy też jest ona niezwiązana z rolnictwem i w niewielkim stopniu powiązana z obszarami wiejskimi, w których funkcjonują (np. pozarolnicza działalność produkcyjna, usługi transportowe, budowlane itp.), a tym samym zwykle stanowiąca główne źródło utrzymania rodziny rolniczej, to zakres wykorzystania przez nich zasobów pochodzących z tych dwóch źródeł (tj. z gospodarstwa rolnego i z obszarów wiejskich, w których funkcjonują) będzie się wyraźnie różnił, bowiem w przypadku tej pierwszej będzie on zdecydowanie większy, a w przypadku tej drugiej mniejszy. Odwrotnie jest natomiast w przypadku zasobów wykorzystywanych przez rolników do pozarolniczej działalności gospodarczej, ale pochodzących z najbliższej rodziny oraz z gospodarstwa domowego, ponieważ, jak wynika z badań, częściej korzystają z nich rolnicy, którzy prowadzą działalność pozarolniczą niezwiązaną z rolnictwem i w niewielkim stopniu powiązaną z obszarami wiejskimi, w których funkcjonują, a tym samym zwykle stanowiącą główne źródło utrzymania ich rodziny.

Dodatkowo można zauważyć, że im bardziej pozarolnicza działalność gospodarcza rolników opiera się na wykorzystaniu zasobów pochodzących z gospodarstwa rolnego i z obszarów wiejskich, w których funkcjonują, tym bardziej jest ona powiązana z danym (konkretnym) środowiskiem lokalnym i tym mniejszy (węższy) jest rejon (zasięg) jej działania (rynek zbytu) oraz tym mniejsze są obroty, dochody z tej działalności itp. Tak więc rolnicy, którzy w mniejszym zakresie (stopniu) korzystają w prowadzonej przez siebie pozarolniczej działalności gospodarczej z zasobów pochodzących z gospodarstwa rolnego i z obszarów wiejskich, w których funkcjonują, zwykle wychodzą z tą działalnością poza rynek lokalny (wieś, gmina), przez co są bardziej mobilni, przedsiębiorczy i kreatywni, wykorzystując w tym zakresie przede wszystkim własne umiejętności, doświadczenia, kwalifikacje itd., ale także, jak się wydaje, kapitał ludzki – w postaci zatrudnionych pracowników, będących członkami rodziny bądź też osobami najemnymi (por. rozważania zawarte w rozdziale IV i zob. rys. 5.2.).

Na tej podstawie należy stwierdzić, że od rodzaju prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej (działalność pozarolnicza związana bądź niezwiązana z rolnictwem), zależy zakres wykorzystywanych przez nich zasobów pochodzących z gospodarstwa rolnego i z obszarów wiejskich, w których funkcjonują, a także z rodziny rolniczej i gospodarstwa domowego oraz rejon (zasięg) jej działania (rynek zbytu), a także, co za tym idzie – również wielkość obrotów i poziom uzyskiwanych z niej dochodów.

Rysunek 5.2. Schemat obrazujący powiązania między rodzajem prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej i zasobami wykorzystywanymi przez nich do tej działalności, a efektami uzyskiwanymi w wyniku jej prowadzenia

Objaśnienia do rysunku: symbol 1 oznacza pole obrazujące korzystanie przez rolników z zasobów gospodarstwa rolnego i obszarów wiejskich, w których funkcjonują, do prowadzonej przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej; symbol 2 oznacza pole obrazujące rejon działania (rynkı zbytu) pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej przez rolników, a także uzyskiwane z niej obroty, dochody itp. Dodac należy, że trójkąt oznaczony kolorem białym przedstawia wyżej opisane zjawiska (1,2), które występują zwykle w odniesieniu do pozarolniczej działalności gospodarczej rolników związanej z rolnictwem (z gospodarstwem rolnym), a więc w większym zakresie (stopniu) opartej na zasobach pochodzących z gospodarstwa rolnego, a także w większym zakresie (stopniu) powiązanej z obszarami wiejskimi, w których funkcjonują (np. agroturystyka, usługi rolnicze itp.) i dotyczy to zwłaszcza rolników z obszarów wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo. Natomiast trójkąt oznaczony kolorem szarym przedstawia wyżej opisane zjawiska (1,2), które występują zwykle w odniesieniu do pozarolniczej działalności gospodarczej rolników niezwiązanej z rolnictwem (z gospodarstwem rolnym), a więc w mniejszym zakresie (stopniu) opartej na zasobach pochodzących z gospodarstwa rolnego, a także w mniejszym zakresie (stopniu) powiązanej z obszarami wiejskimi, w których funkcjonują (np. pozarolnicza działalność produkcyjna, usługi transportowe, budowlane itp.) i dotyczy to głównie rolników z obszarów wiejskich sąsiadujących z miastami, zwłaszcza większymi.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

3. Dofinansowanie gospodarstwa rolnego z dochodów uzyskiwanych przez rolników z działalności pozarolniczej

Kolejnym ważnym elementem powiązań występujących między pozarolniczą działalnością gospodarczą rolników a gospodarstwem rolnym jest dofinansowanie tego ostatniego z dochodów uzyskiwanych przez rolników z działalno-

ści pozarolniczej. Świadczy to o tym, iż działalność pozarolnicza służy nie tylko poprawie sytuacji materialnej rolników i ich rodzin, ale także może wspierać funkcjonowanie i dalszy rozwój gospodarstwa rolnego.

Jak wykazały badania, połowa rolników przeznaczają dochody z działalności pozarolniczej na prowadzenie gospodarstwa rolnego. Najczęściej dochody te są przeznaczane na zakup środków obrotowych oraz na inne wydatki (np. paliwa, naprawy, remonty itp.), a także na spłatę obciążeń finansowych gospodarstwa rolnego (podatki, ubezpieczenia, składki emerytalne itp.) (tab. 5.6.).

Tabela 5.6. Przeznaczanie dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej na prowadzenie gospodarstwa rolnego w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (odsetek odpowiedzi)

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne			
	ogółem [N=210]	stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]	z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]	pozostałe [N=59]
Ogółem, w tym na:	51,0	42,0	79,5	49,2
zakup środków obrotowych	31,9	35,7	30,8	25,4
obciążenia gospodarstwa (podatki, ubezpieczenia, składki emerytalne itp.)	20,0	12,5	41,0	20,3
zakup środków trwałych	11,0	16,1	5,1	5,1
zakup lub dzierżawa ziemi	5,7	9,8	–	1,7
spłata kredytu dla potrzeb gospodarstwa rolnego	5,7	8,9	–	3,4
opłacenie najmnej siły roboczej	2,9	1,8	10,3	–
zakup usług mechanicznych z zewnątrz	2,9	0,9	5,1	5,1
zakup inwentarza żywego do chowu	1,9	3,6	–	–
inne wydatki (paliwa, naprawy, remonty itp.)	36,7	29,5	59,0	35,6

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Tabela 5.7. Przeznaczenie dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej na prowadzenie gospodarstwa rolnego w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane (odsetek odpowiedzi)

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*				
	I [N=62]	II [N=35]	III [N=175]	A [N=41]	B [N=134]
Ogółem, w tym na:	48,4	62,9	48,6	61,0	44,8
zakup środków obrotowych	27,4	25,7	33,1	31,7	33,5
obciążenia gospodarstwa (podatki, ubezpieczenia, składki emerytalne itp.)	16,1	34,3	17,1	29,3	13,4
zakup środków trwałych	9,7	2,9	12,6	4,9	15,0
zakup lub dzierżawa ziemi	3,2	–	6,9	2,4	8,3
spłata kredytu dla potrzeb gospodarstwa rolnego	4,8	–	6,9	2,4	8,3
opłacenie najemnej siły roboczej	–	8,6	1,7	4,9	0,7
zakup usług mechanizacyjnych z zewnątrz	1,6	8,6	1,7	2,4	1,5
zakup inwentarza żywego do chowu	–	–	2,3	–	3,0
inne wydatki (paliwa, naprawy, remonty itp.)	35,5	48,6	34,3	46,3	30,6

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Dodatkowo należy zauważyć, że w przypadku rolników z gospodarstw, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny, zdecydowanie najwięcej z nich przeznacza dochody z działalności pozarolniczej na prowadzenie gospodarstwa rolnego. W tej grupie rolników zdecydowanie więcej jest też takich, którzy przeznaczają omawiane dochody na spłatę obciążeń finansowych gospodarstwa rolnego (podatki, ubezpieczenia, składki emerytalne itp.) oraz na inne wydatki związane z jego prowadzeniem (np. paliwa, naprawy, remonty itp.), a także na opłacenie najemnej siły roboczej. Z kolei najniższy odsetek rolników przeznaczających dochody z działalności pozarolniczej na prowadzenie gospodarstwa rolnego występuje w grupie gospodarstw, w których to gospodarstwo rolne stanowi główne źródło utrzymania rodziny. Rolnicy z tej grupy gospodarstw wyraźnie częściej przeznaczają też omawiane dochody na zakup środków trwałych i obrotowych oraz na zakup lub dzierżawę ziemi,

a także na spłatę kredytu dla potrzeb gospodarstwa rolnego oraz na zakup inwentarza żywego do chowu. Należy zatem stwierdzić, że w tej grupie gospodarstw dochody z działalności pozarolniczej rolników wyraźnie wzmacniają potencjał wytwórczy gospodarstwa rolnego (tab. 5.6.).

Podobne tendencje odnośnie do finansowania gospodarstwa rolnego z dochodów uzyskiwanych z działalności pozarolniczej, jak w grupie gospodarstw, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny, występują w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, a w dalszej kolejności także w gospodarstwach z obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami. Natomiast w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich oddalonych od miast, występują podobne tendencje, jak w przypadku gospodarstw, w których to gospodarstwo rolne stanowi główne źródło utrzymania rodziny (tab. 5.7.).

Podsumowując należy stwierdzić, że rodzaj podejmowanej i prowadzonej przez rolników działalności pozarolniczej oraz znaczenie gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej rolników dla utrzymania rodziny, a także lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują badane gospodarstwa rolne, stanowią ważne uwarunkowania determinujące skalę i kierunki powiązań i wzajemnych relacji występujących między pozarolniczą działalnością gospodarczą prowadzoną przez rolników a rodziną rolniczą, gospodarstwem domowym i rolnym oraz obszarami wiejskimi. W dużej mierze wpływają bowiem na skalę i kierunki wykorzystania składników majątku trwałego z gospodarstwa rolnego do działalności pozarolniczej oraz wsparcia finansowego gospodarstwa rolnego z dochodów uzyskiwanych z działalności pozarolniczej, a także na możliwości rozwojowe tej ostatniej poprzez zatrudnianie pracowników. Dodać należy, że wyraźnie widoczne jest w tym zakresie sąsiedztwo czy też oddziaływanie miasta (zwłaszcza większego), bowiem w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami najczęściej występują gospodarstwa, w których dobrze rozwija się działalność pozarolnicza rolników, stanowiąc główne źródło utrzymania ich rodziny.

4. Korzyści (efekty) uzyskiwane przez rolników z pozarolniczej działalności gospodarczej

Aktywność mikroekonomiczna przedsiębiorców na obszarze danego regionu jest rozstrzygająca dla jego funkcjonowania i dalszego rozwoju. Przedsiębiorcy zwykle są świadomi wagi swoich przedsięwzięć, przy czym konieczne jest jednak szersze zrozumienie korzyści płynących z rozwoju przedsiębiorczości pozarolniczej. Dodać należy, że akceptacja społeczna pozytywnie wpływa na

funkcjonowanie i rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej, w tym także rolników, zaś jej brak może stanowić istotną barierę w tym zakresie. Lokalna społeczność akceptując przedsiębiorczość pozarolniczą niejako partycypuje bowiem w rozwoju poszczególnych podmiotów gospodarczych²⁰.

W badaniach poszukiwano odpowiedzi na pytanie dotyczące korzyści (efektów), jakie uzyskują rolnicy w wyniku podejmowania i prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej. Dane na ten temat przedstawiono w tabelach 5.8.–5.13.

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do korzyści (efektów), jakie uzyskują dla gospodarstwa domowego i rodziny w wyniku uruchomienia działalności pozarolniczej, pozwala je podzielić na cztery grupy wg stopnia istotności (tab. 5.8.).

Zdaniem rolników istotnymi korzyściami wynikającymi z prowadzenia przez nich działalności pozarolniczej jest to, że powoduje ona wzrost dochodów oraz stwarza możliwość utrzymania rodziny i gospodarstwa domowego. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest w przypadku tych odpowiedzi bardzo małe. Do średnio istotnych korzyści rolnicy zaliczyli z kolei to, że działalność pozarolnicza sprzyja poprawie warunków (standardu) życia rodziny oraz stwarza możliwość dokonania inwestycji w gospodarstwie domowym, a także to, że umożliwia i ułatwia wykształcenie dzieci oraz tworzy miejsca pracy nie tylko dla samego właściciela (rolnika), ale również dla członków najbliższej rodziny. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym niewielkie. W opinii rolników mało istotną korzyścią wynikającą z prowadzenia działalności pozarolniczej jest to, że umożliwia ona zdobycie nowych umiejętności, kwalifikacji czy doświadczeń itd. Natomiast bardzo mało istotną korzyścią jest poprawa wykorzystania powierzchni i zasobów mieszkalnych. Dodać przy tym należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tych grupach odpowiedzi jest wyraźnie największe, a zwłaszcza w przypadku tej ostatniej. Wydaje się, że ma to związek m.in. z rodzajem prowadzonej przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej. Bowiem, jak wynika z badań, rolnicy prowadzący działalność agroturystyczną zdecydowanie wyżej, w porównaniu z pozostałymi, oceniali znaczenie tych odpowiedzi, jako korzyści wynikających z prowadzenia działalności pozarolniczej. Ponadto należy zauważyć, że rolnicy z gospodarstw, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny, wyraźnie wyżej oceniali znaczenie analizowanych odpowiedzi (za wyjątkiem dwóch ostatnich), jako korzyści (efektów) uzyskiwanych dla gospodarstwa domowego i rodziny w wy-

²⁰ Por. K. Kuciński, *Przestrzeń operacyjna firmy a jej otoczenie lokalne* [w:] *Lokalne uwarunkowania przedsiębiorczości*, red. K. Kuciński, SGH, Warszawa 1999, s. 29; H. Wnorowski, *Aktywność mikroekonomiczna...*, s. 136–153.

niku prowadzenia działalności pozarolniczej, a zróżnicowanie ocen dokonanych przez tych rolników jest mniejsze (tab. 5.8.).

Tabela 5.8. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla gospodarstwa domowego i rodziny w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny

Korzyści (efekty)	Badane gospodarstwa rolne							
	ogółem [N=210]		stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]		z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]		pozostałe [N=59]	
	Ocena dokonana przez rolników**							
	A	B	A	B	A	B	A	B
Wzrost dochodów gospodarstwa domowego	8,2	23,7	7,6	26,1	9,4	10,3	8,4	22,9
Możliwość utrzymania rodziny i gospodarstwa domowego	7,2	32,3	6,5	34,0	8,9	22,9	7,5	28,4
Poprawa warunków (standardu) życia rodziny	6,3	37,2	5,7	38,3	8,2	23,1	6,4	36,8
Możliwość wykształcenia dzieci	6,2	48,7	5,3	56,5	8,8	19,4	6,2	44,8
Stworzenie miejsc pracy dla siebie i członków rodziny	6,0	41,8	5,1	43,2	8,1	22,6	6,2	40,4
Możliwość dokonania inwestycji w gospodarstwie domowym (remont domu, zakup samochodu itp.)	5,7	44,7	5,3	44,4	6,9	37,1	5,6	47,3
Zdobycie nowych umiejętności, kwalifikacji, doświadczeń itd.	4,2	146,5	4,1	194,7	4,1	69,6	4,6	65,9
Poprawa wykorzystania powierzchni i zasobów mieszkalnych	0,9	289,4	0,7	337,0	0,8	305,0	1,3	230,1

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdej korzyści w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; A – średnia arytmetyczna, B – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Podobne tendencje odnośnie do opinii i oceny rolników na temat korzyści (efektów), jakie uzyskują dla gospodarstwa domowego i rodziny w wyniku uruchomienia działalności pozarolniczej, występują w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich sąsiadujących z dużymi miastami, a w dalszej kolejności widocz-

ne są także w gospodarstwach z obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (tab. 5.9.).

Tabela 5.9. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla gospodarstwa domowego i rodziny w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne

Korzyści (efekty)	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*									
	I [N=62]		II [N=35]		III [N=175]		A [N=41]		B [N=134]	
	Ocena dokonana przez rolników**									
	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y
Wzrost dochodów gospodarstwa domowego	8,2	22,2	8,8	18,7	8,0	24,5	8,7	21,1	7,3	28,2
Możliwość utrzymania rodziny i gospodarstwa domowego	7,1	32,9	7,6	28,4	7,0	36,2	7,4	28,7	6,9	35,3
Poprawa warunków (standardu) życia rodziny	6,3	37,4	6,7	32,3	6,2	39,6	6,6	34,9	6,0	40,6
Możliwość wykształcenia dzieci	6,3	49,5	6,5	43,5	6,2	49,9	6,6	46,7	5,8	53,9
Stworzenie miejsc pracy dla siebie i członków rodziny	5,8	43,2	6,4	39,0	5,9	42,3	6,2	38,6	5,6	46,4
Możliwość dokonania inwestycji w gospodarstwie domowym (remont domu, zakup samochodu itp.)	5,7	46,7	5,9	42,9	5,3	50,1	6,1	39,4	5,1	44,3
Zdobycie nowych umiejętności, kwalifikacji, doświadczeń itd.	4,9	157,3	3,5	71,0	4,4	152,8	4,4	60,4	4,0	209,9
Poprawa wykorzystania powierzchni i zasobów mieszkalnych	1,5	214,8	0,6	309,8	1,1	286,4	0,5	373,0	0,5	363,9

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdej korzyści w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; X – średnia arytmetyczna, Y – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do korzyści (efektów), jakie uzyskują dla gospodarstwa rolnego w wyniku uruchomienia działalności pozarolniczej, pozwala je podzielić na trzy grupy wg stopnia istotności (tab. 5.10.).

Do średnio istotnych korzyści rolnicy zaliczyli to, że działalność pozarolnicza sprzyja poprawie wykorzystania majątku oraz zasobów pracy z gospodarstwa rolnego. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym niewielkie. Zdaniem rolników mało istotnymi korzyściami wynikającymi z prowadzenia działalności pozarolniczej jest to, że umożliwiała ona dokonanie inwestycji w gospodarstwie rolnym, a także stwarza możliwość i wspomaga jego utrzymanie. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym wyraźnie większe. Wydaje się, że ma to związek m.in. ze skalą i kierunkami wsparcia finansowego gospodarstwa rolnego z dochodów uzyskiwanych z działalności pozarolniczej (por. tab. 5.6.). Bowiem, jak wynika z badań, rolnicy przeznaczający dochody z działalności pozarolniczej na inwestycje bądź na bieżące potrzeby gospodarstwa rolnego zdecydowanie wyżej, w porównaniu z pozostałymi, oceniali znaczenie tych odpowiedzi, jako korzyści wynikających z prowadzenia działalności pozarolniczej. W opinii rolników bardzo mało istotnymi korzyściami uzyskiwanymi dla gospodarstwa rolnego w wyniku uruchomienia działalności pozarolniczej jest to, że sprzyja ona wzrostowi wydajności pracy w gospodarstwie rolnym oraz poprawie jej warunków i bezpieczeństwa, a także to, że zwiększa możliwości zbytu produktów rolnych, powoduje obniżenie kosztów produkcji i działalności gospodarstwa rolnego, umożliwia wprowadzenie nowego rodzaju produkcji rolniczej oraz innowacji w gospodarstwie rolnym. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest zdecydowanie największe, a zwłaszcza w przypadku czterech ostatnich. Dodatkowo należy zauważyć, że dla rolników z gospodarstw, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny, większe znaczenie, jako korzyści (efekty) uzyskiwane dla gospodarstwa rolnego w wyniku prowadzenia działalności pozarolniczej, ma poprawa wykorzystania zasobów pracy z gospodarstwa rolnego oraz możliwość i wspomaganie jego utrzymania. Natomiast dla rolników z gospodarstw, w których to gospodarstwo rolne stanowi główne źródło utrzymania rodziny, poprawa wykorzystania majątku z gospodarstwa rolnego oraz możliwość dokonania inwestycji w gospodarstwie rolnym (tab. 5.10.).

Podobne tendencje odnośnie do opinii i oceny rolników na temat korzyści (efektów), jakie uzyskują dla gospodarstwa rolnego w wyniku uruchomienia działalności pozarolniczej, jak w grupie gospodarstw, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny, występują w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, a w dalszej kolejności

także w gospodarstwach z obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami. Natomiast w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich oddalonych od miast, występują podobne tendencje, jak w przypadku gospodarstw, w których to gospodarstwo rolne stanowi główne źródło utrzymania rodziny (tab. 5.11.).

Tabela 5.10. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla gospodarstwa rolnego w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny

Korzyści (efekty)	Badane gospodarstwa rolne							
	ogółem [N=210]		stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]		z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]		pozostałe [N=59]	
	Ocena dokonana przez rolników**							
	A	B	A	B	A	B	A	B
<i>l</i>	2	3	4	5	6	7	8	9
Poprawa wykorzystania majątku z gospodarstwa rolnego	5,9	47,2	6,4	35,7	5,4	58,3	5,3	61,2
Poprawa wykorzystania zasobów pracy z gospodarstwa rolnego	4,5	50,9	4,1	42,4	6,1	36,1	3,9	67,1
Możliwość dokonania inwestycji w gospodarstwie rolnym (zakup ziemi, budowa, remonty budynków, zakup maszyn, środków transportu itp.)	3,3	84,7	4,5	73,6	2,6	98,2	3,2	77,2
Możliwość utrzymania gospodarstwa rolnego (przekazywanie dochodów z działalności pozarolniczej na bieżące potrzeby gospodarstwa rolnego)	3,2	108,6	2,8	116,4	4,6	79,6	3,1	117,4
Wzrost wydajności pracy w gospodarstwie rolnym	2,0	100,4	1,9	108,7	2,1	93,1	2,1	91,8
Poprawa warunków i bezpieczeństwa pracy w gospodarstwie rolnym	2,0	96,4	1,8	106,9	1,7	103,3	2,4	75,8
Otwarcie nowych, trwałych możliwości zbycia produktów rolnych (przetwórstwo rolno-spożywcze, własny sklep, sprzedaż agroturystom itp.)	1,6	196,6	1,2	222,0	1,3	229,8	2,6	151,3

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Obniżka kosztów produkcji i działalności gospodarstwa rolnego (zmniejszenie zużycia nakładów pracy, nakładów materialnych – nawozy mineralne, środki ochrony roślin itp.)	1,3	124,0	0,8	134,6	2,2	106,3	1,1	132,2
Wprowadzenie nowego rodzaju produkcji rolniczej (produkcja metodami ekologicznymi, uprawa roślin energetycznych itd.)	0,7	284,0	0,8	268,8	0,1	624,5	1,2	230,8
Wprowadzenie innowacji, nowej technologii w gospodarstwie rolnym	0,6	246,3	0,8	220,5	0,3	294,7	0,4	258,7

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdej korzyści w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; A – średnia arytmetyczna, B – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Tabela 5.11. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla gospodarstwa rolnego w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne

Korzyści (efekty)	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*									
	I [N=62]		II [N=35]		III [N=175]		A [N=41]		B [N=134]	
	Ocena dokonana przez rolników**									
	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Poprawa wykorzystania majątku z gospodarstwa rolnego	6,0	46,8	5,0	53,1	6,2	40,5	4,8	50,6	7,6	42,9
Poprawa wykorzystania zasobów pracy z gospodarstwa rolnego	3,5	42,8	5,7	41,7	3,9	72,5	5,3	36,5	3,3	48,3
Możliwość dokonania inwestycji w gospodarstwie rolnym	3,8	86,3	2,8	88,0	3,8	84,3	3,0	87,8	4,5	80,6
Możliwość utrzymania gospodarstwa rolnego	3,3	107,6	4,0	106,3	2,3	109,1	4,1	86,7	2,7	131,9
Wzrost wydajności pracy w gospodarstwie rolnym	2,1	101,2	2,0	106,4	2,0	99,4	2,1	93,5	1,9	102,4

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
Poprawa warunków i bezpieczeństwa pracy w gospodarstwie rolnym	2,2	93,7	1,9	89,7	2,0	97,7	2,2	99,9	1,7	98,5
Otwarcie nowych, trwałych możliwości zbycia produktów rolnych (przetwórstwo rolno-spożywcze, własny sklep, sprzedaż agroturystom itp.)	2,7	156,0	2,0	153,4	1,6	207,6	1,2	232,9	0,6	312,9
Obniżka kosztów produkcji i działalności gospodarstwa rolnego (zmniejszenie zużycia nakładów pracy, nakładów materialnych – nawozy mineralne, środki ochrony roślin itp.)	1,4	115,0	1,6	115,8	1,3	126,0	1,6	117,8	1,1	142,6
Wprowadzenie nowego rodzaju produkcji rolniczej (produkcja metodami ekologicznymi, uprawa roślin energetycznych itd.)	1,3	232,6	0,3	244,5	0,8	276,5	0,7	273,5	0,6	315,6
Wprowadzenie innowacji, nowej technologii w gospodarstwie rolnym	0,7	242,5	0,6	250,3	0,7	231,7	0,4	258,8	0,8	208,2

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdej korzyści w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; X – średnia arytmetyczna, Y – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do korzyści (efektów), jakie uzyskują dla obszarów wiejskich w wyniku uruchomienia działalności pozarolniczej, pozwala je podzielić na dwie grupy wg stopnia istotności (tab. 5.12.).

Do mało istotnych korzyści rolnicy zaliczyli to, że działalność pozarolnicza sprzyja poprawie estetyki (wyglądu) domu i jego otoczenia, gospodarstwa rolnego, wsi itd., przeciwdziała wyludnianiu się terenów wiejskich, stwarza możliwości dla rozwoju innych pozarolniczych form działalności gospodarczej na

wsi, tworzy miejsca pracy dla mieszkańców wsi i tym samym ogranicza bezrobocie, powoduje wzrost dochodów jednostki samorządu lokalnego (gminy) oraz odnowienie, unowocześnienie terenów wiejskich. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym dość duże. W opinii rolników bardzo mało istotnymi korzyściami uzyskiwanymi dla obszarów wiejskich w wyniku uruchomienia działalności pozarolniczej jest to, że sprzyja ona poprawie stanu i dalszemu rozwojowi infrastruktury technicznej, społecznej, instytucjonalnej i turystycznej, a także zachowaniu dziedzictwa kulturowego wsi i wspieraniu dalszego rozwoju kultury wiejskiej, tradycji, sztuki ludowej itd. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest zdecydowanie większe, a zwłaszcza w przypadku dwóch ostatnich. Wydaje się, że ma to związek m.in. z rodzajem prowadzonej przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej. Bowiem, jak wynika z badań, rolnicy prowadzący działalność agroturystyczną zdecydowanie wyżej, w porównaniu z pozostałymi, oceniali znaczenie dwóch ostatnich odpowiedzi, jako korzyści wynikających z prowadzenia działalności pozarolniczej. Ponadto należy zauważyć, że rolnicy z gospodarstw, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny, wyżej oceniali znaczenie analizowanych odpowiedzi (za wyjątkiem dwóch ostatnich), jako korzyści (efektów) uzyskiwanych dla obszarów wiejskich w wyniku prowadzenia działalności pozarolniczej, a zróżnicowanie ocen dokonanych przez tych rolników jest mniejsze (tab. 5.12.).

Tabela 5.12. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla obszarów wiejskich w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny

Korzyści (efekty)	Badane gospodarstwa rolne							
	ogółem [N=210]		stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]		z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]		pozostałe [N=59]	
	Ocena dokonana przez rolników**							
	A	B	A	B	A	B	A	B
<i>I</i>	2	3	4	5	6	7	8	9
Poprawa estetyki (wyglądu) domu i jego otoczenia, gospodarstwa rolnego, wsi itd.	3,7	61,2	3,3	62,8	4,6	50,5	4,0	61,4
Przeciwdziałanie wyludnianiu się terenów wiejskich	3,5	66,2	2,9	73,8	4,9	41,8	3,6	64,2
Stworzenie możliwości dla rozwoju innych pozarolniczych form działalności gospodarczej na wsi np. rzemiosło, rękodzielnictwo itd.	3,4	68,6	2,7	78,1	4,6	48,4	3,8	61,1

<i>l</i>	2	3	4	5	6	7	8	9
Stworzenie miejsc pracy dla mieszkańców wsi i tym samym zmniejszenie bezrobocia	3,1	98,5	2,3	115,4	5,3	47,8	3,1	107,6
Wzrost dochodów jednostki samorządu lokalnego (gminy)	3,1	94,7	2,1	113,4	5,9	38,2	3,0	98,5
Odnowienie, unowocześnienie terenów wiejskich	2,8	80,1	2,4	82,4	3,4	76,0	2,9	77,5
Poprawa stanu i dalszy rozwój infrastruktury technicznej	1,6	146,4	1,2	169,6	2,3	122,3	1,8	132,9
Poprawa stanu i dalszy rozwój infrastruktury społecznej	1,3	155,3	1,0	168,2	1,8	138,2	1,3	144,4
Poprawa stanu i dalszy rozwój otoczenia instytucjonalnego biznesu	1,1	169,0	0,9	182,5	1,6	147,3	1,3	160,3
Poprawa stanu i dalszy rozwój infrastruktury turystycznej	0,8	274,4	0,6	294,0	0,7	280,3	1,3	233,0
Zachowanie dziedzictwa kulturowego wsi i wspieranie dalszego rozwoju kultury wiejskiej, tradycji, sztuki ludowej itd.	0,7	288,5	0,7	285,9	0,5	415,6	1,1	246,4

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdej korzyści w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; A – średnia arytmetyczna, B – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Tabela 5.13. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla obszarów wiejskich w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne

Korzyści (efekty)	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*									
	I [N=62]		II [N=35]		III [N=175]		A [N=41]		B [N=134]	
	Ocena dokonana przez rolników**									
	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y
<i>l</i>	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Poprawa estetyki (wyglądu) domu i jego otoczenia, gospodarstwa rolnego, wsi itd.	3,5	64,7	4,0	46,3	3,3	63,6	3,8	53,4	3,0	73,0
Przeciwdziałanie wyludnianiu się terenów wiejskich	3,0	66,2	3,6	62,3	2,9	88,0	3,4	52,8	2,7	68,1

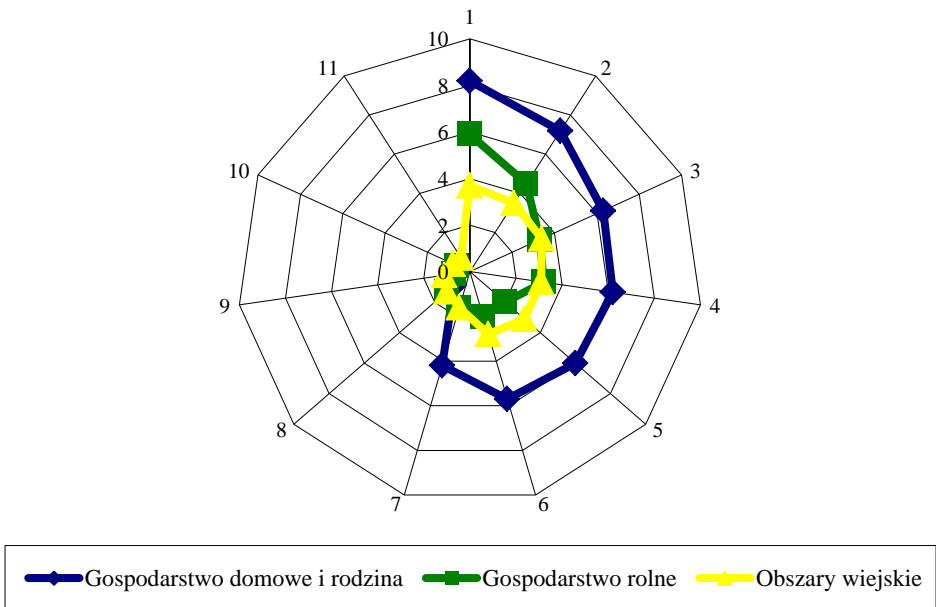
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
Stworzenie możliwości dla rozwoju innych pozarolniczych form działalności gospodarczej na wsi np. rzemiosło, rękodzielnictwo itd.	3,0	70,8	3,5	66,7	2,9	78,7	3,3	53,0	2,5	75,0
Stworzenie miejsc pracy dla mieszkańców wsi i tym samym zmniejszenie bezrobocia	2,7	91,8	3,2	95,1	2,5	119,2	3,1	85,1	2,0	110,2
Wzrost dochodów jednostki samorządu lokalnego (gminy)	2,8	100,9	3,3	94,1	2,7	99,4	3,2	69,6	2,1	125,1
Odnowienie, unowocześnienie terenów wiejskich	2,5	75,7	2,8	75,9	2,3	104,8	2,8	73,1	1,9	76,6
Poprawa stanu i dalszy rozwój infrastruktury technicznej	1,1	146,6	1,7	141,1	1,1	180,6	1,5	117,6	0,8	164,1
Poprawa stanu i dalszy rozwój infrastruktury społecznej	0,9	171,0	1,3	152,5	0,9	166,0	1,3	123,0	0,5	176,0
Poprawa stanu i dalszy rozwój otoczenia instytucjonalnego biznesu	0,7	161,2	1,2	164,5	0,7	191,3	1,1	139,2	0,3	197,3
Poprawa stanu i dalszy rozwój infrastruktury turystycznej	1,7	183,9	0,4	301,0	0,9	266,7	0,4	341,9	0,4	397,9
Zachowanie dziedzictwa kulturowego wsi i wspieranie dalszego rozwoju kultury wiejskiej, tradycji, sztuki ludowej itd.	1,3	210,0	0,4	339,8	0,8	278,3	0,6	347,6	0,5	357,8

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdej korzyści w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; X – średnia arytmetyczna, Y – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Podobne tendencje odnośnie do opinii i oceny rolników na temat korzyści (efektów), jakie uzyskują dla obszarów wiejskich w wyniku uruchomienia działalności pozarolniczej, występują w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, a w dalszej kolejności zauważalne są także w gospodarstwach z obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (tab. 5.13.).

Wykres 5.1. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla gospodarstwa domowego i rodziny, dla gospodarstwa rolnego i dla obszarów wiejskich w ocenie rolników

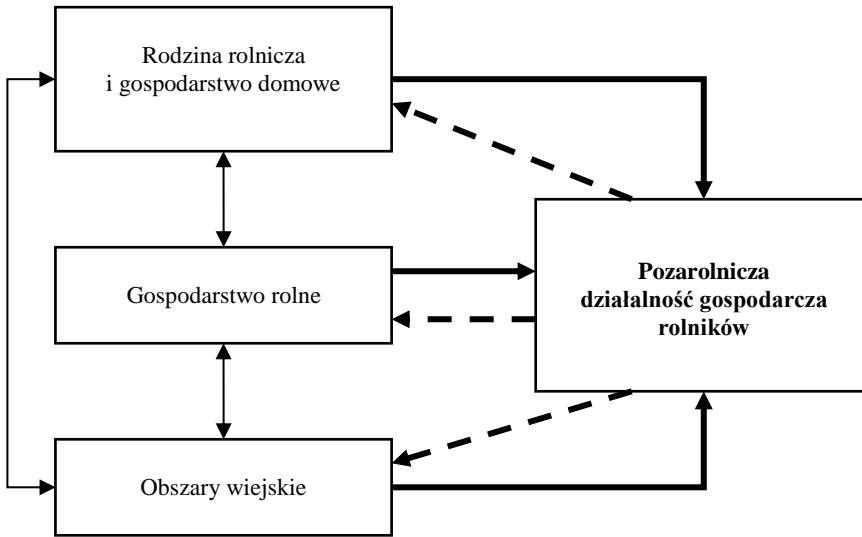
Objaśnienia do wykresu: rolnicy oceniali istotność każdej korzyści w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; na wykresie przedstawiono średnią arytmetyczną z odpowiedzi uzyskanych od wszystkich rolników ogółem (N=210) – por. tab. 5.7., 5.9. i 5.11.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Podsumowując należy stwierdzić, że rolnicy w wyniku prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej uzyskują różnorodne korzyści (efekty) zarówno dla gospodarstwa domowego i rodziny, jak też dla gospodarstwa rolnego i obszarów wiejskich, co stanowi kolejny ważny element ich powiązań i wzajemnych relacji. Jednak skala tych korzyści (efektów) oraz ich istotność i rodzaje są uzależnione od rodzaju prowadzonej działalności pozarolniczej, znaczenia

gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej rolników dla utrzymania rodziny, a także od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują badane gospodarstwa rolne. Dodać należy, że w opinii rolników analizowane korzyści (efekty) dotyczą przede wszystkim gospodarstwa domowego i rodziny, następnie gospodarstwa rolnego, a w dalszej kolejności dopiero obszarów wiejskich (wykres 5.1.).

Rysunek 5.3. Schemat powiązań i wzajemnych relacji występujących między pozarolniczą działalnością gospodarczą prowadzoną przez rolników a rodziną rolniczą, gospodarstwem domowym i rolnym oraz obszarami wiejskimi

Objaśnienia do rysunku: gruba linia ciągła oznacza strumień zasobów; gruba linia przerywana oznacza strumień korzyści (efektów).

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Powiązania i wzajemne relacje między pozarolniczą działalnością gospodarczą prowadzoną przez rolników a rodziną rolniczą, gospodarstwem domowym i rolnym oraz obszarami wiejskimi polegają przede wszystkim na tym, że najpierw rolnicy wykorzystują (pochłaniają) zasoby potrzebne (konieczne, niezbędne) do uruchomienia działalności pozarolniczej (ludzkie, rzeczowe, pieniężne, a także lokalizację w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego – gminy, w jakim funkcjonują itd.), a następnie (później) działalność ta w wyniku

rozwoju dostarcza różnorodnych, często konkretnych (wymiernych) korzyści (efektów) zarówno dla gospodarstwa domowego i rodziny rolniczej, jak i dla gospodarstwa rolnego oraz obszarów wiejskich²¹ (rys. 5.3.).

Stąd też należy zwrócić uwagę na fakt, że niektóre z analizowanych korzyści (efektów) uzyskiwanych przez rolników w wyniku uruchomienia i prowadzenia działalności pozarolniczej (w tym zwłaszcza dla gospodarstwa domowego i rodziny oraz dla gospodarstwa rolnego), były wcześniej niejako czynnikami sprawczymi i motywującymi ich do podjęcia takiej działalności (por. rozważania w rozdziale IV). Poza tym zachodzą także zależności między gospodarstwem domowym i rodziną rolniczą a gospodarstwem rolnym, między tym ostatnim a obszarami wiejskimi oraz między gospodarstwem domowym i rodziną rolniczą a obszarami wiejskimi, które zarówno mogą ułatwiać i przyspieszać proces rozwoju działalności pozarolniczej rolników, jak też go utrudniać i spowalniać (rys. 5.3.). W dużej mierze zależy to bowiem m.in. od endogenicznych uwarunkowań rozwoju, tj. preferencji, upodobań, zatrudnienia, źródeł i skali uzyskiwanych dochodów, lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego – gminy itd.

²¹ Rozważania na temat powiązań przedsiębiorstw z otoczeniem zawarte są m.in. w publikacji: J. Adamczyk, T. Nitkiewicz, *Programowanie zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw*, PWE, Warszawa 2007.

ROZDZIAŁ VI

Relacje między działalnością rolniczą i pozarolniczą rolników a innymi formami wielofunkcyjnego rolnictwa

1. Wielofunkcyjność badanych gospodarstw rolnych i jej uwarunkowania

Klasyfikacja kierunków rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa sprowadza się do wydzielenia trzech podstawowych grup działań zmierzających do¹:

1. zapewnienia wysokiej jakości produktów rolnych poza klasyczną strukturą agrobiznesu;
2. rozszerzenia zakresu działalności gospodarstw rolnych;
3. restrukturyzacji gospodarstw prowadzącej do poprawy wykorzystania zasobów.

Do pierwszej grupy należą działania polegające na prowadzeniu produkcji metodami ekologicznymi, wytwarzaniu produktów wysokiej jakości i przejmowaniu przez gospodarstwa rolne niektórych funkcji realizowanych dotąd przez nierolnicze ogniwa agrobiznesu (przetwórstwo spożywcze, dystrybucja artykułów żywnościowych)². W ostatnich dekadach nastąpiły dynamiczne zmiany w łańcuchach żywnościowych w krajach rozwijających się oraz w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, w tym także w Polsce. Zmiany te objęły przede wszystkim prywatyzację, liberalizację rynków oraz napływ zagranicznych inwestycji bezpośrednich. Następstwem tego była konsolidacja przemysłu przetwórczego, rosnące znaczenie sieci hiper- i supermarketów oraz wprowadzanie wysokich standardów jakościowych. Procesy te są opisywane w rosnącej liczbie badań, w których dużo uwagi poświęca się wpływowi przemian w łańcuchach żywnościowych na sytuację rolników. W badaniach

¹ Por. M. Adamowicz, *Wielofunkcyjność rolnictwa...*, s. 9–30; G. Durand, G. van Huylenbroeck, *Multifunctionality and rural development...*, s. 19–36; H. Oostindie, H. Renting, *Multifunctionality of activities...*, s. 1–18; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

² A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

poświęconych tej problematyce podkreśla się często znaczenie siły przetargowej, rozumianej jako zdolność poszczególnych stron kontraktu do oddziaływania na partnera rynkowego w celu zwiększenia korzyści płynących z zawieranej umowy. Szereg prac pokazuje, że siła przetargowa rolników jest znacznie słabsza od siły przetargowej podmiotów ze sfery przetwórstwa rolno-spożywczego, czy handlu. W tej sytuacji, gdy istnieje znaczna nierównowaga sił, renta ekonomiczna powstająca w wyniku wytworzenia oraz sprzedaży produktów rolnych może zostać przechwycona przez podmioty działające w dolnych segmentach łańcucha żywnościowego. Rolnicy nie mogą wówczas realizować wystarczających dochodów pozwalających im funkcjonować na rynku, nie są w stanie osiągnąć lub utrzymać odpowiedniej skali produkcji, spełnić wymogów jakościowych, ani też uzyskać parytetowej opłaty za pracę. W konsekwencji może to prowadzić do wykluczania zwłaszcza drobnych producentów z rynku, wzrostu przeznaczania wolumenu produkcji na własne potrzeby oraz zwiększania zasięgu biedy, a nawet ubóstwa³. Jednym ze sposobów przeciwdziałania temu zjawisku i radzenia sobie w takiej sytuacji może być sprzedaż bezpośrednia produktów rolnych wytworzonych i/lub nawet przetworzonych w gospodarstwie z pominięciem pośredników.

Sprzedaż bezpośrednia należy do działań mieszczących się w ramach wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i poprawiających jakość żywności. Najbardziej charakterystyczną jej cechą jest skrócenie drogi produktów żywnościowych między gospodarstwem rolnym a konsumentem. Istotą tego działania jest przejęcie przez gospodarstwa rolne funkcji przetwórczej i dystrybutora żywności. Forma działalności tego typu ma być nie tylko szansą dla rolników na zwiększenie dochodów, ale także dobrym sposobem promowania atrakcyjności obszarów wiejskich, ponieważ zwiększa zainteresowanie procesem wytwarzania żywności ze strony konsumentów. Kupując produkt bezpośrednio w gospodarstwie rolnym mogą oni bowiem poznać przebieg procesu produkcyjnego, zaś sam produkt przestaje być anonimowy, co ma ważne znaczenie w budowaniu trwałych relacji między rolnikami i konsumentami. Sprzedaż bezpośrednia dostarcza zatem korzyści zarówno dla gospodarstw rolnych (rolnictwa), jak i dla obszarów wiejskich. Warunkiem rozwoju tej formy działalności rolników jest m.in. wytwarzanie produktów rolnych i żywności o wysokiej jakości, lokalizacja gospodarstw w pobliżu ośrodków konsumpcji (miasta, tereny atrakcyjne turystycznie), a także dobra, rzetelna informacja o ofercie. Poza tym zależy to także od postaw samych rolników, przejawiających się w ich inwencji, wiedzy, motywacji i zdolno-

³ D. Milczarek-Andrzejewska, *Drobne gospodarstwa rolne we współczesnych łańcuchach żywnościowych* [w:] *Terażniejszość i przyszłość drobnych gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej* – materiały konferencyjne, Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego z siedzibą w Uniwersytecie Rolniczym w Krakowie, Kraków 2011, s. 30–32.

ści do podejmowania ryzyka oraz nowych zadań, czyli od całego zespołu cech charakteryzujących osoby przedsiębiorcze⁴.

Innym rodzajem działalności wielofunkcyjnej zaliczanej do pierwszej grupy działań jest wytwarzanie przez gospodarstwa rolne produktów regionalnych i tradycyjnych, charakterystycznych dla danego regionu i posiadających długą tradycję. Należą tu produkty: o chronionej nazwie pochodzenia, o chronionym oznaczeniu geograficznym oraz uznane jako gwarantowana tradycyjna specjalność⁵. Celem tych działań jest zwiększenie spożycia żywności o wysokich standardach jakościowych i stworzenie możliwości uzyskiwania większych dochodów przez rodziny rolnicze. Chodzi także o zachowanie tradycyjnych, przekazywanych z pokolenia na pokolenie i specyficznych dla danego regionu technologii wytwarzania produktów żywnościowych, których obecność świadczy o żywotności środowiska wiejskiego i staje się rodzajem rozpoznawalnej na zewnątrz marki takiego regionu. W ten sposób produkty regionalne i tradycyjne przyczyniają się do rozwoju gospodarki wiejskiej, ponieważ tworzą ofertę dla różnych grup konsumentów, nieposiadających dotąd bliższych związków z danym regionem⁶.

Drugi kierunek działalności wielofunkcyjnej polega na rozszerzaniu sfery aktywności ekonomicznej rodzin rolniczych poza wytwarzanie surowców i produktów żywnościowych. Ważną formą wielofunkcyjnego rolnictwa może więc być pozarolnicza działalność gospodarcza prowadzona przez rolników oraz członków ich rodzin. Jednym z najbardziej charakterystycznych działań w tym zakresie jest agroturystyka, pozwalająca poprawiać wykorzystanie zasobów kapitału ludzkiego i rzeczowego (budynków) w gospodarstwach rolnych przez organizowanie wypoczynku turystom odwiedzającym gospodarstwa. Oferta turystyczna sprowadza się tu nie tylko do noclegów w gospodar-

⁴ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

⁵ System ochrony produktów regionalnych i tradycyjnych obejmuje ich rejestrację, ochronę oraz wyróżnianie specjalnymi znakami, a korzystanie z ich ochrony jest prawem zbiorowym, w związku z czym obejmuje konkretną strefę geograficzną, przy czym najwięcej korzyści w tym zakresie uzyskują regiony o silnej tożsamości kulturowej. Dodać należy, że w praktyce ochrona obejmuje głównie produkty żywnościowe, zaś inne produkty uzyskują certyfikat jedynie sporadycznie. Por. D. Kielczewski, *Etnocentryzm konsumencki a dynamika rozwoju regionu* [w:] *Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych, Seria: Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej, Analiza II*, red. K. Meredyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007, s. 154–168.

⁶ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...* Dodać należy, iż w Polsce jest około 700 produktów, które mogą uzyskać status produktów regionalnych, a więc mamy w tym zakresie dość duże potencjalne możliwości rozwoju. Przykładem pod tym względem mogą być między innymi południowe kraje europejskie, takie jak np. Francja czy Włochy, gdzie konsumenci, w tym także turyści, przekonali się już do produktów regionalnych i są gotowi płacić za nie więcej. Por. K. Meredyk, *Kapitał i mechanizm tworzenia kapitału...*, s. 9–23.

stwie, ale obejmuje także wyżywienie (w tym z możliwością przygotowywania posiłków przez wypoczywających), a także poznawanie gospodarstwa, czy uczestniczenie w niektórych pracach wykonywanych przez rolników. Z punktu widzenia właścicieli gospodarstw, agroturystyka – poza dodatkowymi dochodami – daje rolnikom możliwość bezpośredniego kontaktu z mieszkańcami miast i przyczynia się do zmiany negatywnego wizerunku rolnictwa w oczach ludności miejskiej⁷.

Rolnictwo wywiera istotny wpływ na kształtowanie krajobrazu wiejskiego i środowiska przyrodniczego, ponieważ bezpośrednio użytkuje jego zasoby w procesach produkcji. Szczególnie ważną ze społecznego punktu widzenia formą wielofunkcyjnego rolnictwa są więc działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego, w tym zwłaszcza chroniące bioróżnorodność, zwiększające atrakcyjność krajobrazu, a pośrednio wzbogacające walory środowiska wiejskiego w skali lokalnej i regionalnej. Jest to taka forma wielofunkcyjności, która dostarcza dóbr publicznych. W związku z tym jej rozwój jest bezpośrednio uzależniony od rekompensaty otrzymywanej przez rolników za dostarczanie społeczeństwu takich dóbr, ponieważ nie mają one ceny rynkowej. Ważnym elementem ochrony środowiska przyrodniczego na obszarach wiejskich jest program rolnośrodowiskowy, umożliwiający otrzymanie płatności za świadczenie usług dla tego środowiska. Taka forma wsparcia finansowego wielofunkcyjności rolnictwa może jednak przynieść korzyści społeczne tylko wówczas, gdy będzie realizowana przez znaczącą część rolników, bo tylko pod takim warunkiem możliwa jest poprawa stanu środowiska przyrodniczego⁸.

Trzecią z kolei grupą są działania restrukturyzacyjne, których głównym celem jest obniżka kosztów działalności gospodarstw i uzyskiwanie dochodów z pracy poza gospodarstwem rolnym. Działania obniżające koszty produkcji sprowadzają się przy tym do zmniejszania nakładów pochodzenia przemysłowego na rzecz zwiększenia nakładów środków produkcji wytwarzanych w gospodarstwie. Jest to zatem forma wielofunkcyjności bliska modelowi rolnictwa zrównoważonego, przy czym z drugiej strony osłabia to związki gospodarstw rolnych z rynkiem⁹.

Badania wykazały, że większość rolników, oprócz gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej, podejmuje dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej (tab. 6.1.). Można zatem stwierdzić, że o wielofunkcyjności ich gospodarstw rolnych świadczy rozszerzanie i pogłębianie zakresu ich działalności

⁷ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

⁸ I. Świechowska, *Programy rolnośrodowiskowe nowa szansa na skorzystanie z funduszy Unii Europejskiej*, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego”, nr 1, 2004, s. 101–102; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

⁹ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

nie tylko w postaci działalności pozarolniczej, zwykle opartej na zasobach gospodarstwa rolnego i domowego, ale również w innych formach, w tym także bardzo ważnych dla obszarów wiejskich i całego społeczeństwa.

Tabela 6.1. Wielofunkcyjność badanych gospodarstw rolnych

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne	
	liczba	%
Ogółem, w tym:	210	100
gospodarstwa rolne prowadzące dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej, w tym:	150	71,4
wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych (produkty o chronionej nazwie pochodzenia, o chronionym oznaczeniu geograficznym oraz uznane jako gwarantowana tradycyjna specjalność)	8	3,8
sprzedaż bezpośrednia (przetwórstwo spożywcze, dystrybucja i sprzedaż artykułów żywnościowych z pominięciem pośredników)	55	26,2
działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego (zmniejszenie zużycia nakładów materialnych – nawozy mineralne, środki ochrony roślin itp., zmniejszenie emisji ścieków, zalesianie, zachowanie bioróżnorodności itd.), w tym:	85	40,5
– realizacja programu rolnośrodowiskowego	80	38,1
– produkcja rolnicza metodami ekologicznymi	13	6,2
działania restrukturyzacyjne (obniżka kosztów działalności gospodarstw poprzez zmniejszanie nakładów pochodzenia przemysłowego na rzecz zwiększenia nakładów środków produkcji wytwarzanych w gospodarstwie i uzyskiwanie dochodów z pracy poza gospodarstwem rolnym)	56	26,7
prowadzące 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej	54	25,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Najczęściej dodatkową formą działalności wielofunkcyjnej rolników są działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego (zmniejszenie zużycia nakładów materialnych – nawozy mineralne, środki ochrony roślin itp., zmniejszenie emisji ścieków, zalesianie, zachowanie bioróżnorodności itd.). Większość z nich korzysta w tym zakresie ze wsparcia finansowego z Unii Europejskiej, realizując program rolnośrodowiskowy (tab. 6.1.). Potwierdza to drugą część postawionej w pracy pierwszej hipotezy badawczej (H1), która zakłada, że prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej przez rolników sprzyja realizacji funkcji rolnictwa związanej z ochroną środowiska przyrodniczego i krajobrazu, wpisując się tym samym w koncepcję rolnictwa wielofunkcyjnego.

W dalszej kolejności dodatkowymi formami działalności wielofunkcyjnej rolników są: działania restrukturyzacyjne (obniżka kosztów działalności gospodarstw

poprzez zmniejszanie nakładów pochodzenia przemysłowego na rzecz zwiększenia nakładów środków produkcji wytwarzanych w gospodarstwie i uzyskiwanie dochodów z pracy poza gospodarstwem rolnym) oraz sprzedaż bezpośrednia produktów z gospodarstwa rolnego (przetwórstwo spożywcze, dystrybucja i sprzedaż artykułów żywnościowych z pominięciem pośredników) (tab. 6.1.).

Najmniejszym zainteresowaniem ze strony rolników cieszą się natomiast takie formy działalności wielofunkcyjnej, jak: wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych (produkty o chronionej nazwie pochodzenia, o chronionym oznaczeniu geograficznym oraz uznane jako gwarantowana tradycyjna specjalność) oraz produkcja rolnicza metodami ekologicznymi (tab. 6.1.). Prawdopodobnie wynika to z tego, iż ta pierwsza forma działalności wielofunkcyjnej jest jeszcze stosunkowo mało rozpowszechniona, a z kolei ta druga jest pracochłonna i wymaga zaangażowania dużych nakładów pracy, których brakuje w gospodarstwach rolnych z działalnością pozarolniczą. Jest to więc forma działalności wielofunkcyjnej najmniej odpowiadająca rolnikom prowadzącym pozarolniczą działalność gospodarczą, przede wszystkim z uwagi na to, iż silnie konkuruje o czynnik pracy.

Tabela 6.2. Liczba rolników prowadzących równocześnie dwie dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej w odniesieniu do ich rodzaju

Wyszczególnienie	Liczba rolników prowadzących dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej					
	A [N=8]	B [N=55]	C [N=85]	C 1 [N=80]	C 2 [N=13]	D [N=56]
A [N=8]	–	6	4	3	2	1
B [N=55]	6	–	20	17	9	14
C [N=85], w tym:	4	20	–	80	13	17
C 1 [N=80]	3	17	80	–	13	14
C 2 [N=13]	2	9	13	13	–	–
D [N=56]	1	14	17	14	–	–

Objaśnienia do tabeli: A – wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych; B – sprzedaż bezpośrednia; C – działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego, w tym: C 1 – realizacja programu rolnośrodowiskowego, C 2 – produkcja rolnicza metodami ekologicznymi; D – działania restrukturyzacyjne; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Dodać należy, że produkcja rolnicza metodami ekologicznymi sprzyja nie tylko poprawie jakości żywności i surowców rolnych, ale również należy do działań służących poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego, tym bardziej, że wszyscy rolnicy ją pro-

wadzący korzystają w tym zakresie ze wsparcia finansowego z Unii Europejskiej, realizując program rolnośrodowiskowy (tab. 6.1. i 6.2.).

Dodatkowo na uwagę zasługuje fakt, że relatywnie duża część rolników (co czwarty) prowadzi 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej. Może to świadczyć o tym, iż formy te są komplementarne, a więc mogą być realizowane równocześnie i nawzajem się uzupełniać. Przykładem może tu być sprzedaż bezpośrednia i działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego, a także te ostatnie wraz z działaniami restrukturyzacyjnymi itd. (tab. 6.1. i 6.2.).

Tabela 6.3. Dodatkowe formy działalności rolników w odniesieniu do ich wieku oraz wykształcenia

Wyszczególnienie	Odsetek rolników prowadzących dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej			
	wg wieku		wg wykształcenia	
	do 45 lat [N=96]	46 lat i więcej [N=114]	poniżej średniego [N=83]	średnie i powyżej średniego [N=127]
Ogółem [N=150], w tym:	79,2	64,9	60,2	78,7
wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych [N=8]	6,3	1,8	1,2	5,5
sprzedaż bezpośrednia [N=55]	33,3	20,2	18,1	31,5
działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego [N=85], w tym:	49,0	33,3	31,3	46,5
– realizacja programu rolnośrodowiskowego [N=80]	46,9	30,7	27,7	44,9
– produkcja rolnicza metodami ekologicznymi [N=13]	8,3	4,4	3,6	7,9
działania restrukturyzacyjne [N=56]	20,8	31,6	31,3	23,6
Rolnicy prowadzący 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej [N=54]	30,2	21,9	21,7	28,3

Objaśnienia do tabeli: N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Badania wykazały, że dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej częściej są podejmowane przez młodszych i lepiej wykształconych rolników. Dotyczy to przy tym większości analizowanych form tych działalności, a zwłaszcza działań służących poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego (w tym realizacji programu rolnośrodowiskowego).

skowego i produkcji rolniczej metodami ekologicznymi), za wyjątkiem jednak działań restrukturyzacyjnych. Dodać należy, że młodszy i lepiej wykształceni rolnicy częściej prowadzą też 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej (tab. 6.3.). Może to świadczyć o tym, że osoby starsze (na ogół słabiej wykształcone) mają już ugruntowaną pozycję na rynku i wobec tego bardziej są zaangażowane w działalność rolniczą i/lub pozarolniczą, starając się tym samym maksymalizować dochody z tych działalności. W związku z tym te osoby w mniejszym stopniu są zainteresowane dodatkowymi sferami aktywności ekonomicznej. Wyjątek w tym zakresie stanowią jedynie działania restrukturyzacyjne, które są częściej podejmowane przez tę grupę rolników, ale ta forma wielofunkcyjności wydaje się tylko potwierdzać wcześniejszą tezę, z uwagi na to, iż polega na obniżaniu kosztów działalności gospodarstw rolnych i uzyskiwaniu dochodów z pracy poza nimi, w tym także z pozarolniczej działalności gospodarczej (tab. 6.3.).

W związku z powyższym należy stwierdzić, że wiek i wykształcenie rolników stanowią istotne czynniki determinujące skalę i kierunki podejmowanych przez nich dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej.

Analizując dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej rolników w odniesieniu do powierzchni ich gospodarstw rolnych należy zauważyć, że częściej podejmują je osoby posiadające mniejsze obszarowo jednostki. Dotyczy to przy tym większości analizowanych form tych działalności, z wyjątkiem jednak działań służących poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego (w tym realizacji programu rolnośrodowiskowego i produkcji rolniczej metodami ekologicznymi). Te ostatnie formy działalności wielofunkcyjnej są bowiem zdecydowanie częściej prowadzone przez rolników posiadających większe obszarowo gospodarstwa rolne¹⁰. Dodać należy, że rolnicy z mniejszych obszarowo gospodarstw częściej prowadzą również 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej (tab. 6.4.).

Dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej zwykle podejmują rolnicy posiadający gospodarstwa prowadzące głównie produkcję rolniczą mieszaną (roślinną i zwierzęcą), a więc niewyspecjalizowane. Dotyczy to przy tym takich

¹⁰ Podobnie wynika z badań innych autorów. Mianowicie większy potencjał produkcyjny gospodarstw rolnych (w tym także większe zasoby ziemi) sprzyja dostarczaniu odpowiedniego poziomu dochodów na utrzymanie rodziny rolniczej, a także wypełnianiu przez te jednostki funkcji środowiskowych. Natomiast część gospodarstw małych i średnich obszarowo, których znaczenie dochodotwórcze jest ograniczone, nie wypełnia przy tym standardów dobrej praktyki rolniczej i nie realizuje funkcji środowiskowych. Por. W. Poczta, K. Pawlak, E. Kiryluk-Dryjńska, P. Siemiński, *Perspektywy polskich gospodarstw...*, s. 288–301; B. Kutkowska, *Realizacja programów rolnośrodowiskowych na terenie Dolnego Śląska w latach 2004–2006 ze szczególnym uwzględnieniem obszarów o wysokich walorach przyrodniczych*, „Ochrona Środowiska i Zasobów Natury”, 35/36, 2008, s. 44–47; J.St. Zegar, *Struktura polskiego rolnictwa...*, s. 226–227.

działalności, jak: wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych, sprzedaż bezpośrednia produktów z gospodarstwa rolnego oraz działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego (w tym realizacja programu rolnośrodowiskowego). Dodać należy, że osoby te najczęściej prowadzą także 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej. Kolejne miejsca pod tym względem zajmują rolnicy posiadający gospodarstwa prowadzące głównie produkcję roślinną, przy czym najczęściej spośród wszystkich prowadzą oni działania restrukturyzacyjne. Relatywnie wysoki odsetek tych rolników prowadzi również 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej. Najmniej zainteresowani dodatkowymi formami działalności wielofunkcyjnej są natomiast rolnicy posiadający gospodarstwa prowadzące głównie produkcję zwierzęcą, przy czym zwykle podejmują oni działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego (w tym realizację programu rolnośrodowiskowego) (tab. 6.4.).

Tabela 6.4. Dodatkowe formy działalności rolników w odniesieniu do powierzchni gospodarstwa rolnego oraz dominującego rodzaju produkcji rolniczej

Wyszczególnienie	Odsetek rolników prowadzących dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej i posiadających gospodarstwa rolne				
	o powierzchni użytków rolnych w ha		prowadzące głównie* produkcję rolniczą		
	do 10 [N=101]	10 i więcej [N=109]	roślinną [N=82]	zwierzęcą [N=63]	mieszaną [N=65]
Ogółem [N=150], w tym:	80,2	63,3	70,7	58,7	84,6
wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych [N=8]	6,9	0,9	1,2	1,6	9,2
sprzedaż bezpośrednia [N=55]	36,6	16,5	24,4	17,5	36,9
działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego [N=85], w tym:	30,7	49,5	30,5	39,7	53,8
– realizacja programu rolnośrodowiskowego [N=80]	26,7	48,6	28,0	36,5	52,3
– produkcja rolnicza metodami ekologicznymi [N=13]	5,0	7,3	6,1	7,9	4,6
działania restrukturyzacyjne [N=56]	40,6	13,8	35,4	12,7	29,2
Rolnicy prowadzący 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej [N=54]	34,7	17,4	20,7	12,7	44,6

Objaśnienia do tabeli: * – ponad 50% produkcji rolniczej; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Wobec powyższego można stwierdzić, że powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie oraz dominujący rodzaj produkcji rolniczej prowadzonej przez rolników stanowią ważne uwarunkowania determinujące skalę i kierunki podejmowanych przez nich dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej.

Podejmowaniem dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej wyraźnie najbardziej zainteresowani są rolnicy przeznaczający produkcję rolniczą głównie na potrzeby własne rodziny i gospodarstwa rolnego, a także ci, dla których to ostatnie stanowi dodatkowe źródło utrzymania rodziny. Dodać należy, że takie osoby częściej podejmują większość analizowanych form działalności wielofunkcyjnej, za wyjątkiem tylko produkcji rolniczej metodami ekologicznymi, a także częściej prowadzą 2 lub więcej dodatkowych form tej działalności (tab. 6.5.). W związku z tym można wnioskować, że rolnicy wytwarzający produkcję rolniczą głównie na sprzedaż oraz tacy, dla których gospodarstwo rolne stanowi główne źródło utrzymania rodziny, są bardziej zaangażowani w działalność rolniczą starając się maksymalizować dochody z tej działalności i wobec tego są mniej zainteresowani podejmowaniem dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej. Wyjątek w tym zakresie stanowi jedynie produkcja rolnicza metodami ekologicznymi, ale wydaje się, że ta forma działalności wielofunkcyjnej sprzyja wzrostowi wolumenu sprzedaży produkcji rolniczej, a co za tym idzie także wzrostowi dochodów uzyskiwanych z gospodarstwa rolnego.

Dodatkowo należy zwrócić uwagę na tę formę działalności wielofunkcyjnej, jaką jest sprzedaż bezpośrednia produktów z gospodarstwa rolnego, a którą to częściej realizują rolnicy wytwarzający produkcję rolniczą głównie na własne potrzeby oraz tacy, dla których gospodarstwo rolne stanowi dodatkowe źródło utrzymania rodziny. Na tej podstawie można wnioskować, że ta forma działalności wielofunkcyjnej najczęściej nie przyczynia się w istotny sposób do zwiększenia wolumenu sprzedaży produkcji rolniczej, a co za tym idzie – także do wyraźnego wzrostu dochodów z gospodarstwa rolnego. Wydaje się, że może to wynikać z tego, iż w przypadku sprzedaży bezpośredniej, zwykle są to mniejsze partie towaru niż np. w przypadku kontraktacji i sprzedaży zdecydowanie większej ilości produktów zakładom przetwórczym (tab. 6.5.).

Ważne jest także to, że blisko połowa rolników wytwarzających produkcję rolniczą głównie na własne potrzeby oraz takich, dla których gospodarstwo rolne stanowi dodatkowe źródło utrzymania rodziny, podejmuje działania restrukturyzacyjne, obniżając koszty działalności gospodarstw rolnych i uzyskując dochody z pracy poza nimi, w tym również z pozarolniczej działalności gospodarczej. Te osoby wyraźnie zapewniają sobie w ten sposób alternatywne w stosunku do rolnictwa możliwości i źródła utrzymania rodziny. Z kolei druga połowa analizowanej grupy rolników prowadzi działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego,

zwykle korzystając w tym zakresie ze wsparcia finansowego z Unii Europejskiej poprzez realizację programu rolnośrodowiskowego. W ten sposób ci rolnicy wypełniają ważne funkcje środowiskowe (ekologiczne) dla obszarów wiejskich i całego społeczeństwa, dostarczając tzw. dóbr publicznych (tab. 6.5.).

Należy zatem stwierdzić, że cel prowadzenia produkcji rolniczej i jej główne przeznaczenie, a co za tym idzie także stopień powiązania gospodarstwa rolnego z rynkiem oraz jego znaczenie dla utrzymania rodziny, stanowią istotne uwarunkowania determinujące przede wszystkim skalę, ale również i kierunki podejmowanych przez rolników dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej.

Tabela 6.5. Dodatkowe formy działalności rolników w odniesieniu do przeznaczenia produkcji rolniczej oraz znaczenia gospodarstwa rolnego dla utrzymania rodziny

Wyszczególnienie	Odsetek rolników prowadzących dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej i posiadających gospodarstwa rolne			
	wytwarzające produkcję rolniczą z przeznaczeniem głównie* na:		stanowiące źródło utrzymania rodziny**	
	potrzeby własne (rodziny i gospodarstwa) [N=60]	sprzedaż [N=150]	główne [N=112]	dodatkowe [N=98]
Ogółem [N=150], w tym:	90,0	64,0	59,8	84,7
wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych [N=8]	10,0	1,3	0,9	7,1
sprzedaż bezpośrednia [N=55]	33,3	23,3	19,6	33,7
działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego [N=85], w tym:	50,0	36,7	33,9	48,0
– realizacja programu rolnośrodowiskowego [N=80]	45,0	35,3	31,3	45,9
– produkcja rolnicza metodami ekologicznymi [N=13]	3,3	7,3	8,9	3,1
działania restrukturyzacyjne [N=56]	45,0	19,3	16,1	38,8
Rolnicy prowadzący 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej [N=54]	48,3	16,7	10,7	42,9

Objaśnienia do tabeli: * – ponad 50% produkcji rolniczej; ** – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny, a dodatkowe wtedy, gdy stanowią one do 50%; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Tabela 6.6. Dodatkowe formy działalności rolników w odniesieniu do formy prowadzonej przez nich działalności pozarolniczej oraz jej znaczenia dla utrzymania rodziny

Wyszczególnienie	Odsetek rolników prowadzących dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej i pozarolniczą działalność gospodarczą			
	rejestrowaną [N=108]	nierejestrowaną [N=102]	stanowiącą źródło utrzymania rodziny*	
			główne [N=39]	dodatkowe [N=171]
Ogółem [N=150], w tym:	63,0	80,4	61,5	73,7
wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych [N=8]	–	7,8	–	4,7
sprzedaż bezpośrednia [N=55]	16,7	36,3	12,8	29,2
działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego [N=85], w tym:				
– realizacja programu rolnośrodowiskowego [N=80]	29,6	47,1	23,1	41,5
– produkcja rolnicza metodami ekologicznymi [N=13]	1,9	10,8	–	7,6
działania restrukturyzacyjne [N=56]	35,2	17,7	38,5	24,0
Rolnicy prowadzący 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej [N=54]	20,4	31,4	15,4	28,1

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny, a dodatkowe wtedy, gdy stanowią one do 50%; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej częściej podejmują rolnicy, którzy prowadzą nierejestrowaną działalność pozarolniczą oraz taką, która stanowi dodatkowe źródło utrzymania rodziny. Dotyczy to przy tym większości analizowanych form tej działalności, za wyjątkiem jedynie działań restrukturyzacyjnych. Dodać należy, że osoby te częściej prowadzą także 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej (tab. 6.6.). Można zatem wnioskować, że rolnicy prowadzący rejestrowaną działalność pozarolniczą oraz taką, która stanowi główne źródło utrzymania rodziny, są bardziej zaangażowani w tę właśnie działalność i wobec tego starają się maksymalizować z niej dochody, a więc tym samym są mniej zainteresowani podejmowaniem dodatkowych form aktywności ekonomicznej. Wyjątek w tym zakresie stanowią jedynie działania restrukturyzacyjne, ale ta forma wielofunkcyjności wydaje się tylko potwierdzać wcześniejszą tezę, z uwagi na to, iż polega na obniżaniu kosztów działalności

gospodarstw rolnych i uzyskiwaniu dochodów z pracy poza nimi, w tym także z pozarolniczej działalności gospodarczej. Poprzez takie działania ta grupa rolników wyraźnie zapewnia sobie alternatywne w porównaniu do rolnictwa możliwości i źródła utrzymania rodziny.

W związku z powyższym należy stwierdzić, że forma prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej (tzn. działalność rejestrowana bądź nierejestrowana) oraz jej znaczenie dla utrzymania ich rodziny, stanowią ważne uwarunkowania determinujące przede wszystkim skalę, ale także i kierunki podejmowanych przez nich dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej.

Decyzje rolników dotyczące podejmowania dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej są wyraźnie zróżnicowane w zależności od rodzaju prowadzonej przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej (tab. 6.7.).

Na uwagę zasługuje to, że dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej są podejmowane we wszystkich gospodarstwach agroturystycznych. Może to świadczyć o tym, że ten rodzaj pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej przez rolników najbardziej sprzyja temu procesowi, tym bardziej, że niemal we wszystkich gospodarstwach agroturystycznych podejmowanych jest 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej. W dalszej kolejności dotyczy to rolników prowadzących działalność pozarolniczą mieszaną (tj. związaną z rolnictwem oraz niezwiązaną z rolnictwem). Z kolei najmniej zainteresowani dodatkowymi formami działalności wielofunkcyjnej są rolnicy prowadzący działalność pozarolniczą niezwiązaną z rolnictwem, a także świadczący wyłącznie same usługi rolnicze (tab. 6.7.).

W gospodarstwach agroturystycznych najczęściej prowadzona jest sprzedaż bezpośrednia produktów, jako dodatkowa forma działalności wielofunkcyjnej rolników. Następnie dotyczy to gospodarstw z działalnością pozarolniczą mieszaną (tj. związaną z rolnictwem oraz niezwiązaną z rolnictwem), zaś najmniej zainteresowane tą formą działalności są osoby świadczące wyłącznie same usługi rolnicze, a także prowadzące działalność pozarolniczą niezwiązaną z rolnictwem (tab. 6.7.).

W dalszej kolejności w gospodarstwach agroturystycznych podejmowane są najczęściej działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego (w tym realizacja programu rolnośrodowiskowego i produkcja rolnicza metodami ekologicznymi). Następnie dotyczy to osób świadczących wyłącznie same usługi rolnicze, kolejno rolników prowadzących działalność pozarolniczą mieszaną (tj. związaną z rolnictwem oraz niezwiązaną z rolnictwem), zaś najmniejsze zainteresowanie tego rodzaju działaniami występuje wśród rolników prowadzących działalność pozarolniczą niezwiązaną z rolnictwem (tab. 6.7.).

Tabela 6.7. Dodatkowe formy działalności rolników w odniesieniu do rodzaju prowadzonej działalności pozarolniczej

Wyszczególnienie	Odsetek rolników prowadzących dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej i pozarolniczą działalność gospodarczą			
	agroturystyka [N=15]	usługi rolnicze [N=64]	działalność mieszana* [N=116]	działalność niezwiązana z rolnictwem [N=15]
Ogółem [N=150], w tym:	100,0	62,5	74,1	60,0
wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych [N=8]	26,7	–	3,4	–
sprzedaż bezpośrednia [N=55]	80,0	7,8	31,0	13,3
działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego [N=85], w tym:	66,7	50,0	34,5	20,0
– realizacja programu rolnośrodowiskowego [N=80]	60,0	46,9	33,6	13,3
– produkcja rolnicza metodami ekologicznymi [N=13]	26,7	6,3	4,3	–
działania restrukturyzacyjne [N=56]	20,0	12,5	33,6	40,0
Rolnicy prowadzący 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej [N=54]	93,3	7,8	28,5	13,3

Objaśnienia do tabeli: * – działalność związana z rolnictwem np. usługi rolnicze oraz działalność niezwiązana z rolnictwem np. usługi transportowe, handel, produkcja; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Co czwarty rolnik prowadzący gospodarstwo agroturystyczne zajmuje się również wytwarzaniem produktów regionalnych i tradycyjnych, przy czym tą formą działalności wielofunkcyjnej w ogóle nie są zainteresowane osoby świadczące wyłącznie same usługi rolnicze, a także prowadzące działalność pozarolniczą niezwiązaną z rolnictwem. Z tej ostatniej grupy rolników, niemal połowa podejmuje natomiast działania restrukturyzacyjne, obniżając koszty działalności gospodarstw rolnych i uzyskując dochody z pracy poza nimi, w tym także z pozarolniczej działalności gospodarczej. W dalszej kolejności dotyczy to rolników prowadzących działalność pozarolniczą mieszaną (tj. związaną z rolnictwem oraz niezwiązaną z rolnictwem), zaś najmniejsze zainteresowanie tą formą działalności wielofunkcyjnej występuje w grupie osób świadczących wyłącznie same usługi rolnicze, a także wśród rolników z gospodarstw agroturystycznych (tab. 6.7.).

Na tej podstawie należy stwierdzić, że rodzaj prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej jest istotnym czynnikiem determinującym zarówno skalę, jak i kierunki podejmowanych przez nich dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej.

Podjęcie dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej przez rolników w dużej mierze zależy od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują ich gospodarstwa rolne (tab. 6.8.).

Wysoką aktywnością w tym zakresie odznaczają się przy tym zarówno rolnicy z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, jak i z obszarów wiejskich oddalonych od miast. Zróżnicowanie dotyczy jednak poszczególnych form działalności wielofunkcyjnej. Bowiem ci pierwsi częściej podejmują działania restrukturyzacyjne oraz sprzedaż bezpośrednią produktów z gospodarstwa rolnego, a rzadziej działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego (w tym realizację programu rolnośrodowiskowego), przy czym w ogóle nie są zainteresowani wytwarzaniem produktów regionalnych i tradycyjnych. Dodać należy, że rolnicy z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami częściej prowadzą też 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej (tab. 6.8.).

Z kolei rolnicy z obszarów wiejskich cennych przyrodniczo najczęściej spośród wszystkich podejmują działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego (w tym realizację programu rolnośrodowiskowego i produkcję rolniczą metodami ekologicznymi), wypełniając tym samym ważne funkcje środowiskowe (ekologiczne) na tych obszarach i dobrze dopasowując się do walorów środowiska przyrodniczego¹¹. Osoby te najczęściej prowadzą również sprzedaż bezpośrednią produktów z gospodarstwa rolnego oraz wytwarzają produkty regionalne i tradycyjne, co z pewnością ma związek z rozwojem turystyki i z obsługą ruchu turystycznego na tych obszarach, a także najczęściej podejmują 2 lub więcej dodatkowych

¹¹ Podobnie wynika z badań prowadzonych przez Kutkowską, zob. B. Kutkowska, *Realizacja programów rolnośrodowiskowych...*, s. 44–47, a także z badań przeprowadzonych w ramach realizacji projektu badawczego pt. „Rola lokalnych instytucji w przekształcaniach rolnictwa o rozdrobnionej strukturze gospodarstw (po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej)”, nr N114 009 31/2320, finansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, pod kierownictwem prof. dra hab. Adama Czudeca [zob. A. Czudec, D. Zajac, *Znaczenie programu rolnośrodowiskowego we wdrażaniu form wielofunkcyjnego rolnictwa*, Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G – Ekonomia rolnictwa, t. 97, z. 3, Warszawa 2010, s. 51–60]. Dodać należy, że istotnym problemem środowiskowym Unii Europejskiej jest zmniejszanie się bioróżnorodności, a w związku z tym, że w szczególności jest ona chroniona na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo, to tereny te trzeba uznać za niezmiernie ważne dla prawidłowego funkcjonowania całego środowiska przyrodniczego. Por. A. Zielińska, *Gospodarowanie na obszarach przyrodniczo cennych w Polsce w kontekście rozwoju zrównoważonego*, UE we Wrocławiu, Wrocław 2013.

form działalności wielofunkcyjnej. Natomiast, podobnie jak rolnicy z obszarów wiejskich oddalonych od miast, mniej są zainteresowani działaniami restrukturyzacyjnymi (tab. 6.8.).

Tabela 6.8. Dodatkowe formy działalności rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne

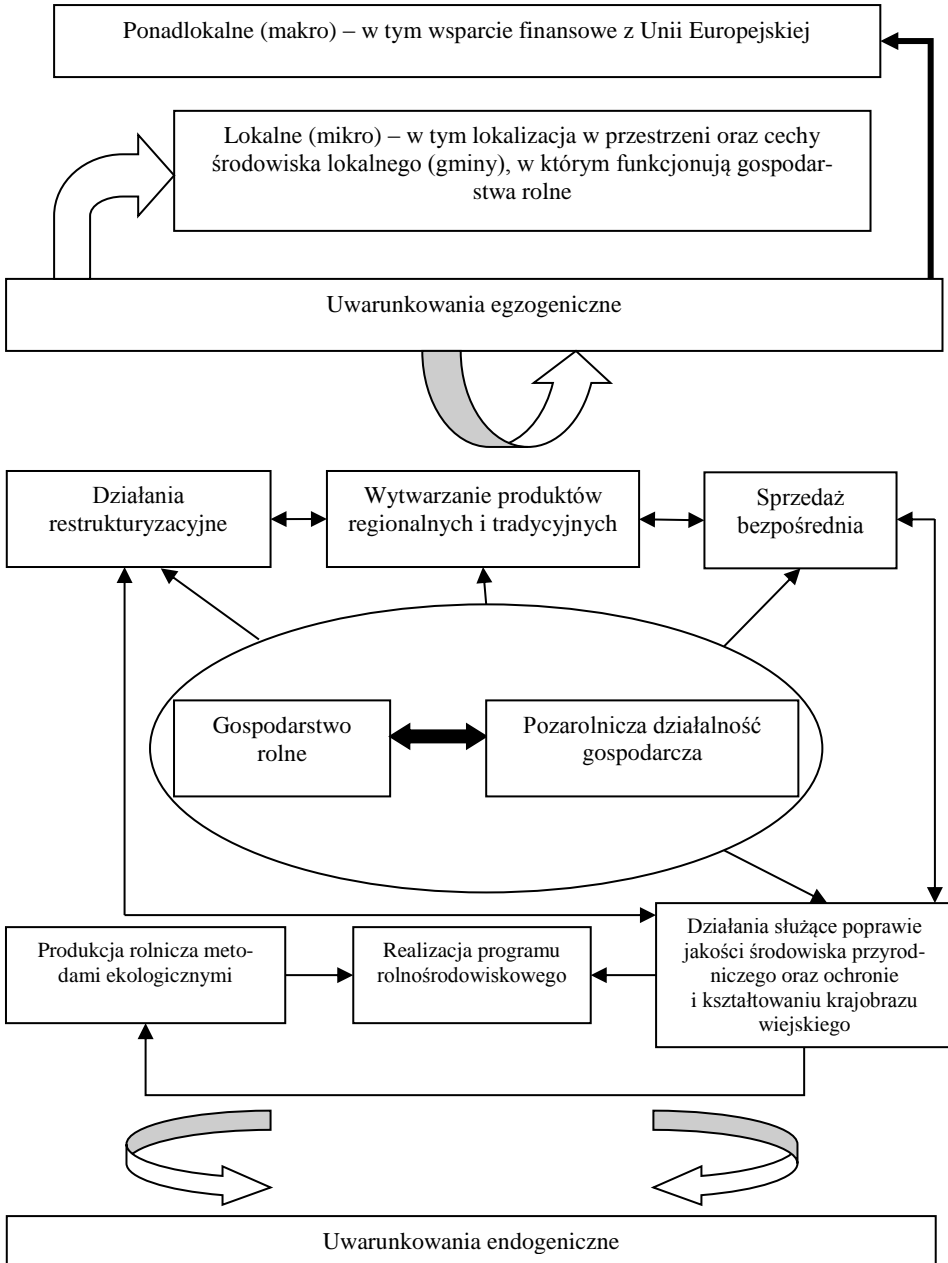
Wyszczególnienie	Odsetek rolników prowadzących dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej w obszarach wiejskich*				
	I [N=62]	II [N=35]	III [N=175]	A [N=41]	B [N=134]
Ogółem [N=150], w tym:	83,9	74,3	70,9	73,2	70,2
wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych [N=8]	9,7	–	4,6	–	6,0
sprzedaż bezpośrednia [N=55]	43,6	34,3	24,6	34,2	21,6
działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego [N=85], w tym:	54,8	28,6	42,9	34,2	45,5
– realizacja programu rolnośrodowiskowego [N=80]	51,6	25,7	40,6	31,7	43,3
– produkcja rolnicza metodami ekologicznymi [N=13]	9,7	2,9	6,9	7,3	6,7
działania restrukturyzacyjne [N=56]	22,6	42,9	23,4	36,6	19,4
Rolnicy prowadzący 2 lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej [N=54]	46,8	31,4	24,6	31,7	22,4

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Wobec powyższego należy stwierdzić, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują badane gospodarstwa rolne, są istotnymi czynnikami oddziałującymi na skalę, a zwłaszcza na kierunki podejmowanych przez rolników dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej. Potwierdza to częściowo trzecią hipotezę badawczą (H3) zakładającą, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy) determinują możliwości i bariery wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej rolników.

Rysunek 6.1. Wielofunkcyjność badanych gospodarstw rolnych i jej uwarunkowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Oddziaływanie miast (zwłaszcza większych) polega głównie na tym, że rolnicy podejmują działania restrukturyzacyjne (obniżając koszty działalności gospodarstw rolnych i uzyskując dochody z pracy poza nimi, w tym z pozarolniczej działalności gospodarczej, ale także z pracy najemnej, z uwagi na znajdujący się w pobliżu rynek pracy), zapewniając sobie w ten sposób alternatywne w porównaniu do rolnictwa możliwości i źródła utrzymania rodziny.

Z kolei oddziaływanie cech (walorów) środowiska przyrodniczego (obszary prawnie chronione) polega głównie na tym, że niejako skłaniają one rolników do podejmowania działań prośrodowiskowych (ekologicznych).

Ponadto oddziaływanie obu tych czynników (tj. cech środowiska przyrodniczego oraz miast) polega również na tym, że sprzyjają one sprzedaży bezpośredniej produktów z gospodarstwa rolnego, co z pewnością ma związek z występującym w pobliżu potencjalnym rynkiem zbytu (turyści, mieszkańcy miast). Dodać należy, że rolnicy wykorzystują w ten sposób tzw. rentę położenia.

Podsumowując należy stwierdzić, że skala i kierunki podejmowanych przez rolników dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej w dużej mierze zależą od uwarunkowań endogenicznych, takich jak: wiek i wykształcenie rolnika, powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie, dominujący rodzaj wytwarzanej produkcji rolniczej i jej główne przeznaczenie, a także forma i rodzaj prowadzonej działalności pozarolniczej oraz znaczenie gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny. Poza tym istotne znaczenie w tym zakresie mają takie czynniki, jak: lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują badane gospodarstwa rolne, stanowiąc tym samym ważne uwarunkowania egzogeniczne działalności wielofunkcyjnej rolników, ale o charakterze lokalnym (rys. 6.1.).

Na użytek badań zestawiono autorski wskaźnik wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W), mieszczący się w przedziale od 0 do 1. Jego wartość jest uzależniona od liczby podejmowanych przez rolników dodatkowych (oprócz gospodarstwa rolnego i produkcji rolniczej) form działalności wielofunkcyjnej.

Konstrukcja tego parametru opierała się na przyjęciu skali punktowej służącej do oceny stopnia wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego. I tak:

- za pozarolniczą działalność gospodarczą prowadzoną przez rolników – gospodarstwo rolne otrzymywało 1 punkt;
- za wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych – 1 punkt;
- za sprzedaż bezpośrednią produktów rolnych z gospodarstwa – 1 punkt;
- za działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego, w tym także za realizację programu rolnośrodowiskowego oraz za produkcję rolniczą metodami ekologicznymi – 1 punkt;

- za działania restrukturyzacyjne (obniżka kosztów działalności gospodarstw poprzez zmniejszanie nakładów pochodzenia przemysłowego na rzecz zwiększenia nakładów środków produkcji wytwarzanych w gospodarstwie i uzyskiwanie dochodów z pracy poza gospodarstwem rolnym) – 1 punkt.

Na podstawie obserwacji uzyskanych w drodze badań (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami) określono pułap wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego, który uznano za maksymalny i odpowiadał on 5 punktom. Dla tak określonego progu przyjęto wartość 1 wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego, natomiast brak jakichkolwiek dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej podejmowanych przez rolników odpowiadałby wartości 0 tego wskaźnika (rys. 6.2.).

Na podstawie przeprowadzonej powyżej analizy można wyodrębnić pięć grup badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (rys. 6.2.), tj.:

1. gospodarstwa rolne stanowiące dodatkowe źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny – bez dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej rolników [w analizie statystycznej wskaźnik wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) dla tej grupy gospodarstw został oznaczony symbolem I];
2. gospodarstwa rolne stanowiące główne źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą dodatkowe źródło utrzymania rodziny – bez dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej rolników [w analizie statystycznej wskaźnik wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) dla tej grupy gospodarstw został oznaczony symbolem II];
3. gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą, w których podejmowana jest tylko jedna dodatkowa forma działalności wielofunkcyjnej rolników, przy czym dominują tu takie jednostki, w których głównym źródłem utrzymania rodziny jest pozarolnicza działalność gospodarcza [w analizie statystycznej wskaźnik wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) dla tej grupy gospodarstw został oznaczony symbolem III];
4. gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą, w których podejmowana jest tylko jedna dodatkowa forma działalności wielofunkcyjnej rolników, przy czym dominują tu takie jednostki, w których głównym źródłem utrzymania rodziny jest gospodarstwo rolne [w analizie statystycznej wskaźnik wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) dla tej grupy gospodarstw został oznaczony symbolem IV];
5. gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą, w których podejmowane są dwie lub więcej dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej rolników, a więc typowo wielofunkcyjne, przy czym dominują tu takie jed-

nostki, które nie posiadają głównego źródła utrzymania rodziny [w analizie statystycznej wskaźnik wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) dla tej grupy gospodarstw został oznaczony symbolem V].

W autorskim modelu trójkąta wielofunkcyjności badanych gospodarstw rolnych na linii 0X zaprezentowano udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny rolników (od 0 do 100%). Na linii 0Y przedstawiono udział dochodów z gospodarstwa rolnego w strukturze źródeł utrzymania rodziny rolników (od 0 do 100%)¹². Linia 01(W) obrazuje natomiast wielofunkcyjność gospodarstw rolnych, a inaczej autorski wskaźnik wielofunkcyjności (W), mieszczący się w przedziale od 0 do 1 (rys. 6.2.).

Podczas przesuwania się po linii XY zmianie ulegają proporcje między udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego, a udziałem dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny rolników. Zmiany te polegają na tym, że w trakcie przechodzenia od punktu X w kierunku punktu Y zmniejsza się udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej, a wzrasta udział dochodów z gospodarstwa rolnego i odwrotnie (rys. 6.2.).

Przechodząc od punktu X w kierunku punktu Y w pierwszej kolejności napotyka się punkt XY 1 odpowiadający punktowi A na linii obrazującej wielofunkcyjność gospodarstw rolnych. Jest to sytuacja, w której rolnicy poza gospodarstwem rolnym prowadzą dodatkowo wyłącznie pozarolniczą działalność gospodarczą – odpowiada to pierwszej wydzielonej grupie gospodarstw, a więc takim jednostkom, w których dochody z pozarolniczej działalności gospodarczej stanowią główne źródło utrzymania rodziny rolników. Następnie napotyka się punkt XY 3 odpowiadający punktowi B na linii obrazującej wielofunkcyjność gospodarstw rolnych. Jest to sytuacja, w której rolnicy poza gospodarstwem rolnym i działalnością pozarolniczą podejmują dodatkowo wyłącznie jedną formę działalności wielofunkcyjnej – odpowiada to trzeciej wydzielonej grupie

¹² W modelu trójkąta wielofunkcyjności gospodarstw rolnych nie uwzględniono dochodów uzyskiwanych z pracy zarobkowej poza gospodarstwem rolnym i pozarolniczą działalnością gospodarczą oraz niezarobkowych źródeł utrzymania rodziny (np. emerytury, renty itd.), albowiem w przypadku badanych jednostek występują one stosunkowo rzadko i w żadnym gospodarstwie nie stanowią głównego źródła utrzymania rodziny. Dodać należy, że pojawiają się one dopiero w trzeciej i czwartej wydzielonej grupie gospodarstw (w około 1/4 jednostek), zaś najczęściej występują w piątej wydzielonej grupie gospodarstw, a więc w gospodarstwach rolnych typowo wielofunkcyjnych (w 2/3 jednostek). W związku z tym oznaczono je jedynie symbolem D1 na liniach B-XY3 oraz C-XY5, co oznacza, że ich udział jest na tyle duży, że w sposób znaczący pomniejsza udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny rolniczej, a także symbolem D2 na liniach B-XY4 oraz C-XY5', co oznacza, że ich udział jest na tyle duży, że w sposób znaczący pomniejsza udział dochodów z gospodarstwa rolnego w strukturze źródeł utrzymania rodziny rolniczej, powodując w konsekwencji brak głównego źródła utrzymania rodziny w badanych gospodarstwach rolnych.

gospodarstw¹³. W dalszej kolejności na linii XY napotyka się dwa punkty, tj. XY 5 oraz XY 5', różniące się między sobą proporcjami w udziale dochodów z działalności pozarolniczej i z gospodarstwa rolnego w strukturze źródeł utrzymania rodziny rolników, ale oba odpowiadające punktowi C na linii obrazującej wielofunkcyjność gospodarstw rolnych. W obu przypadkach jest to sytuacja, w której rolnicy poza gospodarstwem rolnym i działalnością pozarolniczą podejmują dodatkowo dwie lub więcej form działalności wielofunkcyjnej – odpowiada to piątej wydzielonej grupie gospodarstw¹⁴. Przesuwając się dalej w kierunku punktu Y napotyka się punkt XY 4, który podobnie, jak punkt XY 3 odpowiada punktowi B na linii obrazującej wielofunkcyjność gospodarstw rolnych. Jest to zatem znowu sytuacja, w której rolnicy poza gospodarstwem rolnym i działalnością pozarolniczą podejmują dodatkowo wyłącznie jedną formę działalności wielofunkcyjnej – odpowiada to czwartej wydzielonej grupie gospodarstw¹⁵. Tuż przed punktem Y znajduje się natomiast punkt XY 2 odpowiadający punktowi A na linii obrazującej wielofunkcyjność gospodarstw rolnych. Jest to więc ponownie sytuacja, w której rolnicy poza gospodarstwem rolnym prowadzą dodatkowo wyłącznie pozarolniczą działalność gospodarczą – odpowiada to drugiej wydzielonej grupie gospodarstw, czyli takim jednostkom, w których dochody z gospodarstwa rolnego stanowią główne źródło utrzymania rodziny rolników (rys. 6.2.).

Wobec powyższego nasuwa się wniosek, że wraz ze wzrostem wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) zmniejsza się (maleje) znaczenie gospodarstwa rolnego bądź też pozarolniczej działalności gospodarczej jako głównego źródła utrzymania rodziny, albowiem stopniowo pojawiają się jeszcze inne źródła utrzymania, tj. praca zarobkowa oraz niezarobkowe źródła, czyli emerytury, renty itd. Powoduje to w konsekwencji, że tworzy się grupa gospodarstw

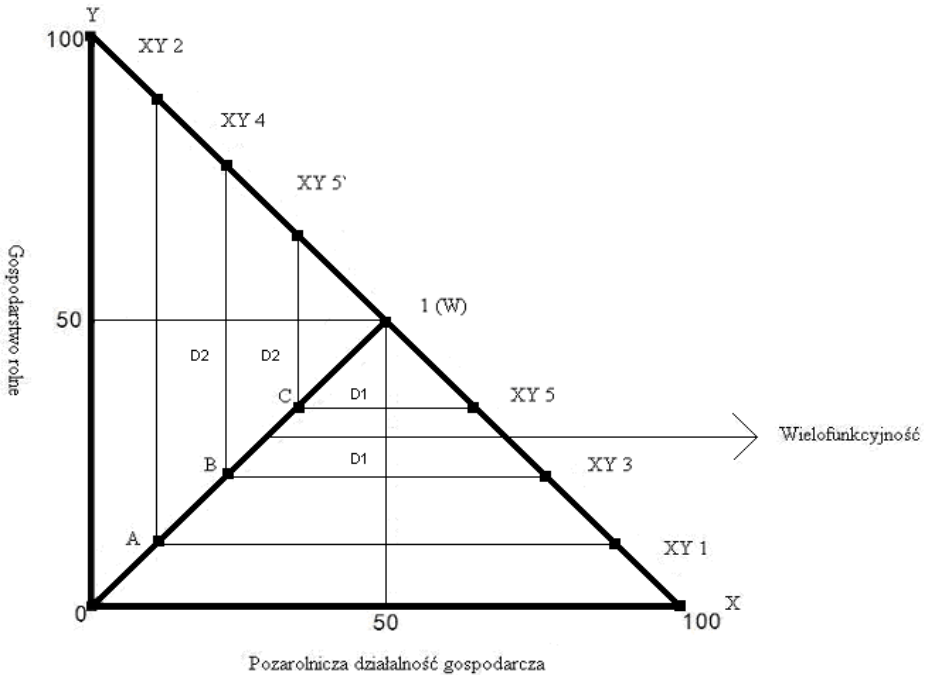
¹³ W tej grupie gospodarstw 75,0% stanowią takie, w których głównym źródłem utrzymania rodziny jest pozarolnicza działalność gospodarcza, a pozostałe gospodarstwa, tj. 25% nie mają głównego źródła utrzymania rodziny, a wynika to stąd, iż poza gospodarstwem rolnym i działalnością pozarolniczą posiadają one jeszcze inne źródła utrzymania, tj. pracę zarobkową oraz niezarobkowe źródła, czyli emerytury, renty itd.

¹⁴ Na uwagę zasługuje fakt, że w tej piątej wydzielonej grupie gospodarstw, występują co prawda jednostki, w których głównym źródłem utrzymania rodziny jest pozarolnicza działalność gospodarcza (11,1%) bądź też gospodarstwo rolne (22,2%), ale jednak, jak już wcześniej zauważono, większość z nich (66,7%) stanowią takie gospodarstwa, które nie mają głównego źródła utrzymania rodziny, co wynika z tego, iż poza gospodarstwem rolnym i działalnością pozarolniczą posiadają one jeszcze inne źródła utrzymania, tj. pracę zarobkową oraz niezarobkowe źródła, czyli emerytury, renty itd.

¹⁵ W tej grupie gospodarstw 76,4% stanowią takie, w których głównym źródłem utrzymania rodziny jest gospodarstwo rolne, a pozostałe jednostki, tj. 23,6% nie mają głównego źródła utrzymania rodziny, a wynika to z tego, iż poza gospodarstwem rolnym i działalnością pozarolniczą posiadają one jeszcze inne źródła utrzymania, tj. pracę zarobkową oraz niezarobkowe źródła, czyli emerytury, renty itd.

rolnych typowo wielofunkcyjnych, które nie posiadają głównego źródła utrzymania rodziny. Rolnicy z tych gospodarstw oraz ich rodziny, posiadając różne źródła utrzymania, prowadzą więc typowo wielofunkcyjne gospodarstwa rolne i nie są zainteresowani maksymalizowaniem dochodów ani z działalności pozarolniczej ani z gospodarstwa rolnego, ciągle jeszcze poszukując swojego miejsca na rynku.

Rysunek 6.2. Model trójkąta wielofunkcyjności badanych gospodarstw rolnych

Objaśnienia: A – sytuacja, w której rolnicy poza gospodarstwem rolnym prowadzą dodatkowo wyłącznie pozarolniczą działalność gospodarczą – odpowiada to pierwszej (punkt XY 1) oraz drugiej (punkt XY 2) wydzielonej grupie gospodarstw;

B – sytuacja, w której rolnicy poza gospodarstwem rolnym i pozarolniczą działalnością gospodarczą podejmują dodatkowo wyłącznie jedną formę działalności wielofunkcyjnej – odpowiada to trzeciej (punkt XY 3) oraz czwartej (punkt XY 4) wydzielonej grupie gospodarstw;

C – sytuacja, w której rolnicy poza gospodarstwem rolnym i pozarolniczą działalnością gospodarczą podejmują dodatkowo dwie lub więcej form działalności wielofunkcyjnej – odpowiada to piątej wydzielonej grupie gospodarstw (punkt XY 5 oraz XY 5');

Symbol D1 na liniach B-XY3 oraz C-XY5, a także symbol D2 na liniach B-XY4 oraz C-XY5', oznaczają dodatkowe źródła utrzymania rodziny rolniczej (tj. dochody uzyskiwane z pracy zarobkowej poza gospodarstwem rolnym i pozarolniczą działalnością gospodarczą oraz niezarobkowe źródła utrzymania rodziny, np. emerytury, renty itd.).

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Inaczej jest natomiast w przypadku gospodarstw rolnych z grupy pierwszej i drugiej, które odznaczają się najniższym wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W). Jak już wcześniej zauważono, wyraźnie widać bowiem, że rolnicy z tych jednostek mają już ugruntowaną pozycję na rynku i dążą do maksymalizacji dochodów albo z pozarolniczej działalności gospodarczej albo z gospodarstwa rolnego, w zależności od tego, które z nich stanowi główne źródło utrzymania rodziny, w związku z czym w ogóle nie są zainteresowani dodatkowymi formami działalności wielofunkcyjnej.

Dodać należy, że zaprezentowany autorski model trójkąta wielofunkcyjności gospodarstw rolnych jest koncepcją teoretyczną (powstała jednak na podstawie przeprowadzonych badań) i stanowi próbę uporządkowania występujących w praktyce rozmaitych ich kombinacji.

W celu zbadania związków występujących pomiędzy wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) a wybranymi cechami charakteryzującymi to gospodarstwo, tj.: poziom wykształcenia rolnika oraz powierzchnia użytków rolnych, zastosowano nieparametryczny test niezależności chi-kwadrat (χ^2). Test ten pozwala w sposób syntetyczny porównać rozkład liczebności empirycznych z rozkładem liczebności teoretycznych. Jeżeli obliczona wartość χ^2 była większa od wartości krytycznej (przy wybranym poziomie istotności), odrzucano hipotezę zerową o niezależności obu zmiennych. Dla każdego z tych przypadków przeprowadzono dodatkową interpretację kierunków współzależności z wykorzystaniem map konfiguracji wyznaczonych w analizie korespondencji. Pozwoliło to na graficzną prezentację wyników badania współzależności testem chi-kwadrat.

Wielowymiarowa analiza korespondencji znajduje zastosowanie w badaniu struktury powiązań między kilkoma zmiennymi mierzonymi na skali nominalnej. Postępowanie w tej metodzie polega na tym, że w oparciu o skonstruowaną macierz Burta dokonuje się – na podstawie wyznaczonych wartości bezwładności – wyboru wymiarów przestrzeni rzutowania, a następnie wykonuje się wykresy przedstawiające współwystępowanie zmiennych w tej przestrzeni. Konfiguracja punktów prezentujących na tych wykresach kolejne kategorie zmiennych stanowi podstawę doprecyzowania wniosków wynikających z obliczeń testem χ^2 .

Z kolei do zbadania związków występujących pomiędzy wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) a udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego i udziałem dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny, wykorzystano test ANOVA Kruskala-Wallisa. Test ten dla układu jednoczynnikowego stosuje się w analizie wariancyjnej w przypadku braku normalności rozkładów zmiennej zależnej. Pozwala on na weryfikację istotności różnic pomiędzy $a \geq 2$ niezależnych prób

losowych. Stawiamy hipotezę zerową, że brak jest istotnych różnic pomiędzy wynikami badań uzyskanych na różnych poziomach oddziaływania czynnika. Obliczenia przeprowadza się w następujących etapach:

- uszeregowanie wszystkich wyników eksperymentu od najmniejszego do największego;
- przyporządkowanie każdemu wynikowi w uzyskanym szeregu kolejnej rangi od 1 do „n” (gdzie „n” jest liczbą wszystkich obserwacji);
- wyznaczenie sumy rang dla wyników odpowiadających każdemu z przyjętych poziomów czynnika;
- obliczenie wartości statystyki testowej H , przy czym im większa jest wartość H , tym mniejsze jest prawdopodobieństwo, że wyniki uzyskane w poszczególnych grupach (na różnych poziomach oddziaływania czynnika) nie różnią się istotnie¹⁶.

Weryfikację postawionych hipotez statystycznych prowadzono przy wybranym poziomie istotności $\alpha=0,05$. W obliczeniach wykorzystano pakiet *Statistica 9*.

Tabela 6.9. Związek między wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) a wybranymi cechami tego gospodarstwa (test chi-kwadrat)

Cechy	Chi-kwadrat	P_{gran}
Poziom wykształcenia rolnika	16,17*	0,040
Powierzchnia użytków rolnych	209,84*	0,000

Objaśnienia do tabeli: symbol * oznacza, że hipotezę o niezależności zmiennych należy odrzucić (przy $\alpha=0,05$).

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

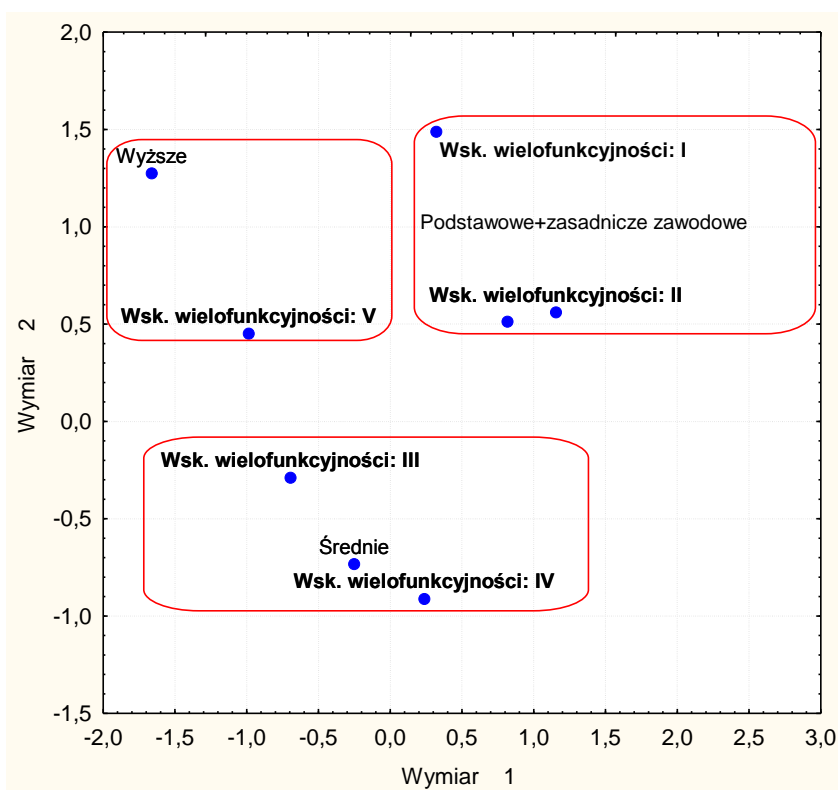
Wartości chi-kwadrat upoważniają do stwierdzenia, że istnieją statystycznie istotne współzależności pomiędzy wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W), a poziomem wykształcenia rolnika oraz powierzchnią użytków rolnych w gospodarstwie (wartości graniczne „ $p < \alpha$ ”) (tab. 6.9.). Szczegółowo przedstawiają to mapy konfiguracji skonstruowane za pomocą metody analizy korespondencji (rys. 6.3. i 6.4.).

Usytuowanie punktów reprezentujących wskaźnik wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorie poziomu wykształcenia rolnika wskazuje na to, że:

¹⁶ M. Dobosz, *Wspomagana komputerowo...*, s. 162 i 357; A. Stanisław, *Przystępny kurs statystyki z wykorzystaniem programu STATISTICA PL na przykładach z medycyny*, t. III, *Analizy wielowymiarowe*, Wydawnictwo Statsoft, Kraków 2007, s. 307.

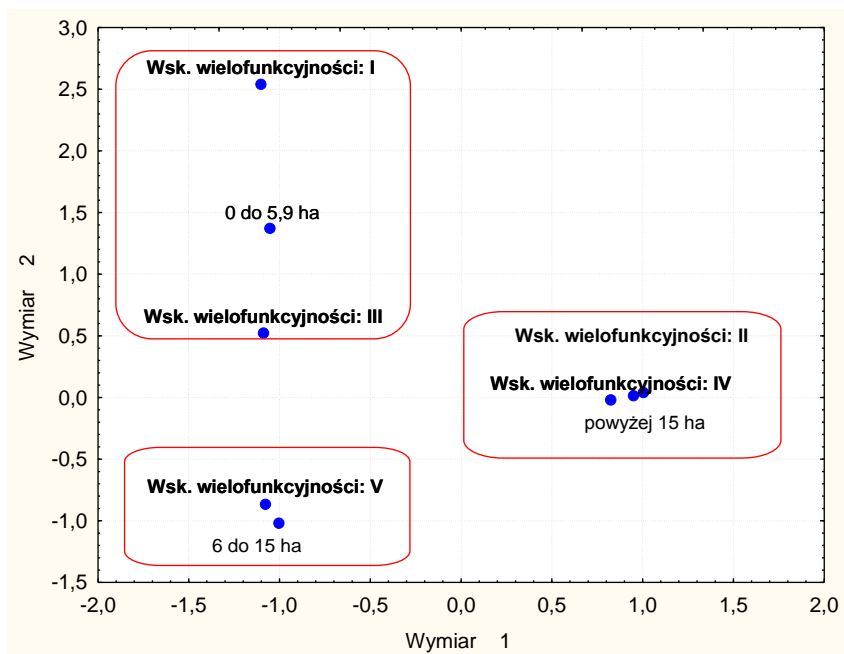
- gospodarstwa rolników z wykształceniem podstawowym lub zasadniczym zawodowym są częściej niż gospodarstwa innych rolników zaliczane do pierwszej i drugiej wydzielonej grupy gospodarstw w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;
- gospodarstwa rolników z wykształceniem średnim są częściej niż gospodarstwa innych rolników zaliczane do trzeciej i czwartej wydzielonej grupy gospodarstw w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;
- gospodarstwa rolników z wykształceniem wyższym są częściej niż gospodarstwa innych rolników zaliczane do piątej wydzielonej grupy gospodarstw w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (rys. 6.2. i 6.3.).

Rysunek 6.3. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii poziomu wykształcenia rolnika wyznaczona metodą analizy korespondencji

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Rysunek 6.4. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii powierzchni użytków rolnych w gospodarstwie wyznaczona metodą analizy korespondencji

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Z kolei usytuowanie punktów reprezentujących wskaźnik wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorie powierzchni użytków rolnych w gospodarstwie wskazuje na to, że:

- gospodarstwa najmniejsze obszarowo (o powierzchni do 5,9 ha użytków rolnych) są częściej niż pozostałe zaliczane do pierwszej i trzeciej wydzielonej grupy gospodarstw w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;
- gospodarstwa o powierzchni 6–15 ha użytków rolnych są częściej niż pozostałe zaliczane do piątej wydzielonej grupy gospodarstw w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;
- gospodarstwa największe obszarowo (o powierzchni powyżej 15 ha użytków rolnych) są częściej niż gospodarstwa innych rolników zaliczane do drugiej i czwartej wydzielonej grupy gospodarstw w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (rys. 6.2. i 6.4.).

Tabela 6.10. Zróżnicowanie udziału dochodów z gospodarstwa rolnego i z pozarolniczej działalności gospodarczej w zależności od wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) – wyniki testu ANOVA Kruskala-Wallisa

Symbol wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W)	Udział dochodów z gospodarstwa rolnego		Udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej	
	średnia	H [p_{gran}]	średnia	H [p_{gran}]
I	20,0	170,66* [0,000]	80,0	118,20* [0,000]
II	83,7		16,3	
III	24,8		69,3	
IV	76,2		19,5	
V	43,2		26,2	

Objaśnienia do tabeli: symbol * oznacza, że hipotezę zerową należy odrzucić (przy $\alpha=0,05$).

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Na podstawie przeprowadzonego testu ANOVA Kruskala-Wallisa należy stwierdzić, iż wartość H wskazuje na to, że istnieją statystycznie istotne współzależności pomiędzy wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) a udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego oraz z pozarolniczej działalności gospodarczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny (wartości graniczne „ p ” < α). Wartości średniej wskazują przy tym na to, że najwyższy udział dochodów z gospodarstwa rolnego w strukturze źródeł utrzymania rodziny wystąpił w jednostkach, które zaliczono do drugiej i czwartej wydzielonej wcześniej grupy gospodarstw, zaś najniższy w gospodarstwach zaliczonych do pierwszej i trzeciej wydzielonej grupy. Odwrotnie jest natomiast w przypadku udziału dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny, bowiem najwyższy wystąpił w gospodarstwach zaliczonych do pierwszej i trzeciej wydzielonej wcześniej grupy, a najniższy w gospodarstwach, które zaliczono do drugiej i czwartej wydzielonej grupy (tab. 6.10.).

Przeprowadzona powyżej analiza statystyczna danych empirycznych uzyskanych w trakcie badań (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami) pozwala stwierdzić, że takie cechy, jak: wykształcenie rolnika oraz powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie, a także znaczenie gospodarstwa rolnego i pozarolniczej działalności gospodarczej dla utrzymania rodziny są w sposób statystycznie istotny powiązane ze wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (a tym samym z wydzielonymi grupami gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny). Potwierdza to wcześniejsze spostrzeżenia i świadczy o tym, iż cechy te stanowią ważne endogeniczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa i gospodarstw rolnych.

Dodatkowo wykorzystując dane empiryczne z przeprowadzonych badań, a także w oparciu o wyniki wykonanej na ich podstawie analizy statystycznej, można wskazać pewne charakterystyczne cechy gospodarstw rolnych zakwalifikowanych do poszczególnych wcześniej wydzielonych grup i na tej podstawie stworzyć modele gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (tab. 6.11.).

Tabela 6.11. Modele gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny, a także ich cechy

Cechy	Modele gospodarstw rolnych				
	I	II	III	IV	V
<i>I</i>	2	3	4	5	6
Dane empiryczne z przeprowadzonych badań					
Liczba gospodarstw	15	45	24	72	54
Wiek rolnika (średnia)	51,2	54,5	41,5	43,0	41,3
Odsetek rolników w wieku do 45 lat	40,0	31,1	50,0	48,6	53,7
Odsetek rolników z wykształceniem średnim i powyżej średniego	46,7	44,4	66,7	66,7	66,7
Średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie (ha)	4,1	44,9	6,3	30,9	7,9
Odsetek gospodarstw o powierzchni do 10 ha użytków rolnych	100,0	11,1	95,8	31,9	64,8
Wskaźnik bonitacji gleb w punktach (średnia)	1,3	1,8	1,4	1,6	1,5
Odsetek gospodarstw prowadzących głównie* produkcję:					
roślinną	80,0	26,7	75,0	31,9	31,5
zwierzęcą	–	57,8	–	40,3	14,8
mieszaną	20,0	15,5	25,0	27,8	53,7
Odsetek gospodarstw prowadzących produkcję rolniczą z przeznaczeniem głównie* na sprzedaż:					
X	60,0	100,0	54,2	80,6	46,3
Wskaźnik towarowości produkcji rolniczej w % (średnia)	51,7	90,8	46,3	69,3	30,2
Odsetek gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania rodziny**:					
X	–	100,0	–	76,4	22,2
Odsetek gospodarstw z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny**:					
X	100,0	–	75,0	–	11,1
Odsetek gospodarstw, które nie posiadają głównego źródła utrzymania rodziny***					
X	–	–	25,0	23,6	66,7
Struktura źródeł utrzymania rodziny (w %)					
Gospodarstwo rolne (średnia)	20,0	83,7	24,8	76,2	43,2
Pozarolnicza działalność gospodarcza (średnia)	80,0	16,3	69,3	19,5	26,2
Praca zarobkowa oraz niezarobkowe źródła utrzymania (średnia)	–	–	5,9	4,3	30,6

1	2	3	4	5	6
Odsetek gospodarstw z rejestrowaną pozarolniczą działalnością gospodarczą:					
X	100,0	55,6	100,0	30,6	40,7
Struktura rodzajowa pozarolniczej działalności gospodarczej rolników					
Agroturystyka	–	–	4,2	–	25,9
Usługi rolnicze	6,7	51,1	16,7	43,1	9,3
Działalność mieszana****	53,3	48,9	50,0	56,9	61,1
Działalność niezwiązana z rolnictwem	40,0	–	29,2	–	3,7
Odsetek gospodarstw zlokalizowanych w wydzielonych typach obszarów wiejskich***** (struktura pionowa)					
I	20,0	15,6	29,2	22,2	53,7
II	40,0	6,7	37,5	8,3	20,4
III	60,0	93,3	62,5	91,7	79,6
A	40,0	11,1	37,5	11,1	24,1
B	20,0	82,2	25,0	80,6	55,5
Odsetek gospodarstw zlokalizowanych w wydzielonych typach obszarów wiejskich***** (struktura pozioma)					
I [N=62]	4,8	11,3	11,3	25,8	46,8
II [N=35]	17,1	8,6	25,7	17,1	31,5
III [N=175]	5,1	24,0	8,6	37,7	24,6
A [N=41]	14,6	12,2	22,0	19,5	31,7
B [N=134]	2,2	27,6	4,5	43,3	22,4
Wyniki analizy statystycznej*****					
Wysztalcenie rolnika	[Podstawowe +zasadnicze zawodowe]	Podstawowe +zasadnicze zawodowe	[Średnie]	Średnie	[Wyższe]
Powierzchnia użytków rolnych	[Do 5,9ha]	Powyżej 15ha	Do 5,9ha	Powyżej 15ha	6–15ha
Udział dochodów z gospodarstwa rolnego	Do 25%	Powyżej 75%	Do 25%	Powyżej 75%	Okolo 40%
Udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej	Okolo 70–80%	Poniżej 20%	Okolo 70–80%	Poniżej 20%	Okolo 30%

Objaśnienia do tabeli: * – ponad 50% produkcji rolniczej; ** – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; *** – wynika to z tego, że w tych jednostkach oprócz gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej występują jeszcze inne źródła utrzymania rodziny, tj. praca zarobkowa oraz niezarobkowe źródła, czyli emerytury, renty itp.; **** – działalność związana z rolnictwem np. usługi rolnicze oraz działalność niezwiązana z rolnictwem np. usługi transportowe, handel, produkcja; ***** I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw; ***** w nawiasach podano te kategorie, dla których wnioskowanie na podstawie map konfiguracji skonstruowanych za pomocą metody analizy korespondencji jest mniej jednoznaczne.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Na podstawie przeprowadzonych badań można wyodrębnić pięć autorskich modeli gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (tab. 6.5., 6.6. i 6.11., rys. 6.2.), tj.:

- Model I (odpowiadający pierwszej wcześniej wydzielonej grupie) – gospodarstwa rolne stanowiące dodatkowe źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny – bez dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej rolników. Są to gospodarstwa najmniejsze obszarowo i słabo powiązane z rynkiem, wytwarzające głównie produkcję roślinną, prowadzone przez starszych i słabiej wykształconych rolników, z rejestrowaną działalnością pozarolniczą (przeważa tu działalność pozarolnicza mieszana oraz niezwiązana z rolnictwem), zlokalizowane głównie na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami.
- Model II (odpowiadający drugiej wcześniej wydzielonej grupie) – gospodarstwa rolne stanowiące główne źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą dodatkowe źródło utrzymania rodziny – bez dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej rolników. Są to gospodarstwa największe obszarowo i najsilniej powiązane z rynkiem, wytwarzające głównie produkcję zwierzęcą, prowadzone przez starszych i słabiej wykształconych rolników, w których działalność pozarolniczą stanowią wyłącznie same usługi rolnicze oraz działalność pozarolnicza mieszana, często prowadzona w formie nierejestrowanej, zlokalizowane głównie na obszarach wiejskich oddalonych od miast.
- Model III (odpowiadający trzeciej wcześniej wydzielonej grupie) – gospodarstwa rolne stanowiące dodatkowe źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny, w których podejmowana jest tylko jedna dodatkowa forma działalności wielofunkcyjnej rolników, w tym zwłaszcza działania restrukturyzacyjne. Są to gospodarstwa małe obszarowo i słabo powiązane z rynkiem, wytwarzające głównie produkcję roślinną, prowadzone przez młodszych i lepiej wykształconych rolników, z rejestrowaną działalnością pozarolniczą (przeważa tu działalność pozarolnicza mieszana oraz niezwiązana z rolnictwem), zlokalizowane głównie na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami.
- Model IV (odpowiadający czwartej wcześniej wydzielonej grupie) – gospodarstwa rolne stanowiące główne źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą dodatkowe źródło utrzymania rodziny, w których podejmowana jest tylko jedna dodatkowa forma działalności wielofunkcyjnej rolników, w tym zwłaszcza działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu

wiejskiego. Są to gospodarstwa duże obszarowo i mocno powiązane z rynkiem, wytwarzające głównie produkcję zwierzęcą, prowadzone przez młodszych i lepiej wykształconych rolników, w których działalność pozarolniczą stanowią wyłącznie same usługi rolnicze oraz działalność pozarolnicza mieszana, najczęściej prowadzona w formie nierejestrowanej, zlokalizowane głównie na obszarach wiejskich oddalonych od miast.

- Model V (odpowiadający piątej wcześniej wydzielonej grupie) – gospodarstwa rolne typowo wielofunkcyjne stanowiące dodatkowe źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą dodatkowe źródło utrzymania rodziny, w których podejmowane są dwie lub więcej dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej rolników. Są to gospodarstwa średnie obszarowo i najslabiej powiązane z rynkiem, wytwarzające głównie produkcję rolniczą mieszaną (tj. roślinną i zwierzęcą), prowadzone przez młodszych i lepiej wykształconych rolników, w których przeważa działalność pozarolnicza mieszana oraz agroturystyczna, najczęściej prowadzona w formie nierejestrowanej, zlokalizowane głównie na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo. Dodać należy, że w tych jednostkach nie ma głównego źródła utrzymania rodziny, co wynika z tego, iż oprócz gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej posiadają one jeszcze inne źródła utrzymania, tj. pracę zarobkową oraz niezarobkowe źródła, czyli emerytury, renty itd.

2. Korzyści z prowadzenia przez rolników dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej

W badaniach poszukiwano odpowiedzi na pytanie dotyczące korzyści, jakie uzyskują rolnicy w wyniku podejmowania dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej. Dane na ten temat przedstawiono w tabelach 6.12.–6.16.

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do korzyści wynikających z wytwarzania produktów regionalnych i tradycyjnych, pozwala je podzielić na cztery grupy wg stopnia istotności (tab. 6.12.).

Zdaniem rolników bardzo istotną korzyścią wynikającą z podejmowania przez nich tej formy działalności wielofunkcyjnej jest to, że sprzyja ona zachowaniu dziedzictwa kulturowego wsi. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest w przypadku tej odpowiedzi bardzo małe. Do istotnych korzyści wynikających z wytwarzania produktów regionalnych i tradycyjnych rolnicy zaliczyli natomiast to, że sprzyja ona rozwojowi oraz poprawie sytuacji ekonomicznej gospodarstwa rolnego, stanowi czynnik przyciągający turystów i zwiększający popyt z ich strony, a także powoduje wzrost dochodów i stanowi źródło utrzymania rodziny. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej

grupie odpowiedzi jest przy tym niewielkie. Do średnio istotnych korzyści rolnicy zaliczyli z kolei to, że wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych sprzyja poprawie sytuacji materialnej i warunków życia rodziny, sprzyja poprawie wykorzystania zasobów pracy w gospodarstwie rolnym oraz sprzyja podtrzymaniu tradycji rodzinnych. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym podobne jak w poprzedniej. W opinii rolników mało istotnymi korzyściami wynikającymi z podejmowania przez nich tej formy działalności wielofunkcyjnej jest to, że sprzyja ona rozwojowi oraz poprawie sytuacji ekonomicznej pozarolniczej działalności gospodarczej, stanowi źródło żywności dla rodziny oraz sprzyja poprawie wykorzystania majątku w gospodarstwie rolnym. Dodatkowo należy zauważyć, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest wyraźnie największe (z wyjątkiem tej ostatniej odpowiedzi) (tab. 6.12.). Wydaje się, że ma to związek m.in. z rodzajem prowadzonej przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej. Bowiem, jak wynika z badań, rolnicy prowadzący działalność agroturystyczną zdecydowanie wyżej, w porównaniu z pozostałymi, oceniali znaczenie tych odpowiedzi, jako korzyści wynikających z wytwarzania produktów regionalnych i tradycyjnych.

Tabela 6.12. Korzyści wynikające z wytwarzania produktów regionalnych i tradycyjnych w ocenie rolników

Korzyści	Ocena dokonana przez rolników*		
	A	B	C
Sprzyja zachowaniu dziedzictwa kulturowego wsi	9,3	1,2	12,6
Sprzyja rozwojowi gospodarstwa rolnego	8,3	1,8	21,2
Stanowi czynnik przyciągający turystów i zwiększający popyt z ich strony	8,3	3,4	41,4
Sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej gospodarstwa rolnego	7,9	1,7	21,9
Powoduje wzrost dochodów i stanowi źródło utrzymania rodziny	6,6	1,8	26,7
Sprzyja poprawie sytuacji materialnej rodziny	6,1	1,5	23,8
Sprzyja poprawie wykorzystania zasobów pracy w gospodarstwie rolnym	6,0	0,9	15,4
Sprzyja poprawie warunków życia rodziny	5,5	1,5	27,5
Sprzyja podtrzymaniu tradycji rodzinnych	5,4	0,7	13,8
Sprzyja rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej	4,0	4,0	99,1
Sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej pozarolniczej działalności gospodarczej	3,9	3,9	100,8
Stanowi źródło żywności dla rodziny	3,6	3,5	97,7
Sprzyja poprawie wykorzystania majątku w gospodarstwie rolnym	2,9	0,8	29,0

Objaśnienia do tabeli: * rolnicy oceniali istotność każdej korzyści w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; A – średnia arytmetyczna, B – odchylenie standardowe, C – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do uzyskiwanych z prowadzenia sprzedaży bezpośredniej produktów z gospodarstwa rolnego, pozwala je podzielić na trzy grupy wg stopnia istotności (tab. 6.13.).

Tabela 6.13. Korzyści wynikające ze sprzedaży bezpośredniej produktów z gospodarstwa rolnego w ocenie rolników

Korzyści	Ocena dokonana przez rolników*		
	A	B	C
Powoduje wzrost dochodów i stanowi źródło utrzymania rodziny	7,4	2,4	32,2
Sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej gospodarstwa rolnego	7,0	2,2	31,9
Sprzyja rozwojowi gospodarstwa rolnego	6,4	2,9	46,1
Sprzyja poprawie sytuacji materialnej rodziny	6,2	2,6	41,4
Sprzyja poprawie warunków życia rodziny	5,5	2,9	51,9
Sprzyja poprawie wykorzystania majątku w gospodarstwie rolnym	4,8	2,8	59,5
Sprzyja poprawie wykorzystania zasobów pracy w gospodarstwie rolnym	4,6	2,6	57,7
Sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej pozarolniczej działalności gospodarczej	3,7	4,1	111,1
Sprzyja rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej	3,4	3,8	112,6
Stanowi czynnik przyciągający turystów i zwiększający popyt z ich strony	2,8	4,2	149,5
Sprzyja zachowaniu dziedzictwa kulturowego wsi	2,7	3,9	146,5

Objaśnienia do tabeli: * rolnicy oceniali istotność każdej korzyści w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; A – średnia arytmetyczna, B – odchylenie standardowe, C – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Do istotnych korzyści rolnicy zaliczyli to, że sprzedaż bezpośrednia powoduje wzrost dochodów i stanowi źródło utrzymania rodziny oraz sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej gospodarstwa rolnego. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest w tej grupie odpowiedzi najmniejsze. Wśród średnio istotnych korzyści wynikających z prowadzenia przez rolników sprzedaży bezpośredniej wymienić należy to, że sprzyja ona rozwojowi gospodarstwa rolnego, poprawie sytuacji materialnej i warunków życia rodziny, a także poprawie wykorzystania majątku i zasobów pracy w gospodarstwie rolnym. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym nieco większe niż w poprzedniej. Z kolei do mało istotnych korzyści rolnicy zaliczyli to, że sprzedaż bezpośrednia sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej oraz rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej, stanowi czynnik przyciągający turystów i zwiększający popyt z ich strony, a także to, że

sprzyja zachowaniu dziedzictwa kulturowego wsi. Dodatkowo należy zauważyć, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest wyraźnie największe (tab. 6.13.). Wydaje się, że ma to związek m.in. z rodzajem prowadzonej przez nich działalności pozarolniczej oraz innych dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej. Bowiern, jak wynika z badań, rolnicy prowadzący działalność agroturystyczną oraz produkujący wyroby regionalne lub lokalne, zdecydowanie wyżej, w porównaniu z pozostałymi, oceniali znaczenie tych odpowiedzi, jako korzyści z prowadzenia sprzedaży bezpośredniej produktów z gospodarstwa rolnego.

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do korzyści wynikających z podejmowania działań służących poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego (w tym także z realizacji programu rolnośrodowiskowego) pozwala je podzielić na cztery grupy wg stopnia istotności (tab. 6.14.).

Tabela 6.14. Korzyści wynikające z podejmowania działań służących poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego (w tym także z realizacji programu rolnośrodowiskowego) w ocenie rolników

Korzyści	Ocena dokonana przez rolników*		
	A	B	C
Umożliwia uzyskiwanie wsparcia finansowego z Unii Europejskiej	8,0	1,7	21,9
Sprzyja rozwojowi gospodarstwa rolnego	5,3	2,8	53,0
Stanowi czynnik przyciągający turystów i zwiększający popyt z ich strony	4,7	3,1	66,0
Sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej gospodarstwa rolnego	4,6	2,1	45,9
Sprzyja poprawie warunków życia rodziny	4,2	2,7	64,4
Sprzyja poprawie wykorzystania zasobów pracy w gospodarstwie rolnym	3,4	2,5	73,0
Sprzyja poprawie wykorzystania majątku w gospodarstwie rolnym	3,3	2,3	68,8
Sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej pozarolniczej działalności gospodarczej	2,0	3,4	169,2
Sprzyja rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej	1,7	3,0	175,0

Objaśnienia do tabeli: * rolnicy oceniali istotność każdej korzyści w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; A – średnia arytmetyczna, B – odchylenie standardowe, C – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Zdaniem rolników istotną korzyścią wynikającą z podejmowania przez nich tej formy działalności wielofunkcyjnej jest możliwość uzyskiwania wsparcia finansowego z Unii Europejskiej. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokona-

nych przez rolników jest w przypadku tej odpowiedzi najmniejsze. Do średnio istotnych korzyści rolnicy zaliczyli to, że działania te sprzyjają rozwojowi oraz poprawie sytuacji ekonomicznej gospodarstwa rolnego, a także to, że stanowią czynnik przyciągający turystów i zwiększający popyt z ich strony. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym dość duże. Z kolei do mało istotnych korzyści rolnicy zaliczyli to, że działania te sprzyjają poprawie warunków życia rodziny, a także poprawie wykorzystania zasobów pracy i majątku w gospodarstwie rolnym. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym podobne jak w poprzedniej. W opinii rolników bardzo mało istotnymi korzyściami wynikającymi z podejmowania przez nich działań służących poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego (w tym także z realizacji programu rolnośrodowiskowego) jest to, że sprzyjają one poprawie sytuacji ekonomicznej oraz rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarzej. Należy jednak zauważyć, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest wyraźnie największe (tab. 6.14.), co – jak się wydaje – ma związek m.in. z rodzajem prowadzonej przez nich pozarolniczej działalności gospodarzej. Bowiem, jak wynika z badań, rolnicy prowadzący działalność agroturystyczną zdecydowanie wyżej, w porównaniu z pozostałymi, oceniali znaczenie tych odpowiedzi, jako korzyści wynikających z podejmowania tej formy działalności wielofunkcyjnej.

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do korzyści wynikających z produkcji rolniczej metodami ekologicznymi, pozwala je podzielić na trzy grupy wg stopnia istotności (tab. 6.15.).

W opinii rolników do istotnych korzyści należy to, że działalność ta sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej oraz rozwojowi gospodarstwa rolnego, umożliwia uzyskiwanie wsparcia finansowego z Unii Europejskiej, powoduje wzrost dochodów i stanowi źródło utrzymania rodziny oraz sprzyja poprawie wykorzystania zasobów pracy w gospodarstwie rolnym. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest w tej grupie odpowiedzi najmniejsze. Do średnio istotnych korzyści wynikających z produkcji rolniczej metodami ekologicznymi rolnicy zaliczyli natomiast to, że sprzyja ona poprawie sytuacji materialnej i warunków życia rodziny, sprzyja poprawie wykorzystania majątku w gospodarstwie rolnym, stanowi źródło żywności dla rodziny oraz czynnik przyciągający turystów i zwiększający popyt z ich strony. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym nieco większe niż w poprzedniej, a zwłaszcza dotyczy to tej ostatniej wymienionej korzyści. Zdaniem rolników, do mało istotnych korzyści wynikających z prowadzenia tej formy działalności wielofunkcyjnej należy to, że sprzyja ona zachowaniu dziedzictwa kulturowego wsi, poprawie sytuacji ekonomicznej oraz rozwojowi

pozarolniczej działalności gospodarczej, a także podtrzymaniu tradycji rodzinnych. Trzeba jednak zauważyć, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest duże (tab. 6.15.), co jak się wydaje ma związek m.in. z rodzajem prowadzonej przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej. Bowiern, jak wynika z badań, rolnicy prowadzący działalność agroturystyczną zdecydowanie wyżej, w porównaniu z pozostałymi, oceniali znaczenie tych odpowiedzi, jako korzyści wynikających z produkcji rolniczej metodami ekologicznymi.

Tabela 6.15. Korzyści wynikające z produkcji rolniczej metodami ekologicznymi w ocenie rolników

Korzyści	Ocena dokonana przez rolników*		
	A	B	C
Sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej gospodarstwa rolnego	8,4	1,4	16,5
Umożliwia uzyskiwanie wsparcia finansowego z Unii Europejskiej	8,3	1,3	15,8
Sprzyja rozwojowi gospodarstwa rolnego	8,2	1,9	22,9
Powoduje wzrost dochodów i stanowi źródło utrzymania rodziny	8,1	2,1	26,0
Sprzyja poprawie wykorzystania zasobów pracy w gospodarstwie rolnym	6,9	1,2	17,2
Sprzyja poprawie sytuacji materialnej rodziny	6,4	1,4	22,6
Sprzyja poprawie warunków życia rodziny	6,2	2,9	46,4
Sprzyja poprawie wykorzystania majątku w gospodarstwie rolnym	5,2	2,1	40,3
Stanowi źródło żywności dla rodziny	4,9	1,4	29,3
Stanowi czynnik przyciągający turystów i zwiększający popyt z ich strony	4,9	4,4	89,9
Sprzyja zachowaniu dziedzictwa kulturowego wsi	4,4	3,5	79,3
Sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej pozarolniczej działalności gospodarczej	4,2	4,4	106,7
Sprzyja rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej	4,1	4,4	107,6
Sprzyja podtrzymaniu tradycji rodzinnych	3,8	3,5	91,2

Objaśnienia do tabeli: * rolnicy oceniali istotność każdej korzyści w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; A – średnia arytmetyczna, B – odchylenie standardowe, C – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do korzyści wynikających z podejmowania działań restrukturyzacyjnych pozwala je podzielić na dwie grupy wg stopnia istotności (tab. 6.16.).

Do średnio istotnych korzyści rolnicy zaliczyli to, że działania te powodują wzrost dochodów i stanowią źródło utrzymania rodziny, sprzyjają poprawie

wykorzystania zasobów pracy w gospodarstwie rolnym, a także sprzyjają poprawie sytuacji materialnej i warunków życia rodziny. Należy przy tym zauważyć, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest najmniejsze w przypadku drugiej wymienionej korzyści. W opinii rolników do mało istotnych korzyści wynikających z podejmowania tej formy działalności wielofunkcyjnej należy to, że sprzyja ona poprawie sytuacji ekonomicznej gospodarstwa rolnego, sprzyja poprawie wykorzystania majątku w gospodarstwie rolnym, a także to, że sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej oraz rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest przy tym wyraźnie największe w przypadku dwóch ostatnich wymienionych korzyści (tab. 6.16.).

Tabela 6.16. Korzyści wynikające z podejmowania działań restrukturyzacyjnych w ocenie rolników

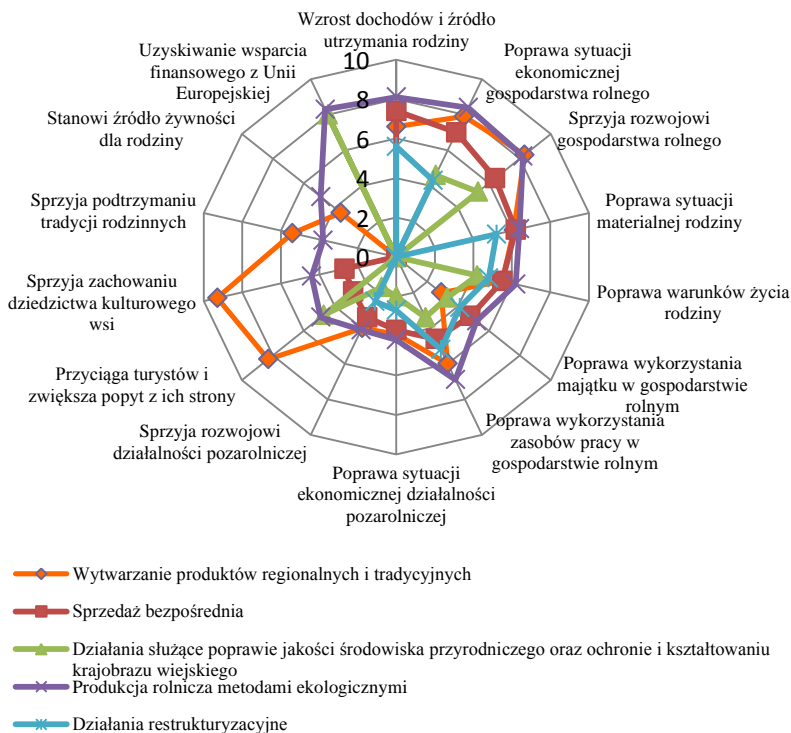
Korzyści	Ocena dokonana przez rolników*		
	A	B	C
Powoduje wzrost dochodów i stanowi źródło utrzymania rodziny	5,6	3,4	61,0
Sprzyja poprawie wykorzystania zasobów pracy w gospodarstwie rolnym	5,2	1,7	32,9
Sprzyja poprawie sytuacji materialnej rodziny	5,2	2,9	55,2
Sprzyja poprawie warunków życia rodziny	4,8	2,6	54,5
Sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej gospodarstwa rolnego	4,3	1,8	41,8
Sprzyja poprawie wykorzystania majątku w gospodarstwie rolnym	4,1	2,6	63,4
Sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej pozarolniczej działalności gospodarczej	2,7	3,3	122,1
Sprzyja rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej	2,5	3,0	121,2

Objaśnienia do tabeli: * rolnicy oceniali istotność każdej korzyści w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; A – średnia arytmetyczna, B – odchylenie standardowe, C – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Podsumowując należy stwierdzić, że w wyniku podejmowania dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej rolnicy uzyskują wiele rozmaitych korzyści zarówno o charakterze ekonomicznym, jak i pozaekonomicznym (społecznym, środowiskowym, kulturowym), które odnoszą się nie tylko do ich samych, ich rodzin, gospodarstw rolnych i działalności pozarolniczej, ale dotyczą i są ważne również dla obszarów wiejskich oraz dla całego społeczeństwa. Dodać trzeba, że korzyści te są zróżnicowane i w dużym stopniu powiązane z konkretnymi formami działalności wielofunkcyjnej rolników (wykres 6.1.).

Wykres 6.1. Ocena korzyści wynikających z podejmowania dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej przez rolników

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Ważne wydaje się być to, że większość dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej rolników powoduje wzrost dochodów i stanowi źródło utrzymania ich rodziny, sprzyjając tym samym poprawie jej sytuacji materialnej i warunków życia. Poza tym zwykle też sprzyjają one poprawie wykorzystania zasobów pracy w gospodarstwie rolnym (wykres 6.1.). Na tej podstawie można więc wnioskować, że działalność wielofunkcyjna rolników zapobiega procesom depopulacyjnym na obszarach wiejskich. Wydaje się bowiem, że istotną przyczyną emigracji (odpływu) ludności z danego terenu jest brak pracy i źródeł utrzymania, a to właśnie mogą zapewnić wspomniane wyżej działania.

Ponadto większość dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej rolników sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej oraz rozwojowi gospodarstwa rolnego i działalności agroturystycznej. Można zatem stwierdzić, że mają one charakter komplementarny względem działalności rolniczej i agroturystycznej, stanowiąc tym samym ważne ich dopełnienie (wykres 6.1.).

W przypadku agroturystyki szczególne znaczenie w tym zakresie ma wytwarzanie produktów regionalnych i tradycyjnych, które zdaniem rolników stanowi istotny czynnik przyciągający turystów i zwiększający popyt z ich strony, jak również sprzyja zachowaniu dziedzictwa kulturowego wsi (wykres 6.1.).

W opinii rolników ważną korzyścią z realizacji programu rolnośrodowiskowego (w tym także związanego z produkcją rolniczą metodami ekologicznymi) jest uzyskiwanie wsparcia finansowego z Unii Europejskiej (wykres 6.1.). Widoczny jest tu zatem problem kosztów i korzyści wynikających czy też związanych z dostarczaniem przez rolnictwo tzw. dóbr publicznych. Z jednej strony społeczeństwo ponosi koszty, a rolnicy uzyskują korzyści, a z drugiej strony ci ostatni dostosowują się do wymagań z tym związanych, co zwykle przeszkadza bądź nawet uniemożliwia maksymalizowanie wolumenu produkcji rolniczej oraz dochodów z gospodarstwa rolnego, ale w związku z tym otrzymują za to rekompensatę od społeczeństwa¹⁷.

¹⁷ Analiza kosztów i korzyści służy do oceny projektów ekonomicznych w kategoriach nadwyżki netto całkowitych płynących z nich korzyści nad ich całkowitymi kosztami, przy założeniu, że pożądane jest maksymalizowanie sumy rent producentów i konsumentów. Por. M. Blaug, *Teoria ekonomii...*, s. 611. Rolnictwo wielofunkcyjne dostarcza pozytywnych efektów zewnętrznych w postaci dóbr publicznych, za które rolnicy nie otrzymują wynagrodzenia za pośrednictwem rynku, bo mechanizm rynkowy jest tu niedoskonały. Efekty zewnętrzne są dodatkowym rezultatem działalności podmiotów gospodarczych, pozostającym poza obrotem rynkowym. Ponieważ ich rozpowszechnianie odbywa się poza rynkiem, nie dochodzi do obiektywnego oszacowania ich wartości. Z tego względu ważne jest stosowanie metod pozwalających na ich internalizację, polegającą na włączeniu kosztów lub korzyści zewnętrznych wynikających z działalności danego podmiotu do jego rachunku ekonomicznego. Por. G. Durand, G. van Huylenbroeck, *Multifunctionality and rural development...*, s. 7; St. Korenik, *Kierunki zmian w przestrzeni społeczno-ekonomicznej na progu XXI wieku – wyzwania dla polityki przestrzennej* [w:] *Polityka ekonomiczna – współczesne wyzwania*, red. M. Kłamut, PWN, Warszawa 2007, s. 370–371; A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

Do metod wyceny kosztów i korzyści dostarczania przez rolnictwo dóbr publicznych należą:

– metoda odwróconych wydatków polegająca na wycenie kosztów przywrócenia walorów przyrodniczych środowiska rolniczego albo kosztów zapobiegania degradacji środowiska, np. koszty zakupu ziemi dla zachowania jej walorów środowiskowych albo koszty zainstalowania filtrów oczyszczających wodę ze związków chemicznych stosowanych w rolnictwie;

– metoda wyceny kosztów produkcji polegająca na szacowaniu zmian kosztów i przychodów gospodarstwa rolnego w związku ze zmianami służącymi zachowaniu i wzbogacaniu walorów środowiska przyrodniczego;

– metoda ujawnionych oczekiwań oparta na założeniu, że na podstawie indywidualnych zachowań ludzi poszukujących wypoczynku w środowisku o wysokich walorach przyrodniczych ocenia się zapotrzebowanie na takie środowisko;

– metoda społecznych oczekiwań zakładająca ocenę wartości środowiska na podstawie opinii osób pytanych o skłonność do płacenia za poprawę stanu środowiska przyrodniczego, przy uwzględnieniu różnych kwot za różną jakość.

Por. P. Feather, D. Hellerstein, L. Hansen, *Economic Valuation of Environmental Benefits and the Targeting of Conservation Programs*, „Agricultural Economic Report”, nr 778, USDA, Economic Research Service, 1999, s. 21–23, cyt za: A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju...*

ROZDZIAŁ VII

Uwarunkowania i kierunki rozwoju gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w kontekście wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich

1. Czynniki sprzyjające i bariery funkcjonowania oraz dalszego rozwoju gospodarstw rolnych i pozarolniczej działalności gospodarczej rolników

W badaniach poszukiwano odpowiedzi na pytanie dotyczące czynników sprzyjających oraz barier funkcjonowania i dalszego rozwoju gospodarstwa rolnego i pozarolniczej działalności gospodarczej rolników. Czynniki te podzielono na dwie grupy, tj. wewnętrzne, czyli takie, na które rolnicy mają bezpośredni wpływ oraz zewnętrzne, na które wpływu nie mają¹. Dane na ten temat przedstawiono w tabelach 7.1.–7.8.

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do czynników wewnętrznych, które ich zdaniem sprzyjają obecnie rozwojowi gospodarstwa rolnego, pozwala je podzielić na cztery grupy wg stopnia istotności (tab. 7.1.).

Do istotnych czynników wewnętrznych sprzyjających rozwojowi gospodarstwa rolnego rolnicy zaliczyli: swoją wiedzę i umiejętność kierowania gospodarstwem oraz nowe pomysły, czynnik ludzki w gospodarstwie (tj. zasoby pracy, wiek, wykształcenie, przedsiębiorczość, umiejętności i kwalifikacje osób pracujących w gospodarstwie rolnym), wysoką jakość wytwarzanych produktów, a także dobre wyposażenie gospodarstwa w majątek trwały (budynki, maszyny, urządzenia, środki transportu) oraz dobry stan tych aktywów. Dodać należy, że

¹ Rozważania na temat warunków, czynników i mierników rozwoju oraz sukcesu działalności gospodarczej zawarte są m.in. w następujących opracowaniach: J. Targalski, *Przedsiębiorczość i zarządzanie*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2003; J. Stanienda, *Determinanty rozwoju konkurencyjności przedsiębiorstw w regionie*, Wydawnictwo Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie, Tarnów 2006; J. Adamczyk, T. Nitkiewicz, *Programowanie zrównoważonego rozwoju...*

zróźnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest w przypadku tych odpowiedzi małe. Do średnio istotnych czynników rolnicy zaliczyli: znalezienie rynku zbytu dla produktów rolnych, zasoby ziemi w gospodarstwie oraz dostosowanie gospodarstwa do wymogów UE (np. sanitarnych, jakościowych itd.). Zróźnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym większe, jak w poprzedniej. W opinii rolników mało istotnym czynnikiem jest natomiast rozwój współpracy z innymi gospodarstwami i partnerami rynkowymi (kooperanci, kontrahenci) oraz z otoczeniem instytucjonalnym (w tym także z samorządem lokalnym), przy czym zróźnicowanie ocen dokonanych przez nich w tej grupie odpowiedzi jest podobne, jak w poprzedniej. Z kolei zdaniem rolników bardzo mało istotnym czynnikiem wewnętrznym, który ma sprzyjać rozwojowi gospodarstwa rolnego jest wprowadzanie innowacji (nowych technologii, produktów itd.), co może świadczyć o tym, że zwykle rolnicy tego nie czynią. Zróźnicowanie ocen dokonanych przez rolników w przypadku tej odpowiedzi jest jednak wyraźniej największe (tab. 7.1.), bowiem, jak wynika z badań, rolnicy wprowadzający innowacje zdecydowanie wyżej, w porównaniu z pozostałymi, oceniają znaczenie tego czynnika dla rozwoju gospodarstwa rolnego.

W celu dokonania oceny stopnia ważności wpływu danego czynnika wewnętrznego na rozwój gospodarstwa rolnego przyjęto trzy klasy wskaźników². Na tej podstawie należy stwierdzić, że silny wpływ na rozwój gospodarstwa rolnego mają takie czynniki, jak: czynnik ludzki w gospodarstwie (w tym umiejętność kierowania gospodarstwem przez rolnika), wysoka jakość wytwarzanych produktów oraz zasoby majątku trwałego. Natomiast nie mają na to wpływu takie czynniki, jak: rozwój współpracy z otoczeniem instytucjonalnym oraz wprowadzanie innowacji (tab. 7.1.).

Dodatkowo należy zauważyć, że oceny dokonane przez rolników odnośnie do analizowanych czynników są zróźnicowane w zależności od znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania ich rodziny. Rolnicy z gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania rodziny, wyraźniej najwyżej oceniają znaczenie wszystkich analizowanych czynników, a zróźnicowanie ocen dokonanych przez nich jest najmniejsze. W dalszej kolejności dotyczy to rolników z gospodarstw, w których nie ma głównego źródła utrzymania rodziny. Natomiast najniższe oceny analizowanych czynników oraz największe ich zróźnicowanie występują w grupie gospodarstw, w których główne źródło utrzymania rodziny rolników stanowi ich działalność pozarolnicza (tab. 7.1.).

² Wskaźnik mieszczący się w przedziale 6,6–10 pkt oznacza silny wpływ danego czynnika, wskaźnik w przedziale 3,6–6,5 pkt oznacza średni wpływ, zaś wskaźnik w przedziale 0–3,5 pkt brak wpływu.

Tabela 7.1. Czynniki wewnętrzne sprzyjające rozwojowi gospodarstwa rolnego w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny

Czynniki	Badane gospodarstwa rolne							
	ogółem [N=210]		stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]		z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]		pozostałe [N=59]	
	Ocena dokonana przez rolników**							
	A	B	A	B	A	B	A	B
Umiejętność kierowania gospodarstwem, wiedza, nowe pomysły itd.	7,9	19,5	8,4	16,2	7,0	22,2	7,4	19,0
Czynnik ludzki w gospodarstwie	7,6	20,4	8,2	18,4	6,9	19,8	7,1	19,5
Wysoka jakość produktów wytwarzanych w gospodarstwie	7,3	27,2	8,4	19,5	5,3	25,3	6,4	21,7
Dobre wyposażenie gospodarstwa w majątek trwały	7,0	25,3	8,3	10,2	4,3	22,0	6,2	11,3
Dobry stan aktywów gospodarstwa (budynków, maszyn, urządzeń, środków transportu)	6,6	25,8	7,7	13,6	4,1	24,8	6,1	14,0
Znalezienie rynku zbytu dla produktów rolnych	5,9	45,1	7,4	23,0	2,0	107,6	5,6	25,6
Zasoby ziemi w gospodarstwie	5,3	60,2	7,0	26,0	2,1	106,8	4,3	87,0
Dostosowanie gospodarstwa do wymogów UE	4,6	51,1	5,5	29,2	3,0	74,7	3,8	66,7
Rozwój współpracy z innymi gospodarstwami i partnerami rynkowymi	4,0	47,7	4,7	36,4	2,8	73,2	3,5	47,3
Rozwój współpracy z otoczeniem instytucjonalnym (w tym także z samorządem lokalnym)	3,4	49,3	3,6	36,8	2,6	71,1	3,5	47,8
Wprowadzanie innowacji	2,3	120,6	2,8	108,9	1,5	136,8	1,9	122,5

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdego czynnika w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotny, 1–2 – bardzo mało istotny, 3–4 – mało istotny, 5–6 – średnio istotny, 7–8 – istotny, 9–10 – bardzo istotny; A – średnia arytmetyczna, B – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Na tej podstawie można stwierdzić, że atutami badanych gospodarstw rolnych są przede wszystkim ich zasoby, a także jakość produktów i dostosowanie do wymogów UE. Pod względem czynników wewnętrznych sprzyjających rozwojowi gospodarstwa rolnego, największe potencjalne możliwości dalszego rozwoju mają te jednostki, które już obecnie dobrze funkcjonują na rynku, zapewniając odpowiedni poziom dochodów i stanowiąc tym samym główne źródło utrzymania rodziny rolników. Natomiast w najgorszej sytuacji pod tym względem są gospodarstwa, w których głównym źródłem utrzymania rodziny jest działalność pozarolnicza.

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do czynników zewnętrznych, które ich zdaniem sprzyjają obecnie rozwojowi gospodarstwa rolnego, pozwala je podzielić na trzy grupy wg stopnia istotności (tab. 7.2.).

Zdaniem rolników istotnym czynnikiem zewnętrznym sprzyjającym rozwojowi gospodarstwa rolnego jest uzyskiwanie wsparcia finansowego z UE, a zróżnicowanie ocen dokonanych przez nich w tej kwestii jest małe. Do średnio istotnych czynników rolnicy zaliczyli natomiast: duży popyt na produkty rolne oferowane przez gospodarstwo, dobry dostęp do informacji rynkowej (nt. możliwości zaopatrzenia, zbytu, pozyskiwania środków finansowych, w tym także z UE itd.), a także dobry stan środowiska przyrodniczego i poprawę jego jakości. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest jednak większe, jak w przypadku poprzedniej. Z kolei w opinii rolników mało istotnymi czynnikami zewnętrznymi sprzyjającymi rozwojowi gospodarstwa rolnego są: wzrost dochodów ludności (mieszkańców wsi), poprawa poziomu wykształcenia i kwalifikacji ludności (mieszkańców wsi), spadek bezrobocia, wsparcie instytucjonalne (w tym aktywne działania samorządu lokalnego na rzecz rozwoju rolnictwa) i rozwój otoczenia rolnictwa (instytucje, przedsiębiorstwa ze sfery przed i poprodukcyjnej), poprawa sytuacji w rolnictwie (dopłaty, dotacje, nowe rynki zbytu), słaba konkurencja, poprawa i dalszy rozwój infrastruktury technicznej, społecznej i turystycznej, dogodne położenie gospodarstwa względem rynku zaopatrzenia i zbytu (tereny podmiejskie), położenie gospodarstwa na terenach atrakcyjnych turystycznie, duży ruch turystyczny w gminie zwiększający popyt na produkty rolne. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest duże, przy czym wyraźnie największe w przypadku ostatnich czterech (tab. 7.2.).

W celu dokonania oceny stopnia ważności wpływu danego czynnika zewnętrznego na rozwój gospodarstwa rolnego przyjęto trzy klasy wskaźników, podobnie jak w przypadku analizy czynników wewnętrznych. Na tej podstawie należy stwierdzić, że silny wpływ na rozwój gospodarstwa rolnego wywiera uzyskiwanie wsparcia finansowego z UE, zaś nie mają na to wpływu takie czynniki zewnętrzne, jak: poprawa poziomu wykształcenia mieszkańców wsi oraz

sytuacji w rolnictwie, położenie gospodarstwa na terenach atrakcyjnych turystycznie oraz duży ruch turystyczny w gminie, rozwój infrastruktury społecznej i spadek bezrobocia (tab. 7.2.).

Ponadto należy zauważyć, że oceny dokonane przez rolników odnośnie do analizowanych czynników są zróżnicowane w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują ich gospodarstwa rolne. Rolnicy z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami wyżej oceniają znaczenie takich czynników, jak: dogodne położenie gospodarstwa względem rynku zaopatrzenia i zbytu, duży popyt na produkty rolne oferowane przez gospodarstwo, dobry dostęp do informacji rynkowej, wzrost dochodów mieszkańców wsi oraz poprawa poziomu ich wykształcenia i kwalifikacji, wsparcie instytucjonalne i rozwój otoczenia rolnictwa, słaba konkurencja, poprawa i dalszy rozwój infrastruktury technicznej i społecznej oraz spadek bezrobocia. Z kolei znaczenie pozostałych czynników zewnętrznych sprzyjających rozwojowi gospodarstwa rolnego jest wyżej oceniane przez rolników z obszarów wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo. Chodzi tu przede wszystkim o takie czynniki, jak: położenie gospodarstwa na terenach atrakcyjnych turystycznie, duży ruch turystyczny w gminie zwiększający popyt na produkty rolne oraz poprawa i dalszy rozwój infrastruktury turystycznej. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest w przypadku większości analizowanych czynników podobne we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne. Jak już wcześniej zauważono, znaczne różnice w tym zakresie występują jedynie w przypadku czterech czynników, takich jak: dogodne położenie gospodarstwa względem rynku zaopatrzenia i zbytu, położenie gospodarstwa na terenach atrakcyjnych turystycznie, duży ruch turystyczny w gminie zwiększający popyt na produkty rolne oraz poprawa i dalszy rozwój infrastruktury turystycznej (tab. 7.2.).

W związku z powyższym można stwierdzić, że przystąpienie Polski do Unii Europejskiej i wspieranie rolnictwa w ramach WPR, stanowi ważny czynnik zewnętrzny sprzyjający dalszemu rozwojowi badanych gospodarstw rolnych. Istotne znaczenie w tym zakresie ma również lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w którym one funkcjonują. Wyraźnie widoczny jest przy tym pozytywny wpływ miasta, a także terenów atrakcyjnych turystycznie na możliwości rozwoju gospodarstw rolnych, co między innymi może mieć związek z występowaniem większego popytu na ich produkty. Dodać należy, że pod względem zewnętrznych czynników sprzyjających rozwojowi gospodarstwa rolnego najlepsza sytuacja występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, zaś najgorsza na obszarach wiejskich oddalonych od miast.

Tabela 7.2. Czynniki zewnętrzne sprzyjające rozwojowi gospodarstwa rolnego w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne

Czynniki	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*											
	Ogółem [N=210]		I [N=62]		II [N=35]		III [N=175]		A [N=41]		B [N=134]	
	Ocena dokonana przez rolników**											
	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y
<i>1</i>	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Uzyskiwanie wsparcia finansowego z UE	7,4	23,1	7,6	21,3	6,8	25,7	7,5	22,4	7,4	23,5	7,9	18,0
Duży popyt na produkty rolne	6,3	33,4	6,6	32,3	7,7	24,9	6,0	33,8	6,8	26,2	5,5	35,9
Dobry dostęp do informacji rynkowej	5,4	39,7	5,5	44,9	6,7	28,0	5,1	40,8	5,7	40,0	4,6	41,2
Poprawa jakości środowiska przyrodniczego	5,1	50,5	6,0	41,0	4,3	43,5	5,2	50,9	5,1	52,7	5,3	45,4
Dobry stan środowiska przyrodniczego	4,9	51,4	5,8	48,0	4,2	43,0	5,1	52,0	5,0	53,7	5,4	47,1
Dogodne położenie gospodarstwa względem rynku zaopatrzenia i zbytu (tereny podmiejskie)	4,4	78,1	4,7	74,1	9,8	5,0	3,4	82,1	7,1	10,8	2,3	94,2
Wzrost dochodów ludności (mieszkańców wsi)	4,1	53,0	4,4	46,5	5,1	47,7	4,0	53,2	4,8	50,1	3,4	54,2
Wsparcie instytucjonalne i rozwój otoczenia rolnictwa	4,0	43,4	4,0	37,0	4,6	39,5	3,8	43,7	4,2	39,7	3,7	44,7
Słaba konkurencja	3,7	50,4	3,3	50,2	5,2	22,2	3,4	54,1	3,7	43,6	3,3	57,4
Poprawa i dalszy rozwój infrastruktury technicznej	3,7	51,9	4,0	39,5	4,9	48,3	3,4	49,8	4,3	41,5	3,3	51,9
Poprawa i dalszy rozwój infrastruktury turystycznej	3,6	109,5	9,1	13,6	3,1	84,9	3,7	112,3	3,0	130,7	6,2	68,5
Poprawa poziomu wykształcenia i kwalifikacji ludności (mieszkańców wsi)	3,5	64,4	4,0	49,7	4,9	53,7	3,2	64,2	4,2	58,0	3,0	65,2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Duży ruch turystyczny w gminie zwiększający popyt na produkty rolne	3,5	117,5	9,4	6,0	3,2	125,5	3,6	116,2	2,9	134,5	5,9	73,0
Poprawa sytuacji w rolnictwie	3,3	52,7	4,1	48,4	3,1	56,2	4,2	48,8	3,6	52,3	4,8	47,1
Położenie gospodarstwa na terenach atrakcyjnych turystycznie	3,2	126,3	9,1	8,3	2,7	138,4	3,3	124,3	2,6	146,7	5,5	75,7
Poprawa i dalszy rozwój infrastruktury społecznej	3,0	58,9	3,4	47,0	3,6	57,9	2,9	58,1	3,5	52,7	2,6	59,9
Spadek bezrobocia	2,9	66,9	2,8	66,1	3,7	38,8	2,7	72,6	3,0	62,5	2,6	75,9

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdego czynnika na skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotny, 1–2 – bardzo mało istotny, 3–4 – mało istotny, 5–6 – średnio istotny, 7–8 – istotny, 9–10 – bardzo istotny; X – średnia arytmetyczna, Y – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do wewnętrznych barier funkcjonowania i rozwoju ich gospodarstwa rolnego, pozwala je podzielić na trzy grupy wg stopnia istotności (tab. 7.3.).

Do średnio istotnych barier wewnętrznych rolnicy zaliczyli: utrudnienia we wprowadzaniu innowacji (nowych technologii, produktów itd.), mały obszar gospodarstwa, problemy ze zbytem produktów rolnych (brak dostępu do kanałów dystrybucji) oraz zbyt wysokie koszty prowadzenia gospodarstwa. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym dość duże. W opinii rolników mało istotnymi barierami wewnętrznymi są: słabe wyposażenie gospodarstwa w majątek trwały (budynki, maszyny, urządzenia, środki transportu) oraz zły stan tych aktywów, konieczność dostosowania się do wymogów UE (np. sanitarnych, jakościowych itd.) i trudności z tym związane, nadmierne obciążenia finansowe (podatki, ubezpieczenia itd.), problemy finansowe (brak kapitału, utrata płynności finansowej, zatory płatnicze – opóźnienia w płatnościach za produkty rolne), problemy ze współpracą z innymi gospodarstwami i partnerami rynkowymi (kooperanci, kontrahenci) oraz z otoczeniem instytucjonalnym (w tym także z samorządem lokalnym), a także słaba jakość

ziemi użytkowanej rolniczo. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w przypadku tej grupy odpowiedzi jest zwykle większe, jak w poprzedniej. Z kolei zdaniem rolników bardzo mało istotną barierą wewnętrzną funkcjonowania i rozwoju ich gospodarstwa rolnego jest słaba jakość produktów wytwarzanych w gospodarstwie, przy czym zróżnicowanie ocen dokonanych przez nich w przypadku tej odpowiedzi jest wyraźnie największe (tab. 7.3.).

Ponadto należy zauważyć, że oceny dokonane przez rolników odnośnie do analizowanych barier są zróżnicowane w zależności od znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania ich rodziny. Dla rolników z gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania rodziny, wyraźnie najbardziej znaczącą barierą wewnętrzną funkcjonowania i rozwoju gospodarstwa rolnego są utrudnienia we wprowadzaniu innowacji, przy czym zróżnicowanie ocen dokonanych przez nich w przypadku tej odpowiedzi jest najmniejsze. Dla rolników z gospodarstw, w których główne źródło utrzymania rodziny stanowi działalność pozarolnicza wyraźnie bardziej dotkliwymi barierami niż dla pozostałych są: mały obszar gospodarstwa, problemy ze zbytem produktów rolnych, słabe wyposażenie gospodarstwa w majątek trwały oraz zły stan tych aktywów, konieczność dostosowania się do wymogów UE i trudności z tym związane, a także problemy ze współpracą z innymi gospodarstwami i partnerami rynkowymi oraz z otoczeniem instytucjonalnym. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dotyczących wymienionych barier i dokonanych przez tych rolników jest najmniejsze. Z kolei dla rolników z gospodarstw, w których nie ma głównego źródła utrzymania rodziny, bardziej znaczącymi barierami wewnętrznymi funkcjonowania i rozwoju gospodarstwa rolnego niż dla pozostałych są problemy finansowe oraz zbyt wysokie koszty prowadzenia gospodarstwa, a zróżnicowanie ocen dotyczących wymienionych barier i dokonanych przez tych rolników jest najmniejsze. W przypadku pozostałych trzech analizowanych barier (tj. nadmierne obciążenia finansowe, słaba jakość ziemi użytkowanej rolniczo i słaba jakość produktów wytwarzanych w gospodarstwie) nie ma natomiast większych różnic w ocenach dokonanych przez rolników z poszczególnych grup gospodarstw, przy czym dodać należy, że najczęściej są one traktowane przez nich jako mało bądź bardzo mało istotne (tab. 7.3.).

Wobec powyższego można stwierdzić, że pod względem wewnętrznych barier funkcjonowania i dalszego rozwoju gospodarstwa rolnego, najgorzej wypadają te jednostki, w których główne źródło utrzymania rodziny stanowi działalność pozarolnicza rolników. Z kolei zdecydowanie najlepsza sytuacja w tym zakresie występuje w gospodarstwach rolnych stanowiących główne źródło utrzymania rodziny, które jak już wcześniej zauważono, posiadają największe atuty sprzyjające ich dalszemu rozwojowi, przy czym istotną przeszkodą dla nich są przede wszystkim utrudnienia we wprowadzaniu innowacji.

Tabela 7.3. Wewnętrzne bariery funkcjonowania i rozwoju gospodarstwa rolnego w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny

Bariery	Badane gospodarstwa rolne							
	ogółem [N=210]		stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]		z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]		pozostałe [N=59]	
	Ocena dokonana przez rolników**							
	A	B	A	B	A	B	A	B
Utrudnienia we wprowadzaniu innowacji	6,1	32,4	6,7	21,7	5,6	34,0	5,1	30,8
Mały obszar gospodarstwa	5,4	55,1	4,4	70,9	7,4	21,1	5,8	43,5
Problemy ze zbytem produktów rolnych	4,9	58,3	3,8	74,1	7,7	18,7	5,2	44,8
Zbyt wysokie koszty prowadzenia gospodarstwa	4,6	53,0	3,5	56,0	5,0	46,8	6,6	35,8
Słabe wyposażenie w majątek trwały	4,4	61,6	3,7	72,4	7,3	20,9	4,0	56,7
Konieczność dostosowania się do wymogów UE i trudności z tym związane	4,4	61,4	4,0	72,0	6,1	32,7	4,2	58,6
Zły stan aktywów gospodarstwa (budynków, maszyn, urządzeń, środków transportu)	4,0	55,3	3,5	67,4	5,2	18,8	3,7	51,6
Nadmierne obciążenia finansowe (podatki, ubezpieczenia itd.)	4,0	51,4	3,9	48,7	4,2	70,7	4,3	39,8
Problemy finansowe (brak kapitału, utrata płynności finansowej, zatory płatnicze – opóźnienia w płatnościach za produkty rolne)	3,7	65,8	3,4	76,5	3,5	67,2	4,6	56,4
Problemy ze współpracą z innymi gospodarstwami i partnerami rynkowymi	3,6	71,1	2,9	85,2	5,7	25,1	3,5	73,4
Słaba jakość ziemi użytkowanej rolniczo	3,5	76,7	3,6	71,8	3,1	84,8	3,7	80,5
Problemy ze współpracą z otoczeniem instytucjonalnym (w tym także z samorządem lokalnym)	3,3	77,3	2,6	87,1	5,4	30,1	2,7	90,1
Słaba jakość produktów wytwarzanych w gospodarstwie	1,7	108,3	1,5	104,2	1,7	125,9	1,8	107,6

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdej bariery w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; A – średnia arytmetyczna, B – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Dodatkowo zwraca uwagę fakt, że rolnicy zwykle raczej nie dostrzegają znaczenia współpracy z innymi gospodarstwami i partnerami rynkowymi oraz z otoczeniem instytucjonalnym, jako istotnego czynnika, który może ułatwiać bądź utrudniać dalszy rozwój gospodarstwa rolnego. Pozytywnym zjawiskiem jest natomiast to, że widzą potrzebę wprowadzania innowacji, traktując utrudnienia w tym zakresie, jako ważną barierę w rozwoju.

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do zewnętrznych barier funkcjonowania i rozwoju ich gospodarstwa rolnego, pozwala je podzielić na cztery grupy wg stopnia istotności (tab. 7.4.).

Tabela 7.4. Zewnętrzne bariery funkcjonowania i rozwoju gospodarstwa rolnego w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne

Bariery	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*											
	Ogółem [N=210]		I [N=62]		II [N=35]		III [N=175]		A [N=41]		B [N=134]	
	Ocena dokonana przez rolników**											
	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y
<i>I</i>	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Zbyt wysokie ceny środków do produkcji rolnej i usług	7,6	33,2	7,6	34,2	7,8	32,3	7,6	33,4	7,9	23,7	7,4	36,1
Wzrost biurokracji	7,2	32,4	7,6	33,3	6,1	41,6	7,5	30,5	5,8	39,4	8,4	27,6
Pogorszenie się sytuacji ogólnogospodarczej w kraju	7,1	27,9	7,1	28,1	7,0	29,0	7,1	27,8	6,8	25,4	7,2	28,3
Niekorzystne zjawiska w rolnictwie	6,9	38,0	6,0	44,0	7,9	29,2	6,4	39,5	7,6	31,2	5,1	41,9
Zubożenie mieszkańców wsi	6,2	39,8	6,8	42,5	5,0	36,8	6,7	39,4	5,5	41,4	7,4	32,9
Silna konkurencja	5,9	45,3	6,9	46,7	4,8	41,0	6,6	44,9	5,2	47,1	7,3	37,6
Utrudniony dostęp do informacji rynkowej	5,5	46,3	6,7	36,5	3,1	73,8	6,7	38,8	4,2	38,1	8,2	41,1
Niekorzystna lokalizacja gospodarstwa (peryferyjne położenie, słaby dostęp do rynku zaopatrzenia i zbytu)	5,3	50,3	6,3	33,6	0,9	166,5	6,8	30,4	2,8	9,9	7,9	22,4
Mały popyt na produkty rolne	5,1	48,4	5,0	49,7	4,1	67,9	6,7	44,4	5,2	44,6	7,2	43,7
Rosnące ryzyko działalności gospodarczej	4,9	53,0	4,7	63,4	5,1	44,6	4,9	54,7	5,2	44,8	4,8	57,8
Słaby rozwój infrastruktury społecznej	4,4	46,5	4,9	36,1	2,9	81,7	4,8	39,1	4,0	45,2	5,3	37,2
Słaby rozwój infrastruktury technicznej	4,4	46,9	4,8	38,4	3,4	80,4	4,7	40,2	4,2	44,9	5,1	38,8
Utrudniony dostęp do środków finansowych z UE	3,8	78,5	3,6	99,2	3,6	58,0	3,8	81,7	3,7	86,9	4,0	64,1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Wzrost bezrobocia	3,5	52,9	3,8	33,7	1,9	130,4	4,0	39,6	3,0	44,7	4,6	37,8
Słaby rozwój infrastruktury turystycznej	1,8	137,4	1,5	143,7	2,8	108,4	1,9	144,7	2,5	116,2	1,1	156,3
Zły stan środowiska przyrodniczego	1,8	114,4	0,0	–	3,8	38,1	1,8	137,7	2,6	137,3	0,9	140,1

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdej bariery w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; X – średnia arytmetyczna, Y – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Zdaniem rolników istotnymi barierami zewnętrznymi są: zbyt wysokie ceny środków do produkcji rolnej i usług, wzrost biurokracji (rozliczenia podatkowe, ubezpieczenia społeczne, wymogi UE w zakresie ewidencji gospodarowania itd.), pogorszenie się sytuacji ogólnogospodarczej w kraju oraz niekorzystne zjawiska w rolnictwie (napływ żywności z zagranicy, upadek wielu gospodarstw rolnych, nieopłacalność produkcji rolniczej itd.). Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym niewielkie. Do średnio istotnych barier zewnętrznych rolnicy zaliczyli: zubożenie mieszkańców wsi, silną konkurencję, utrudniony dostęp do informacji rynkowej (nt. możliwości zaopatrzenia i zbytu, pozyskiwania środków finansowych, w tym także z UE itd.), niekorzystną lokalizację gospodarstwa (peryferyjne położenie, słaby dostęp do rynku zaopatrzenia i zbytu), mały popyt na produkty rolne oferowane przez gospodarstwo oraz rosnące ryzyko działalności gospodarczej. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest jednak większe, jak w poprzedniej. W opinii rolników mało istotnymi barierami zewnętrznymi są natomiast: słaby rozwój infrastruktury społecznej i technicznej, utrudniony dostęp do środków finansowych z UE oraz wzrost bezrobocia, a zróżnicowanie ocen dokonanych przez nich w tej grupie odpowiedzi jest podobne, jak w poprzedniej. Z kolei wśród bardzo mało istotnych barier zewnętrznych funkcjonowania i rozwoju gospodarstwa rolnego rolnicy wymienili dwie, tj.: słaby rozwój infrastruktury turystycznej oraz zły stan środowiska przyrodniczego, przy czym zróżnicowanie ocen dokonanych przez nich w przypadku tych odpowiedzi jest wyraźnie największe (tab. 7.4.).

Dodatkowo należy zauważyć, że oceny dokonane przez rolników odnośnie do analizowanych barier są zróżnicowane w zależności od lokalizacji w prze-

strzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują ich gospodarstwa rolne. Dla rolników z obszarów wiejskich oddalonych od miast bardziej znaczącymi barierami zewnętrznymi funkcjonowania i rozwoju gospodarstwa rolnego niż dla pozostałych są: wzrost biurokracji,ubożenie mieszkańców wsi, silna konkurencja, utrudniony dostęp do informacji rynkowej, niekorzystna lokalizacja gospodarstwa, mały popyt na produkty rolne oferowane przez gospodarstwo, słaby rozwój infrastruktury społecznej i technicznej oraz wzrost bezrobocia. Dodać należy, że w dalszej kolejności dotyczy to rolników z obszarów wiejskich cennych przyrodniczo. Z kolei dla rolników z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami bardziej dotkliwymi barierami zewnętrznymi niż dla pozostałych są jedynie trzy, tj.: niekorzystne zjawiska w rolnictwie, a także słaby rozwój infrastruktury turystycznej oraz zły stan środowiska przyrodniczego, przy czym pierwsza oceniana jest zwykle przez nich, jako istotna, a dwie kolejne, jako mało bądź też bardzo mało istotne. Natomiast w przypadku pozostałych czterech analizowanych barier zewnętrznych (tj. zbyt wysokie ceny środków do produkcji rolnej i usług, pogorszenie się sytuacji ogólnogospodarczej w kraju, rosnące ryzyko działalności gospodarczej oraz utrudniony dostęp do środków finansowych z UE) nie ma większych różnic w ocenach dokonanych przez rolników z poszczególnych wydzielonych typów obszarów wiejskich. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest w przypadku większości analizowanych barier podobne we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne. Znaczne różnice w tym zakresie występują jedynie w przypadku dwóch barier, takich jak: niekorzystna lokalizacja gospodarstwa oraz zły stan środowiska przyrodniczego (tab. 7.4.).

Na tej podstawie można stwierdzić, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują badane gospodarstwa rolne stanowią istotne czynniki determinujące skalę występujących barier zewnętrznych ich funkcjonowania i dalszego rozwoju. Pod względem tych barier zdecydowanie najgorsza sytuacja występuje na obszarach wiejskich oddalonych od miast, a w dalszej kolejności także na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo. Natomiast najlepsza jest ona na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami.

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do czynników wewnętrznych, które ich zdaniem sprzyjają obecnie rozwojowi prowadzonej przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej, pozwala je podzielić na trzy grupy wg stopnia istotności (tab. 7.5.).

Tabela 7.5. Czynniki wewnętrzne sprzyjające rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny

Czynniki	Badane gospodarstwa rolne							
	ogółem [N=210]		stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]		z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]		pozostałe [N=59]	
	Ocena dokonana przez rolników**							
	A	B	A	B	A	B	A	B
Umiejętność kierowania firmą, wiedza, nowe pomysły	7,9	21,1	7,3	22,9	9,0	15,1	8,3	16,3
Wysoka jakość produktów i usług	7,6	30,4	7,2	34,1	8,4	24,3	7,9	26,7
Czynnik ludzki	7,4	31,5	6,8	34,2	8,9	18,7	7,7	29,5
Konkurencyjne ceny produktów i usług	7,1	30,1	6,9	31,3	7,5	27,5	7,2	29,6
Znalezienie rynku zbytu dla produktów i usług	7,0	27,8	5,3	26,1	8,8	12,2	7,4	19,8
Dobre wyposażenie firmy w majątek trwały	6,9	22,1	6,0	20,5	8,7	11,9	7,5	12,0
Dobry stan aktywów firmy (budynków, maszyn, urządzeń, środków transportu)	6,8	25,7	5,8	23,3	9,2	10,4	7,2	13,1
Obniżka kosztów działalności firmy	3,5	73,2	3,1	76,6	4,3	66,8	4,1	69,8
Dobra reklama firmy	3,4	114,8	2,4	139,9	4,9	78,7	3,6	104,4
Rozwój współpracy z innymi przedsiębiorstwami i partnerami rynkowymi	3,2	118,9	2,3	151,6	3,7	75,2	3,2	82,1
Rozwój współpracy z otoczeniem instytucjonalnym (w tym także z samorządem lokalnym)	2,6	78,0	2,1	79,0	3,1	71,2	2,7	78,6
Wprowadzanie innowacji	2,1	115,9	1,5	136,0	2,9	84,9	2,6	104,8

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdego czynnika w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotny, 1–2 – bardzo mało istotny, 3–4 – mało istotny, 5–6 – średnio istotny, 7–8 – istotny, 9–10 – bardzo istotny; A – średnia arytmetyczna, B – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Do istotnych czynników wewnętrznych sprzyjających rozwojowi działalności pozarolniczej rolnicy zaliczyli: swoją wiedzę i umiejętność kierowania firmą

oraz nowe pomysły, czynnik ludzki (tj. zasoby pracy, wiek, wykształcenie, przedsiębiorczość, umiejętności i kwalifikacje pracowników), wysoką jakość oraz konkurencyjne ceny wytwarzanych produktów i świadczonych usług, znalezienie rynku zbytu dla produktów i usług, a także dobre wyposażenie firmy w majątek trwały (budynki, maszyny, urządzenia, środki transportu) oraz dobry stan tych aktywów. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest w przypadku tych odpowiedzi niewielkie. Zdaniem rolników mało istotnymi czynnikami są z kolei: obniżka kosztów działalności firmy, rozwój współpracy z otoczeniem instytucjonalnym (w tym także z samorządem lokalnym) oraz z innymi przedsiębiorstwami i partnerami rynkowymi (kooperanci, kontrahenci), w tym także zagranicznymi oraz dobra reklama firmy (w tym także jej strona internetowa). Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym większe, jak w poprzedniej, a zwłaszcza w przypadku trzech ostatnich czynników. Natomiast w opinii rolników bardzo mało istotnym czynnikiem wewnętrznym sprzyjającym rozwojowi ich działalności pozarolniczej jest wprowadzanie innowacji (nowych technologii, produktów, usług itd.), co może świadczyć o tym, że najczęściej rolnicy tego nie robią³. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez nich w przypadku tej odpowiedzi jest jednak bardzo duże (tab. 7.5.). Bowiem, jak wynika z badań, rolnicy wprowadzający innowacje zdecydowanie wyżej, w porównaniu z pozostałymi, oceniają znaczenie tego czynnika dla rozwoju działalności pozarolniczej.

W celu dokonania oceny stopnia ważności wpływu danego czynnika wewnętrznego na rozwój działalności pozarolniczej przyjęto trzy klasy wskaźników, podobnie jak w przypadku analizy czynników sprzyjających rozwojowi gospodarstwa rolnego. Na tej podstawie należy stwierdzić, że silny wpływ na rozwój działalności pozarolniczej mają takie czynniki, jak: czynnik ludzki (w tym umiejętność kierowania firmą przez rolnika), wysoka jakość oraz konkurencyjne ceny i znalezienie rynku zbytu dla wytwarzanych produktów i usług, a także zasoby majątku trwałego. Natomiast nie mają na to wpływu takie czynniki, jak: obniżka kosztów działalności firmy i dobra reklama, rozwój współpracy z innymi przedsiębiorstwami i partnerami rynkowymi oraz z otoczeniem instytucjonalnym, a także wprowadzanie innowacji (tab. 7.5.).

Dodatkowo należy zauważyć, że oceny dokonane przez rolników odnośnie do analizowanych czynników są zróżnicowane w zależności od znaczenia go-

³ Z badań prowadzonych na temat innowacyjności jako czynnika rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich wynika, że wprowadzić duża część przedsiębiorców dostrzega ważne znaczenie innowacji, ale tylko niewielki ich odsetek je wprowadza. Głównymi barierami w tym zakresie są niewystarczające zasoby finansowe oraz deficyt wiedzy i kwalifikacji. Por. A. Czudec (red.), *Innowacyjność jako czynnik rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich*, Wydział Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Wydawnictwo Oświatowe „FOSZE”, Rzeszów 2007, s. 341–342.

spodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania ich rodziny. Rolnicy z gospodarstw, w których główne źródło utrzymania rodziny stanowi działalność pozarolnicza, wyraźnie najwyżej oceniają znaczenie wszystkich analizowanych czynników, a różnicowanie ocen dokonanych przez nich jest najmniejsze. W dalszej kolejności dotyczy to rolników z gospodarstw, w których nie ma głównego źródła utrzymania rodziny. Natomiast najniższe oceny analizowanych czynników oraz największe ich różnicowanie występują w grupie gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania rodziny rolników (tab. 7.5.).

Wobec powyższego można stwierdzić, że atutami pozarolniczej działalności gospodarczej rolników są jej zasoby oraz jakość i konkurencyjne ceny produktów i usług, a co za tym idzie – także znalezienie dla nich rynku zbytu. Pod względem czynników wewnętrznych sprzyjających rozwojowi działalności pozarolniczej, największe potencjalne możliwości w tym zakresie posiadają te jednostki, w których działalność pozarolnicza już obecnie dobrze funkcjonuje na rynku, przynosząc odpowiedni poziom dochodów i poprzez to stanowiąc główne źródło utrzymania rodziny rolników. Z kolei w najgorszej sytuacji pod tym względem są te jednostki, w których głównym źródłem utrzymania rodziny jest gospodarstwo rolne.

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do czynników zewnętrznych, które ich zdaniem sprzyjają obecnie rozwojowi prowadzonej przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej, pozwala je podzielić na trzy grupy wg stopnia istotności (tab. 7.6.).

Zdaniem rolników istotnym czynnikiem zewnętrznym sprzyjającym rozwojowi ich działalności pozarolniczej jest duży popyt na produkty i usługi oferowane przez firmę, a różnicowanie ocen dokonanych przez nich w tej kwestii jest niewielkie. Do średnio istotnych czynników rolnicy zaliczyli natomiast: poprawę i dalszy rozwój infrastruktury technicznej, dobry dostęp do informacji rynkowej (nt. możliwości zaopatrzenia, zbytu, pozyskiwania środków finansowych, w tym także z UE itd.), uzyskanie wsparcia finansowego z UE, słabą konkurencję w branży, powstawanie nowych podmiotów gospodarczych i instytucji (w tym zwłaszcza takich, z którymi można będzie współpracować), a także dogodne położenie firmy względem rynku zaopatrzenia i zbytu (tereny podmiejskie) oraz duży ruch turystyczny w gminie zwiększający popyt na produkty i usługi oferowane przez firmę. Różnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest jednak większe, jak w przypadku poprzedniej, a zwłaszcza dotyczy to dwóch ostatnich. Z kolei do mało istotnych czynników zewnętrznych sprzyjających rozwojowi działalności pozarolniczej rolnicy zaliczyli: wzrost dochodów ludności (mieszkańców wsi), poprawę poziomu wykształcenia i kwalifikacji ludności (mieszkańców wsi), wsparcie instytucjonalne (w tym aktywne działania samorządu lokalnego na rzecz rozwoju przedsiębiorczości), poprawę sytuacji

w rolnictwie (dopłaty, dotacje, nowe rynki zbytu), spadek bezrobocia, poprawę i dalszy rozwój infrastruktury społecznej i turystycznej oraz położenie firmy na terenach atrakcyjnych turystycznie. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest podobne, jak w poprzedniej, przy czym wyraźnie największe w przypadku dwóch ostatnich (tab. 7.6.).

W celu dokonania oceny stopnia ważności wpływu danego czynnika zewnętrznego na rozwój działalności pozarolniczej przyjęto trzy klasy wskaźników, podobnie jak w przypadku analizy czynników wewnętrznych. Na tej podstawie należy stwierdzić, że silny wpływ na rozwój działalności pozarolniczej wywiera duży popyt na wytwarzane produkty i usługi, zaś nie mają na to wpływu takie czynniki zewnętrzne, jak: poprawa poziomu wykształcenia mieszkańców wsi oraz sytuacji w rolnictwie, położenie firmy na terenach atrakcyjnych turystycznie oraz rozwój infrastruktury społecznej i spadek bezrobocia (tab. 7.6.).

Dodatkowo należy zauważyć, że oceny dokonane przez rolników odnośnie do analizowanych czynników są zróżnicowane w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują ich gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą. Rolnicy z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami wyżej oceniają znaczenie takich czynników, jak: dogodne położenie firmy względem rynku zaopatrzenia i zbytu, duży popyt na produkty i usługi oferowane przez firmę, dobry dostęp do informacji rynkowej, wzrost dochodów mieszkańców wsi oraz poprawa poziomu ich wykształcenia i kwalifikacji, powstawanie nowych podmiotów gospodarczych i instytucji oraz wsparcie instytucjonalne, poprawa sytuacji w rolnictwie, poprawa i dalszy rozwój infrastruktury technicznej i społecznej oraz spadek bezrobocia. Z kolei znaczenie pozostałych czynników zewnętrznych sprzyjających rozwojowi działalności pozarolniczej jest wyżej oceniane przez rolników z obszarów wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo. Chodzi tu o takie czynniki, jak: uzyskanie wsparcia finansowego z UE, słaba konkurencja w branży, a także położenie firmy na terenach atrakcyjnych turystycznie, duży ruch turystyczny w gminie zwiększający popyt na produkty i usługi oferowane przez firmę oraz poprawa i dalszy rozwój infrastruktury turystycznej. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest w przypadku większości analizowanych czynników podobne we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne. Jak już wcześniej zauważono, znaczne różnice w tym zakresie występują jedynie w przypadku czterech czynników, takich jak: dogodne położenie firmy względem rynku zaopatrzenia i zbytu (tereny podmiejskie), położenie firmy na terenach atrakcyjnych turystycznie, duży ruch turystyczny w gminie zwiększający popyt na produkty i usługi oferowane przez firmę oraz poprawa i dalszy rozwój infrastruktury turystycznej (tab. 7.6.).

Tabela 7.6. Czynniki zewnętrzne sprzyjające rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne

Czynniki	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*											
	Ogółem [N=210]		I [N=62]		II [N=35]		III [N=175]		A [N=41]		B [N=134]	
	Ocena dokonana przez rolników**											
	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y
<i>l</i>	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Duży popyt na produkty i usługi oferowane przez firmę	6,7	31,9	6,1	37,7	8,8	12,9	6,2	32,4	7,3	37,5	5,2	30,8
Poprawa i dalszy rozwój infrastruktury technicznej	6,0	52,2	6,1	55,7	7,1	44,8	5,8	53,3	6,7	51,5	5,1	59,7
Dobry dostęp do informacji rynkowej	5,8	54,3	5,1	55,6	7,0	44,4	5,5	55,9	6,6	58,4	4,3	63,0
Uzyskanie wsparcia finansowego z UE	4,9	74,1	4,9	80,4	4,3	75,2	5,0	73,8	4,4	75,7	5,6	68,3
Słaba konkurencja w branży	4,8	37,7	4,8	36,8	4,0	49,8	4,9	34,9	4,3	38,9	5,3	33,7
Dogodne położenie firmy względem rynku zaopatrzenia i zbytu (tereny podmiejskie)	4,7	91,4	3,2	93,9	9,6	6,8	3,8	75,1	7,4	10,0	2,7	113,2
Duży ruch turystyczny w gminie zwiększający popyt na produkty i usługi oferowane przez firmę	4,6	103,9	7,1	75,6	4,1	105,6	4,7	103,7	4,4	106,8	4,9	95,0
Powstawanie nowych podmiotów gospodarczych i instytucji	4,6	65,2	4,7	69,3	7,5	42,7	3,9	64,0	5,1	62,9	2,9	64,0
Wzrost dochodów ludności (mieszkańców wsi)	4,2	49,5	3,6	56,6	5,5	35,3	3,9	50,9	4,7	46,8	3,0	52,3
Wsparcie instytucjonalne (w tym aktywne działania samorządu lokalnego na rzecz rozwoju przedsiębiorczości)	4,1	71,4	4,0	65,1	4,9	69,8	4,0	71,2	4,3	67,8	2,8	73,5

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>	<i>13</i>
Poprawa i dalszy rozwój infrastruktury turystycznej	3,9	107,8	5,3	80,8	3,5	106,3	4,0	108,1	3,8	110,2	4,2	101,0
Poprawa poziomu wykształcenia i kwalifikacji ludności (mieszkańców wsi)	3,5	68,5	3,4	64,1	6,1	33,2	3,0	71,8	3,7	59,6	2,9	75,6
Poprawa sytuacji w rolnictwie	3,4	65,7	3,5	75,5	3,8	49,3	3,3	69,2	3,5	72,2	3,0	54,4
Położenie firmy na terenach atrakcyjnych turystycznie	3,3	107,0	8,2	13,5	2,6	123,5	3,5	104,2	3,0	91,0	3,6	106,1
Poprawa i dalszy rozwój infrastruktury społecznej	3,2	65,7	3,2	68,9	3,9	41,2	3,0	70,7	3,5	54,4	2,9	76,1
Spadek bezrobocia	3,0	83,4	2,8	78,1	4,1	48,7	2,8	91,3	3,1	85,9	1,8	105,1

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdego czynnika w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotny, 1–2 – bardzo mało istotny, 3–4 – mało istotny, 5–6 – średnio istotny, 7–8 – istotny, 9–10 – bardzo istotny; X – średnia arytmetyczna, Y – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

W związku z powyższym można stwierdzić, że ważnym czynnikiem zewnętrznym sprzyjającym dalszemu rozwojowi działalności pozarolniczej rolników jest duży popyt na produkty i usługi oferowane przez nich na rynku w ramach tej działalności. Istotne znaczenie w tym zakresie ma również lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują badane gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą. Wyraźnie widoczny jest przy tym pozytywny wpływ miasta, a także terenów atrakcyjnych turystycznie na możliwości rozwoju działalności pozarolniczej rolników, co między innymi może mieć związek z występowaniem większego popytu na produkty i usługi. Dodać należy, że pod względem zewnętrznych czynników sprzyjających rozwojowi działalności pozarolniczej rolników najlepsza sytuacja występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, zaś najgorsza na obszarach wiejskich oddalonych od miast. Potwierdza to częściowo trzecią hipotezę badawczą postawioną w pracy (H3), która zakłada, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy) determinują możliwości i bariery wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej rolników.

Tabela 7.7. Wewnętrzne bariery funkcjonowania i rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny

Bariery	Badane gospodarstwa rolne							
	ogółem [N=210]		stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]		z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]		pozostałe [N=59]	
	Ocena dokonana przez rolników**							
	A	B	A	B	A	B	A	B
Utrudnienia we wprowadzaniu innowacji	8,3	19,2	8,7	13,6	7,1	25,0	8,3	21,3
Problemy ze zbytem produktów i usług	6,2	33,8	6,7	28,9	5,1	37,9	6,0	36,8
Brak reklamy firmy	5,5	43,1	6,2	34,6	3,7	70,6	5,3	36,1
Nadmierne obciążenia finansowe (podatki, ubezpieczenia itd.)	4,7	58,5	4,7	58,6	4,8	61,5	4,6	57,0
Zbyt wysokie koszty prowadzenia działalności gospodarczej	4,7	61,3	4,6	61,1	4,7	58,9	4,8	61,8
Problemy ze współpracą z otoczeniem instytucjonalnym (w tym także z samorządem lokalnym)	4,2	49,9	4,4	55,7	3,5	37,7	4,3	38,2
Problemy finansowe (brak kapitału, utrata płynności finansowej, zatory płatnicze – opóźnienia w płatnościach za produkty i usługi)	4,0	65,9	4,1	64,7	3,3	76,6	4,4	61,5
Problemy ze współpracą z innymi przedsiębiorstwami i partnerami rynkowymi	3,7	51,5	4,1	53,9	2,7	43,2	3,7	39,5
Słabe wyposażenie firmy w majątek trwały	3,0	77,5	3,6	60,0	2,1	101,2	2,6	79,4
Zły stan aktywów firmy (budynków, maszyn, urządzeń, środków transportu)	2,9	78,1	3,5	58,7	2,0	106,2	2,7	83,1
Zbyt wysokie ceny własnych produktów i usług	2,8	82,7	2,9	80,0	2,6	88,8	2,8	85,3
Słaba jakość własnych produktów i usług	0,9	167,6	1,0	176,3	0,8	133,7	0,9	165,0

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdej bariery w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; A – średnia arytmetyczna, B – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do wewnętrznych barier funkcjonowania i rozwoju ich pozarolniczej działalności gospodarczej, pozwala je podzielić na cztery grupy wg stopnia istotności (tab. 7.7.).

Zdaniem rolników istotną barierą wewnętrzną dla funkcjonowania i rozwoju ich działalności pozarolniczej są trudnienia we wprowadzaniu innowacji (nowych technologii, produktów, usług itd.), przy czym zróżnicowanie ocen dokonanych przez nich w przypadku tej odpowiedzi jest niewielkie. Do średnio istot-

nych barier wewnętrznych rolnicy zaliczyli: problemy ze zbytem produktów i usług (brak dostępu do kanałów dystrybucji), brak reklamy firmy, nadmierne obciążenia finansowe (podatki, ubezpieczenia itd.) oraz zbyt wysokie koszty prowadzenia działalności gospodarczej. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym dość duże, a zwłaszcza w przypadku dwóch ostatnich. W opinii rolników mało istotnymi barierami wewnętrznymi są: problemy finansowe (brak kapitału, utrata płynności finansowej, zatory płatnicze – opóźnienia w płatnościach za produkty i usługi), problemy ze współpracą z otoczeniem instytucjonalnym (w tym także z samorządem lokalnym) oraz z innymi przedsiębiorstwami i partnerami rynkowymi – kooperanci, kontrahenci (w tym także zagranicznymi), słabe wyposażenie firmy w majątek trwały (budynki, maszyny, urządzenia, środki transportu) oraz zły stan tych aktywów, a także zbyt wysokie ceny własnych produktów i usług. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest podobne, jak w poprzedniej, przy czym wyraźnie największe w przypadku trzech ostatnich. Z kolei bardzo mało istotną barierą wewnętrzną dla funkcjonowania i rozwoju działalności pozarolniczej rolników jest słaba jakość wytwarzanych produktów i świadczonych usług, przy czym zróżnicowanie ocen dokonanych przez nich w przypadku tej odpowiedzi jest zdecydowanie największe (tab. 7.7.).

Ponadto należy zauważyć, że oceny dokonane przez rolników odnośnie do analizowanych barier są zróżnicowane w zależności od znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania ich rodziny. Dla rolników z gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania rodziny, bardziej dotkliwymi – niż dla pozostałych – barierami wewnętrznymi funkcjonowania i rozwoju działalności pozarolniczej są utrudnienia we wprowadzaniu innowacji oraz problemy ze zbytem produktów i usług, przy czym zróżnicowanie ocen dokonanych przez nich w przypadku tych odpowiedzi jest najmniejsze. Z kolei dla rolników z gospodarstw, w których nie ma głównego źródła utrzymania rodziny oraz dla tych z gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania rodziny, bardziej znaczącymi barierami wewnętrznymi niż dla pozostałych są: brak reklamy firmy oraz słabe jej wyposażenie w majątek trwały i zły stan tych aktywów. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dotyczących wymienionych barier i dokonanych przez tych rolników jest najmniejsze. W przypadku pozostałych analizowanych barier nie ma natomiast większych różnic w ocenach dokonanych przez rolników z poszczególnych grup gospodarstw, przy czym najczęściej są one traktowane przez nich jako mało bądź też bardzo mało istotne. Dodatkowo zwraca uwagę fakt, że większość analizowanych wewnętrznych barier funkcjonowania i rozwoju działalności pozarolniczej, najniżej wg stopnia ich istotności oceniają rolnicy z gospodarstw, w których główne źródło utrzymania rodziny stanowi działalność pozarolnicza, zaś najwyższej rolnicy z gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania rodziny (tab. 7.7.).

Tabela 7.8. Zewnętrzne bariery funkcjonowania i rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne

Bariery	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*											
	Ogółem [N=210]		I [N=62]		II [N=35]		III [N=175]		A [N=41]		B [N=134]	
	Ocena dokonana przez rolników**											
	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y
Pogorszenie się sytuacji ogólnogospodarczej w kraju	7,3	28,6	7,1	32,0	7,2	28,7	7,3	28,7	6,6	33,3	7,5	26,9
Wzrost cen	6,9	30,1	7,0	28,2	6,7	25,1	7,0	31,0	6,5	33,3	7,7	22,4
Zubożenie mieszkańców wsi	6,8	33,8	7,0	30,5	5,1	33,9	7,1	31,5	5,5	33,3	7,9	22,4
Niekorzystna lokalizacja firmy (peryferyjne położenie, słaby dostęp do rynku zaopatrzenia i zbytu)	6,0	61,0	6,3	58,2	0,7	147,4	7,0	42,5	2,6	99,7	8,4	15,6
Niekorzystne zjawiska w rolnictwie	5,7	43,6	5,9	39,6	5,9	33,7	5,7	45,5	6,2	40,6	5,1	54,3
Utrudniony dostęp do informacji rynkowej	5,6	49,6	5,9	47,3	2,9	69,0	6,1	39,5	4,1	44,2	7,5	37,0
Słaby rozwój infrastruktury technicznej	5,6	48,5	6,1	43,9	4,3	60,6	5,9	45,5	4,4	55,4	6,3	41,2
Silna konkurencja w branży	5,1	47,3	4,8	45,9	6,2	41,4	4,9	47,6	5,1	44,5	4,2	57,5
Rosnące ryzyko działalności gospodarczej	5,0	64,2	6,0	55,3	4,8	67,8	5,1	63,7	4,7	77,0	5,2	59,9
Słaby rozwój infrastruktury społecznej	4,9	58,8	5,4	49,9	3,5	87,9	5,2	53,4	4,0	61,2	5,5	50,1
Mały popyt na produkty i usługi	4,4	47,1	4,8	47,6	3,6	64,0	7,2	41,5	3,9	107,0	8,4	15,3
Wzrost bezrobocia	4,4	65,9	4,9	67,8	3,5	69,6	4,7	64,4	3,2	68,2	5,2	60,4
Wzrost biurokracji (rozliczenia podatkowe, ubezpieczenia itd.)	4,3	68,6	4,7	74,4	4,2	67,4	4,3	69,0	3,2	81,3	4,6	64,7
Utrudniony dostęp do środków finansowych z UE	3,7	79,6	3,2	76,7	3,5	83,6	3,7	74,7	3,0	77,6	3,9	73,2
Słaby rozwój infrastruktury turystycznej	3,4	97,8	6,9	30,7	2,9	92,5	3,4	98,4	3,1	102,4	3,7	87,2

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw; ** rolnicy oceniali istotność każdej bariery w skali od 0 do 10, przy czym 0 to nieistotna, 1–2 – bardzo mało istotna, 3–4 – mało istotna, 5–6 – średnio istotna, 7–8 – istotna, 9–10 – bardzo istotna; X – średnia arytmetyczna, Y – współczynnik zmienności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Wobec powyższego można stwierdzić, że pod względem wewnętrznych barier funkcjonowania i dalszego rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników, najgorzej wypadają te jednostki, w których główne źródło utrzymania rodziny stanowi gospodarstwo rolne. Natomiast najlepsza sytuacja w tym zakresie występuje w gospodarstwach, w których główne źródło utrzymania rodziny stanowi działalność pozarolniczą, które, jak już wcześniej zauważono, posiadają największe atuty sprzyjające jej dalszemu rozwojowi, przy czym istotną przeszkodą dla nich są przede wszystkim utrudnienia we wprowadzaniu innowacji.

Dodać należy, że rolnicy zwykle raczej nie dostrzegają znaczenia współpracy z innymi przedsiębiorstwami i partnerami rynkowymi oraz z otoczeniem instytucjonalnym, jako istotnego czynnika, który może sprzyjać bądź utrudniać funkcjonowanie i dalszy rozwój prowadzonej przez nich działalności pozarolniczej. Pozytywnym zjawiskiem jest natomiast fakt, że widzą oni potrzebę wprowadzania innowacji, traktując utrudnienia w tym zakresie jako ważną barierę w jej rozwoju.

Ocena dokonana przez rolników odnośnie do zewnętrznych barier funkcjonowania i rozwoju ich pozarolniczej działalności gospodarczej pozwala je podzielić na trzy grupy wg stopnia istotności (tab. 7.8.).

Zdaniem rolników istotnymi barierami zewnętrznymi są: pogorszenie się sytuacji ogólnogospodarczej w kraju, wzrost cen oraz zubożenie mieszkańców wsi. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym niewielkie. Do średnio istotnych barier zewnętrznych rolnicy zaliczyli: niekorzystną lokalizację firmy (peryferyjne położenie, słaby dostęp do rynku zaopatrzenia i zbytu), niekorzystne zjawiska w rolnictwie (napływ żywności z zagranicy, upadek wielu gospodarstw rolnych, nieopłacalność produkcji rolniczej itd.), utrudniony dostęp do informacji rynkowej (nt. możliwości zaopatrzenia i zbytu, pozyskiwania środków finansowych, w tym także z UE itd.), słaby rozwój infrastruktury społecznej i technicznej, silną konkurencję w branży, a także rosnące ryzyko działalności gospodarczej. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest przy tym większe, jak w poprzedniej. W opinii rolników mało istotnymi barierami zewnętrznymi są natomiast: mały popyt na wytwarzane przez nich produkty i świadczone usługi, wzrost bezrobocia, wzrost biurokracji (rozliczenia podatkowe, ubezpieczenia itd.), utrudniony dostęp do środków finansowych z UE oraz słaby rozwój infrastruktury turystycznej. Zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników w tej grupie odpowiedzi jest podobne, jak w poprzedniej, przy czym wyraźnie największe w przypadku dwóch ostatnich (tab. 7.8.).

Dodatkowo należy zauważyć, że oceny dokonane przez rolników odnośnie do analizowanych barier są zróżnicowane w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują ich gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą. Dla rolników z obszarów wiejskich oddalonych od miast bardziej znaczącymi – niż dla pozostałych – barierami zewnętrznymi funkcjonowania i rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej są: zubożenie

mieszkańców wsi, mały popyt na oferowane produkty i usługi, niekorzystna lokalizacja firmy, utrudniony dostęp do informacji rynkowej, słaby rozwój infrastruktury społecznej i technicznej, wzrost bezrobocia oraz wzrost biurokracji. Dodać należy, że w dalszej kolejności dotyczy to rolników z obszarów wiejskich cennych przyrodniczo, przy czym jedynie dla nich istotną barierą w tym zakresie jest słaby rozwój infrastruktury turystycznej, podczas gdy dla pozostałych rolników jest to bariera mało istotna. Z kolei dla rolników z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami bardziej dotkliwą barierą zewnętrzną niż dla pozostałych jest jedynie silna konkurencja w branży, w której działają prowadząc pozarolniczą działalność gospodarczą. W przypadku pozostałych pięciu analizowanych barier zewnętrznych (tj. pogorszenie się sytuacji ogólnogospodarczej w kraju, wzrost cen, niekorzystne zjawiska w rolnictwie, rosnące ryzyko działalności gospodarczej oraz utrudniony dostęp do środków finansowych z UE) nie ma natomiast większych różnic w ocenach dokonanych przez rolników z poszczególnych wydzielonych typów obszarów wiejskich. Dodać należy, że zróżnicowanie ocen dokonanych przez rolników jest w przypadku większości analizowanych barier podobne we wszystkich wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą. Znaczne różnice w tym zakresie występują jedynie w przypadku trzech barier, takich jak: mały popyt na oferowane produkty i usługi, niekorzystna lokalizacja firmy oraz słaby rozwój infrastruktury turystycznej (tab. 7.8.).

Na tej podstawie można stwierdzić, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują badane gospodarstwa rolne stanowią istotne czynniki determinujące skalę występujących barier zewnętrznych funkcjonowania i dalszego rozwoju prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej. Dodać należy, że pod względem tych barier zdecydowanie najgorsza sytuacja występuje na obszarach wiejskich oddalonych od miast, zaś najlepsza jest ona na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami. Potwierdza to częściowo trzecią hipotezę badawczą postawioną w pracy (H3), która zakłada, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy) determinują możliwości i bariery wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej rolników.

2. Kierunki restrukturyzacji badanych gospodarstw rolnych

Badania wykazały, że po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej (tj. w latach 2004–2009), rolnicy dokonywali zmian w zasobach czynników wytwórczych gospodarstwa rolnego. Z wyjątkiem zasobów pracy zmiany te polega-

ły przede wszystkim na powiększaniu zasobów czynników produkcji rolniczej, co może świadczyć o rozwoju ich działalności rolniczej w analizowanych latach⁴. Blisko połowa rolników powiększyła przy tym park maszynowy w gospodarstwie rolnym, w dalszej kolejności rolnicy zwiększali liczbę środków transportu oraz zasoby ziemi, a co czwarty z nich powiększył liczbę zwierząt stada podstawowego. Niewielu rolników zwiększyło natomiast liczbę budynków inwentarskich oraz pozostałych budynków gospodarczych, a także zasoby pracy, w przypadku których nieco więcej rolników je zmniejszyło. Poza tym należy zauważyć, że co piąty rolnik zmniejszył liczbę zwierząt stada podstawowego, a znikomy odsetek rolników zmniejszył zasoby ziemi (tab. 7.9.).

Dodać należy, że badane gospodarstwa rolne są zróżnicowane pod względem zmian dokonywanych przez rolników w zasobach czynników wytwórczych w latach 2004–2009, w zależności od znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania ich rodziny. W przypadku wszystkich analizowanych zasobów czynników wytwórczych, ich wzrost następował przede wszystkim w gospodarstwach rolnych, które stanowią główne źródło utrzymania rodziny rolników. Z kolei w gospodarstwach, w których główne źródło utrzymania rodziny stanowi działalność pozarolnicza, rolnicy najczęściej zmniejszali zasoby pracy i ziemi oraz liczbę zwierząt stada podstawowego, co może świadczyć o tym, że są oni bardziej zainteresowani rozwojem pozarolniczej działalności gospodarczej i wykorzystują do niej zasoby pracy z gospodarstwa rolnego, a tym samym starają się zmniejszać pracochłonność działalności (produkcji) rolniczej. Co trzeci z nich zwiększył natomiast liczbę środków transportu w gospodarstwie rolnym, zaś niewielu zwiększyło liczbę pozostałych budynków gospodarczych oraz zasoby parku maszynowego (tab. 7.9.).

Badane gospodarstwa rolne są również zróżnicowane pod względem analizowanych zmian, w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują. Podobne tendencje odnośnie do zmian w zasobach czynników wytwórczych gospodarstwa rolnego w latach 2004–2009, jak i w grupie gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania rodziny rolników, występują w gospodarstwach z obszarów wiejskich oddalonych od miast. W dalszej kolejności dotyczy to natomiast gospodarstw rolnych z obszarów wiejskich cennych przyrodniczo. Z kolei w gospodarstwach zlokalizowanych w obszarach wiejskich sąsiadujących z dużymi oraz z małymi miastami występują podobne tendencje, jak w przypadku gospodarstw, w których główne źródło utrzymania rodziny rolników stanowi działalność pozarolnicza (tab. 7.9. i 7.10.). Wynika to z tego, że gospodarstwa sta-

⁴ W ekonomii przejście zasobów, ich powiększenie bądź też uzyskanie jakiejś formy kontroli nad nimi jest podstawą gospodarowania, a także zwiększania możliwości produkcyjnych i podniesienia poziomu użyteczności. Por. J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego...*, s. 9–30.

nowiące główne źródło utrzymania rodziny najczęściej znajdują się na obszarach wiejskich oddalonych od miast, zaś te, w których główne źródło utrzymania rodziny stanowi działalność pozarolnicza na obszarach wiejskich sąsiadujących z dużymi oraz z małymi miastami (por. tab. 4.20., rozdział IV).

Badania wykazały, że rolnicy zamierzają w najbliższej przyszłości dokonywać zmian w zasobach czynników wytwórczych gospodarstwa rolnego, za wyjątkiem zasobów pracy. Plany te dotyczą przede wszystkim ich powiększenia, co może świadczyć o chęci dalszego rozwijania prowadzonej przez nich działalności rolniczej. Najczęściej rolnicy planują powiększyć park maszynowy w gospodarstwie rolnym oraz liczbę środków transportu, a w dalszej kolejności zasoby ziemi. Niewielu z nich zamierza natomiast zwiększyć liczbę zwierząt stada podstawowego oraz liczbę budynków inwentarskich i pozostałych budynków gospodarczych, a także zasoby pracy, w przypadku których nieco więcej rolników planuje je zmniejszyć. Poza tym należy zauważyć, że niewielu rolników zamierza również zmniejszyć liczbę zwierząt stada podstawowego oraz zasoby ziemi (tab. 7.9.).

Tabela 7.9. Zmiany w zasobach czynników wytwórczych w badanych gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009 oraz zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (odsetek odpowiedzi)

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne			
	ogółem [N=210]	stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]	z działalnością pozarol- niczą stanowiącą głów- ne źródło utrzymania rodziny* [N=39]	pozostałe [N=59]
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
Zmiany w latach 2004–2009				
Zasoby pracy (liczba osób pracujących w gospodarstwie):				
wzrost	6,2	8,9	–	5,1
zmniejszenie	10,0	6,3	23,1	8,5
Zasoby ziemi (ha):				
wzrost	39,1	55,4	–	33,9
zmniejszenie	4,8	–	20,5	3,4
Liczba zwierząt stada podstawowego:				
wzrost	25,7	35,7	–	23,7
zmniejszenie	19,1	18,8	20,5	18,6
Wzrost liczby budynków inwentarskich	8,1	12,5	–	5,1
Wzrost liczby gospodarstw budynków gospodarczych	17,6	20,5	12,8	15,3
Wzrost liczby maszyn i urządzeń rolniczych	46,2	63,4	10,3	37,3
Wzrost liczby środków transportu	39,5	43,8	30,8	37,3

1	2	3	4	5
Zamierzenia na najbliższą przyszłość				
Zasoby pracy (liczba osób pracujących w gospodarstwie):				
wzrost	5,2	8,0	–	3,4
zmniejszenie	9,1	6,3	20,5	6,8
Zasoby ziemi (ha):				
wzrost	24,8	36,6	–	18,6
zmniejszenie	3,8	–	15,4	3,4
Liczba zwierząt stada podstawowego:				
wzrost	12,4	17,0	–	11,9
zmniejszenie	9,1	8,9	10,3	8,5
Wzrost liczby budynków inwentarskich	4,8	7,1	–	3,4
Wzrost liczby pozostałych budynków gospodarczych	12,4	15,2	5,1	11,9
Wzrost liczby maszyn i urządzeń rolniczych	32,4	45,5	7,7	23,7
Wzrost liczby środków transportu	29,5	32,1	23,1	28,8

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Tabela 7.10. Zmiany w zasobach czynników wytwórczych w badanych gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009 oraz zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane (odsetek odpowiedzi)

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*				
	I [N=62]	II [N=35]	III [N=175]	A [N=41]	B [N=134]
1	2	3	4	5	6
Zmiany w latach 2004–2009					
Zasoby pracy (liczba osób pracujących w gospodarstwie):					
wzrost	6,5	–	7,4	–	9,7
zmniejszenie	8,1	17,1	8,6	12,2	7,5
Zasoby ziemi (ha):					
wzrost	40,3	8,6	45,1	22,0	52,2
zmniejszenie	4,8	11,4	3,4	7,3	2,2
Liczba zwierząt stada podstawowego:					
wzrost	27,4	–	30,9	–	40,4
zmniejszenie	17,7	25,7	17,7	22,0	16,4
Wzrost liczby budynków inwentarskich	8,1	–	9,7	–	12,7
Wzrost liczby pozostałych budynków gospodarczych	16,1	14,3	18,3	12,2	20,2
Wzrost liczby maszyn i urządzeń rolniczych	48,4	17,1	52,0	19,5	61,9

1	2	3	4	5	6
Wzrost liczby środków transportu	37,1	25,7	42,3	31,7	45,5
Zamierzenia na najbliższą przyszłość					
Zasoby pracy (liczba osób pracujących w gospodarstwie):					
wzrost	4,8	–	6,3	–	8,2
zmniejszenie	8,1	14,3	8,0	12,2	6,7
Zasoby ziemi (ha):					
wzrost	25,8	5,7	28,6	14,6	32,9
zmniejszenie	3,2	8,6	2,9	7,3	1,6
Liczba zwierząt stada podstawowego:					
wzrost	12,9	–	14,9	–	19,5
zmniejszenie	6,5	20,0	6,9	12,2	5,3
Wzrost liczby budynków inwentarskich	4,8	–	5,7	–	7,4
Wzrost liczby pozostałych budynków gospodarczych	12,9	8,6	13,1	7,3	14,9
Wzrost liczby maszyn i urządzeń rolniczych	32,3	14,3	36,0	17,1	41,8
Wzrost liczby środków transportu	29,0	20,0	31,4	24,4	33,6

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Dodatkowo należy zauważyć, że badane gospodarstwa rolne są zróżnicowane pod względem planowanych przez rolników zmian w zasobach czynników wytwórczych, w zależności od znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania ich rodziny. Plany rolników dotyczące wzrostu wszystkich analizowanych zasobów czynników wytwórczych w gospodarstwie rolnym odnoszą się przede wszystkim do jednostek, które stanowią główne źródło utrzymania rodziny. Natomiast w gospodarstwach, w których główne źródło utrzymania rodziny stanowi działalność pozarolnicza, rolnicy planują najczęściej zmniejszyć zasoby pracy i ziemi oraz liczbę zwierząt stada podstawowego, co może świadczyć o chęci rozwijania przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej. Co czwarty z nich zamierza z kolei zwiększyć liczbę środków transportu w gospodarstwie rolnym, zaś niewielu liczbę pozostałych budynków gospodarczych oraz zasoby parku maszynowego (tab. 7.9.).

Badane gospodarstwa rolne są również zróżnicowane pod względem planowanych przez rolników zmian w zasobach czynników wytwórczych, w zależno-

ści od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują. Podobne tendencje odnośnie do tych zamierzeń, jak w grupie gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania rodziny, występują w gospodarstwach z obszarów wiejskich oddalonych od miast. W dalszej kolejności dotyczy to gospodarstw rolnych z obszarów wiejskich cennych przyrodniczo. Natomiast w gospodarstwach zlokalizowanych w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami występują podobne tendencje, jak w przypadku gospodarstw, w których główne źródło utrzymania rodziny rolników stanowi działalność pozarolnicza (tab. 7.9. i 7.10.).

Po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej (tj. w latach 2004–2009), rolnicy dokonywali zmian w liczbie działalności produkcyjnych oraz w rozmiarach produkcji rolniczej. Najczęściej zwiększali przy tym rozmiary produkcji rolniczej oraz zmniejszali liczbę działalności produkcyjnych w gospodarstwie rolnym, co może świadczyć o postępującym procesie specjalizacji. Z kolei jedynie co piąty rolnik zmniejszył rozmiary produkcji rolniczej, a znikomy ich odsetek zwiększył liczbę działalności produkcyjnych w gospodarstwie rolnym (tab. 7.11.).

Tabela 7.11. Zmiany w liczbie działalności produkcyjnych i rozmiarach produkcji rolniczej w badanych gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009 oraz zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (odsetek odpowiedzi)

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne			
	ogółem [N=210]	stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]	z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]	pozostałe [N=59]
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
Zmiany w latach 2004–2009				
Zwiększenie liczby działalności produkcyjnych	8,1	8,9	–	11,9
Zmniejszenie liczby działalności produkcyjnych	26,7	30,4	23,1	22,0
Zwiększenie rozmiarów produkcji rolniczej	44,3	63,4	–	37,3
Powody**:				
na własne potrzeby	4,8	2,7	–	11,9
jest opłacalna	27,6	42,0	–	18,6
znaleziono rynek zbytu	39,5	60,7	–	25,4
zorganizowano grupę producentów	2,9	5,4	–	–
Zmniejszenie rozmiarów produkcji rolniczej	21,4	18,8	33,3	18,6
Powody**:				
nie jest opłacalna	9,1	9,8	7,7	8,5
nie ma rynku zbytu	14,3	15,2	12,8	13,6

1	2	3	4	5
rozwijam działalność pozarolniczą	6,7	–	25,6	6,8
Zamierzenia na najbliższą przyszłość				
Zwiększenie liczby działalności produkcyjnych	2,4	1,8	–	5,1
Zmniejszenie liczby działalności produkcyjnych	16,2	19,6	12,8	11,9
Zwiększenie rozmiarów produkcji rolniczej	27,1	40,2	–	20,3
Powody**:				
na własne potrzeby	2,9	1,8	–	6,8
jest opłacalna	18,1	29,5	–	8,5
znaleziono rynek zbytu	24,3	38,4	–	13,6
zorganizowano grupę producentów	1,4	2,7	–	–
Zmniejszenie rozmiarów produkcji rolniczej	11,4	8,9	23,1	8,5
Powody**:				
nie jest opłacalna	5,7	6,3	5,1	5,1
nie ma rynku zbytu	8,6	8,9	7,7	8,5
rozwijam działalność pozarolniczą	4,3	–	18,0	3,4

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; ** – rolnicy mogli wskazywać na więcej niż jeden powód; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Głównym powodem wzrostu rozmiarów produkcji rolniczej było znalezienie dla niej rynku zbytu, a w dalszej kolejności była nim opłacalność tej produkcji. Natomiast znikomy odsetek rolników zwiększył rozmiary produkcji rolniczej na własne potrzeby bądź też dlatego, że zorganizowano grupę producentów. Z kolei z drugiej strony rolnicy najczęściej zmniejszali rozmiary produkcji rolniczej dlatego, że nie ma dla niej rynku zbytu oraz, że nie jest ona opłacalna, a dla niewielu rolników powodem tego był rozwój prowadzonej przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej (tab. 7.11.).

Dodatkowo na uwagę zasługuje fakt, że badane gospodarstwa rolne są zróżnicowane pod względem zmian w liczbie działalności produkcyjnych oraz w rozmiarach produkcji rolniczej w latach 2004–2009, w zależności od znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny rolników. Wzrost rozmiarów produkcji rolniczej, głównie z powodu znalezienia rynku zbytu oraz jej opłacalności, a także zmniejszenie liczby działalności produkcyjnych (świadczące o postępującym procesie specjalizacji), najczęściej występują w grupie gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania rodziny rolników.

Natomiast w gospodarstwach, w których główne źródło utrzymania rodziny stanowi działalność pozarolnicza, rolnicy w ogóle nie zwiększali ani liczby działalności produkcyjnych w gospodarstwie rolnym ani rozmiarów produkcji rolniczej, a wręcz odwrotnie – najczęściej zmniejszali rozmiary tej produkcji, głównie z powodu rozwoju prowadzonej przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej (tab. 7.11.).

Dodać należy, że badane gospodarstwa rolne są również zróżnicowane pod względem analizowanych zmian w liczbie działalności produkcyjnych oraz w rozmiarach produkcji rolniczej w latach 2004–2009, w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują. Podobne tendencje odnośnie do tych zmian, jak w grupie gospodarstw, które stanowią główne źródło utrzymania rodziny rolników, występują w gospodarstwach z obszarów wiejskich oddalonych od miast. W dalszej kolejności dotyczy to zaś gospodarstw z obszarów wiejskich cennych przyrodniczo. Natomiast w gospodarstwach rolnych zlokalizowanych w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami zauważalne są podobne tendencje, jak w przypadku gospodarstw, w których główne źródło utrzymania rodziny rolników stanowi działalność pozarolnicza (tab. 7.11. i 7.12.).

Tabela 7.12. Zmiany w liczbie działalności produkcyjnych i rozmiarach produkcji rolniczej w badanych gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009 oraz zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane (odsetek odpowiedzi)

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*				
	I [N=62]	II [N=35]	III [N=175]	A [N=41]	B [N=134]
<i>1</i>	2	3	4	5	6
Zmiany w latach 2004–2009					
Zwiększenie liczby działalności produkcyjnych	16,1	–	9,7	–	12,7
Zmniejszenie liczby działalności produkcyjnych	25,8	17,1	28,6	12,2	33,6
Zwiększenie rozmiarów produkcji rolniczej	45,2	8,6	51,4	22,0	63,9
Powody**:					
na własne potrzeby	11,3	–	5,7	–	7,4
jest opłacalna	24,2	8,6	31,4	22,0	34,3
znaleziono rynek zbytu	33,9	8,6	45,7	22,0	53,0
zorganizowano grupę producentów	–	–	3,4	–	4,4
Zmniejszenie rozmiarów produkcji rolniczej	21,0	28,6	20,0	26,8	17,9
Powody**:					
nie jest opłacalna	11,3	2,9	10,3	4,9	12,0
nie ma rynku zbytu	17,7	8,6	15,4	12,2	16,4
rozwijam działalność pozarolniczą	4,8	17,1	4,6	12,2	2,3

<i>I</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
Zamierzenia na najbliższą przyszłość					
Zwiększenie liczby działalności produkcyjnych	3,2	–	2,9	–	3,8
Zmniejszenie liczby działalności produkcyjnych	14,5	11,4	17,1	9,8	19,3
Zwiększenie rozmiarów produkcji rolniczej	27,4	5,7	31,4	14,6	36,5
Powody**:					
na własne potrzeby	6,5	–	3,4	–	4,4
jest opłacalna	14,5	5,7	20,6	14,6	22,4
znaleziono rynek zbytu	21,0	5,7	28,0	14,6	32,1
zorganizowano grupę producentów	–	–	1,7	–	2,2
Zmniejszenie rozmiarów produkcji rolniczej	9,7	22,9	9,1	17,1	6,7
Powody**:					
nie jest opłacalna	9,7	2,9	6,3	4,9	6,7
nie ma rynku zbytu	9,7	11,4	8,0	12,2	6,7
rozwijam działalność pozarolniczą	3,2	11,4	2,9	7,3	1,6

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; ** – rolnicy mogli wskazywać na więcej niż jeden powód; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Badania wykazały, że rolnicy zamierzają w najbliższej przyszłości dokonywać zmian w liczbie działalności produkcyjnych oraz w rozmiarach produkcji rolniczej, przy czym najczęściej plany te dotyczą zwiększenia rozmiarów produkcji rolniczej oraz zmniejszenia liczby działalności produkcyjnych, co może świadczyć o postępującym procesie specjalizacji. Niewielu rolników zamierza natomiast zmniejszyć rozmiary produkcji rolniczej, a znikomy ich odsetek planuje zwiększyć liczbę działalności produkcyjnych. Głównym powodem zamierzeń rolników dotyczących wzrostu rozmiarów produkcji rolniczej jest znalezienie dla niej rynku zbytu, a w dalszej kolejności także jej opłacalność. Natomiast z drugiej strony rolnicy planują zmniejszyć rozmiary produkcji rolniczej głównie z powodu tego, że nie ma dla niej rynku zbytu oraz, że nie jest ona opłacalna (tab. 7.11.).

Badane gospodarstwa rolne są jednak wyraźnie zróżnicowane pod względem planów rolników odnośnie do zmian w liczbie działalności produkcyjnych oraz w rozmiarach produkcji rolniczej, w zależności od znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania ich rodziny. Zamierzenia

rolników odnośnie do wzrostu rozmiarów produkcji rolniczej, głównie z powodu znalezienia rynku zbytu oraz jej opłacalności, a także zmniejszenia liczby działalności produkcyjnych, najczęściej dotyczą gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania rodziny. Natomiast w gospodarstwach, w których główne źródło utrzymania rodziny stanowi działalność pozarolnicza, rolnicy w ogóle nie zamierzają zwiększać liczby działalności produkcyjnych oraz rozmiarów produkcji rolniczej, a wręcz odwrotnie – najczęściej planują zmniejszyć jej rozmiary, głównie z powodu chęci rozwijania pozarolniczej działalności gospodarczej (tab. 7.11.).

Dodać należy, że badane gospodarstwa rolne są również zróżnicowane pod względem analizowanych zamierzeń rolników dotyczących zmian w liczbie działalności produkcyjnych oraz w rozmiarach produkcji rolniczej, w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują. Podobne tendencje odnośnie do tych planów, jak w grupie gospodarstw, które stanowią główne źródło utrzymania rodziny rolników, występują w gospodarstwach z obszarów wiejskich oddalonych od miast. W dalszej kolejności dotyczy to gospodarstw z obszarów wiejskich cennych przyrodniczo. Natomiast w gospodarstwach rolnych zlokalizowanych w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami widoczne są podobne tendencje, jak w przypadku gospodarstw, w których główne źródło utrzymania rodziny rolników stanowi działalność pozarolnicza (tab. 7.11. i 7.12.).

Analizując pozostałe zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość odnośnie do gospodarstwa rolnego należy zauważyć, że najczęściej dotyczą one: poprawy jakości produkcji rolniczej, modernizacji gospodarstwa oraz nawiązania silniejszych więzi z rynkiem zbytu, a w dalszej kolejności także specjalizacji produkcji rolniczej. W przypadku pozostałych analizowanych zamierzeń odsetek wskazań rolników jest natomiast niewielki. Znamienne jest przy tym to, że żaden rolnik nie zamierza w najbliższej przyszłości zlikwidować gospodarstwa rolnego (tab. 7.13.).

Badane gospodarstwa rolne są jednak wyraźnie zróżnicowane pod względem analizowanych zamierzeń rolników, w zależności od znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania ich rodziny. W przypadku większości planów rolników zdecydowanie najwyższy odsetek wskazań występuje w gospodarstwach, które stanowią główne źródło utrzymania ich rodzin. W dalszej kolejności dotyczy to jednostek, w których nie ma głównego źródła utrzymania rodziny, przy czym wyraźnie najwięcej rolników z tych gospodarstw zamierza w najbliższej przyszłości dokonać zakupu lub dzierżawy ziemi (gruntów) z przeznaczeniem na cele rekreacyjne (np. dla agroturystów), co wynika z tego, że działalność agroturystyczna najczęściej jest prowadzona

w tych właśnie jednostkach (por. tab. 4.22. i 4.23., rozdział IV). Z kolei zupełnie odmienna sytuacja występuje w gospodarstwach, w których główne źródło utrzymania rodziny stanowi działalność pozarolnicza, albowiem rolnicy z tych jednostek zamierzają w najbliższej przyszłości jedynie poprawić jakość produkcji rolniczej oraz zakupić lub wydzierżawić ziemię z przeznaczeniem na cele rekreacyjne, przy czym odsetek ich wskazań na te plany jest niewielki, a wręcz znikomy (tab. 7.13.).

Tabela 7.13. Pozostałe zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) odnośnie do badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (odsetek odpowiedzi)

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne			
	ogółem [N=210]	stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]	z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]	pozostałe [N=59]
Poprawa jakości produktów	37,1	47,3	15,4	32,2
Modernizacja gospodarstwa	27,1	37,5	–	25,4
Nawiązanie silniejszych więzi z rynkiem zbytu	22,4	33,0	–	17,0
Specjalizacja produkcji	11,9	17,9	–	8,5
Integrowanie się z innymi rolnikami (grupa producencka)	8,1	12,5	–	5,1
Nawiązanie współpracy z zakładami przemysłu przetwórczego	7,6	11,6	–	5,1
Przestawienie produkcji rolniczej na ekologiczną	5,7	6,3	–	8,5
Zmiany w technologii produkcji	4,8	7,1	–	3,4
Zakup lub dzierżawa ziemi (gruntów) z przeznaczeniem na cele rekreacyjne (np. dla agroturystów)	4,8	1,8	2,6	11,9
Likwidacja gospodarstwa rolnego	–	–	–	–

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Tabela 7.14. Pozostałe zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) odnośnie do badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane (odsetek odpowiedzi)

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*				
	I [N=62]	II [N=35]	III [N=175]	A [N=41]	B [N=134]
Poprawa jakości produktów	35,5	20,0	40,6	26,8	44,8
Modernizacja gospodarstwa	25,8	11,4	30,3	14,6	35,1
Nawiązanie silniejszych więzi z rynkiem zbytu	22,6	11,4	24,6	14,6	27,7
Specjalizacja produkcji	11,3	–	14,3	2,4	17,9
Integrowanie się z innymi rolnikami (grupa producencka)	8,1	2,9	9,1	4,9	10,4
Nawiązanie współpracy z zakładami przemysłu przetwórczego	6,5	2,9	8,6	4,9	9,7
Przestawienie produkcji rolniczej na ekologiczną	11,3	–	6,9	–	9,0
Zmiany w technologii produkcji	4,8	2,9	5,1	2,4	5,9
Zakup lub dzierżawa ziemi (gruntów) z przeznaczeniem na cele rekreacyjne (np. dla agroturystów)	9,7	2,9	5,1	2,4	5,9
Likwidacja gospodarstwa rolnego	–	–	–	–	–

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Ponadto należy zauważyć, że badane gospodarstwa rolne są również zróżnicowane pod względem analizowanych zamierzeń rolników, w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują. Podobne tendencje odnośnie do tych planów, jak w grupie gospodarstw, które stanowią główne źródło utrzymania rodziny rolników, występują w gospodarstwach z obszarów wiejskich oddalonych od miast. W gospodarstwach rolnych zlokalizowanych w obszarach wiejskich cennych przyrodniczo zauważyć można podobne tendencje, jak w przypadku gospodarstw, w których

nie ma głównego źródła utrzymania rodziny. Natomiast najniższy odsetek wskazań rolników na poszczególne analizowane ich plany występuje w gospodarstwach rolnych zlokalizowanych w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, a więc tam, gdzie najczęściej znajdują się te gospodarstwa, w których główne źródło utrzymania rodziny rolników stanowi działalność pozarolnicza (tab. 7.13. i 7.14.).

Przeprowadzona powyżej analiza pozwala stwierdzić, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują badane gospodarstwa rolne, a także znaczenie gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny, stanowią istotne uwarunkowania determinujące skalę i kierunki zmian dokonywanych przez rolników w gospodarstwie rolnym oraz ich zamierzeń w tym zakresie na najbliższą przyszłość.

Wyraźnie widać bowiem, że najbardziej zainteresowani rozwojem gospodarstwa rolnego (działalności rolniczej), w tym także specjalizacją produkcji rolniczej, są ci rolnicy, dla których stanowi ono główne źródło utrzymania rodziny oraz tacy, których gospodarstwa znajdują się na obszarach wiejskich oddalonych od miast. Z kolei odwrotna sytuacja występuje w gospodarstwach, w których główne źródło utrzymania rodziny stanowi działalność pozarolnicza, a także w tych, które zlokalizowane są w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami. Rolnicy z tych jednostek zwykle wykazują bowiem chęć do ograniczania produkcji rolniczej i rozwijania pozarolniczej działalności gospodarczej, przy czym żaden z nich nie zamierza jednak zlikwidować gospodarstwa rolnego.

Wszystko to potwierdza czwartą postawioną w pracy hipotezę badawczą (H4) zakładającą, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą, a także znaczenie gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny rolniczej, wpływają na decyzje rolników odnośnie do gospodarowania w rolnictwie. Otóż rolnicy z obszarów wiejskich sąsiadujących z miastami (zwłaszcza większymi), zwykle prowadzący działalność pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania ich rodziny, są bardziej skłonni ograniczać produkcję rolniczą, w tym także zasoby ziemi użytkowanej rolniczo, która może przechodzić w ręce innych rolników bądź też może być przekazywana na cele nierolnicze, wpisując się tym samym w koncepcję wielofunkcyjności obszarów wiejskich. Dodać należy, że wynika to także z uwarunkowań rynkowych, a dla wielu z nich nie ma innej alternatywy. Natomiast rolnicy z obszarów wiejskich cennych przyrodniczo oraz oddalonych od miast zwykle prowadzący gospodarstwa rolne, które stanowią główne źródło utrzymania ich rodziny oraz działalność pozarolniczą stanowiącą dodatkowe źródło utrzymania, są bardziej zainteresowani rozwijaniem produkcji rolniczej i gospodarstwa rolnego,

w tym także powiększaniem zasobów ziemi zarówno użytkowanej rolniczo, jak i nierolniczo (np. rekreacyjnie), wpisując się tym samym w koncepcję wielofunkcyjności rolnictwa i gospodarstw rolnych.

Dodatkowo w celu zbadania związków występujących pomiędzy udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego i z pozarolniczej działalności gospodarczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny, a zmianami dokonanymi przez rolników w gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009, wykorzystano test ANOVA Kruskala-Wallisa. Weryfikację postawionych hipotez statystycznych prowadzono przy wybranym poziomie istotności $\alpha=0,05$ (tab. 7.15.). W obliczeniach wykorzystano pakiet *Statistica 9*.

Na podstawie przeprowadzonego testu ANOVA Kruskala-Wallisa należy stwierdzić, że istnieją statystycznie istotne współzależności pomiędzy udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego oraz z pozarolniczej działalności gospodarczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny, a zmianami dokonanymi przez rolników w zasobach pracy i ziemi w latach 2004–2009 (wartości graniczne „ $p < \alpha$ ”). Wartości średniej wskazują przy tym na to, że najwyższy udział dochodów z gospodarstwa rolnego wystąpił w jednostkach, w których zanotowano wzrost zasobów pracy i ziemi, a najniższy – tam, gdzie zanotowano ich spadek. Z kolei najwyższy udział dochodów z działalności pozarolniczej wystąpił w gospodarstwach, w których zanotowano spadek zasobów pracy i ziemi, a najniższy – tam, gdzie zanotowano ich wzrost (tab. 7.15.).

Tabela 7.15. Zróżnicowanie udziału dochodów z gospodarstwa rolnego i z pozarolniczej działalności gospodarczej w zależności od zmian w gospodarstwie rolnym w latach 2004–2009 – wyniki testu ANOVA Kruskala-Wallisa

Zmiany w latach 2004–2009	Kategorie zmian	Udział dochodów z gospodarstwa rolnego		Udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej	
		Średnia	H [p_{gran}]	Średnia	H [p_{gran}]
Zasoby pracy	Wzrost	78,8	21,01* [0,000]	11,7	39,08* [0,000]
	Spadek	42,3		53,3	
	Bez zmian	58,9		29,5	
Zasoby ziemi	Wzrost	74,9	82,01* [0,000]	16,9	78,20* [0,000]
	Spadek	21,1		73,9	
	Bez zmian	50,0		37,0	

Objaśnienia do tabeli: symbol * oznacza, że hipotezę zerową należy odrzucić (przy $\alpha=0,05$).

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Podobnie jak poprzednio test ANOVA Kruskala-Wallisa wykorzystano również do zbadania związków występujących pomiędzy zamierzeniami rolników

odnośnie do zmian w gospodarstwach rolnych w najbliższej przyszłości a udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego i z pozarolniczej działalności gospodarczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny (tab. 7.16.).

Tabela 7.16. Zróżnicowanie zamierzeń rolników dotyczących zmian w gospodarstwie rolnym w najbliższej przyszłości (do 2015 roku) w zależności od udziału dochodów z gospodarstwa rolnego i z pozarolniczej działalności gospodarczej – wyniki testu ANOVA Kruskala-Wallisa

Zamierzenia	Kategorie zamierzeń	Udział dochodów z gospodarstwa rolnego		Udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej	
		Średnia	H [p _{gran}]	Średnia	H [p _{gran}]
Zasoby pracy	Wzrost	70,9	11,18* [0,004]	19,1	18,14* [0,000]
	Spadek	42,8		49,7	
	Bez zmian	59,3		29,6	
Zasoby ziemi	Wzrost	77,0	54,78* [0,000]	14,5	68,82* [0,000]
	Spadek	22,1		72,1	
	Bez zmian	53,9		34,3	
Poprawa jakości produkcji rolniczej	Nie	51,4	37,76* [0,000]	37,1	45,88* [0,000]
	Tak	70,5		20,0	
Modernizacja gospodarstwa rolnego	Nie	52,5	41,34* [0,000]	36,5	56,99* [0,000]
	Tak	74,6		15,2	
Nawiązanie silniejszych więzi z rynkiem zbytu	Nie	53,4	38,86* [0,000]	35,0	38,90* [0,000]
	Tak	76,4		15,7	
Integrowanie się z innymi rolnikami	Nie	57,1	6,72* [0,009]	31,7	3,94* [0,045]
	Tak	73,2		19,7	
Nawiązanie współpracy z zakładami przemysłu przetwórczego	Nie	57,2	6,43* [0,011]	31,7	3,97* [0,044]
	Tak	73,1		19,4	

Objaśnienia do tabeli: symbol * oznacza, że hipotezę zerową należy odrzucić (przy $\alpha=0,05$).

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Na podstawie przeprowadzonego testu ANOVA Kruskala-Wallisa należy stwierdzić, że istnieją statystycznie istotne współzależności pomiędzy niektórymi zamierzeniami rolników dotyczącymi zmian w gospodarstwie rolnym w najbliższej przyszłości a udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego oraz z pozarolniczej działalności gospodarczej w strukturze źródeł utrzymania ich rodziny (wartości graniczne „p” $<$ α). Dotyczy to planowanych przez rolników zmian w zasobach pracy oraz w zasobach ziemi. Wartości średniej wskazują przy tym na to, że gospodarstwa, w których planuje się wzrost zasobów pracy

i ziemi odznaczają się najwyższym udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego, a najniższym z działalności pozarolniczej. Natomiast te, w których planuje się ich zmniejszenie charakteryzują się najniższym udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego, a najwyższym z działalności pozarolniczej. Tak samo takie plany rolników, jak: poprawa jakości produkcji rolniczej, modernizacja gospodarstwa rolnego, nawiązanie silniejszych więzi z rynkiem zbytu, integrowanie się z innymi rolnikami (np. w formie grupy producenckiej) oraz nawiązanie współpracy z zakładami przemysłu przetwórczego, również zależą od udziału dochodów z gospodarstwa rolnego i z działalności pozarolniczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny. Wartości średniej wskazują przy tym na to, że gospodarstwa, gdzie takie plany występują odznaczają się wyższym udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego, zaś w tych jednostkach, w których takich zamierzeń nie ma występuje wyższy udział dochodów z działalności pozarolniczej (tab. 7.16.).

W związku z powyższym należy stwierdzić, iż przeprowadzona analiza statystyczna danych empirycznych uzyskanych w trakcie badań (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami) potwierdza wcześniejsze spostrzeżenia i świadczy o tym, że znaczenie gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny stanowią ważne uwarunkowania determinujące skalę i kierunki zmian dokonywanych przez rolników w gospodarstwie rolnym oraz ich zamierzeń w tym zakresie na najbliższą przyszłość.

Potwierdza to także częściowo czwartą postawioną w pracy hipotezę badawczą (H4), która zakłada, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą, a także znaczenie gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny rolniczej, wpływają na decyzje rolników odnośnie do gospodarowania w rolnictwie.

Dodatkowo w celu zbadania związków występujących pomiędzy wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) a zmianami, jakie nastąpiły w badanych gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009 oraz zamierzeniami rolników na najbliższą przyszłość, zastosowano nieparametryczny test niezależności chi-kwadrat (χ^2). Jeżeli obliczona wartość χ^2 była większa od wartości krytycznej (przy wybranym poziomie istotności), odrzucano hipotezę zerową o niezależności obu zmiennych. Dla każdego z tych przypadków przeprowadzono dodatkową interpretację kierunków współzależności z wykorzystaniem map konfiguracji wyznaczonych w analizie korespondencji. Pozwoliło to na graficzną prezentację wyników badania współzależności testem chi-kwadrat.

Przeprowadzona analiza statystyczna pozwala stwierdzić, że występują istotne statystycznie współzależności pomiędzy wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) a niektórymi analizowanymi zmianami i zamierze-

niami rolników odnośnie do gospodarstwa rolnego (wartości graniczne „ $p < \alpha$ ”) (tab. 7.17.). Szczegółowo przedstawiają to mapy konfiguracji skonstruowane za pomocą metody analizy korespondencji (rys. 7.1., 7.2. i 7.3.).

Tabela 7.17. Współzależności pomiędzy wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) a zmianami dokonanymi przez rolników w gospodarstwie rolnym w latach 2004–2009 oraz ich zamierzeniami na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) – wyniki analizy testem chi-kwadrat

Wyszczególnienie	Zmiany w latach 2004–2009	Zamierzenia
	Chi–kwadrat [p_{gran}]	
Liczba zwierząt stada podstawowego	27,98* [0,000]	26,66* [0,001]
Wzrost liczby budynków gospodarczych	10,27* [0,036]	17,17* [0,002]
Wzrost liczby maszyn i urządzeń rolniczych	75,04* [0,000]	61,13* [0,000]
Wzrost liczby środków transportu	9,55* [0,048]	16,82* [0,002]
Rozmiary produkcji rolniczej	88,14* [0,000]	82,35* [0,000]
Poprawa jakości produkcji rolniczej	–	81,67* [0,000]
Modernizacja gospodarstwa rolnego	–	93,48* [0,000]
Nawiązanie silniejszych więzi z rynkiem zbytu	–	72,15* [0,000]
Integrowanie się z innymi rolnikami	–	41,98* [0,000]
Nawiązanie współpracy z zakładami przemysłu przetwórczego	–	37,97* [0,000]
Zmiany w technologii produkcji rolniczej (w tym także przestawienie produkcji rolniczej na ekologiczną)	–	13,01* [0,011]

Objaśnienia do tabeli: symbol * oznacza, że hipotezę o braku współzależności należy odrzucić (przy $\alpha=0,05$).

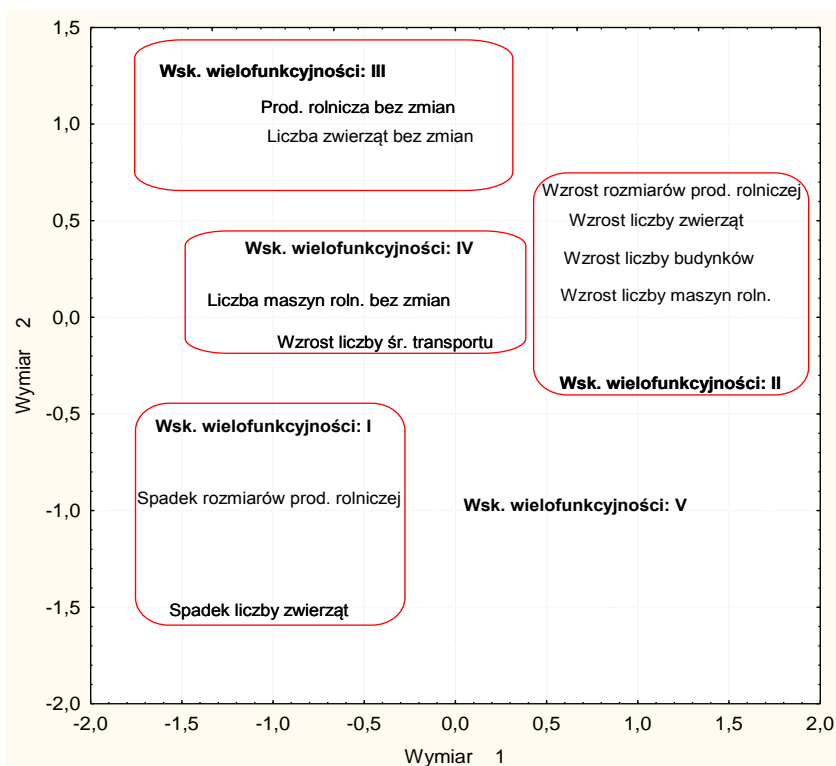
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Usytuowanie punktów reprezentujących wskaźnik wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorie zmian dokonanych przez rolników w gospodarstwie rolnym w latach 2004–2009 wskazuje na to, że:

- gospodarstwa, w których zmniejszyła się liczba zwierząt stada podstawowego oraz rozmiary produkcji rolniczej są częściej niż gospodarstwa innych rolników zaliczane do pierwszej wydzielonej grupy badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;
- gospodarstwa, w których wzrosła liczba zwierząt stada podstawowego, liczba budynków gospodarczych, w tym także inwentarskich oraz liczba maszyn i urządzeń rolniczych, a także rozmiary produkcji rolniczej są częściej, niż pozostałe, zaliczane do drugiej wydzielonej grupy badanych go-

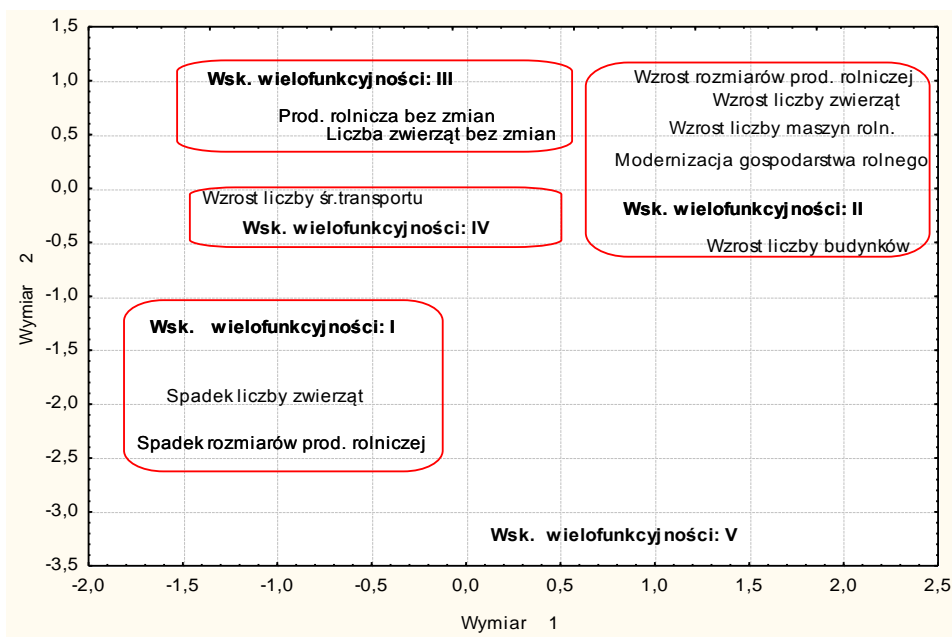
- spodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;
- gospodarstwa, w których nie uległa zmianie liczba zwierząt stada podstawowego oraz rozmiary produkcji rolniczej są częściej niż gospodarstwa innych rolników zaliczane do trzeciej wydzielonej grupy badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;
 - gospodarstwa, w których wzrosła liczba środków transportu, a liczba maszyn i urządzeń rolniczych nie uległa zmianie są częściej, niż pozostałe, zaliczane do czwartej wydzielonej grupy badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (rys. 7.1., por. rys. 6.2. w rozdziale VI).

Rysunek 7.1. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii zmian dokonanych przez rolników w gospodarstwie rolnym w latach 2004–2009 wyznaczona metodą analizy korespondencji

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Rysunek 7.2. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii zamierzeń rolników dotyczących zmian w gospodarstwie rolnym w najbliższej przyszłości (do 2015 roku) wyznaczona metodą analizy korespondencji

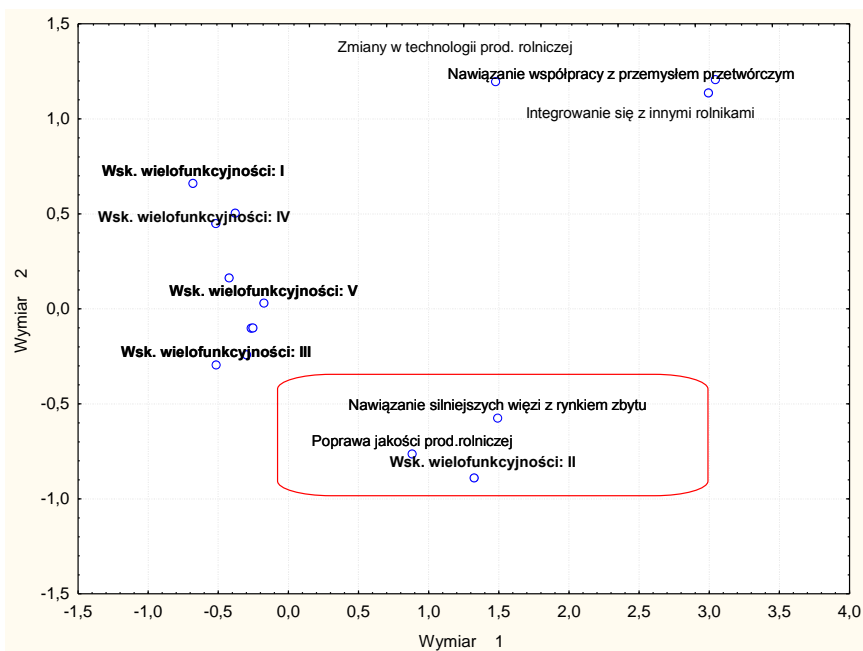
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Usytuowanie punktów reprezentujących wskaźnik wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorie zamierzeń rolników dotyczących zmian w gospodarstwie rolnym w najbliższej przyszłości wskazuje na to, że:

- gospodarstwa, w których rolnicy planują zmniejszenie liczby zwierząt stada podstawowego oraz rozmiarów produkcji rolniczej są częściej niż gospodarstwa innych rolników zaliczane do pierwszej wydzielonej grupy badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;
- gospodarstwa, w których rolnicy planują zwiększenie liczby zwierząt stada podstawowego, liczby budynków gospodarczych, w tym także inwentarskich oraz liczby maszyn i urządzeń rolniczych, a także rozmiarów produkcji rolniczej oraz modernizację gospodarstwa rolnego, poprawę jakości produkcji rolniczej i nawiązanie silniejszych więzi z rynkiem zbytu, są częściej niż pozostałe, zaliczane do drugiej wydzielonej grupy badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;

- gospodarstwa, w których nie planuje się żadnych zmian odnośnie do liczby zwierząt stada podstawowego oraz rozmiarów produkcji rolniczej są częściej niż gospodarstwa innych rolników zaliczane do trzeciej wydzielonej grupy badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;
- gospodarstwa, w których rolnicy planują zwiększenie liczby środków transportu są częściej, niż pozostałe, zaliczane do czwartej wydzielonej grupy badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (rys. 7.2. i 7.3., por. rys. 6.2. w rozdziale VI).

Rysunek 7.3. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii pozostałych zmierzeń rolników dotyczących zmian w gospodarstwie rolnym w najbliższej przyszłości (do 2015 roku) wyznaczona metodą analizy korespondencji

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Przeprowadzona powyżej analiza statystyczna danych empirycznych uzyskanych w trakcie badań (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami) pozwala stwierdzić, że większość zmian dokonanych przez rolników w gospodarstwie rolnym oraz ich zamierzeń w tym zakresie na najbliższą przyszłość, jest w sposób statystycznie

istotny powiązana ze wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego, a tym samym z wydzielonymi wcześniej grupami gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (por. rozważania w rozdziale VI).

Dodatkowo wykorzystując dane empiryczne z przeprowadzonych badań, a także w oparciu o wyniki wykonanej na ich podstawie analizy statystycznej, można wskazać pewne charakterystyczne cechy gospodarstw rolnych zakwalifikowanych do poszczególnych skonstruowanych wcześniej autorskich modeli odnoszących się do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (por. tab. 6.11. i rys. 6.2., rozdział VI). W ten sposób można uzupełnić charakterystykę tych modeli o dodatkowe cechy dotyczące zmian dokonywanych przez rolników w gospodarstwie rolnym oraz ich zamierzeń w tym zakresie na najbliższą przyszłość (tab. 7.18.).

Z przeprowadzonych badań wynika, że najbardziej zainteresowani rozwojem gospodarstwa rolnego (działalności rolniczej) są ci rolnicy, których gospodarstwa rolne zakwalifikowane zostały wcześniej do modelu II (gospodarstwa rolne stanowiące główne źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą dodatkowe źródło utrzymania rodziny – bez dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej rolników) (tab. 7.18., por. tab. 6.11. i rys. 6.2., rozdział VI).

W dalszej kolejności dotyczy to rolników, których gospodarstwa rolne zakwalifikowane zostały wcześniej do modelu IV (gospodarstwa rolne stanowiące główne źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą dodatkowe źródło utrzymania rodziny, w których podejmowana jest tylko jedna dodatkowa forma działalności wielofunkcyjnej rolników, w tym zwłaszcza działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego) (tab. 7.18., por. tab. 6.11. i rys. 6.2., rozdział VI).

Z kolei zwraca uwagę fakt, że znacząca część rolników posiadających gospodarstwa rolne zakwalifikowane wcześniej do modelu V (gospodarstwa rolne typowo wielofunkcyjne stanowiące dodatkowe źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą dodatkowe źródło utrzymania rodziny, w których podejmowane są dwie lub więcej dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej rolników), również jest zainteresowana rozwojem gospodarstwa rolnego (działalności rolniczej), o czym świadczą zmiany dokonane przez nich w latach 2004–2009 i zamierzenia na najbliższą przyszłość (tab. 7.18., por. tab. 6.11. i rys. 6.2., rozdział VI).

Zupełnie odwrotna sytuacja ma miejsce natomiast w gospodarstwach rolnych zakwalifikowanych wcześniej do modelu I (gospodarstwa rolne stanowiące dodatkowe źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą

stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny – bez dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej rolników) oraz do modelu III (gospodarstwa rolne stanowiące dodatkowe źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny, w których podejmowana jest tylko jedna dodatkowa forma działalności wielofunkcyjnej rolników, w tym zwłaszcza działania restrukturyzacyjne). Rolnicy z tych gospodarstw zwykle ograniczają bowiem zasoby ich czynników wytwórczych, a co za tym idzie – także produkcję rolniczą, przechodząc do pozarolniczych miejsc pracy i źródeł dochodów oraz poszukując swoich możliwości rozwojowych przede wszystkim w działalności pozarolniczej (tab. 7.18., por. tab. 6.11. i rys. 6.2., rozdział VI).

Tabela 7.18. Modele gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny, a także ich cechy odnoszące się do zmian dokonanych przez rolników w gospodarstwie rolnym w latach 2004–2009 oraz ich zamierzeń na najbliższą przyszłość do 2015 roku (uzupełnienie informacji i danych zawartych w tabeli 6.11. w rozdziale VI)

Wyszczególnienie	Cechy	Modele gospodarstw rolnych				
		I	II	III	IV	V
1	2	3	4	5	6	7
Zmiany w latach 2004–2009	Dane empiryczne z przeprowadzonych badań					
	Liczba gospodarstw	15	45	24	72	54
	Odsetek rolników, którzy:					
	zwiększyli zasoby pracy	–	8,9	–	8,3	5,6
	zmniejszyli zasoby pracy	33,3	4,4	16,7	6,9	9,3
	zwiększyli zasoby ziemi	–	60,0	–	48,6	37,0
	zmniejszyli zasoby ziemi	26,7	–	16,7	–	3,7
	zwiększyli liczbę zwierząt stadą podstawowego	–	40,0	–	30,6	25,9
	zmniejszyli liczbę zwierząt stadą podstawowego	26,7	17,8	16,7	18,1	20,4
	zwiększyli liczbę budynków inwentarskich	–	17,8	–	8,3	5,6
	zwiększyli liczbę pozostałych budynków gospodarczych	6,7	31,1	16,7	12,5	16,7
	zwiększyli liczbę maszyn i urządzeń rolniczych	6,7	77,8	12,5	50,0	40,7
	zwiększyli liczbę środków transportu	26,7	35,6	33,3	45,8	40,7
	zwiększyli liczbę działalności produkcyjnych	–	6,7	–	9,7	13,0
	zmniejszyli liczbę działalności produkcyjnych	26,7	33,3	20,8	26,4	24,1
zwiększyli rozmiary produkcji rolniczej	–	77,8	–	50,0	40,7	
zmniejszyli rozmiary produkcji rolniczej	46,7	15,6	25,0	19,4	20,4	

1	2	3	4	5	6	7
	Wyniki analizy statystycznej*					
	Liczba zwierząt stada podstawowego	Spadek	Wzrost	Bez zmian	.	.
	Liczba budynków gospodarczych	.	Wzrost	.	.	.
	Liczba maszyn i urządzeń rolniczych	.	Wzrost	.	Bez zmian	.
	Liczba środków transportu	.	.	.	Wzrost	.
	Rozmiary produkcji rolniczej	Spadek	Wzrost	Bez zmian	.	.
Zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku)	Dane empiryczne z przeprowadzonych badań					
	Odsetek rolników, którzy zamierzają:					
	zwiększyć zasoby pracy	–	8,9	–	6,9	3,7
	zmniejszyć zasoby pracy	26,7	4,4	16,7	6,9	7,4
	zwiększyć zasoby ziemi	–	42,2	–	30,6	20,4
	zmniejszyć zasoby ziemi	20,0	–	12,5	–	3,7
	zwiększyć liczbę zwierząt stada podstawowego	–	20,0	–	13,9	13,0
	zmniejszyć liczbę zwierząt stada podstawowego	13,3	8,9	8,3	8,3	9,3
	zwiększyć liczbę budynków inwentarskich	–	11,1	–	4,2	3,7
	zwiększyć liczbę pozostałych budynków gospodarczych	6,7	22,2	4,2	9,7	13,0
	zwiększyć liczbę maszyn i urządzeń rolniczych	6,7	57,8	8,3	34,7	25,9
	zwiększyć liczbę środków transportu	20,0	22,2	25,0	36,1	31,5
	zwiększyć liczbę działalności produkcyjnych	–	2,2	–	1,4	5,6
	zmniejszyć liczbę działalności produkcyjnych	13,3	22,2	20,8	13,9	13,0
	zwiększyć rozmiary produkcji rolniczej	–	51,1	–	30,6	22,2
	zmniejszyć rozmiary produkcji rolniczej	26,7	8,9	20,8	8,3	9,3
	dokonać modernizacji gospodarstwa	–	42,2	–	31,9	27,8
	dokonać specjalizacji produkcji	–	22,2	–	13,9	9,3
	wprowadzić zmiany w technologii produkcji	–	8,9	–	5,6	3,7
	poprawić jakości produktów	13,3	55,6	16,7	38,9	35,2
	zintegrować się z innymi rolnikami	–	15,6	–	9,7	5,6
	nawiązać silniejsze więzi z rynkiem zbytu	–	42,2	–	25,0	18,5
	nawiązać współpracę z zakładami przemysłu przetwórczego	–	13,3	–	9,7	5,6

1	2	3	4	5	6	7
	przestawić produkcję rolniczą na ekologiczną	–	4,4	–	6,9	9,3
	zakupić lub wydzierżawić ziemię na cele rekreacyjne (np. dla agroturystów)	–	–	4,2	2,8	13,0
Wyniki analizy statystycznej*						
	Liczba zwierząt stada podstawowego	Spadek	Wzrost	Bez zmian	.	.
	Liczba budynków gospodarczych	.	Wzrost	.	.	.
	Liczba maszyn i urządzeń rolniczych	.	Wzrost	.	.	.
	Liczba środków transportu	.	.	.	Wzrost	.
	Rozmiary produkcji rolniczej	Spadek	Wzrost	Bez zmian	.	.
	Modernizacja gospodarstwa rolnego	.	Tak	.	.	.
	Poprawa jakości produkcji rolniczej	.	Tak	.	.	.
	Nawiązanie silniejszych więzi z rynkiem zbytu	.	Tak	.	.	.

Objaśnienia do tabeli: * symbol „.” oznacza brak zjawiska.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Podsumowując należy stwierdzić, że występuje zjawisko polaryzacji badanych gospodarstw rolnych pod względem skali i kierunków zmian dokonywanych przez rolników w gospodarstwie rolnym oraz ich zamierzeń w tym zakresie na najbliższą przyszłość, w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w jakim one funkcjonują, znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny rolniczej, a także w odniesieniu do wielofunkcyjności gospodarstw rolnych.

3. Kierunki zmian w pozarolniczej działalności gospodarczej rolników

Z przeprowadzonych badań wynika, że połowa rolników dokonała inwestycji dla potrzeb pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009. Najczęściej rolnicy dokonywali zakupu środków transportu oraz innych środków trwałych (w tym także maszyn i urządzeń rolniczych na potrzeby świadczonych przez nich usług rolniczych). Co czwarty rolnik dokonał remontów budynków, zaś niewielu wybudowało nowe lub rozbudowało budynki, a także dokonało modyfikacji w procesach technologicznych. Dodać należy, że wszyscy rolnicy dokonali inwestycji w oparciu o własne środki finansowe, blisko połowa korzystała w tym zakresie ze środków finansowych pochodzących z Unii Europej-

skiej, co czwarty z kredytów, zaś niewielu z innych źródeł finansowania (np. pożyczka od rodziny, znajomych itp.) (tab. 7.19.).

Tabela 7.19. Inwestycje zrealizowane przez rolników dla potrzeb pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 oraz ich zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne			
	ogółem [N=210]	stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]	z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]	pozostałe [N=59]
Zrealizowane inwestycje w latach 2004–2009 (odsetek odpowiedzi)				
Ogółem, w tym:	50,5	39,3	74,4	55,9
budowa nowych budynków	4,3	1,8	12,8	3,4
rozbudowa budynków	10,5	7,1	17,9	11,9
remonty budynków	26,7	21,4	41,0	27,1
zakup środków transportu	36,7	35,7	48,7	30,5
zakup innych środków trwałych	40,5	38,4	59,0	32,2
modyfikacje w procesach technologicznych	3,8	–	15,4	3,4
Inwestycje zrealizowano za pomocą (odsetek odpowiedzi)				
Wkładów własnych	100,0	100,0	100,0	100,0
Kredytów	24,5	15,9	37,9	24,2
Środków finansowych z UE	46,2	68,2	20,7	39,4
Inne (np. pożyczka od rodziny, znajomych itp.)	8,5	–	13,8	15,2
Zamierzenia odnośnie do inwestycji na najbliższą przyszłość (odsetek odpowiedzi)				
Ogółem, w tym:	44,3	34,8	66,7	47,5
budowa nowych budynków	3,3	2,7	5,1	3,4
rozbudowa budynków	9,1	5,4	20,5	8,5
remonty budynków	19,1	16,1	25,6	20,3
zakup środków transportu	28,1	27,7	35,9	23,7
zakup innych środków trwałych	31,0	29,5	43,6	25,4
modyfikacje w procesach technologicznych	4,8	–	18,0	5,1
Inwestycje będą zrealizowane za pomocą (odsetek odpowiedzi)				
Wkładów własnych	100,0	100,0	100,0	100,0
Kredytów	19,4	12,8	30,8	17,9
Środków finansowych z UE	37,6	53,9	15,4	35,7
Inne (np. pożyczka od rodziny, znajomych itp.)	–	–	–	–

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Badane gospodarstwa rolne są jednak wyraźnie zróżnicowane pod względem analizowanych inwestycji w zależności od znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny. Rolnicy z gospodarstw, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny, zdecydowanie częściej niż pozostali dokonywali inwestycji na rzecz pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 i dotyczy to wszystkich analizowanych ich rodzajów. Dodać należy, że rolnicy ci częściej korzystali w tym zakresie z kredytów, a rzadziej ze środków finansowych z Unii Europejskiej. Z kolei najmniej zainteresowani dokonywaniem inwestycji na rzecz pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 byli rolnicy z gospodarstw rolnych, które stanowią główne źródło utrzymania ich rodziny, przy czym najczęściej spośród wszystkich rolników korzystali oni w tym zakresie ze środków finansowych pochodzących z Unii Europejskiej (tab. 7.19.).

Badane gospodarstwa rolne są również zróżnicowane pod względem analizowanych inwestycji w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują. Podobne tendencje dotyczące inwestycji w działalności pozarolniczej rolników w latach 2004–2009, jak w gospodarstwach, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny, występują w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich sąsiadujących z dużymi miastami, a w dalszej kolejności zauważalne są również w gospodarstwach z obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami. Natomiast podobne tendencje, jak w gospodarstwach rolnych, które stanowią główne źródło utrzymania rodziny rolników, występują w gospodarstwach z obszarów wiejskich oddalonych od miast (tab. 7.20.).

Badania wykazały, że blisko połowa rolników zamierza w najbliższej przyszłości dokonać inwestycji na rzecz pozarolniczej działalności gospodarczej, przy czym najczęściej plany te dotyczą zakupu środków transportu oraz innych środków trwałych, a w dalszej kolejności także remontów budynków. Niewielu rolników planuje natomiast wybudować nowe lub rozbudować budynki oraz dokonać modyfikacji w procesach technologicznych. Wszyscy rolnicy zamierzają w tym zakresie wykorzystać własne środki finansowe, co trzeci środki finansowe z Unii Europejskiej, a co piąty kredyty (tab. 7.19.).

Badane gospodarstwa rolne są jednak wyraźnie zróżnicowane pod względem analizowanych zamierzeń rolników w zależności od znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny. Plany dotyczące inwestycji w pozarolniczej działalności gospodarczej, zdecydowanie częściej mają rolnicy z gospodarstw, w których działalność ta stanowi główne źródło utrzymania rodziny i dotyczy to wszystkich analizowanych ich rodzajów. Świadczy to o tym, iż zwłaszcza ci rolnicy poważnie myślą o rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w najbliższej przyszłości. Dodać należy, że

rolnicy ci częściej planują skorzystać w tym zakresie z kredytów, a rzadziej ze środków finansowych z Unii Europejskiej. Z kolei najmniej zainteresowani dokonywaniem inwestycji na rzecz pozarolniczej działalności gospodarczej w najbliższej przyszłości są rolnicy z gospodarstw rolnych, które stanowią główne źródło utrzymania ich rodziny, przy czym najczęściej spośród wszystkich rolników zamierzają oni skorzystać w tym zakresie ze środków finansowych pochodzących z Unii Europejskiej (tab. 7.19.).

Badane gospodarstwa rolne są również zróżnicowane pod względem analizowanych zamierzeń rolników w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują. Podobne tendencje dotyczące planów inwestycyjnych rolników w działalności pozarolniczej, jak w gospodarstwach, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny, występują w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, a w dalszej także w gospodarstwach z obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami. Natomiast podobne tendencje, jak w gospodarstwach rolnych, które stanowią główne źródło utrzymania rodziny rolników, występują w gospodarstwach z obszarów wiejskich oddalonych od miast (tab. 7.20.).

Tabela 7.20. Inwestycje zrealizowane przez rolników dla potrzeb pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 oraz ich zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*				
	I [N=62]	II [N=35]	III [N=175]	A [N=41]	B [N=134]
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
Zrealizowane inwestycje w latach 2004–2009 (odsetek odpowiedzi)					
Ogółem, w tym:	50,0	68,6	46,9	61,0	42,6
budowa nowych budynków	3,2	8,6	3,4	7,3	2,2
rozbudowa budynków	11,3	14,3	9,7	12,2	8,9
remonty budynków	25,8	37,1	24,6	31,7	22,4
zakup środków transportu	29,0	45,7	34,9	43,9	32,1
zakup innych środków trwałych	30,7	57,1	37,1	48,8	33,5
modyfikacje w procesach technologicznych	1,6	11,4	2,3	7,3	0,8
Inwestycje zrealizowano za pomocą (odsetek odpowiedzi)					
Wkładów własnych	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Kredytów	22,6	33,3	22,0	32,0	18,9
Środków finansowych z UE	54,8	20,8	53,7	28,0	61,6
Inne (np. pożyczka od rodziny, znajomych itp.)	12,9	8,3	8,5	12,0	7,4

1	2	3	4	5	6
Zamierzenia odnośnie do inwestycji na najbliższą przyszłość (odsetek odpowiedzi)					
Ogółem, w tym:	45,2	60,0	41,1	53,7	37,2
budowa nowych budynków	3,2	5,7	2,9	4,9	2,3
rozbudowa budynków	8,1	17,1	7,4	12,2	5,9
remonty budynków	19,4	25,7	17,7	22,0	16,4
zakup środków transportu	22,6	37,1	26,3	31,7	24,6
zakup innych środków trwałych	24,2	42,9	28,6	36,6	26,2
modyfikacje w procesach technologicznych	3,2	14,3	2,9	7,3	1,6
Inwestycje będą zrealizowane za pomocą (odsetek odpowiedzi)					
Wkładów własnych	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Kredytów	14,3	28,6	16,7	27,3	13,5
Środków finansowych z UE	46,4	14,3	44,4	18,2	52,4
Inne (np. pożyczka od rodziny, znajomych itp.)	–	–	–	–	–

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Badania wykazały, że w latach 2004–2009, a więc po wstąpieniu Polski do UE, co trzeci rolnik zwiększył liczbę zatrudnionych pracowników w działalności pozarolniczej. Może to świadczyć o tym, że w tym okresie rolnicy ci rozwinęli prowadzoną przez siebie działalność pozarolniczą. Dodać należy, że rolnicy częściej zatrudniali pracowników dorywczo, w tym najemnych z terenu gminy, a nieco rzadziej na stałe. Niewielu rolników zatrudniło też w analizowanych latach osoby bezrobotne zarejestrowane w Urzędzie Pracy, co może świadczyć o tym, że pozarolnicza działalność gospodarcza prowadzona przez rolników w niewielkim stopniu przyczynia się do zmniejszenia rejestrowanego bezrobocia na obszarach wiejskich. Ponadto pozytywnym zjawiskiem jest to, że w latach 2004–2009 ankietowani rolnicy nie zmniejszyli zatrudnienia w działalności pozarolniczej (tab. 7.21.).

Dodatkowo na uwagę zasługuje fakt, że rolnicy z gospodarstw, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny, zdecydowanie częściej zwiększali zatrudnienie w działalności pozarolniczej w latach 2004–2009. Wśród rolników z tej grupy gospodarstw zdecydowanie więcej jest

takich, którzy zatrudnili pracowników na stałe, w tym zarówno członków najbliższej rodziny, jak i pracowników najemnych z terenu gminy. Więcej rolników z tej grupy gospodarstw zatrudniło też w analizowanych latach osoby pracujące dorywczo, w tym najemne z terenu gminy. Ponadto niemal połowa z nich zatrudniła osoby bezrobotne zarejestrowane w Urzędzie Pracy. Można na tej podstawie wnioskować, że działalność pozarolnicza prowadzona przez tych rolników w największym stopniu angażuje zasoby pracy i to zarówno rodzinnej, jak i najemnej, przyczyniając się również do zmniejszenia rejestrowanego bezrobocia na obszarach wiejskich (w tym zwłaszcza w środowisku lokalnym – gminie), a w konsekwencji tego stanowiąc główne źródło utrzymania rodziny (tab. 7.21., por. tab. 5.3., rozdział V).

Tabela 7.21. Zmiany w zatrudnieniu w pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej w badanych gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009 oraz zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne			
	ogółem [N=210]	stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]	z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]	pozostałe [N=59]
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
Odsetek rolników, którzy zwiększyli liczbę zatrudnionych pracowników w latach 2004–2009				
Ogółem, w tym:	37,1	28,6	74,4	28,8
Na stałe, w tym:	18,1	6,3	56,4	15,3
członków rodziny	10,5	3,6	33,3	8,5
najemnych, w tym:	9,0	2,7	25,6	10,2
z terenu gminy	9,0	2,7	25,6	10,2
Dorywczo, w tym:	28,1	25,9	38,5	25,4
członków rodziny	9,5	11,6	7,7	6,8
najemnych, w tym:	21,0	17,0	33,3	20,3
z terenu gminy	20,0	16,1	33,3	18,6
Odsetek rolników, którzy zatrudnili osoby bezrobotne zareje- strowane w Urzędzie Pracy	15,7	8,0	38,5	15,3
Odsetek rolników, którzy zamierzają zwiększyć liczbę zatrudnionych pracowników w najbliższej przyszłości				
Ogółem, w tym:	16,2	8,9	35,9	16,9
Na stałe, w tym:	8,6	1,8	30,8	6,8
członków rodziny	4,8	0,9	18,0	3,4
najemnych, w tym:	7,6	1,8	28,2	5,1
z terenu gminy	7,6	1,8	28,2	5,1

1	2	3	4	5
Dorywcz, w tym:	9,0	8,0	5,1	13,6
członków rodziny	2,9	3,6	2,6	1,7
najemnych, w tym:	8,6	7,1	5,1	13,6
z terenu gminy	8,1	7,1	5,1	11,9
Odsetek rolników, którzy zamierzają zatrudnić osoby bezrobotne zarejestrowane w Urzędzie Pracy	10,5	7,1	17,9	11,9

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Podobne tendencje dotyczące wzrostu zatrudnienia w działalności pozarolniczej rolników w latach 2004–2009 występują w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, a w dalszej kolejności zauważalne są również w gospodarstwach z obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (tab. 7.22.).

Badania wykazały, że niewielu rolników zamierza w najbliższej przyszłości zwiększyć zatrudnienie w działalności pozarolniczej, przy czym zwykle ma to dotyczyć pracowników najemnych z terenu gminy oraz zatrudnionych dorywcz i na stałe. Znikomy odsetek rolników zamierza także zatrudnić osoby bezrobotne zarejestrowane w Urzędzie Pracy. Pozytywnym zjawiskiem jest fakt, że ankietowani rolnicy nie zamierzają w najbliższej przyszłości dokonywać redukcji zatrudnienia w działalności pozarolniczej (tab. 7.21.).

Dodatkowo należy zauważyć, że plany dotyczące wzrostu zatrudnienia w działalności pozarolniczej, zdecydowanie częściej mają rolnicy z gospodarstw, w których działalność ta stanowi główne źródło utrzymania rodziny. Rolnicy z tej grupy gospodarstw zwykle zamierzają przy tym zatrudnić pracowników na stałe, w tym najemnych z terenu gminy. Więcej osób spośród nich zamierza również zatrudnić osoby bezrobotne zarejestrowane w Urzędzie Pracy. Wszystko to świadczy o tym, że zwłaszcza ci rolnicy poważnie myślą o dalszym rozwoju prowadzonej przez siebie pozarolniczej działalności gospodarczej (tab. 7.21.).

Podobne tendencje dotyczące planów wzrostu zatrudnienia w działalności pozarolniczej rolników w najbliższej przyszłości występują w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich sąsiadujących z dużymi miastami, a w dalszej kolejności widoczne są również w gospodarstwach z obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (tab. 7.22.).

Tabela 7.22. Zmiany w zatrudnieniu w pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej w badanych gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009 oraz zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*				
	I [N=62]	II [N=35]	III [N=175]	A [N=41]	B [N=134]
Odsetek rolników, którzy zwiększyli liczbę zatrudnionych pracowników w latach 2004–2009					
Ogółem, w tym:	30,6	60,0	32,6	43,9	29,1
Na stałe, w tym:	12,9	40,0	13,7	22,0	11,2
członków rodziny	6,5	28,6	6,9	12,2	5,3
najemnych, w tym:	6,5	20,0	6,9	9,8	6,0
z terenu gminy	6,5	20,0	6,9	9,8	6,0
Dorywczo, w tym:	25,8	34,3	26,9	29,3	26,2
członków rodziny	9,7	8,6	9,7	7,3	10,5
najemnych, w tym:	19,4	25,7	20,0	24,4	18,7
z terenu gminy	19,4	22,9	19,4	22,0	18,6
Odsetek rolników, którzy zatrudnili osoby bezrobotne zarejestrowane w Urzędzie Pracy	11,3	31,4	12,6	17,1	11,2
Odsetek rolników, którzy zamierzają zwiększyć liczbę zatrudnionych pracowników w najbliższej przyszłości					
Ogółem, w tym:	14,5	25,7	14,3	19,5	12,7
Na stałe, w tym:	6,5	20,0	6,3	12,2	4,5
członków rodziny	3,2	14,3	2,9	7,3	1,5
najemnych, w tym:	6,5	17,1	5,7	9,8	4,5
z terenu gminy	6,5	17,1	5,7	9,8	4,5
Dorywczo, w tym:	11,3	5,7	9,7	7,3	10,5
członków rodziny	1,6	2,9	2,9	2,4	3,0
najemnych, w tym:	11,3	5,7	9,1	4,9	10,5
z terenu gminy	11,3	5,7	8,6	2,4	10,5
Odsetek rolników, którzy zamierzają zatrudnić osoby bezrobotne zarejestrowane w Urzędzie Pracy	9,7	14,3	9,7	12,2	8,9

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Badania wykazały, że w latach 2004–2009, a więc po wstąpieniu Polski do UE, co piąty rolnik zwiększył rejon oraz rozszerzył profil działalności pozarol-

niczej, a w co trzecim gospodarstwie nastąpił wzrost skali tej działalności (zwiększyły się obroty), dzięki czemu wzrosły również dochody z niej uzyskiwane. Znikomy odsetek stanowią natomiast gospodarstwa, w których zmniejszyła się skala działalności pozarolniczej (spadły obroty), a co za tym idzie – zmalały także dochody (tab. 7.23.).

Tabela 7.23. Zmiany rejonu działania, profilu i skali oraz szacunkowych dochodów miesięcznych z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w latach 2004–2009 oraz ich zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne			
	ogółem [N=210]	stanowiące główne źródło utrzymania rodziny* [N=112]	z działalnością pozarolniczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny* [N=39]	pozostałe [N=59]
Odsetek rolników, którzy zwiększyli rejon działania w latach 2004–2009				
Ogółem	18,6	12,5	33,3	20,3
Zmiany w profilu i skali działalności w latach 2004–2009 (odsetek odpowiedzi)				
Rozszerzono profil	19,5	12,5	35,9	22,0
Zwiększono skalę (obroty)	30,5	25,0	46,2	30,5
Zmniejszono skalę (obroty)	1,9	2,7	–	1,7
Zmiany dochodów w relacji do średniej płacy krajowej w latach 2004–2009 (odsetek odpowiedzi)				
Wzrosły	30,5	25,0	46,2	30,5
Zmalały	1,9	2,7	–	1,7
Odsetek rolników, którzy zamierzają zwiększyć rejon działania w najbliższej przyszłości				
Ogółem	13,3	8,9	23,1	15,3
Zamierzenia odnośnie do profilu i skali działalności w najbliższej przyszłości (odsetek odpowiedzi)				
Rozszerzy się profil	21,4	16,1	35,9	22,0
Zwiększy się skala (obroty)	22,9	17,0	38,5	23,7
Zmniejszy się skala (obroty)	4,3	6,3	–	3,4
Zmiany dochodów w relacji do średniej płacy krajowej w najbliższej przyszłości (odsetek odpowiedzi)				
Wzrosną	22,9	17,0	38,5	23,7
Zmaleją	4,3	6,3	–	3,4

Objaśnienia do tabeli: * – główne wtedy, gdy dochody z gospodarstwa rolnego bądź z działalności pozarolniczej stanowią ponad 50% w strukturze źródeł utrzymania rodziny; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Dodatkowo należy zauważyć, że rolnicy z gospodarstw, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny, zdecydowanie częściej w porównaniu z pozostałymi zwiększali rejon oraz rozszerzali profil działalności pozarolniczej w latach 2004–2009. Dodać trzeba, że w tej grupie gospodarstw prawie połowę stanowią takie, w których w analizowanych latach wzrosła skala działalności pozarolniczej (zwiększyły się obroty), a co za tym idzie – wzrosły także dochody, przy czym w ogóle nie ma tu takich jednostek, w których skala i dochody by zmalały (tab. 7.23.).

Tabela 7.24. Zmiany rejonu działania, profilu i skali oraz szacunkowych dochodów miesięcznych z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w latach 2004–2009 oraz ich zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Badane gospodarstwa rolne w obszarach wiejskich*				
	I [N=62]	II [N=35]	III [N=175]	A [N=41]	B [N=134]
Odsetek rolników, którzy zwiększyli rejon działania w latach 2004–2009					
Ogółem	17,7	28,6	16,6	24,4	14,2
Zmiany w profilu i skali działalności w latach 2004–2009 (odsetek odpowiedzi)					
Rozszerzono profil	17,7	31,4	17,1	26,8	14,1
Zwiększono skalę (obroty)	29,0	42,9	28,0	36,6	25,4
Zmniejszono skalę (obroty)	1,6	–	2,3	–	3,0
Zmiany dochodów w relacji do średniej płacy krajowej w latach 2004–2009 (odsetek odpowiedzi)					
Wzrosły	29,0	42,9	28,0	36,6	25,4
Zmalały	1,6	–	2,3	–	3,0
Odsetek rolników, którzy zamierzają zwiększyć rejon działania w najbliższej przyszłości					
Ogółem	14,5	20,0	12,0	17,1	10,4
Zamierzenia odnośnie do profilu i skali działalności w najbliższej przyszłości (odsetek odpowiedzi)					
Rozszerzy się profil	19,4	31,4	19,4	26,8	17,1
Zwiększy się skala (obroty)	21,0	34,3	20,6	29,3	17,9
Zmniejszy się skala (obroty)	3,2	–	5,1	2,4	5,9
Zmiany dochodów w relacji do średniej płacy krajowej w najbliższej przyszłości (odsetek odpowiedzi)					
Wzrosną	21,0	34,3	20,6	29,3	17,9
Zmaleją	3,2	–	5,1	2,4	5,9

Objaśnienia do tabeli: * I – obszary wiejskie cenne przyrodniczo, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% powierzchni ogólnej, II – obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), III – obszary wiejskie oddalone od większych miast (o liczbie ludności powyżej 25 tys.), w tym: A – obszary wiejskie oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami (o liczbie ludności 10–25 tys.), B – obszary wiejskie oddalone od większych i małych miast; N – liczba gospodarstw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Podobne tendencje w tym zakresie występują w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, a w dalszej kolejności także w gospodarstwach z obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (tab. 7.24.).

Badania wykazały, że niewielu rolników zamierza w najbliższej przyszłości zwiększyć rejon działalności pozarolniczej, a w co piątym gospodarstwie planowane jest rozszerzenie jej profilu oraz zwiększenie jej skali (obrotów) i w związku z tym także wzrost dochodów. Znikomy odsetek stanowią natomiast gospodarstwa, w których planowane jest zmniejszenie skali działalności pozarolniczej (spadek obrotów), a co za tym idzie – także dochodów. Należy jednak zauważyć, że rolnicy z gospodarstw, w których działalność pozarolnicza stanowi główne źródło utrzymania rodziny, zdecydowanie częściej planują zwiększenie rejonu pozarolniczej działalności gospodarczej, a także rozszerzenie jej profilu oraz zwiększenie jej skali (obrotów) i wobec tego – także dochodów, przy czym w ogóle nie ma tu takich jednostek, w których rolnicy planowaliby zmniejszenie skali (obrotów) i dochodów z tej działalności (tab. 7.23.).

Podobne tendencje w tym zakresie występują w grupie gospodarstw z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, a w dalszej kolejności także w gospodarstwach z obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami (tab. 7.24.).

Przeprowadzona powyżej analiza pozwala stwierdzić, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują badane gospodarstwa rolne, a także znaczenie gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny, stanowią istotne uwarunkowania determinujące skalę i kierunki zmian dokonywanych przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej oraz ich zamierzeń w tym zakresie na najbliższą przyszłość. Wyraźnie widać bowiem, że najbardziej zainteresowani rozwojem pozarolniczej działalności gospodarczej są ci rolnicy, dla których stanowi ona główne źródło utrzymania rodziny, a także tacy, których gospodarstwa znajdują się na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami. Z kolei odwrotna sytuacja występuje w gospodarstwach rolnych stanowiących główne źródło utrzymania rodziny oraz w tych, które zlokalizowane są w obszarach wiejskich oddalonych od miast. Rolnicy z tych jednostek zwykle wykazują bowiem chęć do rozwijania gospodarstwa rolnego, a działalność pozarolnicza traktowana jest raczej drugorzędnie, jako uzupełnienie ich działalności rolniczej.

Dodatkowo w celu zbadania związków występujących pomiędzy udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego i z działalności pozarolniczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny, a zmianami dokonanymi przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009, wykorzystano test ANOVA Kruskala-Wallisa. Weryfikację postawionych hipotez statystycznych

prowadzono przy wybranym poziomie istotności $\alpha=0,05$ (tab. 7.25.). W obliczeniach wykorzystano pakiet *Statistica 9*.

Tabela 7.25. Zróźnicowanie udziału dochodów z gospodarstwa rolnego i z pozarolniczej działalności gospodarczej w zależności od zmian w działalności pozarolniczej w latach 2004–2009 – wyniki testu ANOVA Kruskala-Wallisa

Zmiany w latach 2004–2009	Kategorie zmian	Udział dochodów z gospodarstwa rolnego		Udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej	
		Średnia	H [p_{gran}]	Średnia	H [p_{gran}]
Budowa lub rozbudowa budynków	Nie	60,8	13,77* [0,000]	27,7	32,99* [0,000]
	Tak	44,0		49,5	
Remonty budynków	Nie	62,3	17,05* [0,000]	26,9	34,62* [0,000]
	Tak	47,7		41,5	
Zakup środków transportu	Nie	61,4	8,30* [0,004]	25,9	38,81* [0,000]
	Tak	53,4		39,0	
Zakup innych środków trwałych	Nie	62,6	12,53* [0,000]	24,0	51,12* [0,000]
	Tak	52,4		40,7	
Zwiększenie zatrudnienia	Nie	65,7	37,75* [0,000]	21,1	90,16* [0,000]
	Tak	46,2		47,1	
Zwiększenie rejonu działania	Nie	61,5	16,93* [0,000]	26,9	42,50* [0,000]
	Tak	44,9		48,2	
Rozszerzenie profilu działalności (w tym modyfikacje w procesach technologicznych)	Nie	61,7	18,05* [0,000]	26,6	44,94* [0,000]
	Tak	44,7		48,1	
Skala działalności (obroty, dochody)	Wzrost	49,1	18,68* [0,000]	43,8	59,82* [0,000]
	Spadek	62,2		25,2	
	Bez zmian	63,8		24,5	

Objaśnienia do tabeli: symbol * oznacza, że hipotezę zerową należy odrzucić (przy $\alpha=0,05$).

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Na podstawie przeprowadzonego testu ANOVA Kruskala-Wallisa należy stwierdzić, że istnieją statystycznie istotne współzależności pomiędzy udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego oraz z działalności pozarolniczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny a wszystkimi analizowanymi zmianami dokonanymi przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 (wartości graniczne „ $p < \alpha$ ”) (tab. 7.25.).

Udział dochodów z gospodarstwa rolnego oraz z działalności pozarolniczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny zależy od takich inwestycji dokonanych przez rolników na rzecz działalności pozarolniczej, jak: budowa bądź rozbudowa oraz remonty budynków gospodarczych, zakup środków transportu oraz

innych środków trwałych. Wartości średniej wskazują przy tym na to, że wyższy udział dochodów z gospodarstwa rolnego wystąpił w gospodarstwach, w których nie podjęto takich inwestycji, a z kolei wyższy udział dochodów z działalności pozarolniczej wystąpił w gospodarstwach, w których takie inwestycje podjęto (tab. 7.25.).

Ponadto udział dochodów z gospodarstwa rolnego oraz z działalności pozarolniczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny zależy od takich zmian dokonanych przez rolników w działalności pozarolniczej, jak: zwiększenie zatrudnienia i rejonu działania, rozszerzenie profilu działalności (w tym także modyfikacje w procesach technologicznych) oraz wzrost skali tej działalności. Wartości średniej wskazują przy tym na to, że wyższy udział dochodów z gospodarstwa rolnego wystąpił w gospodarstwach, w których nie podjęto takich działań, a z kolei wyższy udział dochodów z działalności pozarolniczej wystąpił w gospodarstwach, w których takie działania podjęto (tab. 7.25.).

Tabela 7.26. Zróżnicowanie zamierzeń rolników dotyczących zmian w działalności pozarolniczej w najbliższej przyszłości (do 2015 roku) w zależności od udziału dochodów z gospodarstwa rolnego i z pozarolniczej działalności gospodarczej – wyniki testu ANOVA Kruskala-Wallisa

Zamierzenia	Kategorie zamierzeń	Udział dochodów z gospodarstwa rolnego		Udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej	
		Średnia	H [p _{gran}]	Średnia	H [p _{gran}]
Budowa lub rozbudowa budynków	Nie	61,4	22,79* [0,000]	28,1	29,59* [0,000]
	Tak	37,9		49,0	
Remonty budynków	Nie	59,9	3,90* [0,048]	28,5	15,44* [0,000]
	Tak	52,3		40,4	
Zwiększenie zatrudnienia	Nie	61,8	22,38* [0,000]	27,2	34,18* [0,000]
	Tak	40,6		49,4	
Zwiększenie rejonu działania	Nie	60,4	10,56* [0,001]	28,6	22,24* [0,000]
	Tak	45,4		45,4	
Rozszerzenie profilu działalności (w tym modyfikacje w procesach technologicznych)	Nie	62,3	16,41* [0,000]	25,8	37,48* [0,000]
	Tak	46,2		46,2	
Skala działalności (obroty, dochody)	Wzrost	48,4	15,95* [0,000]	42,8	29,70* [0,000]
	Spadek	76,1		17,8	
	Bez zmian	60,5		27,8	

Objaśnienia do tabeli: symbol * oznacza, że hipotezę zerową należy odrzucić (przy $\alpha=0,05$).

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Podobnie jak poprzednio test ANOVA Kruskala-Wallisa wykorzystano także do zbadania związków występujących pomiędzy zamierzeniami rolników odno-

śnie do zmian w pozarolniczej działalności gospodarczej w najbliższej przyszłości a udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego i z działalności pozarolniczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny (tab. 7.26.).

Na podstawie przeprowadzonego testu ANOVA Kruskala-Wallisa należy stwierdzić, że w większości przypadków istnieją statystycznie istotne współzależności pomiędzy analizowanymi zamierzeniami rolników dotyczącymi zmian w pozarolniczej działalności gospodarczej a udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego oraz z działalności pozarolniczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny (wartości graniczne „ $p < \alpha$ ”). Dotyczy to takich planowanych przez rolników zmian w pozarolniczej działalności gospodarczej, jak: budowa bądź rozbudowa oraz remonty budynków gospodarczych, zwiększenie zatrudnienia i rejonu działania, rozszerzenie profilu działalności (w tym także modyfikacje w procesach technologicznych) i wzrost skali tej działalności. Wartości średniej wskazują przy tym na to, że gospodarstwa, w których rolnicy planują takie działania odznaczają się wyższym udziałem dochodów z działalności pozarolniczej w strukturze źródeł utrzymania rodziny, a te, w których się ich nie planuje wyższym udziałem dochodów z gospodarstwa rolnego (tab. 7.26.).

W związku z powyższym należy stwierdzić, iż przeprowadzona analiza statystyczna danych empirycznych uzyskanych w trakcie badań (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami) potwierdza wcześniejsze spostrzeżenia i świadczy o tym, że znaczenie gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny stanowią ważne uwarunkowania determinujące skalę i kierunki zmian dokonywanych przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej oraz ich zamierzeń w tym zakresie na najbliższą przyszłość.

Dodatkowo w celu zbadania związków występujących pomiędzy wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) a zmianami, jakie nastąpiły w pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w latach 2004–2009 oraz ich zamierzeniami na najbliższą przyszłość, zastosowano nieparametryczny test niezależności chi-kwadrat (χ^2). Jeżeli obliczona wartość χ^2 była większa od wartości krytycznej (przy wybranym poziomie istotności), odrzucano hipotezę zerową o niezależności obu zmiennych. Dla każdego z tych przypadków przeprowadzono dodatkową interpretację kierunków współzależności z wykorzystaniem map konfiguracji wyznaczonych w analizie korespondencji. Pozwoliło to na graficzną prezentację wyników badania współzależności testem chi-kwadrat.

Wartości chi-kwadrat upoważniają do stwierdzenia, że w większości przypadków występują istotne statystycznie współzależności pomiędzy wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) a analizowanymi zmianami i zamierzeniami rolników odnośnie do pozarolniczej działalności gospodarczej (wartości graniczne „ $p < \alpha$ ”) (tab. 7.27.). Szczegółowo przedstawiają to mapy konfiguracji skonstruowane za pomocą metody analizy korespondencji (rys. 7.4. i 7.5.).

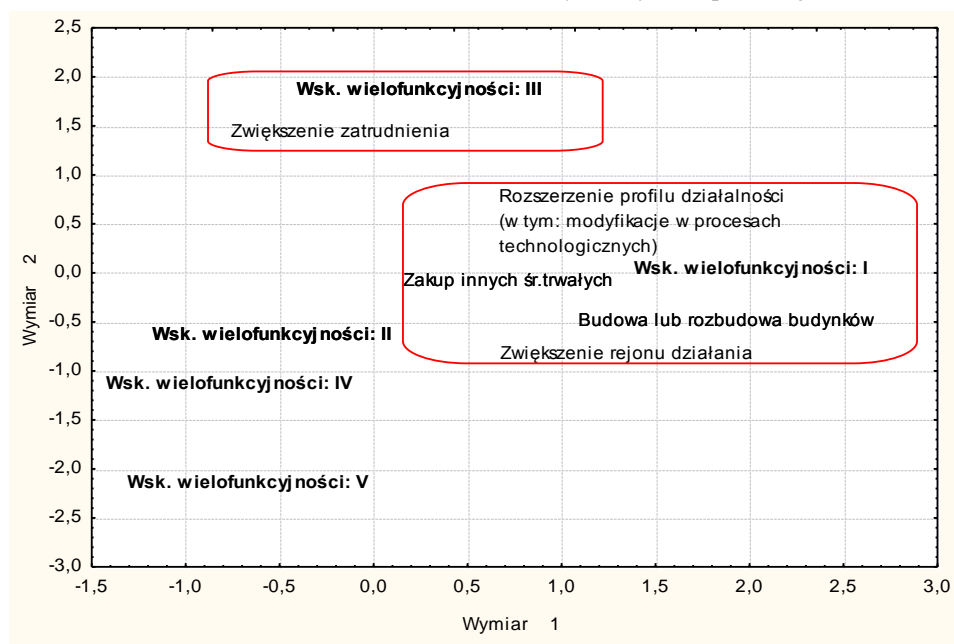
Tabela 7.27. Współzależności pomiędzy wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) a zmianami dokonanymi przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 oraz ich zamierzeniami na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) – wyniki analizy testem chi-kwadrat

Wyszczególnienie	Zmiany w latach 2004–2009	Zamierzenia
	Chi-kwadrat [p_{gran}]	
Budowa lub rozbudowa budynków	36,76* [0,000]	13,40* [0,009]
Remonty budynków	5,41 [0,247]	10,75* [0,029]
Zakup środków transportu	8,76 [0,067]	17,13* [0,002]
Zakup innych środków trwałych	12,01* [0,017]	3,78 [0,427]
Zwiększenie zatrudnienia	37,70* [0,000]	29,30* [0,000]
Zwiększenie rejonu działania	12,09* [0,017]	14,38* [0,006]
Rozszerzenie profilu działalności (w tym modyfikacje w procesach technologicznych)	12,70* [0,013]	45,62* [0,000]
Skala działalności (obroty, dochody)	10,04 [0,262]	24,57* [0,002]

Objaśnienia do tabeli: symbol * oznacza, że hipotezę o braku współzależności należy odrzucić (przy $\alpha=0,05$).

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Rysunek 7.4. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii zmian dokonanych przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 wyznaczona metodą analizy korespondencji

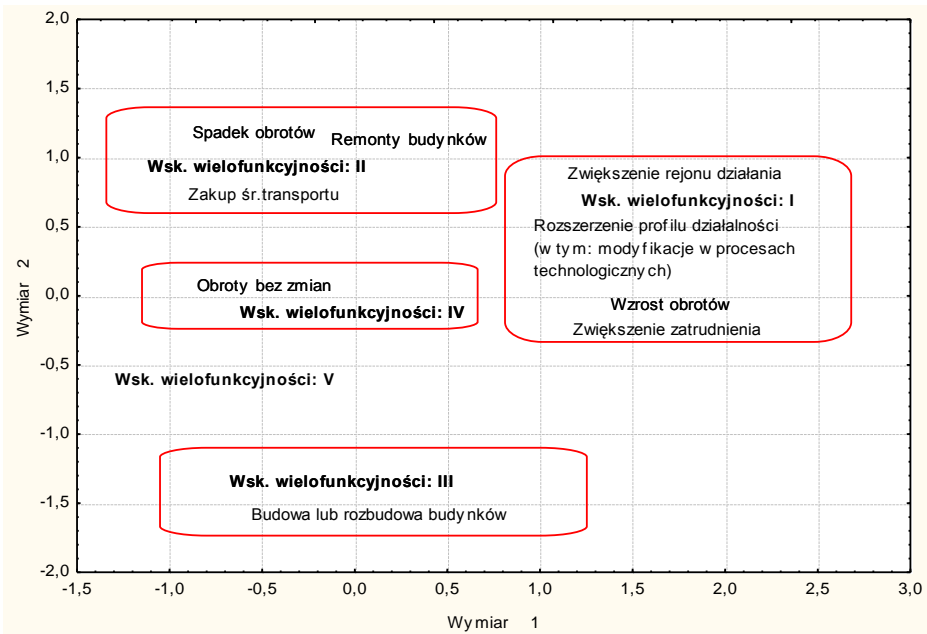

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Usytuowanie punktów reprezentujących wskaźnik wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorie zmian dokonanych przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 wskazuje na to, że:

- gospodarstwa, w których na rzecz działalności pozarolniczej dokonano: budowy lub rozbudowy budynków gospodarczych, zakupu innych środków trwałych, zwiększenia rejonu działania oraz rozszerzenia profilu działalności (w tym modyfikacji w procesach technologicznych), są częściej niż gospodarstwa innych rolników zaliczane do pierwszej wydzielonej grupy badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;
- gospodarstwa, w których zwiększono zatrudnienie w działalności pozarolniczej są częściej, niż pozostałe, zaliczane do trzeciej wydzielonej grupy badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (rys. 7.4., por. rys. 6.2. w rozdziale VI).

Rysunek 7.5. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii zamierzeń rolników dotyczących zmian w pozarolniczej działalności gospodarczej w najbliższej przyszłości (do 2015 roku) wyznaczona metodą analizy korespondencji

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Usytuowanie punktów reprezentujących wskaźnik wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorie zamierzeń rolników dotyczących zmian w pozarolniczej działalności gospodarczej w najbliższej przyszłości wskazuje na to, że:

- gospodarstwa, w których rolnicy na rzecz działalności pozarolniczej planują: zwiększenie zatrudnienia i rejonu działania oraz rozszerzenie profilu działalności (w tym modyfikacje w procesach technologicznych) i wzrost skali działalności (obrotów, dochodów) są częściej niż gospodarstwa innych rolników zaliczane do pierwszej wydzielonej grupy badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;
- gospodarstwa, w których rolnicy planują remonty budynków gospodarczych i zakup środków transportu na rzecz działalności pozarolniczej oraz przewidują zmniejszenie skali jej działalności (obrotów, dochodów), są częściej niż pozostałe zaliczane do drugiej wydzielonej grupy badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;
- gospodarstwa, w których rolnicy planują budowę lub rozbudowę budynków gospodarczych na rzecz działalności pozarolniczej, są częściej niż gospodarstwa innych rolników zaliczane do trzeciej wydzielonej grupy badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny;
- gospodarstwa, w których rolnicy nie przewidują żadnych zmian w skali prowadzonej przez nich pozarolniczej działalności gospodarczej (obrotach, dochodach), są częściej niż pozostałe zaliczane do czwartej wydzielonej grupy badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (rys. 7.5., por. rys. 6.2 w rozdziale VI).

Przeprowadzona powyżej analiza statystyczna danych empirycznych uzyskanych w trakcie badań (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami) pozwala stwierdzić, że większość zmian dokonanych przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej oraz ich zamierzeń w tym zakresie na najbliższą przyszłość, jest w sposób statystycznie istotny powiązana ze wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego, a tym samym z wydzielonymi wcześniej grupami gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (por. rozważania w rozdziale VI).

Dodatkowo wykorzystując dane empiryczne z przeprowadzonych badań, a także w oparciu o wyniki wykonanej na ich podstawie analizy statystycznej, można wskazać na pewne charakterystyczne cechy gospodarstw rolnych zakwalifikowanych do poszczególnych skonstruowanych wcześniej autorskich modeli

odnoszących się do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (por. tab. 6.11. i rys. 6.2., rozdział VI). W ten sposób można uzupełnić charakterystykę tych modeli o dodatkowe cechy dotyczące zmian dokonywanych przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej oraz ich zamierzeń w tym zakresie na najbliższą przyszłość (tab. 7.28.).

Z przeprowadzonych badań wynika, że najbardziej zainteresowani rozwojem pozarolniczej działalności gospodarczej są ci rolnicy, których gospodarstwa rolne zakwalifikowane zostały wcześniej do modelu I (gospodarstwa rolne stanowiące dodatkowe źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny – bez dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej rolników) (tab. 7.28., por. tab. 6.11. i rys. 6.2., rozdział VI).

W dalszej kolejności dotyczy to rolników, których gospodarstwa rolne zakwalifikowane zostały wcześniej do modelu III (gospodarstwa rolne stanowiące dodatkowe źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą główne źródło utrzymania rodziny, w których podejmowana jest tylko jedna dodatkowa forma działalności wielofunkcyjnej rolników, w tym zwłaszcza działania restrukturyzacyjne) (tab. 7.28., por. tab. 6.11. i rys. 6.2., rozdział VI).

Z kolei zwraca uwagę fakt, że znacząca część rolników posiadających gospodarstwa rolne zakwalifikowane wcześniej do modelu V (gospodarstwa rolne typowo wielofunkcyjne stanowiące dodatkowe źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą dodatkowe źródło utrzymania rodziny, w których podejmowane są dwie lub więcej dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej rolników), również jest zainteresowana rozwojem pozarolniczej działalności gospodarczej, o czym świadczą zmiany dokonane przez nich w latach 2004–2009 i zamierzenia na najbliższą przyszłość (tab. 7.28., por. tab. 6.11. i rys. 6.2., rozdział VI).

Zupełnie odwrotna sytuacja ma miejsce natomiast w gospodarstwach rolnych zakwalifikowanych wcześniej do modelu II (gospodarstwa rolne stanowiące główne źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą dodatkowe źródło utrzymania rodziny – bez dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej rolników) oraz do modelu IV (gospodarstwa rolne stanowiące główne źródło utrzymania rodziny, z pozarolniczą działalnością gospodarczą stanowiącą dodatkowe źródło utrzymania rodziny, w których podejmowana jest tylko jedna dodatkowa forma działalności wielofunkcyjnej rolników, w tym zwłaszcza działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego). Rolnicy z tych jednostek zwykle zainteresowani są bowiem rozwijaniem gospodarstwa rolnego (produkcji rolniczej), poszukując tym samym swoich szans w tym zakresie. Natomiast działalność pozarolnicza traktowana jest przez nich raczej drugorzędnie, jako uzupełnienie działalności rolniczej (tab. 7.18. i 7.28., por. tab. 6.11. i rys. 6.2., rozdział VI).

Tabela 7.28. Modele gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny, a także ich cechy odnoszące się do zmian dokonanych przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 oraz ich zamierzeń na najbliższą przyszłość do 2015 roku (uzupełnienie informacji i danych zawartych w tabeli 6.11. w rozdziale VI)

Wyszczególnienie	Cechy	Modele gospodarstw rolnych				
		I	II	III	IV	V
1	2	3	4	5	6	7
Zmiany w latach 2004–2009	Dane empiryczne z przeprowadzonych badań					
	Liczba gospodarstw	15	45	24	72	54
	Odsetek rolników, którzy:					
	wybudowali nowe budynki	20,0	2,2	8,3	1,4	3,7
	rozbudowali budynki	26,7	6,7	12,5	6,9	13,0
	przeprowadzili remonty budynków	46,7	17,8	37,5	22,2	29,6
	zakupili środki transportu	53,3	31,1	45,8	36,1	33,3
	zakupili inne środki trwałe	66,7	33,3	54,2	38,9	35,2
	dokonałi modyfikacji w procesach technologicznych	20,0	–	12,5	–	3,7
	zwiększyli zatrudnienie	66,7	22,2	79,2	30,6	31,5
	zwiększyli rejon działania	40,0	11,1	29,2	12,5	22,2
	rozszerzyli profil działalności	46,7	11,1	29,2	12,5	24,1
	zwiększyli skalę działalności (obroty, dochody)	53,3	22,2	41,7	25,0	33,3
	zmniejszyli skalę działalności (obroty, dochody)	–	2,2	–	2,8	1,9
	Wyniki analizy statystycznej*					
	Budowa lub rozbudowa budynków	Tak
	Zakup innych środków trwałych	Tak
	Zwiększenie zatrudnienia	.	.	Tak	.	.
	Zwiększenie rejonu działania	Tak
	Rozszerzenie profilu działalności (w tym modyfikacje w procesach technologicznych)	Tak
Zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku)	Dane empiryczne z przeprowadzonych badań					
	Odsetek rolników, którzy zamierzają:					
	wybudować nowe budynki	6,7	2,2	4,2	2,8	3,7
	rozbudować budynki	13,3	4,4	25,0	5,6	9,3
	przeprowadzić remonty budynków	26,7	28,9	25,0	9,7	18,5
	zakupić środki transportu	33,3	42,2	37,5	19,4	22,2
	zakupić inne środki trwałe	46,7	22,2	41,7	31,9	27,8
	dokonać modyfikacji w procesach technologicznych	26,7	–	12,5	–	5,6
	zwiększyć zatrudnienie	46,7	6,7	29,2	9,7	18,5
	zwiększyć rejon działania	33,3	6,7	16,7	9,7	16,7
	rozszerzyć profil działalności	46,7	13,3	29,2	16,7	24,1
	zwiększyć skalę działalności (obroty, dochody)	53,3	13,3	29,2	18,1	25,9
	zmniejszyć skalę działalności (obroty, dochody)	–	8,9	–	4,2	3,7

1	2	3	4	5	6	7
	Wyniki analizy statystycznej*					
	Budowa lub rozbudowa budynków	.	.	Tak	.	.
	Remonty budynków	.	Tak	.	.	.
	Zakup środków transportu	.	Tak	.	.	.
	Zwiększenie zatrudnienia	Tak
	Zwiększenie rejonu działania	Tak
	Rozszerzenie profilu działalności (w tym modyfikacje w procesach technologicznych)	Tak
	Skala działalności (obroty, dochody)	Wzrost	Spadek	.	Bez zmian	.

Objaśnienia do tabeli: * symbol „.” oznacza brak zjawiska.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych gospodarstw rolnych (wywiad z kwestionariuszem z rolnikami).

Podsumowując należy stwierdzić, że występuje zjawisko polaryzacji badanych gospodarstw rolnych pod względem skali i kierunków zmian dokonywanych przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej oraz ich zamierzeń w tym zakresie na najbliższą przyszłość, w zależności od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w jakim one funkcjonują, znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny rolniczej, a także w odniesieniu do wielofunkcyjności gospodarstw rolnych.

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzone rozważania teoretyczne i analiza zgromadzonego materiału empirycznego potwierdziły zasadność przyjętych celów pracy i postawionych hipotez badawczych oraz pozwoliły na sformułowanie następujących wniosków:

1. Przeprowadzone badania częściowo potwierdziły pierwszą przyjętą w pracy hipotezę badawczą (H1). W związku z tym nie można potwierdzić pierwszej jej części, zakładającej, że prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej przez rolników powoduje ekstensyfikację produkcji rolniczej. Badania wykazały bowiem, że w indywidualnych gospodarstwach rolnych FADN z pozarolniczą działalnością gospodarczą w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009 nastąpił nieznaczny wzrost średniej wartości ponoszonych kosztów ogółem i kosztów bezpośrednich w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych, przy czym w niektórych grupach gospodarstw w Polsce, wydzielonych ze względu na ich wielkość ekonomiczną, średnia wartość kosztów bezpośrednich na 1 ha użytków rolnych nie uległa żadnej zmianie. Świadczy to o tym, że rolnicy prowadzący pozarolniczą działalność gospodarczą w małym stopniu są zainteresowani procesem intensyfikacji produkcji rolniczej, przy czym proces ten jednak przebiega, ale nie dotyczy wszystkich grup gospodarstw wydzielonych wg ich wielkości ekonomicznej. Z kolei należy potwierdzić drugą część postawionej w pracy pierwszej hipotezy badawczej (H1), która zakłada, że prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej przez rolników sprzyja realizacji funkcji rolnictwa związanej z ochroną środowiska przyrodniczego i krajobrazu, wpisując się tym samym w koncepcję rolnictwa wielofunkcyjnego. Badania wykazały bowiem, że oprócz pozarolniczej działalności gospodarczej większość rolników podejmuje także dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej, przy czym najczęściej są to działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego. Dodać należy, że rolnicy zwykle korzystają w tym zakresie ze wsparcia finansowego Unii Europejskiej, realizując program rolnośrodowiskowy.

Ponadto wyniki badań pozwalają stwierdzić, że skala i kierunki podejmowanych przez rolników dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej w dużej mierze zależą od uwarunkowań endogenicznych, takich jak: wiek i wykształcenie rolnika, powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie, dominujący rodzaj wytwarzanej produkcji rolniczej i jej główne przeznaczenie, a także forma

i rodzaj prowadzonej działalności pozarolniczej oraz znaczenie gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny. Poza tym istotne znaczenie w tym zakresie mają takie czynniki, jak: lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują badane gospodarstwa rolne, stanowiąc tym samym ważne uwarunkowania egzogeniczne działalności wielofunkcyjnej rolników, ale o charakterze lokalnym. Dodać należy, że w wyniku podejmowania dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej rolnicy uzyskują szereg rozmaitych korzyści zarówno o charakterze ekonomicznym, jak i pozaekonomicznym (społecznym, środowiskowym, kulturowym). Korzyści te odnoszą się nie tylko do samych rolników, ich rodzin, gospodarstw rolnych i działalności pozarolniczej, ale dotyczą i są ważne również dla obszarów wiejskich oraz dla całego społeczeństwa, przy czym są one zróżnicowane i w dużym stopniu powiązane z konkretnymi formami ich dodatkowej działalności wielofunkcyjnej.

2. W pracy została zweryfikowana i potwierdzona druga hipoteza badawcza (H2), co oznacza, że forma i rodzaj podejmowanej i prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej oraz jej znaczenie dla utrzymania rodziny rolniczej, zależą od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują ich gospodarstwa rolne. Przeprowadzone badania wykazały, że sąsiedztwo miasta, zwłaszcza większego, stanowi ważny czynnik sprzyjający rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin) niezwiązanej z rolnictwem, będącej przejawem wielofunkcyjności obszarów wiejskich. Poza tym rolnicy z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, częściej w porównaniu z pozostałymi, prowadzą rejestrowaną działalność pozarolniczą oraz taką, która stanowi główne źródło utrzymania ich rodziny. Z kolei rolnicy z obszarów wiejskich oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo częściej prowadzą nierejestrowaną działalność pozarolniczą oraz związaną z rolnictwem, będącą przejawem wielofunkcyjności gospodarstw rolnych, a także taką, która stanowi dodatkowe źródło utrzymania ich rodziny.

3. Na podstawie przeprowadzonych badań należy stwierdzić, że wydzielone typy obszarów wiejskich, w których funkcjonują badane gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą (tj.: obszary wiejskie sąsiadujące z większymi miastami, oddalone od większych miast i sąsiadujące z małymi miastami, oddalone od większych i małych miast oraz cenne przyrodniczo), są wyraźnie zróżnicowane pod względem endogenicznych uwarunkowań wielofunkcyjnego rozwoju. Z uwagi na lokalizację w pobliżu dużego rynku zbytu, cechy społeczno-demograficzne, infrastrukturę techniczną, wysokie dochody własne budżetów gmin na 1 mieszkańca oraz dobrze rozwiniętą prywatną pozarolniczą działalność gospodarczą, najbardziej sprzyjające warunki dla rozwoju

wielofunkcyjnego, w tym także dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarzej rolników występują na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami. Z uwagi na podobieństwo wielu cech w dalszej kolejności dotyczy to obszarów wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, zaś najgorsza sytuacja pod tym względem występuje na obszarach wiejskich oddalonych od miast. Z kolei obszary wiejskie cenne przyrodniczo, ze względu na specyficzne cechy środowiska przyrodniczego i krajobrazu (obszary prawnie chronione, lesistość, trwałe użytki zielone itd.), z jednej strony realizują ważne funkcje środowiskowe (ekologiczne), a z drugiej dysponują wyjątkowymi walorami turystycznymi, stwarzającymi szerokie możliwości w zakresie rozwoju turystyki. Stąd też wydaje się, że posiadają one bardziej sprzyjające warunki i mają znacznie większe szanse na rozwój wielofunkcyjny, w porównaniu z obszarami wiejskimi oddalonymi od miast, pomimo podobieństwa wielu cech z tymi ostatnimi.

Poza tym, jak już wcześniej stwierdzono, lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują badane gospodarstwa rolne, są istotnymi czynnikami oddziałującymi na skalę, a zwłaszcza na kierunki podejmowanych przez rolników dodatkowych (oprócz pozarolniczej działalności gospodarczej) form działalności wielofunkcyjnej. Oddziaływanie miast (zwłaszcza większych) polega głównie na tym, że rolnicy podejmują działania restrukturyzacyjne w gospodarstwach rolnych, zapewniając sobie w ten sposób alternatywne w odniesieniu do rolnictwa możliwości i źródła utrzymania rodziny. Oddziaływanie cech środowiska przyrodniczego obszarów wiejskich polega głównie na tym, że niejako skłaniają one rolników do podejmowania działań prośrodowiskowych (ekologicznych). Natomiast oddziaływanie obu tych czynników polega również na tym, że sprzyjają one sprzedaży bezpośredniej produktów z gospodarstwa rolnego, co z pewnością ma związek z występującym w pobliżu potencjalnym rynkiem zbytu. Dodatkowo badania wykazały, że sąsiedztwo miasta (zwłaszcza większego), a także cechy środowiska przyrodniczego obszarów wiejskich, wywierają istotny pozytywny wpływ na poziom rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej ludności rolniczej (rolników i ich rodzin), a także na jej dochodotwórcze znaczenie dla rodziny rolniczej.

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują również na to, że pod względem zewnętrznych czynników sprzyjających rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej rolników najlepsza sytuacja występuje na obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami, zaś najgorsza jest ona na obszarach wiejskich oddalonych od miast. Wyraźnie widoczny jest przy tym pozytywny wpływ miasta, a także terenów atrakcyjnych turystycznie na możliwości rozwoju działalności pozarolniczej rolników, co między innymi może mieć związek z występowaniem większego popytu na produkty i usługi oferowane przez nich na rynku w ramach tej działalności. Z kolei zupełnie odwrotnie

jest w przypadku zewnętrznych barier funkcjonowania i dalszego rozwoju prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej, albowiem zdecydowanie najgorsza sytuacja w tym zakresie występuje na obszarach wiejskich oddalonych od miast, przy czym między innymi wyraźnie dotkliwymi barierami są tutaj niższe dochody mieszkańców oraz mniejszy popyt, a także węższy rejon działania (rynek zbytu), a co za tym idzie – również niższe dochody, w porównaniu z pozostałymi wydzielonymi i analizowanymi typami obszarów wiejskich, a zwłaszcza sąsiadującymi z większymi oraz z małymi miastami, gdzie omawiana sytuacja jest najlepsza.

W związku z powyższym należy stwierdzić, że przeprowadzone badania potwierdziły trzecią postawioną w pracy hipotezę badawczą (H3), zakładającą, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy) determinują możliwości i bariery wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej rolników.

4. Na podstawie przeprowadzonych badań należy również potwierdzić czwartą przyjętą w pracy hipotezę badawczą (H4) zakładającą, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w jakim funkcjonują gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą, a także znaczenie gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny rolniczej, wpływają na decyzje rolników odnośnie do gospodarowania w rolnictwie. Badania wykazały bowiem, iż tam, gdzie występują najbardziej sprzyjające warunki dla wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich (obszary wiejskie sąsiadujące z większymi oraz z małymi miastami), rolnicy najczęściej starają się rozwijać prowadzoną przez siebie pozarolniczą działalność gospodarczą (przy czym zwykle jest to działalność rejestrowana oraz niezwiązana z rolnictwem), tym bardziej że często przynosi ona relatywnie wysokie dochody oraz tym samym stanowi główne źródło utrzymania ich rodzin. Rolnicy ci zwykle wykazują również chęć do ograniczania produkcji (działalności) rolniczej, przy czym żaden z nich nie zamierza jednak zlikwidować gospodarstwa rolnego. Na tej podstawie można więc przyjąć, że rolnicy z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami bardziej wpisują się w koncepcję wielofunkcyjności obszarów wiejskich. Odwrotna sytuacja występuje natomiast na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo, a zwłaszcza na obszarach wiejskich oddalonych od miast, gdzie warunki dla wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich są wyraźnie najgorsze. Rolnicy z tych obszarów wiejskich zwykle starają się bowiem rozwijać produkcję rolniczą i gospodarstwo rolne (najczęściej stanowiące główne źródło utrzymania ich rodziny), często przy wsparciu tego procesu z dochodów uzyskiwanych z prowadzonej przez siebie pozarolniczej działalności gospodarczej (przy czym najczęściej jest to działalność nierejestrowana oraz związana z rolnictwem, a także taka, która

stanowi dodatkowe źródło utrzymania ich rodziny). Na tej podstawie można więc przyjąć, iż rolnicy ci bardziej wpisują się w koncepcję wielofunkcyjności rolnictwa i gospodarstw rolnych.

5. Na podstawie przeprowadzonych badań należy stwierdzić, iż powiązania i wzajemne relacje między pozarolniczą działalnością gospodarczą prowadzoną przez rolników a rodziną rolniczą, gospodarstwem domowym i rolnym oraz obszarami wiejskimi polegają przede wszystkim na tym, że najpierw rolnicy wykorzystują zasoby potrzebne do uruchomienia działalności pozarolniczej (ludzkie, rzeczowe, pieniężne, a także lokalizację w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego – gminy, w jakim funkcjonują itd.), a następnie działalność ta w wyniku rozwoju dostarcza różnorodnych, często konkretnych (wymiernych) korzyści (efektów), w tym przede wszystkim dla gospodarstwa domowego i rodziny rolniczej, ale również dla gospodarstwa rolnego oraz dla obszarów wiejskich.

Celem gospodarowania (rolniczego i pozarolniczego) jest maksymalizacja dochodów, np. w przeliczeniu na 1 członka rodziny rolniczej i to nie jest szczególnie ważne z jakich źródeł. Rolnicy poprzez swoją działalność gospodarczą (rolniczą i pozarolniczą) dążą więc do optymalnego wykorzystania posiadanych zasobów, starając się przy tym maksymalizować dochody czy to z gospodarstwa rolnego, czy to z działalności pozarolniczej, czy też np. poprzez szerzej rozumianą działalność wielofunkcyjną. Rolnictwo (gospodarstwo rolne) jest zakorzenione terytorialnie, przyrodniczo oraz społecznie i kulturowo, a więc jego zasoby nie są mobilne. Natomiast, gdy rolnik podejmuje działalność pozarolniczą, to wtedy wykorzystane do niej zasoby (często posiadane już wcześniej, tj. w rodzinie rolniczej i w gospodarstwie domowym, w gospodarstwie rolnym itd.) mogą stać się mobilne. Zwłaszcza szeroko rozumiany kapitał (ludzki, rzeczowy, finansowy, techniczny, technologiczny itd.), który wówczas może być przemieszczany, szczególnie w takie miejsca, gdzie będzie bardziej efektywnie wykorzystywany, czyli np. tam, gdzie występuje na niego zapotrzebowanie i gdzie przynosi odpowiedni poziom dochodów dla rodziny rolniczej. Dodać należy, iż jak wynika z badań, działania takie najczęściej podejmują rolnicy z obszarów wiejskich podmiejskich.

6. Na podstawie przeprowadzonych badań wyodrębniono autorskie modele gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny, które mogą być przydatne w kreowaniu skutecznych instrumentów oddziaływania na wielofunkcyjny rozwój wsi i rolnictwa w ramach polityki regionalnej, a zwłaszcza lokalnej realizowanej przez samorządy gmin.

We wszystkich badanych gospodarstwach rolnych prowadzona jest pozarolnicza działalność gospodarcza, ale przy tym są one bardzo różne i rolnicy z tych

jednostek wykazują odmienne ścieżki (strategie) dalszego rozwoju, tj. w kierunku rolnictwa, działalności pozarolniczej oraz wielofunkcyjności. Działania prorozwojowe dotyczące gospodarstwa rolnego (działalności rolniczej), najwyraźniej są widoczne w grupie jednostek, w których stanowi ono główne źródło utrzymania rodziny i najczęściej dotyczy to obszarów wiejskich oddalonych od miast. Natomiast działania prorozwojowe dotyczące działalności pozarolniczej rolników w grupie gospodarstw, w których ta działalność stanowi główne źródło utrzymania rodziny i zwykle dotyczy to obszarów wiejskich podmiejskich. Z kolei w gospodarstwach typowo wielofunkcyjnych (tj. realizujących, oprócz działalności pozarolniczej, dwie lub więcej dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej) zwykle nie ma głównego źródła utrzymania rodziny i najczęściej spośród wszystkich badanych gospodarstw, występują tu jednostki, w których oprócz gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej, źródłem utrzymania rodziny są także praca zarobkowa i niezarobkowe źródła (tj. renty, emerytury itd.). Dodać należy, że gospodarstwa te najczęściej występują w obszarach wiejskich cennych przyrodniczo. Zważywszy na to, że niewielki odsetek gospodarstw typowo wielofunkcyjnych dokonuje zmian zmierzających do rozwoju gospodarstwa rolnego (działalności rolniczej) lub pozarolniczej działalności gospodarczej, należy przypuszczać, iż będą one tkwić w tym stanie dopóki są wspierane finansowo (m.in. ze środków Unii Europejskiej). Powstaje pytanie, co z nimi będzie dalej, jeżeli np. zmieni się polityka i zabraknie tego wsparcia. Wydaje się, że nadal pozostają w tym zakresie trzy możliwości (ścieżki), a mianowicie: rozwój gospodarstwa rolnego, rozwój działalności pozarolniczej, albo pozostanie gospodarstwem wielofunkcyjnym, realizującym wiele różnych funkcji, w tym także związanych z ochroną środowiska przyrodniczego (dostarczanie dóbr publicznych), ale jednak pod warunkiem, że będzie to wspierane z innych źródeł utrzymania rodziny (np. z pracy zarobkowej poza gospodarstwem rolnym i działalnością pozarolniczą bądź z niezarobkowych źródeł utrzymania – renty, emerytury itd.).

Wobec powyższego nasuwa się wniosek, że większość analizowanych zjawisk czy procesów zależy od wysokości (poziomu) uzyskiwanych przez rolników dochodów czy to z gospodarstwa rolnego (rolnictwa), czy to z działalności pozarolniczej oraz od ich znaczenia dla utrzymania rodziny. Należy jednak zauważyć, że to z czegoś wynika, a mianowicie między innymi np. z występowania korzystnych uwarunkowań służących wielofunkcyjnemu rozwojowi. Otóż tam, gdzie występują sprzyjające warunki dla wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich (głównie obszary wiejskie podmiejskie, ale także i cenne przyrodniczo) dobrze rozwija się działalność pozarolnicza rolników, stanowiąc główne źródło utrzymania ich rodzin, a także dominują gospodarstwa typowo wielofunkcyjne. Natomiast w obszarach wiejskich oddalonych od miast, gdzie

takich uwarunkowań raczej nie ma, rolnicy starają się rozwijać gospodarstwo rolne (działalność rolnicza), często przy wsparciu tego procesu z dochodów uzyskiwanych z działalności pozarolniczej, co skutkuje tym, że przeważają tu gospodarstwa rolne, stanowiące główne źródło utrzymania rodziny. Na tej podstawie można stwierdzić, że wielofunkcyjność badanych gospodarstw rolnych oraz znaczenie gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny rolniczej, w dużej mierze są konsekwencją i zależą od lokalizacji w przestrzeni oraz cech środowiska lokalnego (gminy), w którym te jednostki funkcjonują. Gospodarstwa z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami najbardziej wpisują się przy tym w koncepcję wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, natomiast gospodarstwa z obszarów wiejskich cennych przyrodniczo oraz oddalonych od miast w koncepcję rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa. Należy jednak mieć na uwadze to, że we wszystkich badanych gospodarstwach prowadzona jest produkcja rolnicza (działalność rolnicza) i rolnicy nie zamierzają z niej rezygnować, tak więc wszystkie te jednostki należy uznać za wielofunkcyjne (czyli takie, w których obok funkcji rolniczej – produkcji rolniczej, realizowane są jeszcze inne dodatkowe ważne funkcje: gospodarcze – pozarolnicza działalność gospodarcza, społeczne – dodatkowe miejsca pracy, dochody i źródła utrzymania oraz środowiskowe – realizacja programu rolnośrodowiskowego, co przyczynia się tym samym do rozwoju zrównoważonego rolnictwa i obszarów wiejskich, choć w różnym stopniu¹).

7. Na obszarach wiejskich podmiejskich występuje bardzo silna konkurencja o występujące tam zasoby (zwłaszcza pracy i ziemi, ale także i kapitału), które mogą być wykorzystywane w alternatywny sposób, tj. albo w rolnictwie, albo też w pozarolniczej działalności gospodarczej. Dlatego też zwykle rolnictwo przegrywa jednak w tej rywalizacji na korzyść bardziej efektywnej działalności pozarolniczej. Jak wynika z badań, rolnicy z obszarów wiejskich sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami pomimo lepszych (korzystniejszych) uwarunkowań zewnętrznych do rozwoju rolnictwa (gospodarstw rolnych, produkcji rolniczej), zwykle preferują jednak rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej. W związku z tym występują tu niekorzystne zjawiska w rolnictwie, polegające przede wszystkim na zanikaniu produkcji rolniczej (zwłaszcza zwierzęcej) oraz na likwidacji wielu gospodarstw rolnych (dezagraryzacja obszarów wiejskich), a także słaba konkurencja na lokalnym rynku rolnym. W zamian za to, zwłaszcza na terenach łatwiej dostępnych i „uzbrojonych” w najważniejsze elementy infrastruktury technicznej, pojawiają się wciąż nowe domy i zabudowania, a także nowe formy użytkowania ziemi w pozarolniczej

¹ Por. autorskie modele gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (rozdział VI i VII).

działalności gospodarczej, tj. nowe firmy wraz ze swoim zapleczem (np. place składowe, magazyny itd.), zwykle handlowo-usługowe, rzadziej produkcyjne. Natomiast na obszarach trudniej dostępnych i oddalonych od infrastruktury technicznej pojawiają się różnego rodzaju odłogi, ugory itp., czyli tereny, co jest bardzo ważne w żaden sposób nieużytkowane (np. rekreacyjnie) i nieprzynoszące w związku z tym żadnych korzyści dla społeczeństwa i gospodarki, a ziemia ta powinna być np. uprawiana, stanowiąc tym samym swoisty, wiejski krajobraz. Powstaje w związku z tym pytanie, czy tak też powinno być nadal i czy nie należy tego zmienić?

Na tej podstawie można stwierdzić, że funkcje wytwórców żywności i surowców rolnych przejmują rolnicy z obszarów wiejskich oddalonych od miast. Wydaje się jednak, że ważne jest to, aby przynajmniej część rolników z terenów podmiejskich wykorzystywało tę rentę położenia, ale w kierunku rozwoju rolnictwa (gospodarstw rolnych, produkcji rolniczej), zachowując tym samym produkcyjną funkcję rolnictwa (wytworzenie produktów na cele żywnościowe), a przy okazji wypełniając także inne ważne funkcje pozaprodukcyjne, w tym również te związane z dostarczaniem dóbr publicznych (ochrona środowiska przyrodniczego, kształtowanie krajobrazu wiejskiego, zachowanie bioróżnorodności itd.). Jest to zatem ważny problem badawczy dotyczący znaczenia i funkcji rolnictwa (gospodarstw rolnych) na obszarach wiejskich podmiejskich. Powstaje pytanie, co tak naprawdę chcemy osiągnąć (np. poprzez realizację polityki regionalnej czy też lokalnej odnoszącej się do obszarów wiejskich i rolnictwa)? Jeżeli chcemy zachować wiejskość tych terenów, to powinniśmy wspierać rolnictwo, co jest istotne także z punktu widzenia wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Zatem na obszarach wiejskich podmiejskich pozarolnicza działalność gospodarcza rolników nie wymaga wsparcia, z uwagi na dogodne warunki dla jej rozwoju. Natomiast, gdyby było dodatkowe wsparcie dla działalności rolniczej (rolnictwa), np. dofinansowanie plus pomoc (wsparcie – techniczne, organizacyjne, prawne itp.), np. w znalezieniu rynku zbytu dla wytworzonej produkcji rolniczej (np. na terenie pobliskiego miasta, czy to na targowiskach, czy to w sieci supermarketów, czy w sklepach ze zdrową – ekologiczną żywnością itp.), to z pewnością stanowiłoby to dla rolników i ich rodzin rozsądną alternatywę wobec pozarolniczej działalności gospodarczej.

Dodatkowo należy zauważyć, iż, jak wynika z badań, przemiany na obszarach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami przebiegają w podobnym kierunku, jak w obszarach wiejskich sąsiadujących z większymi miastami, ale jednak ich tempo jest wolniejsze. Oznacza to, że potrzeba jeszcze czasu na zmiany, które z jednej strony dotyczą i są bezpośrednio powiązane z rozwojem małych miast, a z drugiej strony z dostosowaniem się do tych zmian społeczności wiejskich zamieszkujących ich najbliższe okolice.

8. W przeważającej części obszary wiejskie oddalone od miast nie są dostatecznie przygotowane na rozwój wielofunkcyjny, przede wszystkim ze względu na specyficzne cechy, stanowiące istotne bariery i ograniczenia w tym zakresie (m.in. takie, jak: odpływ ludności, zwłaszcza młodej w wieku produkcyjnym mobilnym – w tym migracje zagraniczne, daleko usytuowany rynek zaopatrzenia i zbytu – w związku z tym wysokie koszty prowadzonej działalności gospodarczej – dowóz surowców, produktów, towarów itd., niskie dochody mieszkańców i wobec tego mały popyt na dobra i usługi, mało ludności pozostającej na miejscu, zwłaszcza młodej w wieku produkcyjnym mobilnym itd.). W związku z tym wydaje się, że rozwój wielofunkcyjny, raczej nie jest tu możliwy do zrealizowania, przynajmniej w krótkim okresie i bez wsparcia zewnętrznego. Dlatego też trzeba poszukiwać innych możliwości (ścieżek, strategii) rozwoju tych obszarów. Jedną z takich możliwości jest wspieranie rozwoju towarowego (konkurencyjnego) rolnictwa, co może się przyczynić do wzrostu dochodów rolników oraz ich rodzin, a z czasem także do rozwoju szeroko rozumianej infrastruktury oraz innych potrzebnych wówczas form pozarolniczej działalności gospodarczej (np. sklepy, zakłady usługowe, przetwórcze itd.), co z kolei będzie przejawem wielofunkcyjnego rozwoju tych terenów.

9. W przeważającej części obszary wiejskie cenne przyrodniczo nie są dostatecznie zagospodarowane pod kątem obsługi ruchu turystycznego, zwłaszcza weekendowego i to zarówno pod względem infrastruktury technicznej, zwłaszcza dostępności komunikacyjnej (drogi dojazdowe, parkingi, miejsca widokowe itd.), jak i infrastruktury turystycznej i paraturystycznej, w tym także bazy noclegowej i gastronomicznej. Oznacza to, iż nie są wykorzystywane w pełni (czy też np. z różnych przyczyn – ograniczeń, barier – nie są w stanie być wykorzystane) ich zasoby (zwłaszcza w postaci walorów – przyrodniczych, rekreacyjnych, turystycznych), czyli nie wyczerpują one swoich endogenicznych możliwości rozwojowych, a to z kolei stanowi poważną barierę dla ich dalszego funkcjonowania i rozwoju. W związku z tym wydaje się, że priorytetem dla obszarów wiejskich cennych przyrodniczo powinna być przede wszystkim z jednej strony ochrona środowiska przyrodniczego, krajobrazu, różnorodności biologicznej, dziedzictwa kulturowego itp., a z drugiej strony rozwój wszelkiej możliwej (potrzebnej, a wręcz nawet niezbędnej) szeroko rozumianej infrastruktury, która by dodatkowo przyciągała turystów oraz ułatwiała ich przyjęcie, obsługę i zaspokojenie potrzeb.

10. Obszary wiejskie są wyraźnie zróżnicowane między innymi pod względem struktury gospodarki i realizowanych funkcji, a także pod względem poziomu, uwarunkowań i możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego. Dlatego też zarówno kierunki ich dalszego rozwoju, jak i instrumenty wspierające ten rozwój również powinny być zróżnicowane, adekwatnie do występujących po-

trzeb. Jak już wcześniej stwierdzono, przeprowadzone badania wykazały, że lokalizacja w przestrzeni oraz cechy środowiska lokalnego (gminy), w którym funkcjonują badane gospodarstwa rolne, stanowią bardzo ważne determinanty (rozumiane w tym przypadku zarówno jako czynniki będące stymulantami, jak i destymulantami) wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym także pozarolniczej działalności gospodarczej rolników. Dlatego też to one przede wszystkim powinny być uwzględniane przy kreowaniu polityki regionalnej, a zwłaszcza lokalnej realizowanej przez samorządy gmin (dotyczącej rozwoju wsi i rolnictwa) oraz przy wyznaczaniu zarówno jej kierunków, jak i instrumentów (w tym zwłaszcza o charakterze finansowym i prawnym), prowadząc dzięki temu do wzrostu jej efektywności, poprzez wykorzystanie już istniejących endogenicznych uwarunkowań (możliwości, szans, atutów itd.), które to temu właśnie służą i sprzyjają.

Zatem w polityce regionalnej, a zwłaszcza lokalnej realizowanej przez samorządy gmin należałoby się poważnie zastanowić nad przyjęciem i realizacją następujących pakietów rozwoju obszarów wiejskich, uwzględniających znaczenie rolnictwa (gospodarstw rolnych) i pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w tym zakresie:

- *Pakiet podmiejski* – odnoszący się do obszarów wiejskich podmiejskich (tj. sąsiadujących z większymi oraz z małymi miastami) – chodzi tu przede wszystkim o zachowanie wiejskości tych terenów, czyli zachowanie rolnictwa (gospodarstw rolnych), jako działu gospodarki, a poprzez to o realizację ważnych funkcji produkcyjnych (wytwarzanie żywności) i pozaprodukcyjnych, w tym związanych z dostarczaniem dóbr publicznych (ochrona środowiska przyrodniczego, zachowanie i kształtowanie krajobrazu wiejskiego, zachowanie bioróżnorodności itp.), a także rozwój wielofunkcyjnych gospodarstw rolnych, w tym z pozarolniczą działalnością gospodarczą itd. (zatem głównie działania związane z rozwojem wielofunkcyjnego rolnictwa i obszarów wiejskich, z naciskiem na zachowanie rolnictwa, a co za tym idzie wiejskości tych terenów).
- *Pakiet towarowe (konkurencyjne) rolnictwo i rozwój wielofunkcyjny wsi* – odnoszący się do obszarów wiejskich oddalonych od miast – chodzi tu przede wszystkim o zachowanie żywotności na tych terenach, a więc z jednej strony działania związane ze wzrostem dochodów rolników i ich rodzin poprzez wzrost towarowości produkcji rolniczej i poprawę pozycji konkurencyjnej gospodarstw rolnych na rynku (gospodarstwa rolne większe obszarowo i silniejsze ekonomicznie, silniej powiązane z rynkiem i z nierolniczymi ogniwami agrobiznesu itd.), a z drugiej strony również działania związane przede wszystkim z rozwojem infrastruktury (zwłaszcza technicznej) oraz pozarolniczej działalności gospodarczej, w tym także rolników itd. Dodać

przy tym należy, iż bardzo ważne jest tutaj wsparcie finansowe oraz pomoc (techniczna, organizacyjna, prawna itp.) w zakresie rozwoju działalności pozarolniczej² (zatem głównie działania związane z rozwojem towarowego, konkurencyjnego rolnictwa, ale niejako obok, dodatkowo, czy też równoległe także działania związane z wielofunkcyjnym rozwojem obszarów wiejskich, w celu zachowania żywności na tych terenach).

- *Pakiet ochrona środowiska przyrodniczego i turystyka* – odnoszący się do obszarów wiejskich cennych przyrodniczo, a więc przede wszystkim działania związane z ochroną środowiska przyrodniczego i kształtowaniem krajobrazu, ale także rozwój turystyki (obsługa turystów), rozwój wielofunkcyjnych gospodarstw rolnych, w tym rozwój gospodarstw agroturystycznych (klastry, grona) oraz z inną pozarolniczą działalnością gospodarczą itd. (zatem głównie działania związane z rozwojem wielofunkcyjnego rolnictwa i obszarów wiejskich, z naciskiem na ochronę środowiska przyrodniczego i rozwój turystyki).

Wydzielone pakiety rozwoju obszarów wiejskich, charakteryzujących się odmienną lokalizacją w przestrzeni względem miast oraz odmiennymi cechami, mogą służyć jako przykład poszukiwania sposobów optymalizowania działań prorozwojowych, zmierzających do poprawy ich skuteczności oraz do wzrostu efektywności wydatkowanych środków publicznych. Dodatkowo należy zauważyć, że w gruncie rzeczy pakiety te dotyczą podobnych działań, ale różni je zasadniczo główny kierunek czy też nacisk położony na wybrane konkretne aspekty. Poza tym są one zbieżne i ściśle związane z funkcjami realizowanymi przez rolnictwo (funkcje zielone, błękitne, żółte i białe). Stąd też ich wdrażanie i realizacja w praktyce nie powinny przysparzać większych trudności i stanowić poważnego problemu, a możliwe, że w niedalekiej przyszłości pozwoliłyby to uzyskać konkretne, wymierne efekty oraz ewentualnie stworzyć i wypracować nowe, istotne rozwiązania w tym zakresie. Ponadto wydaje się, że wdrażaniu i realizacji zaproponowanych pakietów rozwoju obszarów wiejskich, z powodzeniem mogą sprzyjać przyjęte priorytety, działania i poddziałania oraz przeznaczone na nie środki finansowe, w ramach PROW 2014–2020. W związku z tym w ramach polityki regionalnej, a zwłaszcza lokalnej realizowanej przez

² Chodzi tu o tzw. rentę położenia gospodarstwa rolnego z pozarolniczą działalnością gospodarczą względem miasta (dotyczącą działalności pozarolniczej): otóż rolnik sąsiadujący z miastem (zwłaszcza większym) posiada taką rentę, natomiast rolnik oddalony od miast powinien ją otrzymać (np. w formie dofinansowania) i wtedy dopiero będą oni na równi przy starcie na rynku (w grze rynkowej) i wówczas można przyjąć, że gwarantuje to sprawiedliwość w wydatkach środków publicznych (zarówno na szczeblu UE, jak i krajowym czy regionalnym, a nawet lokalnym). Tak więc, jak już wcześniej stwierdzono, wydaje się, iż nie ma potrzeby wspierania (zwłaszcza finansowego) pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich podmiejskich, natomiast na pewno potrzeba takiego wsparcia istnieje na obszarach wiejskich oddalonych od miast.

samorządy gmin należałoby stworzyć odpowiednie programy wsparcia dla obszarów wiejskich podmiejskich, oddalonych od miast oraz cennych przyrodniczo, po to, aby w ramach tych programów można było realizować konkretne projekty i zadania zmierzające do osiągnięcia założonych celów.

11. Wyniki przeprowadzonych badań oraz rozważania zawarte w pracy skłaniają do wniosku, że rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na wsi, w tym także działalności rolników i ich rodzin, w koegzystencji z rolnictwem oraz z poszanowaniem przyrody (krajobrazu), pozytywnie (korzystnie) zmienia obszary wiejskie, nie tylko poprawiając jakość i warunki życia mieszkańców, ale także zachowując ich żywotność (ekonomiczną, społeczną i środowiskową, a nawet kulturową), co jest niezmiernie ważne z punktu widzenia koncepcji wielofunkcyjnego oraz zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Dzięki temu też obszary wiejskie stają się (mogą być) bardziej urozmaicone, wypełniając tym samym wiele różnych, a zarazem bardzo ważnych funkcji.

Na zakończenie należy stwierdzić, że problematyka i rozważania podjęte w niniejszej pracy są bardzo istotne dla przyszłego rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich, ale jednak wciąż wymagają prowadzenia dalszych badań, często o charakterze interdyscyplinarnym, ponieważ są to zagadnienia bardzo złożone, a także podlegające zmianom zarówno pod wpływem czasu, jak i otoczenia.

Bibliografia

- Adamczyk J., Nitkiewicz T., *Programowanie zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw*, PWE, Warszawa 2007.
- Adamiak J., Kosiedowski W., Potoczek A., Słowińska B., *Zarządzanie rozwojem lokalnym i regionalnym – problemy teorii i praktyki*, UMK w Toruniu, Toruń 2002.
- Adamowicz M., *Rola polityki agrarnej w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 1, Warszawa–Poznań–Zamość 2000.
- Adamowicz M., *Wielofunkcyjne gospodarstwa rolne jako podmiot w rozwoju wsi i rolnictwa* [w:] *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*, red. M. Adamowicz, SGGW, Warszawa 2004.
- Adamowicz M., *Wielofunkcyjność rolnictwa jako podstawa przewartościowań w polityce rolnej*, „Wies i Rolnictwo”, nr 4 (125), 2004.
- Adamowicz M., Zając J., *Przedsiębiorczość pozarolnicza jako podstawa typologii gmin wiejskich (na przykładzie wybranych gmin województwa mazowieckiego)*, „Acta Agraria et Silvestria”, vol. XL VI/1, 2006.
- Adamowicz M., *Sieci współpracy, grona i terytorialne systemy produkcyjne jako koncepcja rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. IX, z. 2, Warszawa–Poznań–Kraków 2007.
- Adamowicz M., *Konkurencyjność jednostek terytorialnych w skali lokalnej*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008.
- Agricultural Adjustment and Diversification: Implications for the Rural Economy*, OECD, Paris 1996.
- Agriculture for Development*, The World Bank, Washington 2010.
- Andriessen D.G., Stam C.D., *Measuring the Lisbon agenda – the intellectual capital of the European Union*, Centre for Research in Intellectual Capital, 2004.
- Antrop M., *Changing patterns in the urbanized countryside of Western Europe*, „Landscape Ecology”, nr 15, 2000.
- Arthur B., *Increasing Returns and Path Dependence in the Economy*, University of Michigan Press, 1994.
- Balcerowicz L., *Wolność i rozwój. Ekonomia wolnego rynku*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1995.
- Bański J., Stola W., *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 3, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2002.
- Bański J., *Współczesne i przyszłe zmiany w strukturze przestrzennej obszarów wiejskich – wybrane zagadnienia* [w:] *Współczesne przeobrażenia i przyszłość polskiej wsi*, red. B. Górz, C. Guzik, IGiPZ PAN, Warszawa 2003.
- Bański J., *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, „Studia Obszarów Wiejskich”, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2005.
- Bański J., Wesołowska M., *Rozwój budownictwa mieszkaniowego na obszarach wiejskich województwa lubelskiego*, „Przegląd Geograficzny”, nr 78, 2006.
- Bański J., *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego – koncepcja i diagnoza*, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 14, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2008.

- Bański J., *Typy obszarów funkcjonalnych w Polsce*, IGiPZ PAN, Warszawa 2009.
- Bański J., Czapiewski K., Bednarek-Szczepeńska M., *Miejsce obszarów wiejskich w aktualnych strategiach rozwoju województw – kierunki i cele rozwoju a rzeczywistość*, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 19, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2009.
- Bański J., *Obszary wiejskie a planowanie przestrzenne – w poszukiwaniu koncepcji i wizji rozwoju* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność. Migracje. Nowe wizje rozwoju*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXIII, Warszawa 2011.
- Bański J., *Uwarunkowania sukcesu gospodarczego na wsi* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011.
- Baran E., *Wiejskie obszary depopulacji w Polsce. Przykład Polski Południowo-Wschodniej* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność. Migracje. Nowe wizje rozwoju*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXIII, Warszawa 2011.
- Baranowski A., *Koncepcja Partnerstwa Miasto-Wieś*, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2002.
- Becla A., Czaja S., *Sposoby traktowania przestrzeni w teorii ekonomii* [w:] *Ekonomiczne aspekty gospodarki przestrzennej*, red. T. Łąguna, „Ekonomia i Środowisko”, t. 1, Białystok 2004.
- Bergh R. van den, Paccas A. (red.), *Regulation and Economics*, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2012.
- Blaug M., *Teoria ekonomii. Ujęcie retrospektywne*, PWN, Warszawa 1994.
- Błąd M., *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych. Przyczyny, uwarunkowania i tendencje rozwoju*, IRWiR PAN, Warszawa 2011.
- Błąd M., *Znaczenie wielozawodowości w rodzinach rolniczych* [w:] *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa*, red. M. Drygas, K. Zawalińska, IRWiR PAN, Warszawa 2012.
- Bocian A.F., *Metody i sposoby wyznaczania celów rozwojowych regionu* [w:] *Rozwój regionalny. Podstawowe cele i wyzwania*, red. A.F. Bocian, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007.
- Boltroniuk A., Kłodziński M., *Polityka rozwoju obszarów cennych przyrodniczo* [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2011.
- Bontis N., *National Intellectual Capital Index. A United Nations initiative for the Arab region*, „Journal of Intellectual Capital”, vol. 5, no. 1, 2004.
- Borsa M., *Polityka przestrzenna w gospodarce regionalnej i lokalnej* [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna*, red. Z. Strzelecki, PWN, Warszawa 2008.
- Borys T., *Teoretyczne aspekty konstruowania wskaźników ekorozwoju* [w:] *Sterowanie ekorozwojem*, red. B. Poskrobko, Politechnika Białostocka, Białystok 1998.
- Borys T., *Wskaźniki ekorozwoju*, „Ekonomia i Środowisko”, Białystok 1999.
- Borys T., *Planowanie ekorozwoju na poziomie regionalnym i lokalnym*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 2, Białystok 2001.
- Borys T., *Problem wymierności ładu przestrzennego* [w:] *Ekonomiczne aspekty gospodarki przestrzennej*, red. T. Łąguna, „Ekonomia i Środowisko”, t. 1, Białystok 2004.
- Bowler J.R., Ilbery B.W., *Agricultural land – use and landscape change under post – productivity transition – examples from the United Kingdom* [w:] *Land – use changes and their environmental impact in rural areas in Europe*, red. R. Kronert, J. Baudry, I.R. Bowler, A. Reenberg, UNESCO, Paris 1999.
- Brdulak J., Kucharuk T., *Lokalne uwarunkowania przedsiębiorczości w regionach gospodarczo słabo rozwiniętych* [w:] *Lokalne uwarunkowania przedsiębiorczości*, red. K. Kuciński, Seria: Monografie i Opracowania, SGH, Warszawa 1999.

- Bremond J., Salort M., *Leksykon wybitnych ekonomistów*, PWN, Warszawa 1997.
- Bringham E.F., Gapenski L.C., *Zarządzanie finansami*, PWE, Warszawa 2000.
- Brol R., *Czynniki rozwoju regionalnego* [w:] *Metody oceny rozwoju regionalnego*, red. D. Strahl, AE we Wrocławiu, Wrocław 2006.
- Brunstad R., Gearland J., Vardal E., *Multifunctionality of Agriculture: an inquiry into complementary between landscape preservation and food security*, „European Review of Agricultural Economics”, vol. 32 (4), 2005.
- Buchanan J.M., *The Demand and Supply of Public Goods*, Rand-McNally, Chicago 1968.
- Bury P., *Polityka finansowa samorządu jako narzędzie konkurencji jednostek terytorialnych* [w:] *Konkurencyjność miast i regionów Polski południowo-zachodniej*, red. R. Broszkiewicz, Prace Naukowe AE we Wrocławiu, nr 821, Wrocław 1999.
- Camagni R., *Policies for spatial development* [w:] *Territorial Outlook*, OECD, Paris 2001.
- Castells M., *The Information age: economy, society and culture – the rise of Network society*, t. 2, Blackwell Publ., Oxford 1998.
- Chayanov A.W., *The theory of peasant economy* [w:] *Published for American Economic Association by Richard D. Irwin*, red. D. Thorner, B. Kerblay, R.E. Smith, Homewood, Illinois 1966.
- Chechelski P., *Ocena potencjału polskiego rolnictwa oraz wpływu nowych programów Wspólnej Polityki Rolnej w latach 2014–2020 na zwiększenie jego konkurencyjności w Unii Europejskiej i na świecie* [w:] *Nowa polityka rolna UE – kontynuacja czy rewolucja?*, red. A. Kowalski, M. Wigier, M. Dudek, Raport Programu Wieloletniego 2011–2014 „Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej”, nr 99, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.
- Chmielewski P., *Homo agens. Instytucjonalizm w naukach społecznych*, Wydawnictwo Poltext, Warszawa 2011.
- Ciok S., *Nowe trendy w procesie transformacji obszarów wiejskich stref podmiejskich dużych miast (przykład strefy wrocławskiej)* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011.
- Coke P., Morgan K., *The Creative Milieu: A Regional Perspective on Innovation* [w:] *The Handbook of Industrial Innovation*, red. M. Dodgson, M. Rothwell, U.K. Aldershot, E. Elgar 1994.
- Coleman J.S., *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, Cambridge 1990.
- Coleman J.S., *A rational choice perspective on economic sociology* [w:] *The Handbook of Economic Sociology*, red. N.J. Smelser, R. Swedberg, Princeton University Press, Princeton 1994.
- Coleman W., Grant W., Josling T., *Agriculture in the New Global Economy*, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2004.
- Cooper J., *Global Agricultural Policy and Trade*, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2005.
- Czaja S., *Polski wkład w rozwój teorii ekonomii środowiskowej*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 1 (3), Białystok 1993.
- Czapiewski K., *Wyposażenie infrastrukturalne i potencjał gospodarczy obszarów wiejskich a pozarolnicze funkcje gmin* [w:] *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, red. E. Pałka, IGiPZ PAN, Warszawa 2004.
- Czapiewski K., *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 22, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2010.
- Czapiewski K., *Czy struktura funkcjonalna warunkuje zaistnienie sukcesu na obszarach wiejskich?* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011.

- Czarnecki A., *Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2009.
- Czerniachowicz B., Marek St., *Wybrane problemy rozwoju kapitału ludzkiego*, Rozprawy i Studia T. (DCXXI) 547, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2004.
- Czudec A., *Rola infrastruktury w rozwoju obszarów wiejskich* [w:] *Regionalne uwarunkowania rozwoju wiejskich obszarów przygranicznych Polski i Ukrainy*, red. A. Czudec, G. Ślusarz, Uniwersytet Rzeszowski, Państwowy Uniwersytet Rolniczy we Lwowie-Dublanach, Rzeszów 2003.
- Czudec A., *Turystyka i rolnictwo – wzajemne relacje i ich znaczenie dla rozwoju regionu górskiego*, „Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich”, z. 53, 2006.
- Czudec A. (red.), *Innowacyjność jako czynnik rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich*, Wydział Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Wydawnictwo Oświatowe „FOSZE”, Rzeszów 2007.
- Czudec A., *Czynniki kształtujące siłę ekonomiczną gospodarstw rolnych w regionie górskim*, „Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich”, z. 55, 2008.
- Czudec A., Kata R., Miś T., Zajac D., *Rola lokalnych instytucji w przekształcaniach rolnictwa o rozdrobnionej strukturze gospodarstw*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008.
- Czudec A., *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa*, Prace Naukowe Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria: Monografie i Opracowania nr 6, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.
- Czudec A., Zajac D., *Znaczenie programu rolnośrodowiskowego we wdrażaniu form wielofunkcyjnego rolnictwa*, Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G – Ekonomika rolnictwa, t. 97, z. 3, Warszawa 2010.
- Czudec A., *Endogeniczne uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich (Przykład Podkarpacia)* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011.
- Czyżewski A.B., Góralczyk-Modzelewska M., Saganowska E., Wojciechowska M., *Regionalne zróżnicowanie kapitału ludzkiego w Polsce*, z. 277, GUS, Warszawa 2001.
- Czyżewski A., *Redystrybucja dochodów na rzecz rolnictwa w świetle doświadczeń amerykańskich*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 3, 2003.
- Czyżewski A., *Polityka gospodarcza i jej wpływ na kształtowanie cen i dochodów w rolnictwie* [w:] *Ekonomiczne uwarunkowania wykorzystania rynkowych narzędzi stabilizacji cen i zarządzania ryzykiem w rolnictwie*, red. M.A. Jerzak, A. Czyżewski, AR w Poznaniu, Poznań 2006.
- Czyżewski A., Wawrzyniak Ł., Poczta A., *Interesy europejskiego rolnictwa w świetle globalnych uwarunkowań polityki gospodarczej*, „Ekonomista”, nr 3, 2006.
- Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A., *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*, AE w Poznaniu, Poznań 2006.
- Czyżewski A., *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora rolnego* [w:] *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej. Ujęcie makro- i mikroekonomiczne*, red. A. Czyżewski, AE w Poznaniu, Poznań 2007.
- Czyżewski A., Grzelak A., Stępień S., *Ważniejsze uwarunkowania i konsekwencje zmian klimatycznych dla rozwoju rolnictwa* [w:] *Zmiany klimatyczne – szanse, zagrożenia i aplikacje, materiały konferencyjne*, Poznań 2007.
- Czyżewski A., Kułyk P., *Relacje między otoczeniem makroekonomicznym a rolnictwem w krajach wysokorozwiniętych i w Polsce w latach 1991–2008*, „Ekonomista”, nr 2, 2010.
- Czyżewski B., *Kategoria renty gruntowej w ekonomii nurtu głównego i jej współczesne zastosowania*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, nr 1 (11), 2009.

- Czyżewski B., *Współczesne teorie renty gruntowej, ich geneza i znaczenie dla Wspólnej Polityki Rolnej w UE*, Zeszyty Naukowe SGGW „Polityki Europejskie, Finanse i Marketing”, nr 2 (51), t. 2, 2009.
- Daly H., *Sustainable development: definitions, principles, policies, Invited address*, World Bank, Washington 2002.
- Daly H., *Ecological Economics and Sustainable Development, Selected Essays of Herman Daly*, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2007.
- Daugbjerg C., Swinbank A., *The CAP and EU Enlargement: Prospects for an Alternative Strategy to Avoid the Lock-in of CAP Support*, „Journal of Common Market Studies”, vol. 42, no. 1, 2004.
- Dax T., Hovorka G., *Integrated rural development in mountain areas [w:] Sustaining Agriculture and the Rural Environment*, red. F. Brouwer, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2004.
- Degórska B., *Rola środowiska przyrodniczego w zagospodarowaniu polskiej przestrzeni a ekologiczna polityka UE*, Biuletyn KPZK PAN, z. 23, Warszawa 2007.
- Dębniwska M., *Ekonomiczne aspekty rozwoju agroturystyki*, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 2, Warszawa–Poznań–Zamość 2000.
- Dobosz M., *Wspomagana komputerowo statystyczna analiza wyników badań*. Akademicka Oficyna Wydawnicza EXIT, Warszawa 2001.
- Dołęgowski T., *Konkurencyjność instytucjonalna i systemowa w warunkach gospodarki globalnej. Implikacje dla sektora usług*, SGH, Warszawa 2002.
- Domański R., *Gospodarka przestrzenna. Podstawy teoretyczne*, PWN, Warszawa 2006.
- Domański S.R., *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, PWN, Warszawa 1993.
- Drejserska N., *Aktywność ekonomiczna mieszkańców wsi – ujęcie modelowe na podstawie badań własnych*, Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia, nr 8 (4), Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009.
- Drucker P.F., *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, PWE, Warszawa 1992.
- Drucker P.F., *Post-Capitalist Society*, Butterworth Heinemann, Oxford 1993.
- Duczowska-Małysz K., *Strategia wielofunkcyjnego rozwoju wsi*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 2, 1996.
- Duczowska-Małysz K., *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich [w:] Encyklopedia Agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.
- Duczowska-Małysz K., *Typologia obszarów wiejskich – kryteria delimitacji w świetle doświadczeń krajów Unii Europejskiej [w:] Przekształcenia obszarów wiejskich makroregionu południowo-zachodniego*, t. 1, red. Z. Więckowicz, AR we Wrocławiu, Wrocław 1998.
- Duczowska-Małysz K., *Rola programu SAPARD w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej [w:] Rozwój przedsiębiorczości wiejskiej w warunkach integracji z Unią Europejską*, red. M. Kłodziński, IRWiR PAN, AR w Szczecinie, Warszawa 2000.
- Duczowska-Małysz K., *Nowe funkcje obszarów wiejskich – usługi publiczne [w:] Wokół trudnych problemów globalnego rozwoju obszarów wiejskich, gospodarki żywnościowej i rolnictwa*, red. K. Duczowska-Małysz, A. Szymecka, SGH, Warszawa 2009.
- Duczowska-Piasecka M., *Małe i średnie przedsiębiorstwa na terenach wiejskich [w:] Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce*, SGGW, Warszawa 1997.
- Duffy M., *The Clock Is Ticking for Rural America [w:] Sustainable Land Management*, red. F. Brouwer, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2008.
- Dunning J.H., *Explaining the International Direct Investment Position of Countries: Towards a Dynamic or Developmental Approach*, Weltwirtschaftliches Archiv. Bd. 119, 1981.
- Durand G., Huylenbroeck G. van, *Multifunctionality and rural development: a general framework [w:] Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*, red. G. van Huylenbroeck, G. Durand, Ashgate Publishing Company, Hampshire 2003.

- Dziemianowicz W., *Kapitał zagraniczny a rozwój regionalny i lokalny w Polsce*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 21 (54), 1997.
- Dzun W., Józwiak W., *Problemy poprawy struktury gospodarstw rolnych*, „Wieś i Rolnictwo” nr 2, 2009.
- Dzun W., *Przemiany strukturalne w rolnictwie polskim [w:] Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2011.
- Eckey H., *Grundlagen der regionalen Strukturpolitik*, Köln 1978.
- Ekspercki Projekt Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju*, 2008.
- Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, Komunikat Komisji Europejskiej, Bruksela 2010.
- Falkowski J., *Przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich w strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych Polski [w:] Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym*, red. T. Komornicki, R. Kulikowski, IGiPZ PAN, Warszawa 2009.
- Feather P., Hellerstein D., Hansen L., *Economic Valuation of Environmental Benefits and the Targeting of Conservation Programs*, „Agricultural Economic Report”, nr 778, USDA, Economic Research Service, 1999.
- Fiedor B., *Teoria trwałego rozwoju (ekorozwoju) jako krytyka neoklasycznej ekonomii środowiska i wzrostu gospodarczego [w:] Podstawy ekonomii środowiska i zasobów naturalnych*, red. S. Czaja, A. Graczyk, Z. Jakubczyk, B. Fiedor, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2002.
- Firlej K., *Wpływ zarządzania gminą na rozwój przedsiębiorczości lokalnej [w:] Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości – szanse i zagrożenia*, PWSZ w Tarnobrzegu, Tarnobrzeg 2003.
- Frenkel I., *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia sytuacji demograficznej [w:] Typologia wiejskich obszarów problemowych*, red. A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 1999.
- Frydman R., Goldberg M., *Ekonomia wiedzy niedoskonałej*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2009.
- Fukuyama F., *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, PWN, Warszawa 1997.
- Fukuyama F., *Wielki wstrząs. Natura ludzka a odbudowa porządku społecznego*, Wydawnictwo Politeja, Warszawa 2000.
- Galbraith J.K., *Istota masowego ubóstwa*, PWN, Warszawa 1987.
- Gałązka A., *Zróżnicowania społeczno-gospodarcze a rozwój infrastruktury komunalnej na obszarach wiejskich [w:] Wpływ zróżnicowań regionalnych na możliwości przekształceń wsi polskiej*, red. A. Stasiak, Biuletyn KPZK PAN, z. 188, Warszawa 1999.
- Gałązka A., *Czynniki rozwoju w wybranych teoriach rozwoju regionalnego [w:] Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce. Czynniki i bariery*, red. Z. Strzelecki, SGH, Warszawa 2011.
- Gardocka-Jałowiec A., *Kultura ekonomiczna na obszarze peryferyjnym i jej ewolucja [w:] Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych, Seria: Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej, Analiza II*, red. K. Meredyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007.
- Gilowska Z., Gorzelak G., Jałowiecki B., *Kontrakt dla Ściany Wschodniej*, Municipium S.A., Warszawa 1999.
- Głąbicka K., Grewiński M., *Polityka spójności społeczno-gospodarczej Unii Europejskiej*, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2005.
- Godlewska-Majkowska H., *Kapitał społeczny w polskich regionach [w:] Gospodarka regionalna Polski wobec globalnego kryzysu gospodarczego*, red. Z. Strzelecki, SGH, Warszawa 2011.
- Goldberg I., *Polska a gospodarka oparta na wiedzy. W kierunku zwiększenia konkurencyjności Polski w Unii Europejskiej*, The World Bank, Washington 2004.

- Gołaszewska-Kaczan U., *Partnerstwo publiczno-prawne a atrakcyjność regionu* [w:] *Atrakcyjność inwestycyjna regionu*, red. A. Kopczyk, M. Proniewski, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Białystok 2005.
- Gonda-Soroczyńska E., *Przemiany strefy podmiejskiej Wrocławia w ostatnim dziesięcioleciu*, „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, nr 4, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi PAN, Oddział w Krakowie, 2009.
- Goodman D., *Rural Europe Redux? Reflections on Alternative Agro-Food Networks and Paradigm Change*, „Sociologia Ruralis”, nr 44 (1), 2004.
- Goraj L., Mańko S., *Rachunkowość i analiza ekonomiczna w indywidualnym gospodarstwie rolnym*, Difin, Warszawa 2009.
- Gorzelał G., Jałowicki B., *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach 95*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1996.
- Gorzelał G., *Strategiczne kierunki rozwoju Polski Wschodniej* [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do 2020 roku*, t. I, MRR, Warszawa 2007.
- Gospodarowicz M., Kołodziejczyk D., Wasilewski A., *Działalność samorządów lokalnych na rzecz rozwoju nierolniczych dziedzin gospodarczych*, Raport Programu Wieloletniego 2005–2009 „Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej”, nr 70, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
- Górka K., *Wdrażanie koncepcji rozwoju zrównoważonego i trwałego*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 2, Białystok 2007.
- Grodzicki J., *Rola kapitału ludzkiego w rozwoju gospodarki globalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2003.
- Grosse T.G., *Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 1 (8), 2002.
- Grosse T., Hardt L., *Sektorowa czy zintegrowana, czyli o optymalnej strategii rozwoju polskiej wsi*, „Pro Oeconomica” Fundacja Ewaluacji i Badań Ekonomicznych, Warszawa 2011.
- Gruszecki T., *Przedsiębiorca w teorii ekonomii*, Wydawnictwo „Cedor”, Warszawa 1994.
- Grycuk A., *Koncepcja grom w teorii i praktyce zarządzania*, „Organizacja i Kierowanie”, nr 3, 2003.
- Grzelak A., *Związki gospodarstw rolnych z rynkiem w Polsce po roku 1990. Próba określenia intensywności i efektywności*, AE w Poznaniu, Poznań 2008.
- Grzelak A., *Rolnictwo wobec wybranych wyzwań ekonomicznych*, Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, Ekonomia i organizacja gospodarki żywnościowej, nr 85, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2010.
- Grzybek M., *Uwarunkowania i rozwój przedsiębiorczości w agrobiznesie*, Zeszyty Naukowe AR w Krakowie, nr 239 „rozprawy”, Kraków 1998.
- Grzywacz W., *Polityka społeczno-gospodarcza*, WSZ „Oeconomicus” PTE w Szczecinie, Szczecin 2003.
- Gurbała M., *Rola przemysłu zaawansowanej technologii w rozwoju regionalnym i lokalnym*, Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji, Żyrardów 2004.
- Hadjimichalis C., *Imagining rurality in the new Europe and dilemmas for spatial policy*, „European Planning Studies”, vol. 11 (2), 2003.
- Halamska M., *Społeczna kondycja polskiej wsi. Struktura, kapitały i społeczeństwo obywatelskie w I dekadzie XXI wieku* [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2011.
- Hayami Y., Ruttan V., *Agricultural Development: An International Perspective*, Johns Hopkins, University Press, Baltimore and London 1985.

- Heffner K., Rosner A., *Czynniki specyficzne wywierające wpływ na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich* [w:] *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, red. A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 2002.
- Heffner K., *Czynniki osadnicze wpływające na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich* [w:] *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, red. A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 2002.
- Heffner K., *Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Definicje – Uwarunkowania – Zależności – Czynniki – Skutki. Badania zróżnicowania rozwoju obszarów wiejskich* [w:] *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, red. A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 2007.
- Heffner K., *Zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce* [w:] *Wies i rolnictwo w procesie zmian. Szanse rozwojowe obszarów wiejskich w przestrzeni europejskiej*, red. S. Sokółowska, A. Bisaga, Uniwersytet Opolski, Opole 2008.
- Heffner K., Czarnecki A. (red.), *Drugie domy w rozwoju obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2011.
- Heffner K., *Problemy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej* [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2011.
- Heffner K., *Regionalny wymiar dychotomii rozwoju obszarów wiejskich* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011.
- Heffner K., *Wielofunkcyjność obszarów wiejskich w Polsce – rzeczywistość czy mit? Ewolucja zagospodarowania przestrzeni wiejskiej* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność. Migracje. Nowe wizje rozwoju*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXIII, Warszawa 2011.
- Heller J., *Dochody budżetowe samorządów gmin wiejskich w ujęciu regionalnym*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008.
- Herbst M., Piotrkowska P., *Gminy odnoszące sukces* [w:] *Polska lokalna 2007*, red. G. Gorzelak, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2008.
- Herbst M., *Wprowadzenie. O czym jest ta książka* [w:] *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, red. M. Herbst, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2007.
- Hocevar V., Juvancic L., *A Concept Of Multifunctionality And Its Dissemination To Some New Undefined Areas*, „Journal of Central European Agriculture”, vol. 7, no. 3, 2006.
- Hopfer A., *Funkcje obszarów wiejskich z perspektywy ekorozwoju*, „Ekorozwój obszarów wiejskich”, Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych, nr 401, Warszawa 1992.
- Howitt P., *On some Problems in Measuring Knowledge Based Growth* [w:] *The Implications of Knowledge Based Growth for Micro-economic Policies*, red. P. Howitt, University of Calgary Press, Calgary 1996.
- Hunek T., *Dywersyfikacja aktywności „rolniczej Polski”* [w:] *Perspektywy rolniczej Polski w Unii Europejskiej – 25*, red. T. Hunek, Wydawnictwo Wieś Jutra, Warszawa 2006.
- Huylensbroeck G. van, Vandermeulen V., Mettepenningen E., Verspecht A., *Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Institutions*, „Living Reviews in Landscape Research”, nr 3, 2007.
- Hybel J., *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw* [w:] *Rola małych i średnich przedsiębiorstw w rozwoju obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej w Siedlcach, Siedlce 2000.
- Hybel J., *Rola małych i średnich przedsiębiorstw w ograniczaniu bezrobocia w Polsce*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 3, z. 1, Warszawa–Poznań–Białystok 2001.

- Hybel J., *Regionalne zróżnicowanie sytuacji finansowej gmin w Polsce w latach 2005–2009*, Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, Ekonomika i organizacja gospodarki żywnościowej, nr 86, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2010.
- Informacja o stanie infrastruktury technicznej wsi – raport roczny 2009, MRiRW, Warszawa 2010.
- Jachimowicz E., *Potrzeby i motywy podejmowania pozarolniczej działalności gospodarczej* [w:] *Doradztwo rolnicze a kształtowanie się przedsiębiorczości rolników*, SGGW – Katedra Doradztwa Rolniczego, Warszawa 1995.
- Jajuga K., Jajuga T., *Inwestycje. Instrumenty finansowe, aktywa niefinansowe, ryzyko finansowe, inżynieria finansowa*, PWN, Warszawa 2006.
- Jajuga K. (red.), *Zarządzanie ryzykiem*, PWN, Warszawa 2007.
- Jakubowski M., *Dobra publiczne i dobra wspólne* [w:] *Teoria wyboru publicznego. Wstęp do ekonomicznej analizy polityki i funkcjonowania sfery publicznej*, red. J. Wilkin, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2005.
- Jakubowski M., *Dobra publiczne i dobra wspólne* [w:] *Teoria wyboru publicznego. Główne nurty i zastosowania*, red. J. Wilkin, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012.
- Jarosiński K., *Urządzenia infrastruktury komunalnej jako podstawowy czynnik rozwoju lokalnego i regionalnego* [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce. Czynniki i bariery*, red. Z. Strzelecki, SGH, Warszawa 2011.
- Jary D., Jary J., *Dictionary of Sociology*, Harper Collins Publishers 1991.
- Jasińska-Kania A., *Teoria racjonalnego wyboru* [w:] *Współczesne teorie socjologiczne*, wybór i opracowanie: A. Jasińska-Kania, L.M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2006.
- Jewtuchowicz A., *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005.
- Jeżak J., Popczyk W., Winnicka-Popczyk A., *Przedsiębiorstwo rodzinne. Funkcjonowanie i rozwój*, Difin, Warszawa 2004.
- Józwiak W., *Potrzebna jest rewizja pojęcia „gospodarstwo rolne” oraz związanych z nim praw i obowiązków*, „Wies i Rolnictwo” nr 2, 2005.
- Kaczmarek T., *Funkcje gospodarcze obszarów wiejskich w Polsce* [w:] *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, red. P. Głębocki, UAM, Poznań 1998.
- Kalinowski T. (red.), *Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2005.
- Kamerschen D., McKenzie R., Nardinelli C., *Ekonomia*, NSZZ Solidarność, Gdańsk 1992.
- Kamińska W., *Urbanizacja obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego*, IG UJK, Kielce 2010.
- Kamińska W., *Kapitał społeczny jako czynnik różnicujący szanse rozwoju obszarów wiejskich. Próba weryfikacji koncepcji Woolcocka i Narayan na przykładzie województwa świętokrzyskiego* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011.
- Kamińska W., *Pozarolnicza aktywność gospodarcza osób fizycznych na obszarach wiejskich w Polsce* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność. Migracje. Nowe wizje rozwoju*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXIII, Warszawa 2011.
- Kamiński R., *Rola lokalnych organizacji pozarządowych w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej* [w:] *Rozwój przedsiębiorczości wiejskiej w warunkach integracji z Unią Europejską*, IRWiR PAN, AR w Szczecinie, Warszawa 2000.
- Kania J., *Rozwój przedsiębiorczości na wsi i alternatywne źródła dochodów* [w:] *Materiały konferencyjne z rzeszowskiego forum rolniczego*, FAPA w Rzeszowie, Boguchwała 1995.

- Kielczewski D., *Etnocentryzm konsumencki a dynamika rozwoju regionu* [w:] *Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych, Seria: Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej, Analiza II*, red. K. Meredyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007.
- Kielczewski D., *Zrównoważony rozwój – istota, interpretacje, związek ze społeczeństwem wiedzy* [w:] *Ekonomia zrównoważonego rozwoju*, red. B. Poskrobko, WSE w Białymstoku, Białystok 2010.
- Kierepka M., *Możliwości poprawy produktywności rolnictwa – wybrane aspekty teoretyczne*, Roczniki Naukowe SERiA, t. III, z. 1, Warszawa–Poznań–Białystok 2001.
- Kierunki rozwoju obszarów wiejskich. Założenia do „Strategii zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa”*, MRiRW, Warszawa 2010.
- Kisiel R., Białobrzeska R., Marks R., *Rola i miejsce agroturystyki w ekorozwoju wsi*, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 2, Warszawa–Poznań–Zamość 2000.
- Klasik A., *Przedsiębiorczość i konkurencyjność a rozwój regionalny. Kluczowe pojęcia i metodologia* [w:] *Przedsiębiorczy i konkurencyjny region w teorii i polityce rozwoju regionalnego*, red. A. Klasik, Biuletyn KPZK PAN, z. 218, Warszawa 2005.
- Klepacki B., Zaręba P., *Sytuacja produkcyjno-dochodowa gospodarstw prowadzonych przez rolników o zróżnicowanym wieku i wykształceniu* [w:] *Doradztwo rolnicze a kształtowanie się przedsiębiorczości rolników*, SGGW – Katedra Doradztwa Rolniczego, Warszawa 1995.
- Klepacki B., *Między ciągłością a zmianą – centralizacja czy regionalizacja*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 1, Rzeszów 1999.
- Klepacki B., *Zrównoważony rozwój terenów wiejskich – wybrane aspekty teoretyczne*, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 1, Warszawa–Poznań–Zamość 2000.
- Kłodziński M., Rosner A., *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich a polityka regionalna* [w:] *Polityka regionalna w rozwoju obszarów wiejskich*, SGGW, Warszawa 1995.
- Kłodziński M., *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej*, SGGW, Warszawa 1997.
- Kłodziński M., Wilkin J., *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce* [w:] *Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce*, red. E. Dzierżawa, FAPA, Warszawa 1998.
- Kłodziński M., *Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Centrum Naukowo-Wdrożeniowe SGGW, Warszawa 1999.
- Kłodziński M., Rosner A., *Małe i średnie firmy a rozwój gospodarczy obszarów wiejskich* [w:] *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich wschodniego i zachodniego pogranicza*, red. M. Kłodziński, A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 2000.
- Kłodziński M., *Rozwój przedsiębiorczości wiejskiej w warunkach integracji z Unią Europejską*, IRWiR PAN, AR w Szczecinie, Warszawa 2000.
- Kłodziński M., *Problemy przekształceń obszarów wiejskich w kierunku wielofunkcyjnym* [w:] *Wies i rolnictwo na przełomie wieków*, red. I. Bukraba-Rylska, A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 2001.
- Kłodziński M., *Jak aktywizować gminę wiejską* [w:] *Aktywizacja wiejskich obszarów problemowych*, red. M. Kłodziński, W. Dzun, IRWiR PAN, AR w Szczecinie, Warszawa–Szczecin 2003.
- Kłodziński M., Dzun W. (red.), *Rolnictwo a rozwój obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2005.
- Kłodziński M., *Rozwój przedsiębiorczości wiejskiej* [w:] *Aktywizacja społeczno-gospodarcza gmin wiejskich i małych miast*, IRWiR PAN, Warszawa 2006.
- Kłodziński M., *Dywersyfikacja gospodarki ważnym celem polityki wiejskiej* [w:] *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa*, red. M. Drygas, K. Zawalińska, IRWiR PAN, Warszawa 2012.

- Knizkel K.H., Renting H., Ploeg J.D. van der, *Multifunctionality in European agriculture* [w:] *Sustaining Agriculture and the Rural Environment*, red. F. Brouwer, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2004.
- Koch R., *Strategia. Jak opracować i wprowadzić w życie najskuteczniejszą strategię?*, Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, Kraków 1998.
- Kokoszka K., *Społeczny wymiar zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, nr 3 (13), 2009.
- Kołodko G., *Wędrujący świat*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2008.
- Kołodziejczyk D., *Pozarolnicza działalność gospodarcza w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 6, 1998.
- Kołodziejczyk D., *Kierunki rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich* [w:] *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 6, 2004.
- Kołodziejczyk D., *Przestrzenne zróżnicowanie infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich* [w:] *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, red. E. Rydz, R. Rudnicki, IGiPZ PAN, Warszawa 2009.
- Kołodziejczyk D., *Rozwój infrastruktury a cechy wiejskich społeczności lokalnych w latach 2005–2011*, IERiGŻ-PIB w Warszawie, Warszawa 2013.
- Kołodziejcki J., *Koncepcja transformacji systemu planowania strategicznego rozwoju miast i regionów w świetle reformy terytorialnej organizacji państwa*, Biuletyn KPZK PAN, z. 192, Warszawa 2000.
- Komornicki T., *Stan prac planistycznych w roku 2007 na terenach o różnych funkcjach społeczno-ekonomicznych* [w:] *Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym*, red. T. Komornicki, R. Kulikowski, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 18, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2009.
- Komornicki T., *Sukces gospodarczy na obszarach wiejskich* [w:] *Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym*, red. T. Komornicki, R. Kulikowski, „Studia Obszarów Wiejskich”, nr 18, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa 2009.
- Koncepcja polityki przestrzennego zagospodarowania kraju*, Monitor Polski, nr 26, Warszawa 2001.
- Kopacz I., *Poziom życia a procesy depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność. Migracje. Nowe wizje rozwoju*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXIII, Warszawa 2011.
- Kopacz I., Mularczyk M., *Zróżnicowanie funkcjonalne gmin strefy podmiejskiej Kielc a poziom życia ludności* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011.
- Kopaczewska K., *Renta geograficzna a rozwój społeczno-gospodarczy*, Wydawnictwo CeDeWu Sp. z o.o., Warszawa 2008.
- Korenik S., *Dysproporcje w rozwoju regionów Polski – wybrane aspekty*, AE we Wrocławiu, Wrocław 2003.
- Korenik St., *Kierunki zmian w przestrzeni społeczno-ekonomicznej na progu XXI wieku – wyzwania dla polityki przestrzennej* [w:] *Polityka ekonomiczna – współczesne wyzwania*, red. M. Klamut, PWN, Warszawa 2007.
- Kosiedowski W., *Regiony Europy Środkowo Wschodniej w procesie integracji ze szczególnym uwzględnieniem wschodniego pogranicza*, UMK w Toruniu, Toruń 2008.
- Kosiedowski W., *Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym* [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna*, red. Z. Strzelecki, PWN, Warszawa 2008.
- Kosieradzki M., *Wybrane socjologiczne aspekty przedsiębiorczości na wsi* [w:] *Doradztwo rolnicze a kształtowanie się przedsiębiorczości rolników*, SGGW – Katedra Doradztwa Rolniczego, Warszawa 1995.

- Kowalczyk S., *Rolnictwo – rozwój – struktura*, Wydawnictwo Spółdzielcze, Warszawa 1991.
- Kozak M. W., *Konkurencyjność turystyczna polskich regionów*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 3, 2006.
- Kozłowska-Burdziak M., *Polityka rolna [w:] Obszary integracji Unii Europejskiej. Wybrane zagadnienia*, red. E. Sulima, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006.
- Kozłowski S., *W drodze do ekorozwoju*, PWN, Warszawa 1997.
- Kożuch A., *Rola małych i średnich przedsiębiorstw w rozwoju obszarów wiejskich [w:] Zarządzanie małymi i średnimi przedsiębiorstwami*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce 2000.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie*, MRR, Warszawa 2010.
- Krasowicz S., Filipiak K., *Czynniki decydujące o regionalnym zróżnicowaniu wykorzystania rolniczej przestrzeni produkcyjnej w Polsce*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 1, Rzeszów 1999.
- Kuciński K., *Przestrzeń operacyjna firmy a jej otoczenie lokalne [w:] Lokalne uwarunkowania przedsiębiorczości*, red. K. Kuciński, SGH, Warszawa 1999.
- Kudłacz T., *Programowanie rozwoju regionalnego*, PWN, Warszawa 1999.
- Kurzynowski A., *Rozwój zrównoważony – idea i perspektywy*, Warszawa 2000.
- Kutkowska B., *Wpływ działalności pozarolniczej na ekonomikę gospodarstwa rodzinnego*, Zeszyty Naukowe AR w Krakowie, nr 52, Kraków 1998.
- Kutkowska B., *Podstawy rozwoju agroturystyki*, AR we Wrocławiu, Wrocław 2005.
- Kutkowska B., *Realizacja programów rolnośrodowiskowych na terenie Dolnego Śląska w latach 2004–2006 ze szczególnym uwzględnieniem obszarów o wysokich walorach przyrodniczych*, „Ochrona Środowiska i Zasobów Natury”, 35/36, 2008.
- Kutkowska B., *Znaczenie agroturystyki w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich [w:] Rozwój zrównoważony rolnictwa i obszarów wiejskich na Dolnym Śląsku*, red. B. Kutkowska, IRWiR PAN, Warszawa 2010.
- Kutkowska B., *Rola doradztwa rolniczego we wdrażaniu programów rolnośrodowiskowych*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XIII, z. 4, Warszawa–Poznań–Wrocław 2011.
- Kwiatkowski St., *Kapitał ludzki jako element kapitału intelektualnego organizacji [w:] Pomiar i rozwój kapitału ludzkiego przedsiębiorstwa*, red. D. Dobija, Polska Fundacja Promocji Kadr, Warszawa 2003.
- Landreth H., Colander D.C., *Historia myśli ekonomicznej*, PWN, Warszawa 1998.
- Lechwar M., Czudec A., *Rola instytucji w rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. III, z. 1, Warszawa–Poznań–Białystok 2001.
- Leon Y., *Rural Development in Europe: a research frontier for agricultural economist*, „European Review of Agricultural Economics”, vol. 32/3, 2005.
- Lissowski G., *Problemy i metody teorii wyboru społecznego [w:] Elementy teorii wyboru społecznego*, wprowadzenie i wybór tekstów G. Lissowski, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2001.
- Łabędzki H., *Wybrane endogeniczne uwarunkowania poziomu rozwoju obszarów wiejskich Dolnego Śląska*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008.
- Łapińska A., *Przedsiębiorczość jako element wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008.
- Łysoń P., *Obszary wiejskie w kontekście planowania przestrzennego i strategicznego [w:] Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność. Migracje. Nowe wizje rozwoju*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXIII, Warszawa 2011.
- Majchrzak M., *Nowoczesne tendencje wzrostu i rozwoju gospodarczego w krajach Unii Europejskiej [w:] Polityka przemian w gospodarce Polski w warunkach integracji europejskiej*, red. M. Majchrzak, Wydawnictwo CeDeWu Sp. z o.o., Warszawa 2007.

- Majewski D., Radzikowska E., *Znaczenie działań dywersyfikacyjnych dla polskiego rolnictwa* [w:] *Różnicowanie produkcji rolniczej ze szczególnym uwzględnieniem obszarów o trudnych warunkach rolniczych, Polska Wieś 2000. Raport o stanie wsi*, FDPA, Warszawa 2001.
- Majowska M., *Problemy badania wpływu kapitału ludzkiego na zachowania przedsiębiorcze* [w:] *Kapitał ludzki a kształtowanie przedsiębiorczości*, red. M. Juchnowicz, Poltext, Warszawa 2004.
- Makarski S., *Transformacja sfery gospodarczej, a rozwój przedsiębiorczości w agrobiznesie* [w:] *Materiały z V Kongresu SERiA we Wrocławiu*, Wrocław 1998.
- Makarski S., *Uwarunkowania i rezultaty rozwoju przedsiębiorczości w agrobiznesie*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 3, Rzeszów 1999.
- Makarski S., *Przedsiębiorczość w agrobiznesie*, IRWiR PAN, AR w Krakowie, Wydział Ekonomii w Rzeszowie, Warszawa 2000.
- Makarski S., *Subregionalne uwarunkowania przedsiębiorczości w województwie podkarpackim* [w:] *Regionalne uwarunkowania ekonomicznego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, red. A. Czudec, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2003.
- Malecki E.J., *Technology and Economic Development. The Dynamic of Local, Regional and National Competitiveness*, Longman, London 1997.
- Malik K., *Efektywność zrównoważonego i trwałego rozwoju w wymiarze lokalnym i regionalnym*, Instytut Śląski, Opole 2004.
- Małysz J., *Instytucje a koszty transakcyjne w świetle neoinstytucjonalnej ekonomii*, „*Ekonomista*”, nr 3, 2003.
- Marcysiak A., *Wielkość ekonomiczna gospodarstw jako element oceny ich pozycji konkurencyjnej*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008.
- Mardsen T., Murdoch J., Morgan K., *Sustainable agriculture, food supply chains and regional development*, „*International Planning Studies*”, nr 4, 1999.
- Masude Y., *Managing the Information Society*, Basil Blackwell, Oxford 1990.
- Matysiak A., *Źródła kapitału społecznego*, AE we Wrocławiu, Wrocław 1999.
- Maurel M.-C., *Jaką rolę ma odgrywać rolnictwo w społeczeństwie europejskim?*, „*Wieś i Rolnictwo*”, nr 1 (126), 2005.
- Maxey L., *Can we sustain sustainable agriculture? Learning from small scale producer-suppliers in Canada and the UK*, „*The Geographical Journal*”, vol. 172, no. 3, 2006.
- Meredyk K. (red.), *Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych, Seria: Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej, Analiza II*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007.
- Meredyk K., *Kapitał i mechanizm tworzenia kapitału na obszarze aktywizowanym* [w:] *Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych, Seria: Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej, Analiza II*, red. K. Meredyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007.
- Meredyk K., *Teleologiczne aspekty działalności gospodarczej* [w:] *Ekonomia ogólna*, red. K. Meredyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007.
- Metelska-Szaniawska K., Olender-Skorek M., *Ekonomia i polityka regulacji* [w:] *Teoria wyboru publicznego. Główne nurty i zastosowania*, red. J. Wilkin, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012.
- Michalska A., *Zmiany w gospodarstwach rolnych po wprowadzeniu zasad gospodarki rynkowej* [w:] *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. W stronę wsi wielofunkcyjnej*, IRWiR PAN, Warszawa 1993.
- Michna W., *Zróżnicowanie regionalne wsi i rolnictwa a poziom subsydiowania kredytów*, IERiGŻ, Warszawa 1998.

- Michna W., *Założenia do polityki regionalnej państwa w sferze rolnictwa i obszarów wiejskich w pierwszej dekadzie XXI wieku*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 1, Rzeszów 1999.
- Michna W., *Zróżnicowanie funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym*, Raport Programu Wieloletniego 2005–2009 „*Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*”, nr 9, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.
- Milczarek-Andrzejewska D., *Drobne gospodarstwa rolne we współczesnych łańcuchach żywnościowych* [w:] *Teraźniejszość i przyszłość drobnych gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej* – materiały konferencyjne, Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego z siedzibą w Uniwersytecie Rolniczym w Krakowie, Kraków 2011.
- Mill J., *Zasady ekonomii politycznej i niektóre jej zastosowania do filozofii społecznej*, PWN, Warszawa 1965.
- Miś T., *Instytucje doradcze w rozwoju obszarów wiejskich w regionach rozdrobnionego rolnictwa w warunkach integracji europejskiej*, Prace Naukowe Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria: Monografie i Opracowania nr 12, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2011.
- Młynarczyk K., *Agroturystyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2002.
- Monkiewicz J., *Przedsiębiorstwo jako podmiot ryzyka – rozwój koncepcji zarządzania ryzykiem* [w:] *Zarządzanie ryzykiem działalności organizacji*, red. J. Monkiewicz, L. Gąsiorkiewicz, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Mueller D., *Public Choice III*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Musiał W., *Dezagraryzacja polskiej wsi – problemy ekonomiczne, ekologiczne i społeczne*, „*Więś i Rolnictwo*”, nr 3, 2007.
- Musiał W., *Ekonomiczne i społeczne problemy rozwoju obszarów wiejskich Karpat Polskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2008.
- Musiał W., *Bariery konkurencyjności gospodarstw indywidualnych Karpat Polskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008.
- Musiał W., *Demograficzne i społeczne uwarunkowania powstawania wiejskich obszarów problemowych*, Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia, nr 8 (2), Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009.
- Musiał W., *Kulturowe i ekonomiczne przesłanki odlogowania ziemi w regionach rozdrobnionych agrarnie* [w:] *Gospodarstwa małotowarowe przed nowym okresem planistyczno-rozliczeniowym Unii Europejskiej*, red. A. Skarżyńska, Raport Programu Wieloletniego 2011–2014 „*Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej*”, nr 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.
- Musiał W., *Teraźniejszość i przyszłość drobnych gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej*, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków 2011.
- Myrdal G., *Ökonomische Theorie und unterentwickelte Regionen*, Stuttgart 1959.
- Nasiłowski M., *System rynkowy. Podstawy mikro- i makroekonomii*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 2003.
- Nerdum L., *Intellectual capital: a human capital perspective*, „*Journal of Intellectual Capital*”, vol. 2, no. 2, 2001.
- Neumayer E., *Weak versus Strong Sustainability*, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2003.
- Neuwirth J., Wagner K. (red.), *Multifunctional Territories: Importance of Rural Areas beyond Food Production*, Rural areas and development, vol. 6, European Rural Development Network, Warsaw 2009.

- Niedzielski E., *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości gospodarczej na terenach wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 3, Rzeszów 1999.
- Niedzielski E., *Rozwój sektora małych i średnich przedsiębiorstw na obszarach wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 2, z. 1, Warszawa–Poznań–Zamość 2000.
- Niedzielski E., *Cywilizacyjne podstawy zmian w zarządzaniu*, Zeszyty Naukowe XXV, red. J. Gołota, Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika, Ostrołęka 2011.
- Niemczyk J., Niemczyk J., *Europejski model rolnictwa a tendencje globalizacyjne w sektorze rolno-żywnościowym*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 3 (112), 2001.
- Obszary wiejskie w Polsce*, Studia i analizy statystyczne, GUS, US w Olsztynie, Warszawa, Olsztyn 2011.
- Olechnicka A., *Współczesne ujęcie problemu peryferyjności [w:] Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*, red. A. Bołtromiuk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2003.
- Oostindie H., Renting H., *Multifunctionality of activities, plurality of identities and new institutional arrangements*, Wageningen University, 2005.
- Oostindie H., Roep D., Renting H., *Definitions, references and interpretations of the concept of multifunctionality in The Netherlands*, „European Series on Multifunctionality”, nr 10, 2006.
- Orłowska A., *Funkcje pozarolnicze w przedsiębiorstwie rolniczym [w:] Materiały z V Kongresu SERiA*, 1998.
- Ostromięcki A., Zajac D., *Determinanty rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich południowo-wschodniej Polski [w:] Turystyka oraz mała przedsiębiorczość jako formy aktywizacji obszarów przygranicznych*, t. II, PWSZ w Jarosławiu, Jarosław 2000.
- Ostromięcki A., Zajac D., *Ekonomiczne i społeczne bariery rozwoju rolnictwa w południowo-wschodniej Polsce [w:] Możliwości i bariery rozwoju regionu*, red. A. Czudec, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.
- Other gainful activities: pluriactivity and farm diversification in EU–27*, European Commission, Directorate General for Agriculture and Rural Development, Brussels 2008.
- Otoliński E., Brzozowski B., *Pozarolnicza działalność gospodarcza na wsi*, „Przegląd Organizacji”, nr 5, 1997.
- Ozawa T., *Foreign Direct Investment and Economic Development*, „Transnational Corporations”, vol. 1, no. 1, 1992.
- Parteka T., *Planowanie strategiczne rozwoju zrównoważonego*, UG, Gdańsk 1997.
- Paszkowski S., *Rozwój zrównoważony w ujęciu europejskiej konferencji nt. rozwoju wiejskiego w Cork „Rural Europe – Future Perspectives”*, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 4, Warszawa–Poznań–Zamość 2000.
- Paszkowski S., Naglak B., *Konkurencyjność międzynarodowa małych przedsiębiorstw środkiem rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 4, Warszawa–Poznań–Lublin 2008.
- Pearce D., Turner R.K., *Economics of Natural Resources and the Environment*, Harvester Wheatsheaf, New York 1990.
- Pierścionek Z., Jurek-Stępień S. (red.), *Czynniki sukcesu polskich przedsiębiorstw na rynkach Unii Europejskiej*, SGH, Warszawa 2006.
- Pietrzyk I., *Sterowanie rozwojem lokalnym we Francji*, Studia KPZK PAN, t. XCIV, Warszawa 1992.
- Pietrzyk I., *Paradygmaty rozwoju terytorialnego [w:] Gospodarka i polityka regionalna okresu transformacji*, red. W. Kosiedowski, UMK w Toruniu, Toruń 2005.
- Pietrzyk I., *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, PWN, Warszawa 2006.

- Pięćek B., *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia infrastruktury* [w:] *Typologia wiejskich obszarów problemowych*, red. A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 1999.
- Pięćek B., *Wiejskie obszary wyludnienia w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 12, 2007.
- Piontek B., *Jakość życia i sposoby jej mierzenia w strategii wzrostu gospodarczego i w zrównoważonym rozwoju*, „Problemy Ekologii”, nr 6, 1999.
- Ploeg J.D. van der, Long A., Banks J., *Living countrysides. Rural development process in Europe: the state of the art*, Elsevier, Doetinchem 2002.
- Ploeg J.D. van der, Roep D., *Multifunctionality and rural development: the actual situation in Europe* [w:] *Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*, red. G. van Huylenbroeck, G. Durand, Ashgate Publishing Company, Hampshire 2003.
- Poczta W., Hadyński J., *Podstawowe problemy polityki regionalnej Unii Europejskiej* [w:] *Zróżnicowanie regionalne gospodarki żywnościowej w Polsce w procesie integracji z Unią Europejską*, red. W. Poczta, F. Wysocki, Wydawnictwo AR w Poznaniu, Poznań 2002.
- Poczta W., Mrówczyńska A., *Regionalne zróżnicowanie polskiego rolnictwa* [w:] *Zróżnicowanie regionalne gospodarki żywnościowej w Polsce w procesie integracji z Unią Europejską*, red. W. Poczta, F. Wysocki, Wydawnictwo AR w Poznaniu, Poznań 2002.
- Poczta W., Pawlak K., Kiryluk-Dryjska E., Siemiński P., *Perspektywy polskich gospodarstw rolnych w Europejskim Modelu Rolnictwa*, Roczniki Naukowe SERiA, t. IX, z. 2, Warszawa–Poznań–Kraków 2007.
- Poczta W., *Wpływ integracji na sytuację strukturalną, produkcyjną i ekonomiczną polskiego rolnictwa* [w:] *Stan polskiej gospodarki żywnościowej po przystąpieniu do Unii Europejskiej*, red. R. Urban, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
- Poczta W., *Potencjał i pozycja konkurencyjna polskiego rolnictwa na rynku europejskim*, „Postępy Nauk Rolniczych”, nr 2, 2010.
- Podstawka M., *Podstawy finansów. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2005.
- Polak M., *Rolnictwo i ruch turystyczny w Słowacji Wschodniej*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 3, Rzeszów 1999.
- Porter M.E., *Competitive Advantage of Nations*, Free Press, New York 1990.
- Porter M.E., *Porter o konkurencji*, PWE, Warszawa 2001.
- Poskrobko B., *Teoretyczne aspekty ekorozwoju*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 1, Białystok 1997.
- Poskrobko B. (red.), *Ekonomia zrównoważonego rozwoju w świetle kanonów nauki*, WSE w Białymstoku, Białystok 2011.
- Poskrobko B., *Paradygmat zrównoważonego rozwoju jako wiodący kanon w badaniu nowych obszarów ekonomii*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 3, Białystok 2013.
- Potter C., *Multifunctionality as an agricultural and rural Policy concept* [w:] *Sustaining Agriculture and the Rural Environment*, red. F. Brouwer, E. Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA, 2004.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2007.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2014.
- Prus P., *Przedsiębiorczość pozarolnicza czynnikiem wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. III, z. 1, Warszawa–Poznań–Białystok 2001.
- Przygodzka R., *Fiskalne instrumenty wspierania rozwoju rolnictwa – przyczyny stosowania, mechanizmy i skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006.
- Przygodzki Z., *Znaczenie kapitału społecznego w rozwoju* [w:] *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*, red. A. Jewtuchowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004.

- Putnam R.D., *Demokracja w działaniu społecznym*, Instytut Wydawniczy „Znak”, Kraków 1995.
- Radwan A., Sarat S., *Regionalne zróżnicowanie zasobów pracy w gospodarstwach chłopskich*, „Studia Małopolskie”, nr 3, 1997.
- Radwan A., *Zasoby pracy w rolnictwie polskim (analiza przestrzenno-czasowa)*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008.
- Rakowska J., *Klasyfikacje obszarów – kryteria, definicje, metody delimitacji. Studium metodyczno-statystyczne*, Wydawnictwo Wieś Jutra, Warszawa 2013.
- Raport o kapitale intelektualnym Polski*, Zespół Doradców Strategicznych Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 2008.
- Report of Workshop Enterprise Knowledge: Defining and Measuring Knowledge*, NESIS project Deliverable, Informer S.A.D.1.1.3., 2003.
- Ricardo D., *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania*, PWN, Warszawa 1957.
- Rizov M., *Rural Development Perspectives in Enlarging Europe: The Implications of CAP Reforms and Agricultural Transition in Accession Countries*, „European Planning Studies”, vol. 14, no. 2, 2006.
- Roberts D., *The role of households in sustaining rural economics: a structural path analyses*, „European Review of Agricultural Economics”, vol. 32/3, 2005.
- Rogall H., *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Zysk i s-ka, Poznań 2010.
- Rosner A., *Samorządy lokalne i ich wpływ na średnią i drobną przedsiębiorczość lokalną*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 1, 2000.
- Rosner A., *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, IRWiR PAN, Warszawa 2007.
- Rosner A., *Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich [w:] Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2011.
- Rosner A., *Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich a pożądane kierunki ich rozwoju [w:] Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność. Migracje. Nowe wizje rozwoju*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXIII, Warszawa 2011.
- Rosner A., *Zróżnicowanie zaludnienia obszarów wiejskich w Polsce. Obszary zmniejszające zaludnienie i koncentrujące ludność [w:] Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011.
- Rosner A., *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich. Wiejskie obszary zmniejszające zaludnienie i koncentrujące ludność wiejską*, IRWiR PAN, Warszawa 2012.
- Rowiński J., *Miejsce rolnictwa polskiego w rolnictwie europejskim*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 1 (306), 2006.
- Rószkiewicz M., Węziak-Białowolska D., *Pomiar i modelowanie kapitału intelektualnego na przykładzie Polski*, „Gospodarka Narodowa”, nr 10, 2008.
- Runowski H., *Gospodarstwo ekologiczne w zrównoważonym rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 3 (124), 2004.
- Rural Developments, CAP 2000 – Working Document*, European Commission, Brussels 1997.
- Rymsza A., *Klasyczne koncepcje kapitału społecznego [w:] Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, red. T. Kaźmierczak, M. Rymsza, ISP, Warszawa 2007.
- Sadowski Z., *Rozwój gospodarczy [w:] Encyklopedia biznesu*, t. 2, Fundacja Innowacja, Warszawa 1995.
- Safin K., *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości – próba systematyzacji [w:] Uwarunkowania przedsiębiorczości*, PWSZ w Tarnobrzegu, Tarnobrzeg 2004.

- Salomon J., *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego*, „Inżynieria Rolnicza”, nr 8 (96), 2007.
- Samuelson W., Marks S., *Ekonomia menedżerska*, PWE, Warszawa 1998.
- Sawicka J., *Założenie i prowadzenie małego przedsiębiorstwa*, SGGW, Warszawa 2000.
- Schultz T. W., *Transforming Traditional Agriculture*, Yale University Press, New Heaven and London 1964.
- Schumpeter J.A., *Teoria rozwoju gospodarczego*, PWN, Warszawa 1960.
- Schumpeter J.A., *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, Berlin 1964.
- Shucksmith M., *Disintegrated Rural Development? Neo-endogenous Rural Development, Planning and Place-Shaping in Diffused Power Contexts*, „Sociologia Ruralis”, vol. 50 (1), 2010.
- Siekierski J., *Ład przestrzenny i lokalizacja w teorii ekonomii a konkurencyjność regionów*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008.
- Sikorska A., *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie. Synteza*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
- Sikorska-Wolak I., *Przedsiębiorczość jako przejaw innowacyjności [w:] Doradztwo rolnicze a kształtowanie się przedsiębiorczości rolników*, SGGW – Katedra Doradztwa Rolniczego, Warszawa 1995.
- Sikorska-Wolak I., *Przedsiębiorczość w teorii i praktyce [w:] Rola małych i średnich przedsiębiorstw w rozwoju obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej w Siedlcach, Siedlce 2000.
- Sikorska-Wolak I., *Spoleczno-ekonomiczne przesłanki kształtowania funkcji turystycznych obszarów wiejskich [w:] Turystyka w rozwoju obszarów wiejskich*, red. I. Sikorska-Wolak, SGGW, Warszawa 2007.
- Skodlarski J., Matera R., *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*, PWN, Warszawa 2004.
- Smith A., *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, PWN, Warszawa 1954.
- Smoczyńska M., *O niektórych definicjach rozwoju zrównoważonego [w:] Zarządzanie w sektorze publicznym, rozwój zrównoważony, metody wyceny*, red. P. Jeżowski, Warszawa 2002.
- Sobala-Gwosdz A., *Osrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*, UJ, Kraków 2005.
- Sobiech K., Woźniak B., *Ekonomia alternatywna [w:] Współczesne teorie ekonomiczne*, red. M. Ratajczak, AE w Poznaniu, Poznań 2005.
- Sokołowska S., *Ewolucja opinii rolników o polityce rolnej państwa od początku gospodarki rynkowej do wejścia Polski w struktury Unii Europejskiej [w:] Wieś i rolnictwo w procesie zmian*, red. S. Sokołowska, Uniwersytet Opolski, Opole 2006.
- Sosenko B., *Konkurencja a współpraca. Rola kapitału społecznego w rozwoju obszarów wiejskich*, Prace Naukowe AE we Wrocławiu, nr 1118, t. 2, Wrocław 2006.
- Sosnowska A., *Czynnik ludzki w procesie zarządzania innowacjami*, SGH, Warszawa 2003.
- Spychalski G., *Mezoeconomiczne aspekty kształtowania rozwoju obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2005.
- Stackelberg K., Hahne U., *Teorie rozwoju regionalnego [w:] Rozwój ekonomiczny regionów. Rynek pracy. Procesy migracyjne*, Warszawa 1998.
- Stanienda J., *Determinanty rozwoju konkurencyjności przedsiębiorstw w regionie*, Wydawnictwo Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie, Tarnów 2006.
- Stanisławska J., Wysocki F., *Ocena kondycji finansowej gospodarstw domowych wg ich wielkości i grup społeczno-ekonomicznych ludności*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008.
- Stanisz A., *Przystępny kurs statystyki z wykorzystaniem programu STATISTICA PL na przykładach z medycyny*, t. III, *Analizy wielowymiarowe*, Wydawnictwo Statsoft, Kraków 2007.

- Stanny M., Drygas M. (red.), *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce*, IRWiR PAN, Warszawa 2010.
- Stanny M., *Perspektywy przemian demograficznych i społeczno-zawodowych ludności wiejskiej i ich implikacje* [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, red. I. Nurzyńska, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2011.
- Stanny M., *Spoleczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich* [w:] *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, red. J. Wilkin, I. Nurzyńska, FDPA, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012.
- Stańko S., Stolarska A., *Wpływ wytwórczości pozarolniczej na organizację i intensywność gospodarowania w rolnictwie*, Roczniki Nauk Rolniczych, PWN, Seria G, t. 86, z. 4, 1996.
- Stark O., *The Migration of Labor*, Basil Blackwell, Cambridge 1991.
- Strahl D., *Możliwości wykorzystania miar agregatowych do oceny konkurencyjności regionów* [w:] *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*, red. E. Sobczak, Prace Naukowe AE we Wrocławiu, nr 860, Wrocław 2000.
- Strahl D., *Gospodarka oparta na wiedzy w europejskiej przestrzeni regionalnej (próba oceny)* [w:] *Nowe paradygmaty gospodarki przestrzennej*, red. K. Miszczak, Z. Przybyła, Biuletyn KPZK PAN, z. 236, Warszawa 2008.
- Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na latach 2012–2020*, MRiRW, Warszawa 2012.
- Strelecek F., Radek Z., *Economic activities and employment of rural population* [w:] *Structural and process changes in the agriculture of Central and Eastern European Countries*, red. V. Gozora, The Slovak University of Agriculture, Nitra 2006.
- Strużycki M., *Przedsiębiorczość i zarządzanie przedsiębiorczością* [w:] *Podstawy zarządzania*, red. M. Strużycki, SGH, Warszawa 2008.
- Strzelecki Z., *Czynniki i bariery w rozwoju polskich regionów i jednostek lokalnych* [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce. Czynniki i bariery*, red. Z. Strzelecki, SGH, Warszawa 2011.
- Swianiewicz P., Dziemianowicz W., Mackiewicz M., *Sprawność instytucjonalna administracji samorządowej w Polsce – zróżnicowanie regionalne*, „Polska Regionów”, nr 16, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa 2000.
- Szlachta J., *Główne problemy rozwoju regionalnego Polski na przełomie XX i XXI wieku* [w:] *Strategiczne wyzwania dla polityki rozwoju regionalnego Polski*, Wydawnictwo Friedrich Ebert-Stiftung, Warszawa 1996.
- Szlachta J., *Programowanie rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej*, Studia KPZK PAN, t. CV, PWN, Warszawa 1997.
- Sznajder M., Przezbórska L., *Agroturystryka*, PWE, Warszawa 2006.
- Szpak J., *Historia gospodarcza powszechna*, PWE, Warszawa 2003.
- Sztando A., *Konkurencyjność gospodarcza a kreowanie dochodów w gminnej polityce budżetowej* [w:] *Konkurencyjność miast i regionów*, red. Z. Szymła, AE w Krakowie, Kraków 1999.
- Sztompka P., *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2007.
- Szymła Z., *Badanie zróżnicowań regionalnych w Polsce* [w:] *Związki polityki gospodarczej z polityką regionalną*, red. R. Roszkiewicz, AE we Wrocławiu, Wrocław 1997.
- Szymła Z., *Determinanty rozwoju regionalnego*, AE w Krakowie, Kraków 2000.
- Śleszyński J., *Wskaźniki trwałego rozwoju*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 2, Białystok 1997.
- Ślusarz G., *Wykorzystanie endogenicznych czynników regionu w kształtowaniu jego konkurencyjności*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008.
- Ślusarz G., *Problemy zrównoważonego rozwoju gospodarstw rolnych na obszarach cennych przyrodniczo województwa podkarpackiego* [w:] *Teraźniejszość i przyszłość drobnych gospodarstw*

- rolnych w Unii Europejskiej – materiały konferencyjne, Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego z siedzibą w Uniwersytecie Rolniczym w Krakowie, Kraków 2011.
- Świechowska I., *Programy rolnośrodowiskowe nowa szansa na skorzystanie z funduszy Unii Europejskiej*, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego”, nr 1, 2004.
- Targalski J., *Przedsiębiorczość i zarządzanie*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2003.
- Toepel K., *Zusammenwirken von nationaler und europäischer Regionalpolitik in den neuen Bundesländern*, Frankfurt am Main 1997.
- Toffler A., *Power Shift. Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century*, Pan Books, London 1991.
- Tomanek A., *Zasoby kapitału ludzkiego województwa podlaskiego [w:] Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych, Seria: Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej, Analiza II*, red. K. Meredyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007.
- Tomczak F., *Doświadczenia ewolucji rolnictwa rodzinnego w kraju o gospodarce rynkowej*, SGH, Warszawa 1994.
- Trojanek M., *Oddziaływanie władzy lokalnej na efektywność przedsięwzięć inwestycyjnych*, Zeszyty Naukowe AE w Poznaniu, Seria II, z. 137, Poznań 1994.
- Turowski K., *Przemiany techniczne a poziom i dynamika wydajności pracy [w:] Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych, Seria: Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej, Analiza II*, red. K. Meredyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007.
- Tyran E., *Dywersyfikacja jako proces dostosowawczy gospodarstw województwa małopolskiego*, „Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G – Ekonomika rolnictwa”, t. 97, z. 4, Warszawa 2010.
- Urban S., *Dzierżawa gruntów rolnych w Polsce [w:] Agroekonomia w warunkach rynkowych. Problemy i wyzwania*, red. A. Grzelak, A. Sapa, Zeszyty Naukowe UE w Poznaniu, nr 150, Poznań 2010.
- Wasilewski A. (red.), *Skuteczność instrumentów polityki regionalnej i strukturalnej oddziałujących na rozwój przedsiębiorczości*, Raport Programu Wieloletniego 2011–2014 „Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej”, nr 77, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.
- Węziak D., *Measurement of national intellectual capital application to UE countries*, „IRISS Working Paper Series”, nr 13, 2007.
- Wiatrak A.P., *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce [w:] Doradztwo rolnicze a kształtowanie się przedsiębiorczości rolników*, SGGW, Warszawa 1995.
- Wiatrak A.P., „Głos w dyskusji” [w:] *Polityka regionalna w rozwoju obszarów wiejskich*, SGGW, Warszawa 1995.
- Wiatrak A.P., *Polityka rozwoju regionalnego Polski (wybrane aspekty)*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 1, Rzeszów 1999.
- Wiatrak A.P., Karbowski K., *Szanse i bariery rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej przez rolników [w:] Szanse i bariery rozwoju przedsiębiorczości w regionie Podkarpacia*, PWSZ w Jarosławiu, Jarosław 1999.
- Wiatrak A.P., *Agroturystyka w Polsce – stan i możliwości rozwoju*, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 1, Warszawa–Poznań–Zamość 2000.
- Wiatrak A.P., *Regionalny wymiar rozwoju obszarów wiejskich [w:] Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*, SGGW, Warszawa 2005.
- Wiatrak A.P., *Analiza kierunków rozwoju obszarów wiejskich w UE oraz uwarunkowania ich zmian*, Zeszyty Naukowe nr 139, UE w Poznaniu, Poznań 2010.

- Wielicki W., Baum R., *Problematyka zarządzania przedsiębiorstwami rolniczymi*, „Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G – Ekonomika rolnictwa”, t. 97, z. 3, Warszawa 2010.
- Wieruszewska M., *Refleksja naukowa o wsi w perspektywie zmieniających się podstaw teoretycznych* [w:] *Wieś i rolnictwo w badaniach społeczno-ekonomicznych*, red. M. Kozakiewicz, IRWiR PAN, Warszawa 1996.
- Wiggering H., Muller K., Werner A., Helning K., *The Concept of Multifunctionality in Sustainable, Land Development* [w:] *Sustainable Development of Multinational Landscapes*, red. K. Helning, H. Wiggering, Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, 2003.
- Wilkin J., *Współczesna kwestia agrarna*, PWN, Warszawa 1986.
- Wilkin J., *Jaki kapitalizm, jaka Polska?*, PWN, Warszawa 1995.
- Wilkin J., *Globalizm i lokalizm we współczesnym rozwoju gospodarczym* [w:] *Rozwój gospodarczy i zmiany strukturalne w ujęciu regionalnym*, t. 1, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 1997.
- Wilkin J., *Przedsiębiorczość na wsi – główne determinanty i uwarunkowania* [w:] *Przedsiębiorczość w agrobiznesie, a rozwój terenów wiejskich*, AR w Krakowie, Wydział Ekonomii w Rzeszowie, Trzcinica 1997.
- Wilkin J., *Transformacja rolnictwa – inna perspektywa* [w:] *Studia nad reformowaną gospodarką*, PWN, Warszawa 1998.
- Wilkin J., *Pozarolnicze funkcje obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. I, z. 3, Rzeszów 1999.
- Wilkin J. (red.), *Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2003.
- Wilkin J., *Dlaczego potrzebujemy długookresowej strategii zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 2 (123), 2004.
- Wilkin J., *Rolnictwo a społeczeństwo – ewolucja funkcji i relacji* [w:] *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, red. A. Rosner, IRWiR PAN, Warszawa 2005.
- Wilkin J., Budzich-Szukała U., Saloni J., *Wizja rozwoju polskiej wsi – elementy wspólne i różnicujące, próba syntezy* [w:] *Polska wieś 2025 – Wizja rozwoju*, red. J. Wilkin, Fundusz Współpracy, Warszawa 2005.
- Wilkin J., *Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych* [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do 2020 roku*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2007.
- Wilkin J., *Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych*, Ekspertyza wykonana na zlecenie MRR, Warszawa 2008.
- Wilkin J., *Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich* [w:] *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*, red. M. Kłodziński, IRWiR PAN, Warszawa 2008.
- Wilkin J., *Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie roli rolnictwa w gospodarce i społeczeństwie* [w:] *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, red. J. Wilkin, IRWiR PAN, Warszawa 2010.
- Wilkin J., *Teoria wyboru publicznego – homo oeconomicus w sferze polityki* [w:] *Teoria wyboru publicznego. Główne nurty i zastosowania*, red. J. Wilkin, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012.
- Wilkin J., *Wieś i rolnictwo w strukturach współczesnej Polski* [w:] *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa*, red. M. Drygas, K. Zawalińska, IRWiR PAN, Warszawa 2012.
- Williams A.M., Shaw G., *Future play: tourism, recreation and land use*, „Land Use Policy”, vol. 26, 2009.

- Williamson O.E., *The theory of the firm as governance structure: From choince to contract*, „Journal of Economic Perspectives”, nr 16 (3), 2002.
- Wnorowski H., *Aktywność mikroekonomiczna a potencjał gospodarczy regionu [w:] Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych, Seria: Proces tworzenia kapitału w gospodarce peryferyjnej, Analiza II*, red. K. Meredyk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007.
- Wodecki A., *Kapitał intelektualny Lubelszczyzny*, Lublin 2007.
- Wojciechowska-Ratajczak B., *Przedsiębiorczość na wsi wielkopolskiej w świetle badań ankietowych [w:] Przedsiębiorczość w agrobiznesie, a rozwój terenów wiejskich*, AR w Krakowie, Wydział Ekonomii w Rzeszowie, Trzcinka 1997.
- Wosiek M., *Kapitał intelektualny w rozwoju regionów Polski Wschodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.
- Woś A., *Ekonomika odnawialnych zasobów naturalnych*, PWN, Warszawa 1995.
- Woś A., *Przestrzeń ekonomiczna rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2002.
- Woś A., *W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004.
- Woś A., *Spoleczne funkcje rolnictwa i nowa równowaga*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 1, 2005.
- Woźniak M., *Czynniki kształtujące konkurencyjność gmin wiejskich na przykładzie województwa podkarpackiego*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa–Poznań–Lublin 2008.
- Zajac D., *Wykorzystanie zasobów produkcyjnych z gospodarstwa rolnego do działalności pozarolniczej prowadzonej przez rolników na własny rachunek*, Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia, nr 3 (1), Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004.
- Zajac D., Kata R., *Możliwości łagodzenia ograniczeń w rozwoju działalności pozarolniczej rolników przez samorządy lokalne*, Roczniki Naukowe SERiA, t. VI, z. 4, Warszawa–Poznań–Puławy 2004.
- Zalewski A., *Uwarunkowania stymulowania rozwoju lokalnego*, „Problemy Zarządzania”, nr 3, 2006, s. 33.
- Zarębski M., *Bariery i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie regionu konińskiego)*, UMK w Toruniu, Toruń 2002.
- Zarys strategii zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa*, MRiRW, Warszawa 2010.
- Zegar J.St., *Kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich – uwarunkowania regionalne [w:] Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską*, red. A. Stasiak, KPZK PAN, Warszawa 2000.
- Zegar J.St., *Dochody rolników na progu akcesji do Unii Europejskiej*, IERiGŻ, Warszawa 2003.
- Zegar J.St., *Kierowanie zrównoważonym rozwojem społeczno-gospodarczym (ekorozwojem)*, Warszawa 2003.
- Zegar J.St., *Globalny problem żywnościowy a polskie rolnictwo*, „Wies i Rolnictwo”, nr 3 (136), 2007.
- Zegar J.St., *Przełamanie nowej ekonomiki rolnictwa*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 4, 2007.
- Zegar J.St., *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
- Zegar J.St., *Rolnictwo a wieś w dobie globalizacji [w:] Polska i rosyjska wieś w świetle wyzwań globalizacji*, red. A. Czyżewski, INE PAN – KNE PAN, Warszawa 2009.
- Zegar J.St., *Konkurencyjność rolnictwa zrównoważonego. Zarys problematyki badawczej [w:] Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (11)*, red. J.St. Zegar, Raport Programu Wieloletniego 2011–2014 „Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej”, nr 3, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

- Zegar J.St., *Model rolnictwa a żywotność obszarów wiejskich* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011.
- Zegar J.St., *Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich* [w:] *Teraźniejszość i przyszłość drobnych gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej* – materiały konferencyjne, Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego z siedzibą w Uniwersytecie Rolniczym w Krakowie, Kraków 2011.
- Zegar J.St., *Współczesne wyzwania rolnictwa*, PWN, Warszawa 2012.
- Zeliaś A., *Poziom życia w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, PWE, Warszawa 2004.
- Zielińska A., *Gospodarowanie na obszarach przyrodniczo cennych w Polsce w kontekście rozwoju zrównoważonego*, UE we Wrocławiu, Wrocław 2013.
- Ziętara W., *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. II, z. 1, Warszawa–Poznań–Zamość 2000.
- Zioło Z., *Zastosowanie miernika syntetycznego w badaniach układów przestrzennych geografii przemysłu*, PTG, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1985.
- Zioło Z., *Konkurencyjność miast w układach przestrzennych* [w:] *Konkurencyjność miast i regionów*, red. Z. Szymła, AE w Krakowie, Kraków 1999.
- Zioło Z., *Kierunki przebudowy obszarów wiejskich – zarys koncepcji* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność. Migracje. Nowe wizje rozwoju*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXIII, Warszawa 2011.
- Zioło Z., *Uwarunkowania procesu kształtowania obszarów wiejskich* [w:] *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, red. W. Kamińska, K. Heffner, STUDIA KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa 2011.
- Zwolińska-Ligaj M., *Funkcje przedsiębiorstw w środowisku lokalnym na przykładzie wybranych gmin wiejskich województwa lubelskiego* [w:] *Społeczno-ekonomiczne aspekty rozwoju polskiej wsi*, red. M. Bład, D. Klepacka-Kołodziejska, IRWiR PAN, Warszawa 2007.
- Żmija J., *Przedsiębiorczość w agrobiznesie a rozwój obszarów wiejskich w Regionie Małopolski*, Wydawnictwo „Czuwajmy”, Kraków 1999.
- Żmija J., *Rozwój turystyki w regionie zamojskim* [w:] *Przedsiębiorczość i marketing szansą rozwoju obszarów wiejskich*, red. S. Urban, AE we Wrocławiu, Wrocław 2004.
- Żylicz T., *Trwały rozwój jako podstawa polskiej polityki ekologicznej*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 1, Białystok 2001.

Wykaz tabel, rysunków i wykresów

Wykaz tabel

Tabela 3.1. Podział obszarów wiejskich na cztery typy w kontekście możliwości ich wielofunkcyjnego rozwoju oraz ich charakterystyka	73
Tabela 3.2. Podział obszarów wiejskich objętych badaniami	76
Tabela 3.3. Wybrane cechy charakteryzujące warunki przyrodnicze w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne	88
Tabela 3.4. Wybrane cechy charakteryzujące warunki demograficzne w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne	93
Tabela 3.5. Wybrane cechy charakteryzujące rynek pracy w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne	97
Tabela 3.6. Wybrane cechy charakteryzujące warunki infrastrukturalne w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne	100
Tabela 3.7. Budynki mieszkalne i gospodarcze oraz turystyczne obiekty zbiorowego zakwaterowania w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne	104
Tabela 3.8. Zmiany w strukturze użytkowania ziemi w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne w latach 1995–2010 (w %)	107
Tabela 3.9. Zmiany w strukturze użytków rolnych w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne w latach 1995–2010 (w %)	108
Tabela 3.10. Zmiany w liczbie działek oraz indywidualnych gospodarstw rolnych w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne w latach 1996–2010	110
Tabela 3.11. Odsetek działek rolnych i indywidualnych gospodarstw rolnych oraz struktura obszarowa indywidualnych gospodarstw rolnych i ich zmiany w latach 1996–2010 w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne	112
Tabela 3.12. Średnia powierzchnia gruntów w indywidualnych gospodarstwach rolnych w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne w 2010 roku	114
Tabela 3.13. Prywatna pozarolnicza działalność gospodarcza w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne	116
Tabela 3.14. Podmioty gospodarcze wg rodzajów działalności w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne	118
Tabela 3.15. Podmioty gospodarcze wg wielkości zatrudnienia w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne	120
Tabela 3.16. Podmioty gospodarcze nowo zarejestrowane i wyrejestrowane oraz wskaźnik stabilizacji w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne	122

Tabela 3.17. Wybrane cechy charakteryzujące dochody budżetów gmin w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne	125
Tabela 3.18. Wybrane cechy charakteryzujące wydatki budżetów gmin w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne	128
Tabela 3.19. Cechy wydzielonych typów obszarów wiejskich objętych badaniami (podobieństwa i różnice) – podsumowanie	130
Tabela 3.20. Dominujące funkcje w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne (odsetek gmin)	143
Tabela 3.21. Dodatkowe funkcje w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne (odsetek gmin)	145
Tabela 3.22. Marginalne funkcje w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne (odsetek gmin)	146
Tabela 4.1. Pozarolnicza działalność gospodarza ludności rolniczej (rolników i ich rodzin) w wydzielonych typach obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne	159
Tabela 4.2. Współzależność pomiędzy zmiennymi Y1, Y2 i Y3 – macierz korelacji	163
Tabela 4.3. Statystycznie istotne współzależności pomiędzy zmienną Y1 a pozostałymi wybranymi cechami charakteryzującymi wszystkie gminy objęte badaniami – macierz korelacji	164
Tabela 4.4. Wyniki analizy regresji dla zmiennej Y1	166
Tabela 4.5. Indywidualne gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczące w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009	170
Tabela 4.6. Powierzchnia użytków rolnych w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009	173
Tabela 4.7. Nakłady pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009	174
Tabela 4.8. Aktywa i kapitał własny w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009	175
Tabela 4.9. Produkcja i towarowość w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009.....	177
Tabela 4.10. Koszty w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009	178
Tabela 4.11. Koszty na 1 ha użytków rolnych w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009.....	180
Tabela 4.12. Inwestycje brutto w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009 (średnia w tys. zł)	181
Tabela 4.13. Wartość dodana netto i dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009.....	182

Tabela 4.14. Wydajność ziemi, pracy i kapitału w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009	184
Tabela 4.15. Dochodowość ziemi, pracy i kapitału w indywidualnych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009	185
Tabela 4.16. Wsparcie finansowe indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie w latach 2004–2009	187
Tabela 4.17. Cechy indywidualnych gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą uczestniczących w Polskim FADN wg ich wielkości ekonomicznej w Polsce i w badanym regionie oraz ich zmiany w latach 2004–2009 (podobieństwa i różnice) – podsumowanie.....	188
Tabela 4.18. Pozarolnicza działalność gospodarcza w badanych gospodarstwach rolnych w odniesieniu do jej formy oraz znaczenia dla utrzymania rodziny	192
Tabela 4.19. Pozarolnicza działalność gospodarcza w badanych gospodarstwach rolnych w odniesieniu do przeznaczenia produkcji rolniczej oraz znaczenia gospodarstwa rolnego dla utrzymania rodziny	194
Tabela 4.20. Pozarolnicza działalność gospodarcza rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne.....	196
Tabela 4.21. Motywacja do podjęcia pozarolniczej działalności gospodarczej w ocenie rolników	200
Tabela 4.22. Rejon działania oraz szacunkowe dochody miesięczne z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny.....	202
Tabela 4.23. Rejon działania oraz szacunkowe dochody miesięczne z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne	203
Tabela 5.1. Korzyści z rozwoju agroturystyki	210
Tabela 5.2. Materialne podłoże powstania pozarolniczej działalności gospodarczej w badanych gospodarstwach rolnych w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny	213
Tabela 5.3. Materialne podłoże powstania pozarolniczej działalności gospodarczej w badanych gospodarstwach rolnych w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane	215
Tabela 5.4. Zatrudnienie w pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej w badanych gospodarstwach rolnych w 2010 roku w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny	216
Tabela 5.5. Zatrudnienie w pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej w badanych gospodarstwach rolnych w 2010 roku w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane.....	217
Tabela 5.6. Przeznaczanie dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej na prowadzenie gospodarstwa rolnego w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (odsetek odpowiedzi).....	221
Tabela 5.7. Przeznaczanie dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej na prowadzenie gospodarstwa rolnego w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane (odsetek odpowiedzi).....	222
Tabela 5.8. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla gospodarstwa domowego i rodziny w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny	225

Tabela 5.9. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla gospodarstwa domowego i rodziny w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne.....	226
Tabela 5.10. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla gospodarstwa rolnego w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny	228
Tabela 5.11. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla gospodarstwa rolnego w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne	229
Tabela 5.12. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla obszarów wiejskich w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny	231
Tabela 5.13. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla obszarów wiejskich w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne	232
Tabela 6.1. Wielofunkcyjność badanych gospodarstw rolnych	241
Tabela 6.2. Liczba rolników prowadzących równocześnie dwie dodatkowe formy działalności wielofunkcyjnej w odniesieniu do ich rodzaju	242
Tabela 6.3. Dodatkowe formy działalności rolników w odniesieniu do ich wieku oraz wykształcenia	243
Tabela 6.4. Dodatkowe formy działalności rolników w odniesieniu do powierzchni gospodarstwa rolnego oraz dominującego rodzaju produkcji rolniczej.....	245
Tabela 6.5. Dodatkowe formy działalności rolników w odniesieniu do przeznaczenia produkcji rolniczej oraz znaczenia gospodarstwa rolnego dla utrzymania rodziny	247
Tabela 6.6. Dodatkowe formy działalności rolników w odniesieniu do formy prowadzonej przez nich działalności pozarolniczej oraz jej znaczenia dla utrzymania rodziny.....	248
Tabela 6.7. Dodatkowe formy działalności rolników w odniesieniu do rodzaju prowadzonej działalności pozarolniczej	250
Tabela 6.8. Dodatkowe formy działalności rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których zlokalizowane są badane gospodarstwa rolne.....	252
Tabela 6.9. Związek między wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) a wybranymi cechami tego gospodarstwa (test chi-kwadrat).....	260
Tabela 6.10. Zróżnicowanie udziału dochodów z gospodarstwa rolnego i z pozarolniczej działalności gospodarczej w zależności od wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) – wyniki testu ANOVA Kruskala-Wallis.....	263
Tabela 6.11. Modele gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny, a także ich cechy	264
Tabela 6.12. Korzyści wynikające z wytwarzania produktów regionalnych i tradycyjnych w ocenie rolników	268
Tabela 6.13. Korzyści wynikające ze sprzedaży bezpośredniej produktów z gospodarstwa rolnego w ocenie rolników	269
Tabela 6.14. Korzyści wynikające z podejmowania działań służących poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego (w tym także z realizacji programu rolnośrodowiskowego) w ocenie rolników	270
Tabela 6.15. Korzyści wynikające z produkcji rolniczej metodami ekologicznymi w ocenie rolników.....	272
Tabela 6.16. Korzyści wynikające z podejmowania działań restrukturyzacyjnych w ocenie rolników.....	273

Tabela 7.1. Czynniki wewnętrzne sprzyjające rozwojowi gospodarstwa rolnego w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny	278
Tabela 7.2. Czynniki zewnętrzne sprzyjające rozwojowi gospodarstwa rolnego w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne	281
Tabela 7.3. Wewnętrzne bariery funkcjonowania i rozwoju gospodarstwa rolnego w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny	284
Tabela 7.4. Zewnętrzne bariery funkcjonowania i rozwoju gospodarstwa rolnego w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne	285
Tabela 7.5. Czynniki wewnętrzne sprzyjające rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny	288
Tabela 7.6. Czynniki zewnętrzne sprzyjające rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne	292
Tabela 7.7. Wewnętrzne bariery funkcjonowania i rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w ocenie rolników w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny	294
Tabela 7.8. Zewnętrzne bariery funkcjonowania i rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w ocenie rolników w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne	296
Tabela 7.9. Zmiany w zasobach czynników wytwórczych w badanych gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009 oraz zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (odsetek odpowiedzi)	300
Tabela 7.10. Zmiany w zasobach czynników wytwórczych w badanych gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009 oraz zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane (odsetek odpowiedzi)	301
Tabela 7.11. Zmiany w liczbie działalności produkcyjnych i rozmiarach produkcji rolniczej w badanych gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009 oraz zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (odsetek odpowiedzi)	303
Tabela 7.12. Zmiany w liczbie działalności produkcyjnych i rozmiarach produkcji rolniczej w badanych gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009 oraz zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane (odsetek odpowiedzi)	305
Tabela 7.13. Pozostałe zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) odnośnie badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny (odsetek odpowiedzi)	308
Tabela 7.14. Pozostałe zamierzenia rolników na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) odnośnie badanych gospodarstw rolnych w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane (odsetek odpowiedzi)	309

Tabela 7.15. Zróżnicowanie udziału dochodów z gospodarstwa rolnego i z pozarolniczej działalności gospodarczej w zależności od zmian w gospodarstwie rolnym w latach 2004–2009 – wyniki testu ANOVA Kruskala-Wallisa	311
Tabela 7.16. Zróżnicowanie zamierzeń rolników dotyczących zmian w gospodarstwie rolnym w najbliższej przyszłości (do 2015 roku) w zależności od udziału dochodów z gospodarstwa rolnego i z pozarolniczej działalności gospodarczej – wyniki testu ANOVA Kruskala-Wallisa	312
Tabela 7.17. Współzależności pomiędzy wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) a zmianami dokonanymi przez rolników w gospodarstwie rolnym w latach 2004–2009 oraz ich zamierzeniami na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) – wyniki analizy testem chi-kwadrat.....	314
Tabela 7.18. Modele gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny, a także ich cechy odnoszące się do zmian dokonanych przez rolników w gospodarstwie rolnym w latach 2004–2009 oraz ich zamierzeń na najbliższą przyszłość do 2015 roku (uzupełnienie informacji i danych zawartych w tabeli 6.11. w rozdziale VI)	319
Tabela 7.19. Inwestycje zrealizowane przez rolników dla potrzeb pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 oraz ich zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny.....	322
Tabela 7.20. Inwestycje zrealizowane przez rolników dla potrzeb pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 oraz ich zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne	324
Tabela 7.21. Zmiany w zatrudnieniu w pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej w badanych gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009 oraz zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny	326
Tabela 7.22. Zmiany w zatrudnieniu w pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej w badanych gospodarstwach rolnych w latach 2004–2009 oraz zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są one zlokalizowane	328
Tabela 7.23. Zmiany rejonu działania, profilu i skali oraz szacunkowych dochodów miesięcznych z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w latach 2004–2009 oraz ich zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny .	329
Tabela 7.24. Zmiany rejonu działania, profilu i skali oraz szacunkowych dochodów miesięcznych z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w latach 2004–2009 oraz ich zamierzenia na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) w tym zakresie w odniesieniu do wydzielonych typów obszarów wiejskich, w których są zlokalizowane badane gospodarstwa rolne.....	330
Tabela 7.25. Zróżnicowanie udziału dochodów z gospodarstwa rolnego i z pozarolniczej działalności gospodarczej w zależności od zmian w działalności pozarolniczej w latach 2004–2009 – wyniki testu ANOVA Kruskala-Wallisa	332
Tabela 7.26. Zróżnicowanie zamierzeń rolników dotyczących zmian w działalności pozarolniczej w najbliższej przyszłości (do 2015 roku) w zależności od udziału dochodów z gospodarstwa rolnego i z pozarolniczej działalności gospodarczej – wyniki testu ANOVA Kruskala-Wallisa	333

Tabela 7.27. Współzależności pomiędzy wskaźnikiem wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) a zmianami dokonanymi przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 oraz ich zamierzeniami na najbliższą przyszłość (do 2015 roku) – wyniki analizy testem chi-kwadrat	335
Tabela 7.28. Modele gospodarstw rolnych w odniesieniu do ich wielofunkcyjności oraz znaczenia gospodarstwa rolnego i działalności pozarolniczej dla utrzymania rodziny, a także ich cechy odnoszące się do zmian dokonanych przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 oraz ich zamierzeń na najbliższą przyszłość do 2015 roku (uzupełnienie informacji i danych zawartych w tabeli 6.11. w rozdziale VI)	339

Wykaz rysunków

Rysunek 1.1. Schemat problematyki zawartej w pracy	21
Rysunek 3.1. Podział obszarów wiejskich (gmin) objętych badaniami ze względu na lokalizację w przestrzeni względem miast (obszary wiejskie w gminach miejsko-wiejskich)	77
Rysunek 3.2. Podział obszarów wiejskich (gmin) objętych badaniami ze względu na cechy środowiska przyrodniczego (obszary wiejskie w gminach miejsko-wiejskich)	79
Rysunek 3.3. Schemat podziału obszarów wiejskich objętych badaniami	80
Rysunek 5.1. Schemat obrazujący wykorzystanie zasobów do pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej przez rolników	218
Rysunek 5.2. Schemat obrazujący powiązania między rodzajem prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej i zasobami wykorzystywanymi przez nich do tej działalności, a efektami uzyskiwanymi w wyniku jej prowadzenia	220
Rysunek 5.3. Schemat powiązań i wzajemnych relacji występujących między pozarolniczą działalnością gospodarczą prowadzoną przez rolników a rodziną rolniczą, gospodarstwem domowym i rolnym oraz obszarami wiejskimi	235
Rysunek 6.1. Wielofunkcyjność badanych gospodarstw rolnych i jej uwarunkowania	253
Rysunek 6.2. Model trójkąta wielofunkcyjności badanych gospodarstw rolnych	258
Rysunek 6.3. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii poziomu wykształcenia rolnika wyznaczona metodą analizy korespondencji	261
Rysunek 6.4. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii powierzchni użytków rolnych w gospodarstwie wyznaczona metodą analizy korespondencji	262
Rysunek 7.1. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii zmian dokonanych przez rolników w gospodarstwie rolnym w latach 2004–2009 wyznaczona metodą analizy korespondencji	315
Rysunek 7.2. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii zamierzeń rolników dotyczących zmian w gospodarstwie rolnym w najbliższej przyszłości (do 2015 roku) wyznaczona metodą analizy korespondencji	316
Rysunek 7.3. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii pozostałych zamierzeń rolników dotyczących zmian w gospodarstwie rolnym w najbliższej przyszłości (do 2015 roku) wyznaczona metodą analizy korespondencji	317
Rysunek 7.4. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii zmian dokonanych przez rolników w pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 2004–2009 wyznaczona metodą analizy korespondencji	335

Rysunek 7.5. Konfiguracja wskaźnika wielofunkcyjności gospodarstwa rolnego (W) i kategorii zamierzeń rolników dotyczących zmian w pozarolniczej działalności gospodarczej w najbliższej przyszłości (do 2015 roku) wyznaczona metodą analizy korespondencji 336

Wykaz wykresów

Wykres 3.1. Odsetek gmin wg dominującej funkcji w wydzielonych typach obszarów wiejskich objętych badaniami	144
Wykres 3.2. Odsetek gmin wg dodatkowej funkcji w wydzielonych typach obszarów wiejskich objętych badaniami	145
Wykres 3.3. Odsetek gmin wg marginalnej funkcji w wydzielonych typach obszarów wiejskich objętych badaniami	146
Wykres 4.1. Pomysłodawca pozarolniczej działalności gospodarczej prowadzonej w badanych gospodarstwach rolnych (odsetek wskazań rolników)	198
Wykres 5.1. Korzyści (efekty) z uruchomienia działalności pozarolniczej dla gospodarstwa domowego i rodziny, dla gospodarstwa rolnego i dla obszarów wiejskich w ocenie rolników	234
Wykres 6.1. Ocena korzyści wynikających z podejmowania dodatkowych form działalności wielofunkcyjnej przez rolników	274

The importance of non-agricultural business activity of farmers in the process of development of multifunctionality of agriculture and rural areas

Summary

The dissertation contains an assessment of the importance of farmers' non-agricultural business activity in the process of multifunctionality of agriculture and rural areas taking into consideration location and characteristics of local environment (community) in which farmsteads with business activity function.

The research have been conducted in the south-eastern voivodships of Poland: świętokrzyskie, małopolskie and podkarpackie. For the purpose of research and verification of hypotheses, farmsteads which took part in it have been divided into four groups representing four different types of rural areas: neighboring larger cities, neighboring small cities, distant from cities and highly valuable rural landscapes. Additionally, a division into three groups has been applied: units in which income depends on business activity, those with the main source of income dependent on farm and families that do not have any main source of income.

The theoretical speculations and the analysis of empirical data gathered confirmed validity of its aims and proved research hypotheses true. The research has shown that conducting non-agricultural business activity by the farmers fosters realization of agriculture closely related with environment and landscape protection in accordance with the concept of multifunctionality of agriculture. Additionally, a location and characteristics of local environment (community) in which farms function have an impact on a form and type of business activity undertaken by farmers as well as its importance for surviving financially and their decisions regarding farm management.

On the basis of conducted research It should be stated that relationship between non-agricultural business activity of farmers and their families, households, farms and rural areas at the beginning rely mostly on farmers' taking advantage of all sources in order to set up and run a business activity which afterwards, as a developed business, provide various profits mainly for the households and the farming family as well as for the farm itself and rural areas.

The dissertation distinguishes models of farms designed by the author with regards to their multifunctionality and the value of a farm and non-agricultural entrepreneurship for livelihood of a family which can be useful for creating effective apparatus of influence on multifunctional development of the countryside and agriculture within the frames of Common Regional Policy, especially local one. It should be added that the multifunctionality of farmsteads taking part in the research and the importance of a farm and entrepre-

neurship for family breed are a consequence of and depend on location and characteristics of the local environment (community) in which they are situated.

Business activity of farmers living near the cities does not demand any support due to its favorable conditions for their development and functioning, however, the need for the support of agriculture in particular should be seriously considered in order to maintain rural character of these areas. Multifunctionality development is not possible – at least in short term and without any support due to various barriers connected with it. That is why other possibilities (ways, strategies) of development of these regions need to be searched for. One of the reasons includes support for goods agriculture (competitive) which can cause increase in income of farmers and their families and consequently cause widely understood development of facilities and other forms of non-agricultural activity which then may be required. As an effect, it will be an indication of multifunctional development of these rural areas. From one side, priorities of the areas valuable in terms of landscape should include protection of the environment, landscape, biological diversity, cultural. From the other side it should involve development of all possible infrastructure which could attract tourists and make it easier to be hospitable for them, service and cater for their needs.

The conducted research have shown that the location of farmsteads and characteristics of their environment are important determinants of multifunctional development of agriculture and rural areas as well as non-farming entrepreneurship. Therefore, they should be taken into consideration first and foremost for creating regional policy, especially local one (regarding development of the countryside and agriculture) as well as for assigning their directions and methods aiming at improving its effectiveness through the use of endogenous conditions.

Taking this into consideration the work proposes implementation and realization of at least three sets of rural development that include importance of agriculture and business activity of farmers (in that scope), namely suburban set which refers to countries neighboring larger and small cities; set of commercial agriculture and multifunctionality of the countryside which refers to rural areas distant from the cities and the set protection of the environment and tourism – which refers to environmentally valuable rural areas.

The distinguished sets of rural development which are characterized by different location in relation to cities and their differing characteristics can serve as an example of searching for optimizing pro-development activities which improve effectiveness as well as improve profitability of public finance expenditure (both national and EU granted). It should be added that these sets refer to similar actions but they differ in the main direction or pressure put on particular aspects. Apart from that they are convergent and closely connected with functions of the agriculture (green, blue, yellow and white). Hence the implementation and realization should not cause larger difficulties nor problems. It is even possible that it should allow to get measurable results in the near future and possibly create new and substantial solutions in this scope.

The results of the research and considerations of the work bring a conclusion that development of non-agricultural economic development of the countryside, including activity of farmers and their families; coexisting with farming and respecting natural environment changes rural areas positively. Not only does it improve quality of life and living conditions but it also helps to maintain its liveliness which is essential with regards to the concept of multifunctional and sustainable development of agriculture and rural areas.

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO

ISBN 978-83-7996-080-4

9 788379 960804